આનંદઘનજીનું દિવ્ય જિનમાર્ગદર્શન

અને

પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા

(આનંદઘનજીના દ્વિતીય-તૃતીય સ્તવનના
સવિસ્તર આશયસ્પર્શી વિવરણ ગર્ભિત)

લેખક વિવેચક-

ડૉ. ભગવાનદાસ મનસુખભાઈ મહેતા,

એમ બી બી એસ

પ્રકાશક-

રતનચંદ ખીમચંદ મોતીશા,

સી ફેસ, ચોપાટી, મુંબઈ ૭

આનંદઘન ચેતનમય મૂરતિ,
શુદ્ધ નિરંજન દેવ ધ્યાઉ રે—શ્રી. આનંદઘનજી.

ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન ફલ કહ્યુ રે, પૂજા અખંડિત એહ,
કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણા રે, આનંદઘન પદ રેહ
બહિરાતમ તજ અંતર આતમ, રૂપ થઈ થિર ભાવ,
પરમાતમનુ હો આતમ ભાવવું, આતમ અરપણ દાવ
શ્રી આનંદઘનજી

મૂલ્ય દોઢ રૂપીઓ

પ્રથમાવૃત્તિ, પ્રત ૧૦૦૦
સં ૨૦૧૧ ઈ સ ૧૯૫૫

મુદ્રણ સ્થાન
અંબાલાલ હીરાલાલ પટેલ,
એન એમ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ,
ઘીકાંટા, અમદાવાદ

समर्पण 'चतुष्पदी'

'ચંદ્રપ્રભુ મુખ ચંદ રે સખી દેખણ દે'–એ રાગ

જે આનંદઘન આનંદ ઘન વરષતા રે,
સંત મયૂરો દર્શને હરખતા રે,
તત્ત્વપિપાસુ ચાતકો તગષતા રે,
જસ વચનામૃત પાનથી ઉલસતા રે   જે આનંદઘન૦ ૧

જે આનંદઘન મહામુનીંદ યતીંદ્રા રે,
નિર્ગ્રંથ વીતરાગ અવધૂત સંતા રે,
જાગતી જ્યોત જ્વલંત જે જોગીંદ્રા રે,
ભક્ત શિરોમણિ મહાગુરુ ભગવંતા રે   જે આનંદઘન૦ ૨

મહાઋષિ જે મહાગીતાર્થ મહંતે રે,
ગીત સંગીત આ દિવ્ય દૃષ્ટિવંતે રે,
ભક્તિ અમૃતરસ ભર્યું ગુણવંતુ રે,
અમૃત પદદાયિ સદા જયવંતું રે   જે આનંદઘન૦ ૩

જશ ગાથા જસ 'અષ્ટપદી' જયવંતી રે,
ફરકાવી યશોવિજયે વૈજયંતી રે,
તે આનંદઘન પદ ધર્યું ઉલ્લાસે રે,
ગ્રંથ નૈવેદ્ય એહ ભગવાન દાસે રે   જે આનંદઘન૦ ૪

ચૈત્ર વદી ૫ ૨૦૧૧   ભગવાનદાસ

વિશ્વવંદ્ય વીતરાગ દેવ

भवबीजाङ्कुरजनना रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥ —શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજી

सदाशिव परब्रह्म सिद्धात्मा तथतेति च ।
शब्दैस्तदुच्यतेऽन्वर्थादेकमेवैवमादिभिः ॥ —શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી

ज्ञानलक्ष्मीघनाश्लेषप्रभवानन्दनन्दितम् ।
निष्ठितार्थमजं नौमि परमात्मानमव्ययम् ॥ —શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યજી

प्रशमरसनिमग्नं दृष्टियुग्मं प्रसन्नं वदनकमलमङ्कः कामिनीसङ्गशून्यः ।
करयुगमपि यत्ते शस्त्रसम्बन्धवन्ध्यम्, तदसि जगति देवो वीतरागस्त्वमेव ॥
—શ્રી મહાકવિ ધનપાલ

बुद्धस्त्वमेव विबुधार्चितबुद्धिबोधात्, त्वं शङ्करोऽसि भुवनत्रयशङ्करत्वात् ।
धाताऽसि धीर शिवमार्गविधेर्विधानात् व्यक्तं त्वमेव भगवन् पुरुषोत्तमोऽसि ॥
—શ્રી ભક્તામરસ્તોત્ર

卐

શિવ શંકર જગદીશ્વર રે ચિદાનંદ ભગવાન
જિન અરિહા તીર્થંકરૂ રે, જ્યોતિ સરૂપ અસમાન
અમિય ભરી મૂરતિ રચી રે ઉપમા ન ઘટે કોય
શાંત સુધારસ ઝીલતી રે નીરખત તૃપતિ ન હોય —શ્રી આનંદઘનજી
પૂરણ બ્રહ્મ ને પૂર્ણાનંદી દર્શન જ્ઞાન ચરણ મકરંદી
સકળ વિભાવ પ્રસંગ અફંદી તેહ દેવ સમરથ મકરંદી —શ્રી દેવચંદ્રજી
કર્મ જિત્યાથી જિન છો જિષ્ણુ સર્વજ્ઞ જ્ઞાને વ્યાપક વિષ્ણુ
શંકર સહુનું શં કરવાથી હરિ પુરુષોત્તમ અઘ હરવાથી
સહજ સ્વરૂપે સ્વયં પ્રગટવાથી બ્રહ્મ સ્વયંભૂ બુદ્ધ બુઝવાથી
રામ તમે છો આતમરામી, સ્વામ તમે છો ચેતન સ્વામી
—પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા

ભક્ત ગર્જના

દુ ખ દોહગ દૂરે ટળ્યા રે, સુખ સ પદશુ ભેટ,
ધીંગ ધણી માથે કિયોરે, કુણ ગજે નર ખેટ ? વિમલજિન
તુજ મુજ અતર અતર ભાજશે, વાજશે મ ગલ તૂર,
જીવ સરોવર અતિશય વાધશે આન દઘન રસપૂર
અહો ! અહો ! હું મુજને કહું, નમો મુજ ! નમો મુજ રે !
અમિત ફલ દાન દાતારની, જેહને ભેટ થઈ તુજ રે —આન દઘનજી
ધ્યાયક ધ્યાન ધ્યેય ગુણ એકે, ભેદ છેદ કરશું હવે ટેકે,
ક્ષીર નીર પેરે તુમશું મળશુ, વાચક યશ કહે હેજે હળશુ
કાળલબ્ધિ મુજ મત ગણો, ભાવલબ્ધિ તુમ હાથે રે,
લડથડતું પણ ગજબચ્ચુ, ગાજે ગજવર સાથે રે —યશોવિજયજી

એક પુરાણ પુરુષ અને પુરાણ પુરુષની પ્રેમસ પત્તિ વિના અમને કઇ ગમતુ નથી, અમને કોઈ પ ર્થમા રુચિ માત્ર રહી નથી × × આજના પ્રભાતથી નિર જનદેવની કોઈ અદ્ભુત અનુગ્રહતા પ્રકાશી છે, આજે ઘણા દિવસ થયા ઇચ્છેલી પરાભક્તિ કોઈ અનુપમ રૂપમા ઉદય પામી છે × × પ્રાપ્ત થયેલા સત્સ્વરૂપને અભેદભાવે અપૂર્વ સમાધિમા સ્મરૂ છઉં
—શ્રીમદ્ રાજચ દ્રજી

હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહિ કાયરનુ કામ જોને,
પરથમ પહેલુ મસ્તક મૂકી, વળતી લેવુ નામ જોને —પ્રીતમભક્ત
હવે સ પૂરણ સિદ્ધતણી શી વાર છે ?
દેવચ દ્ર જિનચ દ્ર પરમ આધાર છે દીઠો સુવિધિ જિણ દ
મોટાને ઉત્સગ બેઠાને શી ચિ તા ?
પ્રભુને ચરણ પસાય સેવક થયા નચિ તા —શ્રી દેવચ દ્રજી

પ્રકાશકનું નિવેદન

ઘણા વખતથી હું તેમના કોઈ ગ્રંથનો પ્રકાશન લાભ મને મળે એવી માગણી ડૉ. ભગવાનદાસભાઈ પાસે કર્યા કરતો, મ્હારી આ માગણીને માન આપી તેઓએ આ ઉત્તમ ગ્રંથનો પ્રકાશનલાભ મને આપ્યો તેથી હું સંતોષની લાગણી અનુભવું છું યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય મહાટીકા (વિવેચન) યોગદૃષ્ટિ કળશકાવ્ય, પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા વગેરે મહાગ્રંથોના કર્ત્તા તરીકે ડૉ. ભગવાનદાસભાઈની કીર્તિસુવાસ તે ફેલાયેલી જ છે, તેમાં આ ગ્રંથથી ઓર ઉમેરો થાય છે વિદ્વાન્ લેખકે જેમાં આનંદઘનજીના બીજા-ત્રીજા સ્તવન પર એકેક ગ્રંથ લખવા જેટલો અથાગ નિઃસ્વાર્થ પરિશ્રમ લીધો છે, એવા આ શુદ્ધ લોકોપકારી ગ્રંથનું પ્રકાશન કરતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે

૨૨-૪-૫૫
૧૧, સી ફૅસલ
ચોપાટી,
મુંબઈ ૭

રતનચંદ ખીમચંદ મોતીશા

પ્રસ્તાવના

અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે અબ૦
યા કારણ મિથ્યાત દિયો તજ,
ક્યું કર દેહ ધરેંગે ? અબ૦
—શ્રી આનંદઘનજી

—આ અમર શબ્દોમાં નિજ આત્માની પરમ ધન્ય અમરતા સંગીત કરનાર મહાગીતાર્થ મહર્ષિ આનંદઘનજી અપૂર્વ ભક્તિરસામૃતથી સંભૃત સ્તવનોનું દિવ્ય સંગીત લલકારી ગયા છે. તે પૈકી બીજું સ્તવન જે છ કડી માત્ર પ્રમાણ છે, તેનો પરમાર્થ આશય પરિસ્ફુટ કરવા માટે અત્રે આ લેખકે 'આનંદઘનજીનું દિવ્ય જિનમાર્ગ દર્શન' એ ગ્રંથ લખ્યો છે, અને ત્રીજું સ્તવન જે પણ છ કડી માત્ર પ્રમાણ છે, તેનો આશય સમજવા માટે 'પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા' એ બીજો ગ્રંથ લખ્યો છે. આ બન્ને ગ્રંથ આ એક ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટપણે અત્રે સુજ્ઞ વાચકની દૃષ્ટિ સન્મુખ સમુપસ્થિત થાય છે.

આનંદઘનજીનો દિવ્ય ધ્વનિ

આ ભક્તિરસ સંભૃત સ્તવનોમાં શ્રુત થતો દિવ્ય ધ્વનિ શ્રી આનંદઘનજીના અંતરાત્માનો નાદ છે. એમાં પદે પદે નિર્ઝરતી પરા ભક્તિ એમના પરમ ભક્ત હૃદયનું પ્રતિબિંબ પાડનારૂં દર્પણ છે. આ અક્ષરદેહમાં એમનો અક્ષર આત્મા અક્ષરપણે રહ્યો છે. 'જેની યશઃકાયમાં જરા-મરણજન્ય ભય

લાગતો નથી એવા સુકૃતી કવિઓ જયવંત છે ' × નાસ્તિ યેષા યશકાયે જરામરણજ મય ' એ ભર્તૃહરિની ઉક્તિ આ સત કવિની અમૃત વાણીના અ ળ ધમા અક્ષરશ સાચી પડે છે

દિવ્ય નયનથી પરમાર્થમય જિનમાર્ગનુ દર્શન કરી, આ દિવ્ય દ્રષ્ટાએ પોતાના સગીતમય દિવ્ય ધ્વનિથી આ દિવ્ય જિનમાર્ગનુ આપણને દર્શન કરાવ્યુ છે આ દિ ય ધ્વનિ એટલી બધી અમૃત–માધુરીથી ભર્યો છે કે તેનુ પાન કરતા તૃપ્તિ થતી નથી શાતસુધારસ જલનિધિ એવો આ દિવ્ય નાદ અખૂટ રસવાળો અક્ષયનિધિ છે ' ક્ષણે ક્ષણે નવીનતા પામે, તે સુંદરતા ' क्षणे क्षणे य नवतामुपैति तदेव रूप रमणीयताया —એવુ કવિ કાલિદાસે કહેલુ સૌંદર્ય લક્ષણ આ સત કવિના કાવ્યમા પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થાય છે એકેક સ્તવનની રજૂઆત કરવામા ગૂઢ પશ્ચાદ્ભૂમિકારૂપ નેપથ્યવાળી અદ્ભુત નાટ્કીય રીતિ (Dramatic style) એમની અપૂર્વ નૈસર્ગિક કવિત્વશક્તિનો આપણને પરિચય આપે છે સુશ્લિષ્ટ સુશિષ્ટ અને સુમિષ્ટ શૈલીથી ઉત્તમ કલામય રીતે સુંદર શબ્દચિત્રમા ગુથેલ એકેક સ્તુતિગ્રથ આ મહા નિર્ગ્રથ મુનીશ્વરનું અદ્ભુત ગ્રથનિર્માણકૌશલ્ય દાખવે છે

તેઓ અધ્યાત્મ માર્ગમા અતિ ઉચ્ચ દશાને પામેલા ' જ્ઞાની ' પુરુષ હતા, તે તેમના વચનોથી સુપ્રતીત થાય છે

× जयन्ति सुकृतिनो ते रससिद्धा कवीश्वरा ।
नास्ति येषां यशःकाये जरामरणज भय ॥ ' —શ્રી ભર્તૃહરિ

આનંદઘનજીની અમૃત વાણી

પરમ ભક્તિભાવ નિર્ઝર, ચૈતન્ય રસની છોળો ઉછાળતા એમના સ્તવનો તો આત્માનુભવના પરમ પરિપાકરૂપ હોઇ, વાચતા કે સાંભળતા, કોઇ અદ્ભુત આહ્લાદ આપે છે મનનો થાક ઉતારી નાખી પરમ ચિત્તપ્રસન્નતા અર્પે છે તે વચનામૃતોમા એવા તો અદ્ભુત માધુર્ય, પ્રાસાદ, ઓજસ્, ને ધ્વનિ ભર્યા છે, એવુ તો ઉચ્ચ ચૈતન્યવતુ કવિત્વ ભર્યું છે, કે તેનો રસાસ્વાદ લેતા આત્મા જાણે તૃપ્ત થતો નથી મોટા મોટા પંડિતોના વાગાડંબરભર્યા ચાસાર્યોથી, કે મોટા મોટા વ્યાખ્યાન ધરા પ્રૂજ્યવનાગ વાચસ્પતિઓના વ્યાખ્યાનોથી અનતગુણો આનંદ અને બોધ, શ્રીમાન્ આનંદઘનજીની એવાં સીધી, સાદી, સચોટ ને સ્વયભૂ વચ પંક્તિથી ઉપજે છે

આશયગભીરતા

વળી શ્રી આનંદઘનજીનો 'આશય' તો એવો અધિ પરમાર્થગંભીર છે કે સાગરની જેમ તેનું માપ કાઢવુ કે તાગ લેવો તે અશક્ય વસ્તુ છે, કારણ કે તેમના એકેક વચન પાછળ અગાધ શાસ્ત્રજ્ઞાન ને અનન્ય તત્ત્વ ચિંતન ઉપરાંત ઉત્તમ આત્માનુભવરૂપ સામર્થ્યયોગનું સમર્થ પીઠબળ રહ્યું છે એટલે આવા ઉચ્ચ યોગદશાને પામેલા— ઉત્તમ ગુણસ્થાનસ્થિતિને પામેલા મહાત્માની કૃતિનો આશય યથાર્થપણે અવગાહી પ્રગટ કરવો, તે તો તેમના જેવી ઉચ્ચ આત્મદશાને પ્રાપ્ત થયેલા મહાત્મા યોગીશ્વરોનુ કામ છે તેઓ જ તેને યથાયોગ્ય ન્યાય આપી શકે, તેઓ જ તેનુ

યથાયોગ્ય મુલ્યાકન કરી શકે માચા રત્નની પરીક્ષા નિપુણ રત્નપરીક્ષક જ કરી શકે જેમકે–તેમના આશયનુ તલસ્પર્શી અવગાહન કરી સમર્થ તત્ત્વદ્રષ્ટા **શ્રીમદ્ રાજચદ્રજીએ,** શ્રી આનદઘનજીના પ્રથમ સ્તવનનો પરમ સુંદર અદ્ભુત પરમાર્થ પ્રગટ કર્યો છે અને તેમની પરમાર્થગભીરતાની ઝાખી કરાવી છે (જુઓ આ ગ્રથનુ પરિશિષ્ટ) પણ દુર્ભાગ્યે તેઓશ્રીએ માત્ર એક જ સ્તવનનુ વિવેચન કરેલુ હોઈ, આપણે તેના વિશેષ લાભથી વચિત રહ્યા છીએ **મહામુનિ દેવચદ્રજીએ** યથાર્થ જ કહ્યુ છે કે—

> " તેહ જ એહનો જાણગ ભોક્તા,
> જે તુમ સમ ગુણરાયજી "

આવા ઘન (નક્કર) આનદ આપનારા અને આનદના ઘન (મેઘ) વર્ષાવનારા યથાર્થનામા **આનદઘનજીનુ** એકેક

અદ્ભુત સમાસશક્તિ

સ્તવન–પદ તીવ્ર આત્મસવેદનમય અતરોદ્ગારરૂપ હોઈ પરમ આશય ગભીર છે તે આશય યથાર્થપણે સમજવા–સમજાવવા માટે **શ્રીમદ્ રાજચદ્રજી** જેવા પરમ જ્ઞાની યોગીશ્વર જ જોઈએ ઈતર સામાન્ય જનને માટે તે તે આશયનો અનતમો ભાગ પણ સમજવો–સમજાવવો કઠિન છે, તેને તો તે આશયની કઈક સપાટી માત્ર હાથ લાગે ઉપલક ભૂમિકા માત્ર સ્પર્શવામા આવે, સૂક્ષ્મ વિચારણારૂ ઊડી અવગાહના વિના તેના અગાધ ઊંડાણનો ખ્યાલ આ નહિ એટલે સક્ષેપથી કે વિસ્તારથી આ સ્તવનાવલી પ વિશદ વિચારણામય વિવેચનનુ વિશાલ ક્ષેત્ર ખુલ્લુ પડયુ છે

આ અંગે દીર્ઘ અભ્યાસપૂર્વક વિવિધ દૃષ્ટિએ જેટલો ઊહાપોહ–સૂક્ષ્મ વિચાર થાય, જેટલો અર્થવિસ્તાર થાય તેટલો ઓછો છે, કારણ કે **શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી** તથા **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી**ની જેમ અદ્ભુત સમાસશક્તિથી **શ્રી આનંદઘનજીએ** બિન્દુમા પ્રવચનસિંધુ સમાવ્યો છે

" પ્રવચન સમુદ્ર બિન્દુમા, ઉલસી આવે જેમ,
ચૌ૰ પૂર્વની લબ્ધિનુ, ઉદાહરણ પણ તેમ "
—**શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.**

" એક બુંદ જલસે ઉપના, શ્રુત સાગર વિસ્તારા,
ધન્ય જીનોને ઉલટ ઉદધિકું, એક બુંદમે ડારા "
—**શ્રી ચિદાનંદજી**

ગ્રંથ વસ્તુ દિગ્દર્શન

એટલે આવા આશયગંભીર પ્રવચનસિંધુમાથી અર્થરત્નો ખોળી કાઢવાનુ કામ ઊંડી વિચાર–ડૂબકી મારનારા અવગાહક વિવેચકોનુ છે એટલે કે આ સ્તવનોનો પરમાર્થ ઉકેલવામા ઘણી ઘણી વિશદ વિશેષ વિચારણાનો અવકાશ છે, સુગ્રથિત એવા આ એકેક સ્તવન–ગ્રંથ પર એકેક ગ્રંથ લખી શકાય એવો વિશાલ પરમાર્થ તેમા સમાયેલો છે, તે તે સ્તવનની વિવિધ શ્રુત–અનુભવમય પશ્ચાદ્ભૂમિકા (Back-ground) સમજ્યા–સમજાવ્યા વિના એની ખરી ખૂબી માલમ પડે એમ નથી અને એટલા માટે જ એના દિગ્દર્શનાર્થે આ

વિવેચનનુ વિશાલ ક્ષેત્ર
એકેક સ્તવન પર
એકેક ગ્રંથ

લેખક-વિવેચકે આનદઘનજીના બીજા અને ત્રીજા સ્તવન પર એકેક ગ્રથ લખવાનો આ સ્વલ્પ પ્રયત્ન કર્યો છે

છપાઈ ગયેલ લેખમાળા ગ્રથાકારે

તેમા-દ્વિતીય સ્તવનના વિવેચન ગર્ભિત 'આનદ-ઘનજીનુ દિવ્ય જિનમાર્ગ દર્શન' એ શીર્ષક સવાદાત્મક શૈલીથી લખેલો પ્રથમ ગ્રથ, અને તૃતીય સ્તવનના વિવરણરૂપ '**પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા**' એ શીર્ષક સળગ વિવેચનાત્મક શૈલીથી લખેલો દ્વિતીય ગ્રથ,—એ બન્ને ગ્રથ આ લેખકે '**શ્રી જૈનધર્મ પ્રકાશ**' માસિકમા (સ ૨૦૦૦ થી ૨૦૦૮) અગાઉ લેખમાળારૂપે લખેલ હતા પ્રસ્તુત માસિકમા ક્રમશ બત્રીશ બાવીશ લેખાકોમા છપાઈ ગયેલ આ બન્ને લેખમાળા અત્રે ગ્રથાકારે રજૂ થાય છે

આનદઘનજીનુ દિવ્ય જિનમાર્ગ દર્શન

'પથડો નિહાળુ રે બીજા જિન તણો રે' એ પરમ ભાવવાહી પક્તિથી શરૂ થતુ બીજા અજિત જિનનુ સ્તવન આનદઘનજીના અદ્ભુત આત્મ સવેદનમય અતરોદ્ગારરૂપ હોઈ પરમ આશયગભીર છે તે આશયને અનતમો ભાગ પણ સમજાવવો કઠિન છે તો પણ યથાશક્તિ-યથામતિ સામાન્ય દૃષ્ટિએ કં કઈ આશયની સપાટી માત્ર હાથ લાગી, ઉપલક ભૂમિક માત્ર સ્પર્શવામા આવી, તે આ લેખકે આનદઘનજી જાણે જીવત કલ્પીને અત્રે જિજ્ઞાસુ પથિક અને યોગિરાજ

સવાદરૂપે રજૂ કરી છે, અને આ જાણે આધ્યાત્મિક પચાંકી ભાવનાટક હોય એમ આ સવાદને પંચ દૃશ્યમા નિબદ્ધ કરેલ છે

તેમજ—'સભવ દેવ તે ધુર સેવો સવે રે'—એ ધ્રુવપંક્તિથી પ્રારભાતુ ત્રીજુ સ્તવન પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકાનુ હાર્દ પ્રગટ કરતુ હોઇ, તેવુજ પરમ આશયગભીર છે તે આશયનુ યત્કિંચિત અવગહન કરાવતુ સળગ વિવેચન આલેખતા આ લેખકે અભય-અદ્વેષ-અખેદરૂપ પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકાની અને તદ્દતર્ગત ચરમાવર્ત્ત ચરમકરણ યોગદૃષ્ટિ આદિ વિવિધ તાત્ત્વિક વિષયોની અત્ર શાસ્ત્રીય મીમાસા કરી છે, અને વિષયની વિશદતા તથા વાચકની સુગમતાર્થે આ વિવેચનને નવ પરિચ્છેદમા પ્રવિભક્ત કરેલ છે.

પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા

આમ સામાન્યપણે આ બન્ને ગ્રથની વસ્તુનું દિગ્દર્શન છે વિશેષ તો આ ગ્રથની વિષયાનુક્રમણિકા પ્રત્યે દૃષ્ટિપાત કરતા વિવેકી વિચારકને સ્વય જ્ઞાત થશે એટલે અત્રે ચર્ચિત વિવિધ તત્ત્વવિષયોના વિશેષ વર્ણનથી તત્ત્વરસિક વાચકના રસપ્રવાહની આડે નહિ આવતા, તેમા સીધુ નિમજ્જન કરવાનુ તેમને સપ્રેમ આહ્વાન કરુ છુ

આભાર ઉપસહાર

આ ગ્રથના પ્રકાશનનુ શ્રેય પોતાને પ્રાપ્ત થાય એવી પરમાર્થસ્નેહી **શ્રી રતનચદભાઇ મોતીશાએ** આગ્રહભરી ભાવના વ્યક્ત કરી, અને તેનો મે સાભાર સહર્ષ

-સ્વીકાર કર્યો,-જેના ફળપરિપાકરૂપે આ ગ્રંથ વિવેકી વાચકના કરકમળમાં આવે છે સુપ્રસિદ્ધ 'મોતીશા' કુલની પ્રભાવનાને અનુરૂપપણે શ્રી રતનચંદભાઈએ જે ભક્તિભાવથી આ ગ્રંથનું પ્રકાશન શ્રેય હાંસલ કરવાનો ઉલ્લાસ દાખવ્યો છે, (અને તે પણ જ્ઞાન પ્રભાવનાર્થે પડતર કરતાં ઘણા ઓછા મૂલ્યે) તે બદલ તેમને અનેકશઃ ધન્યવાદ ઘટે છે

અત્રે પ્રેસની ગોઠવણ અંગે પરમાર્થસ્નેહી શ્રી મનસુખલાલભાઈ તારાચંદ મહેતા તથા શ્રી ચંદુલાલભાઈ ગુલાબચંદ મહેતાએ મિત્રભાવે સદ્ભાવથી લીધેલ શ્રમ માટે આભાર વ્યક્ત કરૂં છું

અત્રે છેવટે એટલું જ ઉમેરવાનું કે—આ બન્ને ગ્રંથોમાં પ્રકૃતોપયોગી (Relevant) અનેકાનેક તત્ત્વવાર્તા આ લેખકે ઉપન્યસ્ત કરી છે, અને તેને યથાસંભવ યથાસ્થાને વિનિયોજિત આનંદઘનજીના વચનામૃતથી અને શાસ્ત્રાધારથી સર્વત્ર સમર્થિત કરી છે છતાં આવા ગહન વિષયમાં,— શુદ્ધ સમાજહિતદૃષ્ટિથી જે મહાગીતાર્થ મહર્ષિ આનંદઘનજીએ પોકાર્યું છે, લલકાર્યું છે, તેનો તેવી જ એકાંત શુદ્ધ સમાજહિતદૃષ્ટિથી આશય વિસ્તારતાં,- જો કાંઈ અસમંજસ વા આશયફેર જેવું જણાય, અથવા જાણ્યે અજાણ્યે ક્વચિત્ કિંચિત્ ક્ષતિ વા સ્ખલના જેવું ભાસે, તો તે આ મંદમતિ લેખક-વિવેચકનો જ દોષ છે એમ સુજ્ઞ સજ્જન મહાજને વિચારવું, અને દૂધમાંથી પોરા કાઢવાની કળામાં કુશળ કાકદૃષ્ટિ તો દોષદર્શનવિશારદ દુર્જન મહાશયો માટે અનામત રહેવા દઈ હંસદૃષ્ટિ રાખી ક્ષન્તવ્ય

ગણુવુ છેવટમા જે યોગદૃષ્ટિ કળશકાવ્યમા વિજ્ઞાપ્યુ છે,
તે જ અત્ર નમ્રપણે વિજ્ઞાપુ છુ—

ગુણો જે કૈ 'હ્યા તે સકલ ગણુજો સત જનના,
અને દોષો કૈ તે સકલ પણુ હુ પામર તણુા,
કરી દોષો દૂરે સુગુણુ ચરજો હંસ સુમતિ !
અમી દૃષ્ટિ ધારી સુણો જ ભગવાનદાસ વિનતિ

૫-૪-૫૫
ચૈત્ર શુ ૧૩ ૨૦૧૧
૫, ચોપાટી રોડ,
મુબઈ ૭

ડૉ ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઈ મહેતા.
એમ. બી બી એસ.

ભક્તિ સૂક્તો

ધાર તરવારની સોહલી દોહલી, ચૌદમા જિનતણી ચરણ સેવા,
ધાર પર નાચતા દેખ બાજીગરા, સેવના ધાર પર રહે ન દેવા
મુજ મન તુજ પદ પંકજે રે લીનો ગુણ મકરંદ
રંક ગણે મંદર ધરા રે ઇંદ્ર ચંદ્ર નાગેંદ્ર—શ્રી આનંદઘનજી
જ્ઞાન વૈરાગ્યનો દેહ ધર્યો રે માંહી ભોગપણાનો છે જીવ
ભક્તિ આભૂષણ પેરિયા રે, એવો કોઈ સેવક શિવ—શ્રી અખાભક્ત
સાહેબા હે કુંથુ જિનેશ્વર દેવ રત્નદીપક અતિ દીપતો હો લાલ
મા મુજ મન મંદિર માંહી આવે જો અરિબલ ઝીપતો હો લાલ
મા મિટે તો મોહ અંધાર અનુભવ તેજે ઝળહળે હો લાલ
મા ધૂમ કષાય ન રેખ ચરણ ચિત્રામણ નવિ ચલે હો—શ્રી યશોવિજયજી
શુભ શીતળતામય છાંય રહી મનવાંછિત જ્યાં ફળ પંક્તિ કહી
જિનભક્તિ ગ્રહો તરુ કલ્પ અહો ! ભજીને ભગવંત ભવંત લહો
સુખધામ અનંત સુસંત ચહી દિનરાત રહે તદ્ધ્યાન મહીં,
પર શાંતિ અનંત સુધામય જે, પ્રણમું પદ તે વર તે જય તે
જિનપદ નિજપદ એકતા ભેદભાવ નહિ કાંઇ
લક્ષ થવાને તેહનો કહ્યાં શાસ્ત્ર સુખદાઈ—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી
ધરતીકા કાગજ કરૂં કલમ કરૂં વનરાય,
સાત સમુદ્રકી શાહી કરૂં, પ્રભુગુણ લિખ્યા ન જાય—સંત કબીરજી
બાધકતા પલટાવવા રે લાલ નાથ ભક્તિ આધાર રે
પ્રભુ ગુણરંગી ચેતનાએ લાલ, એહી જ જીવન સાર રે.
દેવચંદ્ર પ્રભુની હો કે પુણ્યે ભક્તિ મળે
આતમ અનુભવની હો કે નિત નિત શક્તિ વધે.
ભલું થયું મેં પ્રભુગુણ ગાયા રસનાનો ફળ લીધો રે,
દેવચંદ્ર કહે મ્હારા મનનો, સકલ મનોરથ સીધો રે.—શ્રી દેવચંદ્રજી

ઉપોદ્‌ઘાત

૧ મહામુનીશ્વર મહર્ષિ આનંદઘનજી

રામ કહો રહેમાન કહો કોઉ, કાન કહો મહાદેવરી,
પારસનાથ કહો કોઉ બ્રહ્મા, સકલ બ્રહ્મ સ્વયમેવરી.
નિજ પદ રમે રામ સો કહિયે રહિમ કરે રહેમાનરી,
કરસે કર્મ કાન સો કહિયે, મહાદેવ નિર્વાણરી
પરસે રૂપ પારસ સો કહિયે, બ્રહ્મ ચિન્હે સો બ્રહ્મરી,
ઈહવિધ સાધો આપ આનંદઘન, ચેતનમય નિઃકર્મરી

—શ્રી આનન્દઘનજી

ભારતવર્ષમાં મત-સંપ્રદાયથી પર એવા જે ગણ્યા ગાંઠ્યા 'નિર્પક્ષ વિરલા કોઈ' સાચા સંત પુરુષો થયા છે, તેમાં **શ્રી આનંદઘનજી** કોઈ અનેરી ભાત પાડનારા વિલક્ષણ સંત 'અવધૂત' થઈ ગયા. જે વિરલ જ્યોતિર્ધર મહાપુરુષો જિનશાસન-ગગનને અલંકૃત કરી ગયા છે, તેમાં શ્રીમાન્ આનંદઘનજી કોઈ વિશિષ્ટ કોટિના જાગતી જ્યોત જેવા સમર્થ જ્યોતિર્ધર પ્રકાશી રહ્યા છે. આચાર્યોના આચાર્ય અને ગુરુઓના ગુરુ એવા આ પરમ જ્ઞાની મહાત્મા જિનમાર્ગના મરમ રહસ્યજ્ઞાતા અને સાચા પ્રભાવક પુરુષ થયા છે.

'અવધૂ નિર્પક્ષ વિરલા કોઈ'

મહાત્મા આનંદઘનજી ૧૭મી સદીના અંત અને ૧૮મીના પ્રારંભ ભાગમાં વિદ્યમાન હતા, એ એમના સમકાલીન યશોવિજયજી આદિની

'મુનિજન માનસ હંસ' ધન્ય આનંદઘન!

સમયમર્યાદા પરથી જણાય છે. આ મહાપુરુષનો જન્મ ક્યાં થયો? એમના માતા-પિતા કોણ? એમણે દીક્ષા ક્યારે લીધી? એમના વિશિષ્ટ જીવનપ્રસંગો કયા? ઈત્યાદિ આ આપણને કંઈ માહીતી ઉપલબ્ધ નથી. આ બધુ ગમે તેમ હો, પણ આ વીતરાગ મુનીશ્વર અંગે આ એમના જ અમર શબ્દો આપણે યથાર્થપણે ગાઈ શકીએ એમ છે —

" નિર્મલ ગુણ મણિ રોહણ ભૂધરા, મુનિ જન માનસ હંસ,
ધન્ય તે નગરી રે ધન્ય વેળા ઘડી, માતપિતા કુલ વંશ "

'મેરે માત આનંદઘન, તાત આનંદઘન' એમ લલકારનારા આ સ્વદેહમાં પણ નિર્મમ વીતરાગ મુનીશ્વરે પોતા સંબંધી કંઈ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. માત્ર આપણે એટલું જાણી શકીએ છીએ કે તેમનું નામ 'લાભવિજય' અથવા 'લાભાનંદ' હતું. તેમનો સિદ્ધાંત બોધ તીવ્ર હતો, અને તેમની શાસનદાઝ અનન્ય હતી, એ તેમના સંવેદનમય અંતરોદ્ગાર પરથી પ્રતીત થાય છે. 'પંથડો નિહાળુ રે બીજા જિન તણો રે,' 'ગચ્છના ભેદ બહુ નયન નિહાળતા,' ઈત્યાદિ સ્થળોએ વ્યક્ત થતો ગર્ભિત ધ્વનિ આની સાક્ષી પૂરે છે. એમને ભગવાન જિનેશ્વરના અધ્યાત્મમય પરમાર્થ માર્ગની પરમ પ્રતીત-પ્રતીત જાગી હતી, અનન્ય ભક્તિ

ઉપજી હતી, દિવ્ય યોગદૃષ્ટિથી તે વીતરાગ પરમાત્માના સર્વાંગસુંદર મૂળ માર્ગનું વિશિષ્ટ આત્માનુભવમય સમ્યગ્ દર્શન થયુ હતું પણ તે માર્ગને વર્ત્તમાનમા ‘ ચરમ નયણ કરી મારગ જોવતા ’ ભૂલેલા લોકની માગભ્રષ્ટ કરુણ દશા દેખી તેમનું સત હૃદય દ્રવી ઊઠયુ હતુ

માર્ગની વર્તમાન સ્થિતિથી પરમાર્થ ખેદ

તેમણે પોતાની દિવ્ય દૃષ્ટિથી જિનમાગની વર્ત્તમાન પરિસ્થિતિ નિહાળી તો આધળાની પાછળ આધળાની હાર દોડી જતી હોય એવી સ્થિતિ પ્રાયે હતી નાના પ્રકારના તુચ્છ ક્ષુદ્ર નિર્જીવ મતભેદોમા, ગચ્છ કદાગ્રહોમા, સકુચિત વાડાઓમા, મત-પથના ઝઘડાઓમા ગચ્યા પચ્યા રહેલા બહિર્દૃષ્ટિ લોકો એક અખડ જિનશાસનને ખડખડ કરી રહ્યા હતા. અહો ! કેવો સુદૃઢ સરસ નિર્મલ માર્ગ ! પણ અહીં બહાર નજર ફેરવી તો તેની આસપાસ અનત જાળા બાઝી ગયા હતા, અનત થર જામી ગયા હતા, કદાગ્રહી જનોએ દૃઢમૂલ કરેલા આગ્રહોના પોપડા વજ્રલેપ બન્યા હતા, ભગવાનના મૂળ પરમાર્થ માર્ગનું ભાન પ્રાય ક્યાય દેખાતુ ન્હોતુ, માત્ર પાદડા કે ડાખળા પકડીને લોકો કૃતકૃત્યતા માની બેઠા હતા ! એક બાજુ તુચ્છ ગચ્છભેદોમા ઈતિકર્ત્તવ્યતા માનનારાઓ બીજી બાજુ તત્ત્વની વાતો કરતા લાજતા હોતા ! ચારેકોર કલિકાલનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યુ હતુ ! આવી વિષમ સ્થિતિ નિહાળી તેમના આત્મામા સ્વાભાવિક સક્ષોભ થયો, તીવ્ર ખેદનું સવેદન થયુ, અને તેથી જ તેમના આવા અતરોદ્ગાર નીકળી પડયા છે કે

"ચરમ નયણ કરી માગ્ગ જોવતો રે, ભૂલ્યો સયલ સંસાર"

" ગચ્છના ભેદ બહુ નયન નિહાળતા,
તત્ત્વની વાત કરતા ન લાજે ।
ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતા થકા
મોહ નડિયા કલિકાલ રાજે "

" પુરુષ પરંપર અનુભવ જોવતા રે,
અંધોઅંધ પલાય પથડાં૦" —ઇત્યાદિ

એટલે આવી સાચી અંતરંગ શાસનદાઝથી પ્રેરિત થઈ એમણે સ્વ-પર હિતરૂપ લોકોપકાર પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી, ભગવાનના મૂળ પરમાર્થમાર્ગ પ્રત્યે લોકોને વાળવા પુરુષાર્થ આદર્યો પણ લોકો તેમના તે દિવ્ય સંદેશને ઝીલી શકવા અસમર્થ હતા-તૈયાર ન્હોતા તેઓ પરમ ઉપકારી આનંદઘનજીને ઓળખી શકયા નહિ એટલે આત્માર્થ હણાય છે અને લોકહિત પણ કાર્યકારી થતું નથી, એમ સમજી 'કાળલબ્ધિ'ની ગવેષણા કરી પોતે વનમાં ચાલ્યા ગયા, અને પ્રાય અજ્ઞાત રહી અસંગ નિર્ગ્રંથ અવધૂત દશામાં વિચરવા લાગ્યા

લોકોપકાર પ્રવૃત્તિ
અજ્ઞાત અસંગ વાસ

" કાળલબ્ધિ લહી પંથ નિહાળશું રે, એ આશા અવલંબ,
એ જન જીવે રે જિનજી ! જાણજો રે, આનંદઘન મત અંબ "
—આનંદઘનજી

આમ લોકસંગ ત્યજી વનવાસી થયેલા આનંદઘનજીના જીવન સંબંધી કિંવદંતીઓ સિવાય વિશેષ માહીતી આપણને મળતી નથી પણ એટલો વાત તો

આનંદઘનજીનો અસાધારણ આત્મપુરુષાર્થ

સુનિશ્ચિત છે કે આ અવસ્થામા તેમણે અદ્‌ભુત આધ્યાત્મિક પ્રગતિ સાધી હતી, મોક્ષસાધક યોગ માર્ગે અસાધારણ પુરુષાર્થ વેગથી—મ વેગથી તેઓ આગળ ધપી રહ્યા હતા 'સેજૂ કોઈ ન સાથ'—સાથે કોઈ સોબતી વિના એકાકી વિચરતા આ પુરુષસિંહ 'ઘાતી ડુંગર આડા અતિ ઘણા'ની પરવાહ કર્યા વગર 'ધીઠાઈ કરી માર્ગે સંચરી' રહ્યા હતા

" ઘાતી ડુંગર આડા અતિ ઘણા,
તુજ દરિશણ જગનાથ !
ધીઠાઈ કરી મારગ સંચરુ,
સેંગૂ કોઈ ન સાથ
અભિનંદન જિન દરિશણ તરસિયે "

—ઇત્યાદિ વચન તેની સાક્ષી પૂરે છે

ધર્મધુરંધર યશોવિજયજી તેમના સમાગમમા આવ્યા હતા, તેમણે આપેલા પરિચય પરથી એ અવધૂત મહાત્મા આનંદઘનજીની અપૂર્વ મસ્ત

નિષ્કારણ કરુણાથી લોકાનુગ્રહ

દશાની આપણને કંઈક ઝાંખી થાય છે આ પ્રસંગ અલગ ચર્ચો છે વનમા રહ્યા છતા પણ પરોક્ષ રહી યોગિરાજ આનંદઘનજી લોકોપકાર તો કરતા જ ગયા. આ સ્તવનાવલી તથા પદાવલી એ પોતાના અનુભવની આરસી જેવી અનુપમ કૃતિઓ રચી, તેઓ નિષ્કારણ

કરુણાથી લોકાનુગ્રહનું પરમ ઉપકારકાર્ય કરી ગયા, અને આવી પરિપક્વ અનુભવ પ્રસાદીમાંથી પ્રવહતી અમૃતરસ સરિતામાં નિમજ્જન કરવાનો સર્વ મુમુક્ષુઓને સાચો 'ધર્મલાભ' આપતા ગયા. આ અંગે પરમ તત્ત્વદ્રષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ ભવ્ય ભાવાંજલિ અર્પી છે કે—

આનંદઘનજીને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીની ભવ્ય ભાવાંજલિ

"શ્રી આનંદઘનજીએ સ્વપરહિત બુદ્ધિથી લોકોપકાર પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. આ મુખ્ય પ્રવૃત્તિમાં આત્મહિત ગૌણ કર્યું, પણ વીતરાગધર્મવિમુખતા, વિષમતા એટલી બધી વ્યાપી ગઈ હતી કે લોકો ધર્મને કે આનંદઘનજીને પિછાણી ન શક્યા, ઓળખી ન શક્યા. પરિણામે શ્રી આનંદઘનજીને લાગ્યું કે પ્રબળ વ્યાપી ગયેલી વિષમતા યોગે લોકોપકાર, પરમાર્થપ્રકાશ કારગત થતો નથી, અને આત્મહિત ગૌણ થઈ તેમાં બાધા આવે છે, માટે આત્મહિતને મુખ્ય કરી તેમાં પ્રવર્તવું યોગ્ય છે. આવી વિચારણાએ પરિણામે તે લોકસંગ તજી દઈ વનમાં ચાલી નીકળ્યા. વનમાં વિચરતા છતાં અપ્રગટપણે રહી ચોવીશી-પદ આદિ વડે લોકોપકાર તો કરી ગયા. નિષ્કારણ લોકોપકાર એ મહાપુરુષોનો ધર્મ છે. પ્રગટપણે લોકો આનંદઘનજીને ઓળખી ન શક્યા, પણ આનંદઘનજી અપ્રગટ રહી તેમનું હિત કરતા ગયા."

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૮૦૭

૧ આનંદઘનજી અને યશોવિજયજી

શ્રી આનંદઘનજી અને યશોવિજયજી સમકાલીન હતા, અને બંનેનો પરમાર્થ સંબંધ ઘનિષ્ઠ હતો.

મહાપુરુષરત્ન આનંદઘન અને રત્નપરીક્ષક યશોવિજય

'ઉપાધ્યાયજી' નામથી સુપ્રસિદ્ધ અને પરમ પ્રમાણભૂત ગણાતા યશોવિજયજીનો શ્રી આનંદઘનજી સાથેનો દર્શન-સમાગમ એ એમના જીવનની એક ક્રાંતિકારી વિશિષ્ટ ઘટના છે તે વખતનો સમાજ, એવી પરમ અવધૂત નિર્ગ્રંથ જ્ઞાનદશાવાળા, આત્માનંદમાં મગ્ન રહેનારા, આત્મારામી આનંદઘનજી જેવા સંત પુરુષને ઓળખી ન શક્યો, અને આ 'લાભાનંદજી'નો યથેચ્છ લાભ ન ઉઠાવી શક્યો, ઘર આંગણે ઉગેલા કંલ્પવૃક્ષને ન આરાધી વાંચ્છિત ફલથી વંચિત રહ્યો એ સમાજનું મહાદુર્ભાગ્ય અથવા કરાલ કલિકાલનો-દુષમ કાળનો મહા પ્રભાવ! પણ તેવું તેવાને ખેંચે, Like attracts like, લોહચુંબક લોહને ખેંચે એ ન્યાયે શ્રી યશોવિજયજી આનંદઘનજીને, તેમના યથાર્થ સ્વરૂપમાં ઓળખી શક્યા,-વર્તમાનમાં પરમ યોગીશ્વર **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી** ઓળખી-ઓળખાવી શક્યા છે તેમ. ખરેખર! તેવો જ તેવાને ઓળખી શકે સાચો ઝવેરી જ ઝવેરાત પારખી શકે તેમ તે સમયે પણ શ્રી યશોવિજયજી જેવા વિરલા રત્નપરીક્ષક જ શ્રી આનંદઘનજી જેવા મહાપુરુષરત્નને યથાર્થ સ્વરૂપે ઓળખી શક્યા. દર્શનથી

પણ પાવન એવા કલ્યાણમૂર્તિ સંત સાથે તથાદર્શનથી-સ્વરૂપપિછાણથી યોગ થવો તે શાસ્ત્રપરિભાષામાં યોગાવંચક કહેવાય છે તેવો પરમ ધન્ય અવંચક યોગ શ્રી યશોવિજયજીને આનંદઘનજીના દર્શન સમાગમથી સાંપડ્યો

" सद्भिः कल्याणसंपन्नैर्दर्शनादपि पावनैः ।
तथादर्शनतो योग योगावंचक उच्यते ॥ "

—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી કૃત યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

" નિર્મળ સાધુ ભગતિ લહી સખી ! દેખણ દે !
યોગ અવંચક હોય રે સખી૦
કિરિયાવંચક તિમ સહી સખી૦
ફલ અવંચક જોય. રે સખી૦ સંભવ "

—શ્રી આનંદઘનજી

આનંદઘનજીની સ્તુતિરૂપ યશોવિજયજીની 'અષ્ટપદી'

આ પરમ અવધૂત-ભાવનિર્ગ્રંથ આનંદઘનજીના દર્શન-સમાગમ યોગથી શ્રી યશોવિજયજીને ઘણો ઘણો આત્મલાભ થયો અત્યંત આત્માનંદ થયો આ પરમ ઉપકારની સ્મૃતિમાં શ્રી યશોવિજયજીએ આનંદઘનજીની સ્તુતિરૂપે અષ્ટપદી રચી છે તેમાં તેમણે પરમ આત્મોલ્લાસથી આનંદઘનજીની મુક્તકંઠે ભારોભાર પ્રશંસા કરી છે ત્યાં તેઓ શ્રી કહે છે કે—માર્ગમાં ચાલતાં ચાલતાં આનંદઘનજી ગાતા હતા અને આનંદપૂર્ણ રહેતા હતા, આત્માનુભવજન્ય પરમ આનંદમય અદ્વૈત નિર્વિકલ્પ દશામાં વિલસતા હતા

" મારગ ચલત ચલત ગાત આનંદઘન પ્યારે,
રહત આનંદ ભરપૂર "

" કોઇ આનંદઘન છિદ્ર હી પેખત,
જસ રાય સંગ ચઢી આયા,
આનંદઘન આનંદરસ ઝીલત,
દેખત હી જસ ગુણ ગાયા "

શ્રી યશોવિજયજી કહે છે કે-' આવા પરમ આત્માનંદ-
[illegible]ય યોગીશ્વરના દર્શન-સમાગમથી પોતાને આનંદ આનંદ થયો પારસમણિના સ્પર્શથી લોહુ જેમ સોનું થાય તેમ આનંદઘનજી સાથે જ્યારે સુજશ મળ્યો ત્યારે હું સુજશ આનંદ સમો થયો [illegible]ર્થાત્ પારસમણિ સમા આનંદઘનજીના સમાગમથી લોહ [illegible]વો હું યશોવિજય સુવર્ણ બન્યો ' કેવી ભવ્ય ભાવાંજલિ !

'પારસ સ્પર્શથી લોહુ સોનું બન્યુ '

" આનંદઘનકે સંગ સુજસ હી મિલે જબ,
તબ આનંદ સમ ભયો સુજસ,
પારસ સંગ લોહા જો ફરસત,
કંચન હોત હી તાકે કસ "

" એરી-આજ આનંદ ભયો મેરે,
તેરો મુખ નિરખ નિરખ,
રોમ રોમ શીતલ ભયો અંગો અંગ
શુદ્ધ સમજણ સમતારસ ઝીલત,
આનંદઘન ભયો અનંત રંગ, એરી૦

એસી આનંદ દશા પ્રગટી ચિત્ત અંતર,
તાકો પ્રભાવ ચલત નિર્મલ ગંગ,
વાહી ગંગ સમતા દોઉ મિલ રહે,
જસવિજય ઝીલત તાકે સંગ એરી૦ ”

શ્રી યશોવિજયજીકૃત અષ્ટપદી.

આમ પોતાના પરમાર્થગુરુ આનંદઘનજીના પરમ ઉપકારની પુણ્ય સ્મૃતિ કૃતનશિરોમણિ શ્રી યશોવિજયજીએ પોતાના ગ્રંથોમાં પરમાનંદ, પૂર્ણાનંદ, સહજાનંદ, ચિદાનંદ-ઘન આદિ શબ્દોમાં જાળવી રાખી અમર કરી છે

હવે અત્રે આ ઉપરથી એક વિચારણીય રસપ્રદ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે કે—આવો ન્યાયનો એક ધુરંધર આચાર્ય, ષડ્ દર્શનનો સમર્થ વેત્તા, સકલ આગમ રહસ્યનો જાણ, વિદ્વદ્-શિરોમણિ યશોવિજય જેવો પુરુષ, આ અનુભવયોગી આનંદઘનજીના પ્રથમ દર્શન-સમાગમે જાણે મંત્રમુગ્ધ થયો હોય એમ આનંદતરંગિણીમાં ઝીલે છે, અને તે યોગીશ્વરની અદ્‌ભુત આત્માનંદમય વીતરાગ દશા દેખીને સાનંદાશ્ચર્ય અનુભવે છે! અને પોતાની સમસ્ત વિદ્વત્તાનું અભિમાન એવી સપાટે ફગાવી દઈ, બાલક જેવી નિર્દોષ પરમ સરલતાથી કહે છે કે—લોઢા જેવો હું આ પારસમણિના સ્પર્શથી સોનું બન્યો! અહો! કેવી નિર્માનિતા! કેવી સરલતા! કેવી નિર્દંભતા! કેવી ગુણગ્રાહિતા! આને

શ્રી યશોવિજયજીની સરલતા અને નિરભિમાનિતા

બદલે બીજો કોઈ હોત તો ? તેને માન આડું આવી ઉભું રહેત કે 'હું' આવડો મોટો ધુરંધર આચાર્ય, આટલા બધા શિષ્ય-પરિવારનો અગ્રણી ગચ્છાધિપતિ, સમસ્ત વિદ્વત્ સમાજમાં સુપ્રતિષ્ઠિત,–આવો 'હું' તે શું આવાને નમું ? પણ યશોવિજયજી ઓર પુરુષ હતા, એટલે આનંદઘનજીનો દિવ્ય ધ્વનિ તેમના આત્માએ સાંભળ્યો ને તે સંતના ચરણે ઢળી પડયો.

> "અનંત કાળથી આથડયો, વિના ભાન ભગવાન,
> સેવ્યા નહિ ગુરુ સંતને, મૂકયું નહિં અભિમાન."
>
> શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આનંદઘન ચરણે યશોવિજયનું નમન

શ્રી યશોવિજયજીના આ ભાવભીના વચન ઉપચાર માત્ર નથી, પણ ખરેખરા છે, સાચેસાચા હૃદયના ઉંડાણમાંથી નીકળેલા અંતરોદ્ગાર છે. કારણ કે શ્રી યશોવિજયજીને અત્ર પ્રત્યક્ષ વેદાયું જણાય છે કે આ અનુભવ જ્ઞાની પરમ યોગી પુરુષની પાસે મ્હારૂં ગમે તેટલું શાસ્ત્રજ્ઞાન (Theoretical knowledge) શૂન્યરૂપ છે, મોટું મીંડું છે, કારણ કે અધ્યાત્મ વિનાનું–આત્માનુભવ વિનાનું શાસ્ત્ર એકડા વિનાના મીંડા જેવું છે. હું આટલા વર્ષ ન્યાય, દર્શન આદિ સર્વ આગમ-શાસ્ત્ર ભણ્યો, પણ લોઢું જ રહ્યો પણ આ આત્મજ્ઞાનના નિધાનરૂપ પારસમણિ આનંદઘનના જાદૂઇ સ્પર્શથી લોઢા જેવો હું સોનામાં ફેરવાઇ ગયો ! એવા સંવેદનથી એમનો આત્મા પરમ ભાવાવેશમાં આવી જઈ શ્રી આનંદઘનજીને સર્વ

પ્રદેશથી નમી પડયો, એમ અત્ર પ્રતીત થાય છે અને આવી નિર્દંભ લઘુતામાં જ યશોવિજયજીની સાચી ગુરુતા રહેલી છે

આ આનંદઘનજીના પ્રસંગ ઉપરથી વર્તમાનમાં પણ જે કોઇ અલ્પશ્રુત અજ્ઞાની જન યત્ર તત્રથી કંઇક શીખી લઈ પોતાને જ્ઞાની માની બેસવાનો

આનંદઘનજી યશોવિજયજીના પારમાર્થિક સદ્ગુરુ

ફાંકો રાખતા હોય તેને ઘણો ધડો લેવા જેવું છે, અને આ મુદ્દો ખાસ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે કે—આત્માનુભવી એવા સાચા સદ્ગુરુના સમાગમ-યોગ વિનાનું ગમે તેટલું દ્રવ્ય શ્રુતજ્ઞાન પણ પરમાર્થથી મિથ્યા છે, એવા તથારૂપ ભાવયોગી સદ્ગુરુથી પ્રાપ્ત ભાવગુરુગમ વિનાનું જ્ઞાન અકિંચિત્કર છે તેનું આ જ્વલંત ઉદાહરણ છે જેને 'કૂર્ચાલી શારદ' —મૂછાળી સરસ્વતીનું બિરુદ મળ્યું હતું અને કલિયુગમાં જે હરિભદ્રનો લઘુ બંધુ કહેવાતો હતો, એવો ગુરુઓનો ગુરુ અને આચાર્યોનો આચાર્ય આ શ્રી યશોવિજય જેવો ધર્મધુરંધર મહાશ્રુતધર પુરુષ પણ ગંભીરપણે નિખાલસતાથી એકરાર કરે છે કે—'હું આવા આત્મજ્ઞ સંતના દર્શન સમાગમ પહેલા લોઢું હતો, ને આ પારસમણિના સમાગમ યોગ પછી સોનું બન્યો છું '

આ પારમાર્થિક સદ્ગુરુનો અને તેવા આત્મજ્ઞાની વીતરાગ સદ્ગુરુ થકી પ્રાપ્ત ભાવ-ગુરુગમનો અપૂર્વ મહિમા સૂચવે છે શાસ્ત્રમાં જે ગુરુમહિમા બહુ ગાવામાં આવ્યો છે તેનું રહસ્ય આ જ છે આમ તો આ પૂર્વે શ્રી યશોવિજયજીને

બીજા વ્યાવહારિક ગુરુઓનો કાંઈ તોટો ન્હોતો, ન્યાય, દર્શન, વિદ્યા આદિ અંગે તેમને અનેક ઉત્તમ ગુરુ સાંપડયા હતા, છતાં તે 'લોઢું' કેમ રહ્યા? કારણ એજ કે પરમાર્થિક કલ્યાણ તો એક જ્ઞાની પારમાર્થિક સદ્ગુરુના યોગથીજ થાય છે શ્રી યશોવિજયજીને આનંદઘનજીનો સમાગમ થતાં આ પારમાર્થિક ગુરુની ખોટ પૂરાઈ આમ આનંદઘનજી શ્રી યશોવિજયજીના પરમ ઉપકારી પારમાર્થિક સદ્ગુરુ છે, એ આ ઉપરથી ફલિત થાય છે

"બૂઝી ચહત જો પ્યાસકી, હૈ બૂઝનકી રીત,
પાવે નહિ ગુરુગમ બિના, યેહી અનાદિ સ્થિત"

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

"ગગન મંડલમેં અધબિચ કૂવા, ઉંહા હૈ અમીકા વાસા,
સગુરા હોએ સો ભરભર પીવે, નગુરા જાવે પ્યાસા"

—શ્રી આનંદઘનજી

શ્રી આનંદઘનજીનો સમાગમ એ શ્રી યશોવિજયજીના જીવનનો પરમ ધન્ય અને મહત્વનો પ્રસંગ છે, અને આ પ્રસંગ આનંદઘનજીના જીવન પર ઉપયોગી પ્રકાશ પાડે છે, એટલા માટે અત્ર કંઈક વિચાર્યો છે

૨ ભક્ત ત્રિમૂર્ત્તિ : એક તુલના

નમું આનંદીના ઘન વરષિ આનંદઘનને,
નમું દેવચંદ્ર અમૃતઝરણા જ્ઞાનધનને,

યશ શ્રીના સ્વામી શ્રુતનિધિ યશોવિજય નર્યુ,
ત્રિમૂર્તિ ગીતાર્થે ગીત અમૃત ભક્તિરસ ર્યુ
—(ભગવાનદાસ)

ઉત્તમ ભક્તિ–અમૃતરસનો પ્રવાહ વહાવનારી કૃતિએ રચનારા ત્રણ ભક્તરાજો સુપ્રસિદ્ધ છે–શ્રીમાન્ આનંદઘનજી શ્રી દેવચંદ્રજી, શ્રી યશોવિજયજી તેઓ પ્રત્યેકની શૈલી કઇ ને કઇ વિશિષ્ટતાવાળી છે

શ્રી આનંદઘનજીના સ્તવનોમા સહજ સ્વયંભૂ અધ્યાત્મરસતા ને તેના પ મ પરિપાક સાથે આત્માનુભવના ચમત્કાર દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેમા પદે પદે ઉત્તમ કવિત્વમય પ્રાસાદ ને માધુર્ય ગુણની નિષ્પત્તિ થાય છે અને તેની ભાષાશૈલી સરલ સાદી ને લાલિત્યમય પરમ સંસ્કારી છતા પરમ અર્થગૌરવવતી ને પરમાર્થ આશયગંભીર–' સાગરવર ગંભીરા ' છે

શ્રીમાન્ દેવચંદ્રજીની કૃતિમા ઉત્તમ તાત્ત્વિક ભક્તિની પ્રધાનતા છે દ્રવ્યાનુયોગની મુખ્યતાથી પ્રભુનુ શુદ્ધ તત્ત્વસ્વરૂપ વિસ્તારથી વર્ણવી, ને તેની ભક્તિના કાર્ય–કારણભાવની તલસ્પર્શી સૂક્ષ્મ મીમાસા કરી, પ્રભુના ગુણાતિશયથી ઉપજતી પરમ પ્રીતિમય ભક્તિ અત્ર મુખ્યપણે ગાવામા આવી છે શ્રી દેવચંદ્રજીની શૈલી પ્રથમ દર્શને કઇક કઠિન, અર્થઘન ને પ્રૌઢ છે, અને તેમા ઓજસ્ ગુણની પ્રધાનતા છે, છતા જેમ જેમ અવગાહન કરીએ-ઊડા ઉતરીએ તેમ તેમ ઉચ્ચ કવિત્વના ચમત્કાર યુક્ત ઊંડા ભક્તિરસ પ્રવાહવાળી તે પ્રતીત થાય છે

" નિર્મળ તત્ત્વરુચિ થઈ રે, મન મોહના રે લાલ
કરજો જિનપતિ ભક્તિ રે ભવિ બોહના રે લાલ
દેવચંદ્ર પદ પામશો રે મન૦
સુયશ મહોદય સુક્તિ રે. ભવિ૦ "–શ્રી દેવચંદ્રજી

શ્રી યશોવિજયજીની સ્તવનાવલીમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ મુખ્યપણે વર્ણવી હોઈ, તે પરમ પ્રેમ રસ પ્રવાહથી છલકાતી છે તેની શૈલી આબાલવૃદ્ધ સમજી શકે એવી અત્યંત સરલ મીઠાશવાળી ને સુપ્રસન્ન હોઈ, સાવ સાદી છે, છતાં ઉત્તમ કવિત્વમય પ્રાસાદ ને માધુર્ય ગુણથી સંપન્ન છે, ઉત્તમ ભક્તિરસમાં નિમજ્જન કરાવે એવી છે જેમકે—

" કાળલબ્ધિ મુજ મત ગણો, ભાવ લબ્ધિ તુમ હાથે રે,
લડથડતું પણ ગજ બચ્ચું, ગાજે ગજવર સાથે રે
" લઘુ પણ હું તુમ મન નવિ માવું રે,
જગગુરુ તુમને દિલમાં લાવું રે,
કુણને એ દીજે સાબાશી રે?
કહો સુવિધિ જિણંદ! વિમાસી રે? "

આ પરમ ભક્ત-ત્રિમૂર્તિની તુલના માટે એક સ્થૂલ દૃષ્ટાંત યોજીએ તો શ્રી આનંદઘનજીની કૃતિ સાકરના ઘન જેવી છે અર્થાત્ જેમ જેમ ચગળીએ તેમ તેમ મીઠાશ આવ્યા જ કરે છે, અને તેમાં પરિશ્રમ પડતો નથી, તેના અમૃતપાનથી તન-મનનો થાક ઉતરી જાય છે

" તે માટે ઊભા કર જોડી, જિનવર આગળ કહિયે રે,
સમય ચરણ સેવા શુદ્ધ દેજો, જિમ આનંદઘન લહિયેરે રે "

શ્રી દેવચદ્રજીની કૃતિ શેરડીના ટૂકડા જેવી છે એટલે તેમા મીઠાશ તો સર્વ પ્રદેશે ભરેલી જ છે, પણ તેમા ચાવવાની મહેનત કરવી પડે તેમ છે, પછી જ તેની અમૃત સમી મીઠાશની ખબર પડે અર્થાત્ જેમ જેમ શેરડીનુ ચર્વણ થાય-ચાવવામા આવે તેમ તેમ તેમાથી રસ આવે, તેની પેઠે જેમ જેમ આ ભક્તિરસભડાર સ્તવનો ઊંડા ઉતરી અવગાહવામા આવે, તેમ તેમ તેમાથી રસનિષ્પત્તિ થયા જ કરે-ઓર ને ઓર મીઠાશ આવ્યા જ કરે

શ્રીમાન્ **યશોવિજયજી**ની કવિતા શેરડીના તાજા રસ જેવી છે અને તેનુ યથેચ્છ મધુર અમૃતપાન સહુ કોઈ તત્કાળ સુગમતાથી કરી શકે એમ છે, તેમા તકલીફ પડતી નથી

આ જાગતી જ્યોત જેવા આ ત્રણેય સમ્યગ્દૃષ્ટિ ભક્ત રાજોએ ઉત્તમ ભક્તિરસની જાહ્નવી વહાવી, આપણને તેમા નિરતર નિમજ્જન કરી પાવન થવાની અનુકૂળતા કરી આપીને આપણા પર પરમ ઉપકાર કર્યો છે ભાગ્યવત જનો હોય તે જ તેમા નિમજ્જન કરી અવશ્ય પાવન થાય છે ને યથેચ્છ આત્માનદ લૂટે છે

વહાવી છે જેણે સરસ સરિતા ભક્તિરસની,
ખહાવી છે ધારા અમૃતમય આત્માનુભવની,
જગાવી છે જોગાનવતણી ધૂણી જાગતી જગે,
ત્રિમૂર્તિ જોગીન્દ્રો પ્રણમુ જસ જ્યોતિ ઝગઝગે

(ભગવાનદાસ)

૩ આનંદઘનજી અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી : એક તુલના

મેરે પ્રાન આનંદઘન, તાન આનંદઘન મેરે૦
નાત આનન્દઘન, તાત આનન્દઘન,
ગાત આનન્દઘન, જાત આનન્દઘન મેરે૦
કાજ આનન્દઘન, સાજ આનન્દઘન,
રાજ(?)આનન્દઘન, લાજ આનન્દઘન મેરે૦
આભ આનન્દઘન, ગાભ આનન્દઘન,
નાભ આનન્દઘન, લાભ આનન્દઘન મેરે૦

શ્રી આનંદઘનજી

—આ અમૃત પદમા પોતાની આનંદઘનમય અધ્યાત્મ જીવનદશાની મસ્તી લલકારનાર **આનન્દઘનજીના** આ શબ્દો,– **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના** સ્થળે સ્થળે તેવી જ પરમ આત્માનંદમય અધ્યાત્મ દશાનુ અદ્ભુત સંવેદન દર્શાવનારા તેવા જ ભાવવાળા શબ્દોનુ અનુસ્મરણ કરાવે છે

મહાત્મા આનંદઘનજી અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના જીવનના અને કવનમા ઘણુ સામ્ય દૃશ્ય થાય છે બન્નેનુ જીવન પરમ અધ્યાત્મપ્રધાન છે, બન્ને આત્મગુણવિકાસની ઉચ્ચ દશાને પામેલા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની વીતરાગ પુરુષો છે બન્ને વિશિષ્ટ આત્માનુભવને પામેલા યોગીન્દ્રો છે,— આ એમના પ્રગટ અનુભવની આરસી જેવા વચનામૃતોથી સુપ્રતીત થાય છે ભક્તશિરોમણિ શ્રી આનંદઘનજીની પરમ વીતરાગ ભક્તિ એમની સ્તવનાવલીમા પ્રત્યક્ષ થાય છે પરા ભક્તિની પરાકાષ્ઠા વટાવી ગયેલા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીની અનન્ય વીતરાગ ભક્તિ પદે પદે નિર્ઝરે છે બન્ને પરમાત્મ-દર્શનને પામેલા સાક્ષાત્-દ્રષ્ટા પુરુષો છે

બન્નેની વીતરાગ શાસન પ્રત્યેની સાચી અંતરદાઝ નિષ્કારણ કરુણાથી શાસનપ્રભાવનની ભાવના સ્થળે સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે બન્નેએ અપૂર્વ ભક્તિથી વીતરાગ-માર્ગની અનન્ય સેવા કરી છે, દર્શનપ્રભાવક અર્થાત્ વડે 'સત્ય ધર્મના ઉદ્ધાર'રૂપ અનન્ય ઉપકાર કર્યો છે જેમ જેમ આ મહાત્માઓની યથાર્થ પીછાન-ઓળખાણ-સ્વરૂપદર્શન થતુ જશે, તેમ તેમ તેમના પરમ ઉપકારનો જનતાને પરિચય થતો જશે પણ તે પૂજ્યપણુ પીછાનતા લોકોને વખત લાગે છે, તેઓ તેમને પોતાને જ લાભઅંતરાય રહે છે જગત્ વદે કે નિંદે તેનુ આવા સમદર્શી સત્પુરુષોને કાંઈ પ્રયોજન નથી કે તેથી તેમને કંઇ લાભ-હાનિ નથી. લાભ-અલાભ તો વંદક-નિંદકને પોતાને જ છે સ્વદેહમાં પણ નિ સ્પૃહ અને નિર્મમ એવા આ અવધૂત વીતરાગ સત્પુરુષોએ તો વંદક-નિંદક બન્નેને સમ ગણ્યા છે, અને સ્તુતિનિંદાથી નિરપેક્ષપણે નિષ્કારણ કરુણાથી જગતનુ કલ્યાણકાર્ય કરી તેઓ ચાલતા થયા છે

સમાનશીલ અને સમાનધર્મા સત્સંગી સાચા સંત સુહૃદોનો વિરહ બન્નેને અલ્પતપણે સવેદાયો છે, છતાં તેઓનો પુરુષાર્થ અસીમ છે, અસાધારણ છે મોક્ષમાર્ગના આ વિરલ પ્રવાસી પુરુષસિંહોએ અપૂર્વ આત્મબળવૃત્તિપૂર્વક મોક્ષમાર્ગે અપ્રમત્ત અખંડ પ્રયાણુ આદર્યું છે "પીઠાઈ કરી મારગ સચરૂ, સેગુ કોઈ ન સાથ' એ શ્રી આનંદઘનજીના 'ઉદ્‌ગાર, તથા 'ઘણી ત્વરાથી પ્રવાસ પૂરો કરવાનો હતો,' 'ગમે તેટલા દુ ખ વેઠો, ગમે તેટલા પરિસહ

સહન કરો, ગમે તેટલા ઉપસર્ગ સહન કરો '—ઇત્યાદિ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના વચનામૃતો આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે

બન્ને ઉચ્ચતમ કોટિના નૈસર્ગિક કવીશ્વરો (Born poets) છે, 'કવિ' પ્રભાવકો છે પણ તેઓએ પોતાની અપૂર્વ કવિત્વશક્તિ પરમ શાતરસમય પરમાર્થમા જ અવતારી છે થોડા શબ્દોમા ઘણુ કહી નાખવાની બન્નેની આશયશક્તિ અદ્ભુત છે, અસાધારણ છે બન્નેનુ કવન અધ્યાત્મપ્રધાન હોઈ સર્વત્ર આત્માનુ સકીર્ત્તન છે બન્નેની શૈલી સીધી, સાદી, સરલ, સહજ, સુપ્રસન્ન અને માધુર્ય અમૃતથી સભર ભરેલી છે એમનો એકેક અક્ષર આત્માનુભવરૂપ તીવ્ર સંવેદનથી અતરાત્માના ઊ ડાણમાથી નીકળેલો સુપ્રતીત થઈ, સહૃદય શ્રોતાના હૃદય સોસરો નીકળી જાય એવો વેધક અને માર્મિક છે બન્નેનો આશય પરમાર્થપૂર્ણ 'સાગરવરગભીર' છે જોકે પ્રમાણમા (Quantity) આનદઘનજીનુ ગ્રથ નિર્માણ ઘણુ અલ્પ છે, તો પણ ગુણદૃષ્ટિએ (Quality) સામાન્ય પણે આ તુલના છે આમ સામાન્યપણે આ બન્ને જ્ઞાની મહાત્માઓનુ સામ્ય સમજાય છે આવી જગપાવનકર વિરલ વિભૂતિઓ માટે જરૂર ગાઈ શકાય કે—

" જગપાવનકર તે અવતર્યા,
અન્ય માત ઉદરનો ભાર જીવ્યું ધન્ય તેહનું !
જાણે સત સલુણા તેહને,
જેને હોય છેલ્લો અવતાર જીવ્યું ધન્ય તેહનું ! "

—વૈષ્ણવ કવિ મનોહરદાસ

卐

॥ જિનભક્તિ પ્રયોજન

" જિન પદ નિજ પદ એકતા, ભેદભાવ નહિ કાંઈ,
લક્ષ થવાને તેહનો કહ્યા શાસ્ત્ર સુખદાઈ "

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

હવે આ આનદઘન-સ્તવનાવલીનો ઉદ્દેશ અને તેના અભિધેય વિષયની પીઠિકા સમજવા માટે, સામાન્યપણે ભક્તિ પ્રયોજન સબધી કઈક વિશદ વિચારણા કરવાનુ પ્રસગથી પ્રાપ્ત થાય છે —

૧ "જિન પદ નિજ પદ એકતા"

'મૂળ શુદ્ધ તે આત્મ પદ'

શ્રી જિન ભગવાનનુ જેવુ શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપ છે, તેવુ જ શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી દૃષ્ટિએ આ આત્માનુ મૂળ સ્વરૂપ છે કર્મરૂપ આવરણ ગયુ હોવાથી ભગવાનનુ તે સ્વરૂપ સપૂર્ણ વ્યક્તતા-આવિર્ભાવ પામ્યુ છે, આવરણ વર્તતુ હોવાથી આત્માનુ તે સ્વરૂપ તિરોભાવ પામેલુ હોઈ અવ્યક્ત-શક્તિ પણે રહ્યુ છે આમ કર્મઆવરણરૂપ ઔપાધિક ભેદને લીધે ભગવાનમા અને આ આત્મામા અતર પડ્યુ છે, જીવ અને શિવનો ભેદ પડ્યો છે આનદઘનજીના શબ્દોમા કહીએ તો ' કર્મ વિપાકે હો કારણ જોઈને કોઈ કહે મતિમત ' પણ મૂળ સ્વરૂપ દૃષ્ટિથી તે બન્નેમા કઈ પણ ભેદ નથી

જેવું 'અનંત સુખસ્વરૂપ' તે જિનપદ છે, તેવું જ આ 'મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ' છે આ જિનપદ અને નિજપદની એકતા છે, એ લક્ષ થવાને માટે જ સુખદાયક એવા સર્વ શાસ્ત્રનું નિરૂપણ છે, અને એ જ આ ભક્તિનું પ્રયોજન છે

એટલે એવા અનંત સુખસ્વરૂપ મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદને જે ઇચ્છે છે તે 'જોગીજને,' તે પ્રગટસ્વરૂપી સયોગી જિન પદની અખંડ એકનિષ્ઠાથી આરાધના અવશ્ય કરવી જોઇએ

'ઇચ્છે છે જે જોગીજન'

" ઇચ્છે છે જે જોગીજન અનંત સુખ સ્વરૂપ,
મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિન સ્વરૂપ

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

કારણ કે તે જિન ભગવાને સ્વરૂપસિદ્ધિરૂપ નિજ કાર્ય સિદ્ધ કર્યું છે એટલે તે સ્વરૂપસિદ્ધિરૂપ કાર્ય જે કરવા ઇચ્છતા હોય, શુદ્ધ સ્વસ્વભાવરૂપ મોક્ષફળની જે કામના રાખતા હોય એવા મુમુક્ષુ જીવે, તેના અમોઘ કારણરૂપ તે કૃતકૃત્ય સિદ્ધ સ્વરૂપનું અવલંબન લેવું ઉપકારી છે કોઇ પણ કાર્યની સિદ્ધિ એમ ને એમ તાબડતોબ થઇ જતી નથી; તે કાર્યસિદ્ધિના કારણરૂપ બીજ પહેલા વાવવા પડે છે પછી તેમાથી અંકુર

કાર્યસિદ્ધિના કારણ યોગબીજ

, છોડ બની, અનુક્રમે મોટું વૃક્ષ થઈ, સિદ્ધિરૂપ ફૂલ-
ભારથી લચી પડે છે, તેમ મોક્ષરૂપ કાર્યની સિદ્ધિ માટે
અમોઘ કારણરૂપ યોગબીજની ચિત્તભૂમિમા વાવણી
ી અતિ અતિ આવશ્યક છે, કે જે અમોઘ-અવંધ્ય
ાબીજમાથી ઉત્તમ યોગભાવાકુર પ્રગટી-ફૂટી નીકળી,
ુક્રમે મહાન્ મોક્ષવૃક્ષ ફુલીફાલી ફલ-ફૂલભારથી લચી
છે, અને સાક્ષાત જિનસ્વરૂપ અથવા નિર્વાણરૂપ પરમ
ૃત ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે એટલા માટે મોક્ષકાર્યની
દ્ધિ માટે મુમુક્ષુ જીવે તેના અવંધ્ય કારણરૂપ મોક્ષસાધક
ા-બીજનો ચિત્તભૂમિમા પ્રક્ષેપ કરવા યોગ્ય છે

અને તે યોગ-બીજમા સૌથી પ્રથમ અને સૌથી
ાન એવું પરમ યોગબીજ શ્રી **જિનેશ્વરની ભક્તિ છે,**

જિનભક્તિ ઉત્તમ યોગબીજ

કારણ કે વીતરાગ દશાને પામેલા શ્રી જિનેશ્વર ભગવાન રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ સમસ્ત અતરગ શત્રુઓને જીતી લઈ, સકલ કર્મકટકનો
ાજય કરી, શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપમા બિરાજમાન થયેલા
દ્ધ આત્મા છે અનત જ્ઞાન, અનત દર્શન, અનત સુખ
ને અનત વીર્યથી યુક્ત એવા મુક્ત સિદ્ધ પરમાત્મા છે
વા પરમ યોગી સાક્ષાત શુદ્ધ સ્વભાવમય મોક્ષને પામેલા
દ્ધ આત્માને આદર્શ સ્થાને સ્થાપી, તેની એકનિષ્ઠ
ારાધના કરવી, તે મુખ્ય-પ્રધાન-અનુત્તમ યોગબીજ થઈ
ડે એમા જરાયે આશ્ચર્ય નથી

" जिनेषु कुशलं चित्तं तन्नमस्कार एव च ।
प्रणामादि च संशुद्धं योगबीजमनुत्तमम् ॥ "

શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીકૃત યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

'અજકુલગત કેસરી'

ઘેટાના ટોળામાં ચિરકાળથી વસેલા સિંહશિશુનું દૃષ્ટાંત અત્ર ઘટે છે. કોઈ સિંહનું બચ્ચું જન્મથી માંડી ઘેટાના ટોળામાં વસ્યું છે, ઉછર્યું છે અને ચિર સહવાસથી તે પોતાને ઘેટું જ માની બેઠું છે. ત્યાં કોઈ સિંહ દેખાય છે. તેને દેખી તે સિંહશિશુ ધારી ધારી તેનું રૂપ જુએ છે, અને પાછું પોતાનું સ્વરૂપ નિહાળે છે તો બન્નેનું સ્વરૂપ સમાન દેખાય છે, અને તેને ભાન થાય છે કે હું ઘેટું નથી પણ સિંહશિશુ છું. તેમ આ આત્મા પણ અનાદિકાળથી પરભાવના સહવાસમાં વસેલો છે, અને પોતાને પરરૂપ જ માની બેઠો છે. તેને સમાધિરસભર્યા સ્વરૂપસિદ્ધ પ્રભુના દર્શનથી ચિરવિસ્મૃત નિજ સ્વરૂપનું ભાન થાય છે.

" અજકુલગત કેસરી લહે રે, નિજ પદ સિંહ નિહાળ,
તિમ પ્રભુ ભક્તે ભવિ લહે રે, આતમશક્તિ સંભાળ
અજિત જિન તારજો દીનદયાળ ! "

—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આમ તે જિન સમ સ્વરૂપસત્તા ઓળખે છે એટલે તેના પ્રાદુર્ભાવની—પ્રગટ આવિર્ભાવની

સ્વરૂપરુચિ અંતરાત્મભાવ

છે, કે આવું જિન ભગવાન જેવું પરમાનંદમય શુદ્ધ આનંદઘન સ્વરૂપ મને પ્રગટે તો કેવું સારું ? એવી અંતરંગ રુચિરૂપ તીવ્ર પ્રેચ્છાથી તે પરપરિણતિમાં નિરીહ-નિષ્કામ અંતરાત્મા બની આત્મ પરિણતિ ભણી વળે છે

" જિન સમ જિન સમ સત્તા ઓળખી હોજી
તસુ પ્રાગ્ભાવની ઈહ,
અંતરઅંતર આતમતા લહી હોજી
પરપરિણતિ નિરીહ નમિપ્રભ૦ "—શ્રી દેવચંદ્રજી

અને પછી એવો તે અંતરાત્મા આદર્શ પરમાત્મ-સ્વરૂપની સાધના કરે છે જેવો ઉપાસ્ય આદર્શ તેવી સિદ્ધિ થાય છે

પ્રતિચ્છન્દસ્થાનીય પ્રભુ

કુશળ શિલ્પી જેમ આદર્શને (Model) નિરંતર દૃષ્ટિ-સન્મુખ રાખી પોતાની કલાકૃતિ ઘડે છે, તેમ મુમુક્ષુ આત્મા પણ પ્રતિછન્દસ્થાનીય-આદર્શરૂપ પ્રભુને નિરંતર દૃષ્ટિ સન્મુખ રાખી નિજ આત્મસ્વરૂપની પૂર્ણકલામય ઘટના કરે છે ' દર્પણ જિમ અવિકાર ' પ્રભુના રૂપદર્પણમાં નિજ સ્વરૂપનું દર્શન કરે છે

પ્રતિછંદે પ્રતિછંદે જિનરાજના હોજી
કરતા સાધક ભાવ,
દેવચંદ્ર દેવચંદ્ર પ અનુભવે હોજી,
શુદ્ધાતમ પ્રાગ્ભાવ નમિપ્રભ"—શ્રી દેવચંદ્રજી

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

॥
नो
ति

[illegible] । ते चित

[illegible]

અને પૂર્વપ્રારબ્ધાનુસાર વિચરવાપણુ છે પણ ઘાતિ કર્મ
સર્વથા ક્ષય બ નેને સમાન હોવાથી, અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શ
અનંત સુખ, અનંત વીર્ય—એ અનંતચતુષ્ટયનો આવિર્ભ
બન્નેમા સમાન છે, બન્નેનું સ્વરૂપરમણપણું એક સરખુ
બન્નેનુ સહજાત્મસ્વરૂપે સુસ્થિતપણુ તુલ્ય છે એટલે સહ
સ્વાભાવિક શુદ્ધ સ્વરૂપને પામેલા સિદ્ધ ભગવાન્ કે અર્હ
ભગવાનની ઉપાસનાથી આત્મા સ્વરૂપપદને પામી શકે
માટે તે બન્નેની ઉપાસના સ્વરૂપ જિજ્ઞાસુ પુરુષોએ કર્ત
છે મહર્ષિ કુંદકુંદાચાર્યજીએ શ્રી **પ્રવચનસારમા**
છે કે—"જે ભગવાન્ અર્હંતનુ સ્વરૂપ દ્રવ્ય ગુણ અ
પર્યાયથી જાણે, તે પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણે, અને તે
નિશ્ચયે કરીને મોહ નાશ પામે"

"जो जाणइ अरिहंत दव्वगुणपज्जयत्तेहिं ।
सो जाणइ निय अप्पा, मोहो खलु जाइय तस्स लयं ।

"શુદ્ધ દ્રવ્ય ગુણ પર્યય ધ્યાને,
શિવ દીએ પ્રભુ સપરાણો રે"—**શ્રી યશોવિજય**

આ અર્હંત ભગવંતોમા પણ જેણે 'સવિ જીવ
શાસનરસી' એવી પરમ ઉદાત્ત વિશ્વવત્સલ ભાવન
તીર્થંકર નામકર્મ ઉપાર્જ્યું
છે, તે ધર્મ-તીર્થની કર
એવા તી

તીર્થંકર દેવ

ય વિભૂતિરૂપ
અસાધારણ

અતિશયો અસામાન્ય હોય છે, અને પરમાર્થ તત્ત્વના સદુપદેશદાનથી જગજ્જનો પર તેઓનો ઉપકાર અનન્ય હોય છે એક અર્ધ કાળચક્રમા એવા ચોવીશ જિનેશ્વરો થાય છે આ વર્ત્તમાન અવસર્પિણી કાળમા પણ એવા ચોવીશ તીર્થંકરો થયા છે—શ્રી ઋષભદેવથી શ્રીવર્દ્ધમાનસ્વામી પર્યંત

તે અર્હંતો પણ પોતાનો તે ચરમ દેહપર્યાય પૂર્ણ થતા સિદ્ધ થાય છે, તેમ આ તીર્થંકર ભગવતો પણ વર્ત્તમાનમા સિદ્ધાલયમા બિરાજે છે પણ ભૂતપ્રજ્ઞાપનીય નયથી શ્રી આનદઘનજીએ તે જિનેશ્વર ભગવતોની અત્ર સ્તુતિ કરી છે

ભૂતપ્રજ્ઞાપનીય નયથી સ્તુતિ

અર્થાત્ ભૂતકાળમા બની ગયેલા તે બનાવનુ વર્ત્તમાનમા તાદૃશ્યપણે સ્મરણ કરી તે ભગવાનોની તે જિનદશારૂપે સ્તવના કરી છે રાગદ્વેષાદિ અરિદલનો સર્વથા સહાર કરી, સકળ ઘાતિ કર્મકલકનો સક્ષય કરી, તે ભગવતોએ શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કર્યું હતું, અને દેહ છતા દેહાતીત એવી પરમ ઉદાસીન કાયોત્સર્ગ દશાએ શુદ્ધ સહજાત્મ સ્વરૂપમા બિરાજમાન તે પ્રભુ નિષ્કારણ કરુણાથી આ જગતીતલ પર વિહાર કરી, જગતજનને પરમ કલ્યાણમાર્ગનો ઉપદેશ દેતા હતા, પરમાર્થ મેઘની વૃષ્ટિ કરી પરમ શાતિ પ્રદ ધર્મામૃતનો પ્રવાહ વહાવતા હતા

એવા પરમ ઉપકારી સદેહે વિચરતા તે જિન ભગવતોને શ્રી આનદઘનજીએ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી સાક્ષાત દર્શ્ય કરી

'સભવ દેવ તે ધુર સેવો સવે રે'

તેમની અત્ર,ન્નાના કરી છે અને સર્વ મુમુક્ષુ આત્મબધુઓને આહ્વાન કર્યુ છે કે—આ અર્હ ત ભગવતને તમે ધુરે—સૌથી પ્રથમ સેવો, 'સભવ દેવ તે ધુર સેવો સવે રે' અર્થાત્—આ વિવેચના આ પ્રથમા આ લેખકે પ્રદર્શિત કર્યુ છે તેમ—આ પરમ ઉપકારી પરમ કરુણાસિંધુ જિનદેવને તમે 'ધુરે' સૌથી પ્રથમ, સૌથી પહેલુ, પ્રધાન પદ આપીને સેવો, બીજા બધા કાર્ય કરત એને પહેલુ સ્થાન આપીને સેવો જગતના બીજા બધા કામ પડતા મકી, આ પ્રભુની સેવા કરવારૂપ આત્માર્થનુ કામ સૌથી પહેલુ કરો જગતના બીજા બધા કામ તુચ્છ—અલ્પ ફળદાયી અને આ લોક પૂરતા જ ઉપયોગી કે ઉપકારી છે પણ આ પ્રભુ સેવારૂપ ખરેખરૂ 'સ્વાર્થ' કાર્ય તો પરમ મોક્ષફલદાયી અને આ લોક—પરલોકમા આ માનુ પરમ કલ્યાણકારી, પરમ ઉપકાર છે, માટે તે પ્રભુસેવાને પરમ ઉપાદેય ગણી, બીજા બધ કાર્ય કરતા એ પ્રયે અનત અનત ગુણવિશિષ્ટ પર 'આદર' ધારણ કરી, તે સેવનકાર્યમા પરમ પ્રીતિ ભક્તિ લાગી જાઓ! લીન થઈ જાઓ! તાત્પર્ય કે—જગતના અ કોઈપણ પદાર્થ કરતા અનત અનતગણા મહિમાવાન એવા આ પરમ 'અર્હ ત' પ્રભુને પરમ પૂજાના પાત્ર, પરમપૂજ્ય, પર આરાધ્ય, પરમ ઉપાસ્ય, અને પરમ સેવ્ય ગણી તેની પૂજામા, તે આરાધનામા, તેની ઉપાસનામા, તેની સેવનામા સૌથી પ્રથ તત્પર થાઓ, હે સર્વ મુમુક્ષુ આત્મબધુઓ! આ પરમ પ્રભુ સેવામા લાગી જવા માટે હુ તમને સર્વને પરમ પ્રેમ આમત્રણ કરૂ છુ

આમ આ આનંદઘનજી આદિ પરમ ભક્ત મહાત્માઓના વચન પરથી ફલિત થાય છે કે–આત્માર્થી મુમુક્ષુએ અર્હંત–સિદ્ધ ભગવંતની ભક્તિ અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે બન્ને અભેદ સ્વરૂપ હોવાથી એકની ભક્તિમાં અન્યની ભક્તિ અંતર્ભાવ પામે છે તેમાં પણ સાકાર સજીવન મૂર્તિ હોવાથી અર્હંત ભગવાનની ભક્તિ પ્રાથમિક દશાવાળા સામાન્ય જનને પણ વિશેષ ઉપકારી થાય છે સિદ્ધ ભગવાન નિરાકાર હોવાથી અર્હંત તેઓનુ સ્વરૂપ એક ન ચિંતવવુ દુર્ગમ્ય થઈ પડે છે જો કે મૂળ સ્વરૂપ દૃષ્ટિએ અર્હંતનુ સ્વરૂપ ચિંતવન તેવુ જ દુર્ગમ્ય છે, તો પણ સાકાર હોવાથી સામાન્ય જીવને પણ તે ધ્યાન માટે અનુકૂળ આલંબનરૂપ થઇ પડે છે અરે! તે સજીવન ચૈતન્યમૂર્તિની સ્થાપનામૂર્તિ–વીતરાગ ભાવનુ પ્રતિબિંબ પાડતી પાષાણ પ્રતિમા પણ તેવી જ ધ્યાનાલંબનરૂપ ઉપકારી થઇ પડે છે અને એટલા માટે જ 'જિનપડિમા જિન સારિખી' એમ સૂત્રમાં કહ્યુ છે

સાકાર નિરાકાર સ્વરૂપાવલંબન

" ચરમ જિનેસર વિગત સ્વરૂપનુ રે, ધ્યાવુ કેમ સ્વરૂપ?
સાકારી વિણ ધ્યાન ન સંભવે રે, એઅવિકારી અરૂપ "
—આનંદઘનજી (?)

અને આ સાકાર અવલંબને પણ નિરાકાર એવા શુદ્ધ સ્વરૂપ ચિંતન પર ચઢવાનુ છે કે–જેવુ આ અર્હંત-સિદ્ધ ભગવંતનુ સ્વરૂપ છે તેવુ જ આ મ્હારા આત્માનુ સ્વરૂપ છે

અને આમ શુદ્ધ નિશ્ચયથી તો સર્વ જીવ સિદ્ધ

‘સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ’

સમાન છે, પણ તે તો જે સમ્યક્પ્રકારે સમજે તે થાય અને તેમ થવામાં નિમિત્ત કારણરૂપ સદ્ગુરુ આજ્ઞા, જિનદશા આદિ છે પણ ઉપાદાનનું નામ લઈ જે આ અનુપમ નિમિત્તને છોડી દે છે, તે કદી સિદ્ધપણું પામતા નથી, અને ભ્રાંતિમાં જ સ્થિતિ કરે છે

" સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ, જે સમજે તે થાય,
સદ્ગુરુ આજ્ઞા જિનદશા, નિમિત્ત કારણમાંય
ઉપાદાનનું નામ લઈ, જે એ ત્યજે નિમિત્ત,
પામે નહિ સિદ્ધત્વને, રહે ભ્રાંતિમાં સ્થિત "
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

૩ ઉપાદાન અને નિમિત્ત

કેટલાક લોકો સમજ્યા વિના ઉપાદાનની વાતો કર્યા કરે છે, અને જાણ્યે અજાણ્યે **નિમિત્તની** ગૌણતા ગણી તેનો અપલાપ-નિહ્નવ કરે છે તે તેમની અણસમજરૂપ મિથ્યા ભ્રાંતિનો દોષ છે, કારણ કે ઉપાદાન અને નિમિત્ત એ કાંઈ પરસ્પર વિરોધી નથી, કે પ્રતિપક્ષી નથી, પણ અવિરુદ્ધ સહકારી અને સહયોગી છે ઉપાદાનની જાગ્રતિ અને શુદ્ધિ તો અવશ્ય કર્તવ્ય છે, અને શુદ્ધ નિમિત્તના સેવનનો ઉદ્દેશ-લક્ષ્ય પણ તે જ છે પણ ઉપાદાનની શુદ્ધિ-જાગ્રતિ અર્થે, ઉપાદાનને ઉપાદાનકારણપણે પ્રગટાવવા અર્થે પણ જિનભક્તિ આદિ પરમ ઉપકારી નિમિત્ત કારણના

અવલંબનની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે, એ આ મહાનુભાવો ભૂલી જાય છે પ્રભુસેવા એ ઉપાદાનને ઉપાદાનકારણપણે પ્રગટાવવા પુષ્ટ આલંબન-પુષ્ટ નિમિત્ત છે શાસ્ત્રકારોએ તો પોકારી પોકારીને કહ્યું છે કે-સમતા અમૃતની ખાણ એવા જિનરાજ જ પરમ નિમિત્ત હેતુ છે, અને તેના અવલંબને જ 'નિયમા' સિદ્ધિ હોય છે ભક્તશિરોમણિ દેવચંદ્રજીએ ભાવથી ગાયું છે કે —

" ઉપાદાન આતમા સહી રે, પુષ્ટાલંબન દેવ જિનવર પૂજો
ઉપાદાન કારણપણે રે, પ્રગટ કરે પ્રભુસેવ જિન "

" નિમિત્ત હેતુ જિનરાજ, સમતા અમૃત ખાણી,
પ્રભુ અવલંબન સિદ્ધિ, નિયમા એહ વખાણી "

—શ્રી દેવચંદ્રજી

આવા પ્રબલ નિમિત્ત અવલંબન વિના સીધેસીધું (Directly) સ્વરૂપશ્રેણીએ ચઢવું અતિ અતિ દુષ્કર છે, પણ જેને પ્રગટ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ્યું છે એવા સાક્ષાત્ સહજાત્મસ્વરૂપી અર્હંત-સિદ્ધ પ્રભુના ધ્યાનાલંબનથી તે શ્રેણીએ ચઢવું સુગમ થઈ પડે છે, કારણકે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ કહ્યું છે તેમ 'ભગવાનનાં સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું તે પરમાર્થદૃષ્ટિવાન્ પુરુષોને ગૌણતાથી સ્વરૂપનું જ ચિંતવન છે, જિનની પૂજા તે આત્મસ્વરૂપનું જ પૂજન છે' શ્રી દેવચંદ્રસ્વામીએ પણ કહ્યું છે કે, 'જિનવર પૂજા રે તે નિજ પૂજના રે!'

કોઈ ... આ નિમિત્તનું શું કામ

તો સીધા ઉપાદાન આત્માને જ વળગીએ, માત્ર અધ્યાત્મ સ્વરૂપનું જ ચિંતવન કરીએ પણ
શુષ્ક અધ્યાત્મના ભયસ્થાન આ તેમનું માનવું ભૂલભરેલું છે, કારણ કે આલંબન વિનાનું તેવું અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિંતવન તો અતિ ઉચ્ચ અપ્રમત્ત દશાને પામેલા ઉત્તમ અધિકારીઓ માટે છે પણ તેવી તથારૂપ ઉચ્ચ અધિકાર દશા વિના સમયસાર-વેદાંત આદિ જેવા અધ્યાત્મ શાસ્ત્રો સ્વમતિકલ્પનાએ વાંચી, ઉપાદાનના નામે માત્ર અધ્યાત્મ સ્વરૂપ ચિંતવનની વાતો કરવામાં અનેક દોષરૂપ ભયસ્થાનો રહેલા છે જેમકે-કવચિત્ તેથી જીવને વ્યામોહ ઉપજે છે પોતાની તેવી આત્મદશા થઇ નહિ છતાં, પોતાની તેવી દશાની કલ્પનારૂપ ભ્રાંતિ ઉપજે છે 'અહં બ્રહ્માસ્મિ'ને બદલે ભ્રમાસ્મિ થઇ જાય છે! કવચિત્ ભક્તિરસની આર્દ્રતાના અભાવે શુષ્કતા આવી જાય છે, શુષ્કઅધ્યાત્મીપણું થાય છે બંધ-મોક્ષ તો કલ્પના છે એમ વાણીમાં બોલે છે, પણ પોતે તો મોહાવેશમાં વર્ત્તે છે એવું શુષ્કજ્ઞાનીપણું ઉપજે છે અને તેથી સ્વચ્છંદાચારપણું હોય છે, અથવા જ્ઞાનના અજીર્ણરૂપ-અપરિણમનરૂપ ઉન્મત્ત પ્રલાપ થાય છે અંતરનો મોહ છૂટયો નથી, 'સકલ જગત્ તે એઠવત્ અથવા સ્વપ્ન સમાન' જાણ્યું નથી, અને એવી અમોહરૂપ જ્ઞાનદશા ઉપજી નથી, છતાં ઉન્મત્તની જેમ 'વાચાજ્ઞાન' દાખવે છે કે 'હમ તો જ્ઞાની હૈં, બંધેલા જ નહિ તો મુક્ત કૈસે હોવે?' તેમજ કૃત્રિમતા, દાંભિકતાદિ દોષ પણ ઉપજે છે ઈત્યાદિ પ્રકારે અનેક દોષની ઉપપત્તિ, એકલા નિરાલંબન અધ્યાત્મ ચિંતનમાં સંભવે છે પણ

ભગવદ્ભક્તિના આલંબનથી તેવા કોઈપણ દોષની સંભાવના નથી હોતી, અને આત્મા સ્વાભાવિક એવી અધ્યાત્મ ગુણશ્રેણીએ આરોહણ કરતો જાય છે આ અંગે પરમ તત્ત્વદ્રષ્ટા **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના** આ ટંકોત્કીર્ણ વચનો પ્રત્યેક અધ્યાત્મપ્રેમી મુમુક્ષુએ હૃદયમાં કોતરી રાખવા યોગ્ય છે —

"વળી માત્ર એકલું અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિંતવન જીવને વ્યામોહ ઉપજાવે છે, ઘણા જીવોને શુષ્કતા પ્રાપ્ત કરાવે છે, અથવા સ્વેચ્છાચારિપણું ઉત્પન્ન કરે છે, અથવા ઉન્મત્ત પ્રલાપદશા ઉત્પન્ન કરે છે ભગવાનના સ્વરૂપના ધ્યાનાલંબનથી ભક્તિપ્રધાન દૃષ્ટિ થાય છે, અને અધ્યાત્મદૃષ્ટિ ગૌણ થાય છે જેથી શુષ્કતા, સ્વેચ્છાચારિપણું અને ઉન્મત્તપ્રલાપતા થતા નથી આત્મદશાબળ થવાથી સ્વાભાવિક અધ્યાત્મપ્રધાનતા થાય છે આત્મા સ્વાભાવિક ઉચ્ચ ગુણોને ભજે છે, એટલે શુષ્કતાદિ દોષો ઉત્પન્ન થતા નથી, અને ભક્તિમાર્ગ પ્રત્યે પણ જુગુપ્સિત થતા નથી. સ્વાભાવિક આત્મદશા સ્વરૂપલીનતા પામતી જાય છે જ્યાં અર્હંતાદિના સ્વરૂપધ્યાનાવલંબન વગર વૃત્તિ આત્માકારતા ભજે છે, ત્યાં—" **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રકૃત આનંદઘન ચોવીશી વિવેચનની પ્રસ્તાવના**

ભક્તિપ્રધાનપણે સહજ અધ્યાત્મ દશા

એટલે આમ ભક્તિમય અધ્યાત્મ અથવા અધ્યાત્મમય ભક્તિના માર્ગે ચઢતાં ઉક્ત દોષરૂપ પતન સ્થાન (Pitfalls) નથી હોતા ભક્તિપ્રધાનપણે વર્તતા જીવ અનુક્રમે ઉચ્ચ ઉચ્ચ અધ્યાત્મ ગુણસ્થાનો સ્પર્શતો જાય છે, વ્યક્ત ગુણીના ...

અધ્યાત્મદશા પ્રગટે છે, અને છેવટે પૂર્ણ આ મહાગુણવિકાસને પામે છે

" લોહ ધાતુ કંચન હુવે રે લાલ, પારસ ફરસન પામ રે,
પ્રગટે અધ્યાતમ દશા રે લાલ વ્યક્ત ગુણી ગુણગ્રામ રે "
—શ્રી દેવચંદ્રજી

૪. જિન આલંબને નિજ આલંબની

જેમ જેમ જિનવરના અવલંબને જીવ આગળ વધતો જઈ એકતાનતા સાધતો જાય છે, તેમ તેમ તે આત્માવલંબની થતો જાય છે, અને પ્રભુના સ્વરૂપમાં ચિત્તવૃત્તિની તન્મયતારૂપ લય થતા સંપૂર્ણ સ્વરૂપાવલંબની થાય છે એટલે કે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના મનનીય અમર શબ્દોમાં 'પ્રભુના સ્વરૂપ ધ્યાનાવલંબન વગર–નિરાલંબનપણે વૃત્તિ આત્માકારતા ભજે છે '

" જિમ જિનવર આલંબને વધે સધે એકતાન હો મિત્ત,
તિમ તિમ આત્માલંબની ગ્રહે સ્વરૂપ નિદાન હો મિત્ત
' પુષ્ટ નિમિત્તાલંબન ધ્યાને, નિરાલંબન લય ઠાને,
દેવચંદ્ર ગુણને એકતાને, પહોંચે પૂરણ થાને
—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ 'પુષ્ટ નિમિત્ત' રૂપ પ્રભુનું આલંબન ધ્યા[illegible] આત્માને સ્વરૂપારોહણ કરવાનો સુગમ ને શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે
રાજમાર્ગ છે વાટ દીવા[illegible]
રાજમાર્ગ અને એકપદી ઉપાસના કરતા પોતે દીવો બ[illegible]
છે, તેમ આત્મા પરમાત્મા[illegible]
ઉપાસના કરતા સ્વયં પરમાત્મા થાય છે, ઉપાસ્ય[illegible]

ઉપાસનાથી ઉપાસક પોતે ઉપાસ્ય બને છે, 'નમો મુજ નમો મુજ' એવી આનંદઘનજીએ તેમજ તેવા પ્રકારે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ ગાએલી પરમ ધન્ય દશા પ્રાપ્ત થાય છે

" भिन्नात्मानमुपास्यात्मा परो भवति तादृशः ।
वर्त्तिर्दीपं यथोपास्य भिन्ना भवति तादृशी ॥ "

—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામી કૃત સમાધિશતક

"જિન સ્વરૂપ થઈ જિન આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે, ભૃંગી ઈલિકાને ચટકાવે, તે ભૃંગી જગ જોવે રે" આનંદઘનજી

અથવા આત્મા પોતે આત્મમંથન કરી પરમ બને છે,—જેમ ઝાડ પોતાને મથીને પોતે અગ્નિ બને છે તેમ પણ આ તો કોઈ સમર્થ યોગીવિશેષને યોગ્ય એવો એકપદીરૂપ માર્ગ છે, અને તેમાં અતિશય અસાધારણ બળ વાપરવું પડે છે મથી મથીને મરી જાય તોપણ પ્રગટ પરમ આત્મ સ્વરૂપના અવલંબન વિના પોતાની મેળે પરમ પદની પ્રાપ્તિ દુર્ઘટ છે, પણ તે પરમ પુરુષના અવલંબને તે સાવ સુઘટ—સુગમ થઈ પડે છે જે સંસાર સમુદ્ર સમાન તરવો અતિ દુસ્તર છે, તે પ્રભુના અવલંબને ગોષ્પદ સમાન લીલા માત્રમાં પાર ઉતરી જવાય એવો બની જાય છે । એટલા માટે શ્રી દેવચંદ્રજી જેવા ભક્તશિરોમણિ ગાઈ ગયા છે કે—જિનઆલંબનની નિરાલંબનતા પામી નિજઆલંબની થાય છે, તેથી અમે તો તે સમર્થ પ્રભુનું પ્રબલ અવલંબન ગ્રહી નિજ ગુણના શુદ્ધ નંદનવનમાં રમશું,—તે [illegible] સુધી કે નિજ સંપદાયુક્ત આત્મતત્ત્વ જ્યાં [illegible] થાય

યાવત્ બારમા ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનના અંતપર્યંત તેનું અવલંબન હું છોડીશ નહિ

' અતિ દુસ્તર જે જલધિ સમો સંસાર જો
  તે ગોપદ સમ કીધો પ્રભુ અવલંબને રે લો,
જિન આલંબની નિરાલંબતા પામે જો
  તિણે હમ રમશું નિજ ગુણ શુદ્ધ નંદનવને રે લો
                    જગત દિવાકર શ્રી નમીશ્વર૦ '

" શુદ્ધ તત્ત્વ નિજ સંપદા, જ્યાં લગી પૂર્ણ ન થાય રે,
  ત્યાં લગી જગગુરુ દેવના સેવું ચરણ સદાય
                    શ્રી ઋષભાનન વંદિયે—" શ્રી દેવચંદ્રજી

પરમ ઉપકારી જિનભક્તિરૂપ ઉત્તમ નિમિત્ત કારણનું આટલું બધું ગુણ-ગૌરવ બહુમાન જ્ઞાની મહાત્માઓ પરમાદરથી ગાઈ ગયા છે, છતાં શુષ્ક અધ્યાત્મના ઉંધા રવાડે ચડી ગયેલા અધ્યાત્મઆભાસી લોકો આ સીધી સાદી સાચી સ્પષ્ટ વાત સમજી શકતા નથી એ મહદ્ આશ્ચર્ય છે! ખુદ મહાત્મા આનંદઘનજીએ પણ ગાયું છે કે—

" કારણજોગે હો કારજ નીપજે રે, એમાં કોઈ ન વાદ,
  પણ કારણ વિણ કારજ સાધિયે રે
                    એ નિજ મત ઉન્માદ સંભવદેવ. "

આમ ભક્તિને સર્વ શાસ્ત્રકારોએ એકી અવાજે વખાણી છે. ભક્તિ એ મુક્તિનો ભવ્ય રાજમાર્ગ છે 'જિનપતિ ભક્તિ મુક્તિનો માર.' 'જિનરૂપે ભાન વિના કબૂ, અનુપમ શિવસુખ કંદો રે,' એમ ભક્તરાજ દેવચંદ્રજી કહે છે 'જિનરૂપે ભાવ વિના કબૂ નહિ છૂટત દુઃખ દાવ'

છૂટત દુખ દાવ' એમ પરમ ભાવિતાત્મા **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું** અનુભવવચન ભાખે છે 'શાસ્ત્રસમુદ્રનું અવગાહન કરતાં મને આ સાર મળ્યો કે ભગવદ્‌ની ભક્તિ એ જ પરમાનંદ સંપદાઓનું બીજ છે'—એમ સર્વશાસ્ત્રપારગત શ્રી **યશોવિજયજીનું** સુભાષિત છે

" सारमेतन्मया लब्धं श्रुताब्धेरवगाहनात् ।
भक्तिभागवती बीजं परमानंदसंपदाम् ॥ "

'પ્રભુ દરશન મહામેઘ તણે પરવેશમેં રે,
પરમાનંદ સુભિક્ષ થયા અમ દેશમેં રે" **શ્રી દેવચંદ્રજી.**

અને આવા ભક્તિપ્રધાનપણે વર્તતા જીવ અધ્યાત્મ માર્ગે—મોક્ષસાધક યોગરૂપ મોક્ષમાર્ગે કેવી સરલતાથી—સુગમતાથી આગળ વધ્યો જાય છે,

આનંદઘનજીનું દિવ્ય સંગીત

તે જ મહાગીતાર્થ શ્રી **આનંદઘનજીએ** આ પોતાના સ્તવનોમાં પરમ ભક્તિભાવથી સંગીત કર્યું છે, દિવ્ય ધ્વનિથી લલકાર્યું છે,—જે દિવ્ય ધ્વનિ હજુ તેવો ને તેવો તાજો સકર્ણ જનો સાંભળે છે, અને નિરવધિ કાળ પર્યંત સાંભળશે ! **જય આનંદઘન !**

૨૦૧૧, ચૈત્ર વદી ૫
૫, ચોપાટી રોડ
મુંબઈ, ૭

ડૉ૦ ભગવાનદાસ મનસુખભાઈ મહેતા
એમ. બી બી એસ

વિષયાનુક્રમણિકા

આનંદઘનજીનું દિવ્ય જિનમાર્ગદર્શન

વિભાગ	વિષય	પૃષ્ઠ
	દૃશ્ય પહેલું 'પંથડા'ની શોધમાં	૧–૧૮
૧	ચર્મચક્ષુથી માર્ગ દેખતાં ભાર્ન ભૂલ્યો લોક	૪–૫
૨	'મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે'	૬–૧૨
	પરમાર્થ–વ્યવહારનો સાપેક્ષ સંબંધ–સમન્વય	૮
	જ્ઞાન–ક્રિયાનો સુમેળ : આરાધના અને વિરાધના	૯
	'સાગરવર ગંભીરા' યોગીરાજને ભક્તાંજલિ	૧૨
૩	દિવ્ય 'આનંદઘન' મૂર્તિનું દર્શન	૧૩–૧૮
	દૃશ્ય બીજું	૧૯–૫૮
	'ચર્મ નયન કરી મારગ જોવતો રે, ભૂલ્યો સયલ સંસાર'	
	(અંતર્ગત–સમાજની સ્થિતિનો કરુણ ચિતાર)	
૧	જિનનો સનાતન સંપ્રદાય : એક અભેદ મોક્ષમાર્ગ	૨૧–૩૦
	ગચ્છના ભેદ અને કલિકાલનું મોહસામ્રાજ્ય	૨૩
	જિનના ખરેખરા અનુયાયી 'ભાવ જૈન' કેવા હોય?	૨૫
	કલિકાલ અને દુર્જન બગલા!	૨૬
	જિનદર્શન તત્ત્વ દૃષ્ટિનું આત્મધર્મ મૂળ	૨૭
	સવસતત્ત્વ અભેદ અને સર્વ દર્શનની એકતા	૨૮
	'જિનવરમાં દરિશન સઘળાં છે'	૨૯
૨	ક્રિયાજડ અને શુષ્કજ્ઞાની બન્ને મોક્ષમાર્ગના અનધિકારી	૩૧–૩૮
૩	નિશ્ચય–વ્યવહારનું પરસ્પર સાપેક્ષ સ્વરૂપ	૩૯–૪૫
૪	'દેવ–ગુરુ–ધર્મની શુદ્ધિ કહો કિમ રહે?'	૪૫–૫૦
	આત્મજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે બીજા તો દ્રવ્યલિંગી રે	૪૭
૫	સૂત્ર–ઉત્સૂત્રનું રહસ્ય	૫૧–૫૭
	'જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં મોક્ષઃ'—એ સૂત્રનો પરમાર્થ	૫૩
	ભાવનું પ્રાધાન્ય અને દ્રવ્યનું યથાયોગ્ય સ્થાન	૫૫
	સમાજ અંગે કરુણાથી યોગિરાજનો પોકાર	૫૬

વિભાગ	વિષય	પૃષ્ઠ
	સ્તવન ત્રીજું	૫૯–૭૨
	દિવ્ય 'યોગદૃષ્ટિ' નયનથી દિવ્ય જિનમાર્ગ દર્શન	
૧	ઓઘદૃષ્ટિ 'ચરમ નયન' : યોગદૃષ્ટિ 'દિવ્ય નયન'	૬૧–૬૬
	ઓઘદૃષ્ટિ અને યોગદૃષ્ટિનો તફાવત	૬૩
૨	આઠ યોગદૃષ્ટિનું સામાન્ય સ્વરૂપ	૬૬–૭૨
	સ્તવન ચોથું 'અંધો અંધ પલાય'	૭૩–૧૧૯
૧	અંધ પુરુષપરંપરા પાસેથી દિવ્ય નયનની આશા વ્યર્થ	૭૩–૭૮
	દિવ્ય નયન પ્રાપ્ત દૃષ્ટા પુરુષની દુર્લભતા	૭૪
	ભાવાચાર્ય દ્રવ્યાચાર્ય આદિના વિવેકની જરૂર	૭૫
	ભાવાચાર્ય આદિનું જ મુખ્યપણે માન્યપણું	૭૬
૨	વસ્તુ વિચારે રે જો આગમે કરી રે, ચરણ ધરણ નહીં ઠાય'	૭૮–૮૧
	ક્યાં આગમોપદેશ ? ક્યાં આચરણ ?	૭૯
	માનાર્થ આદિની ખેવના તેટલી આત્માર્થની નહિં !	૮૦
૩	દૃષ્ટિઅંધપણું શી રીતે ? સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને દૃષ્ટિરાગ	૮૧–૮૭
	દૃઢ તાત્ત્વિક શ્રદ્ધા વિરલ અંધ શ્રદ્ધા ઠેર ઠેર !	૮૪
	સમ્યગ્દૃષ્ટિ વા વેદ્ય સંવેદ્ય પદ એજ 'દિવ્ય નયન'	૮૫
	સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને દૃષ્ટિરાગનો તફાવત	૮૬
૪	ભાગવતી દીક્ષા અને સાચું શાસનસંરક્ષણ	૮૮–૯૩
	'ભાગવતી' દીક્ષાના મહાપાન દીક્ષાની યોગ્યતા	૮૯
	સાચા સાધુ ભાવ મુનિ-ભિક્ષુ-યતિ-શ્રમણ કોણ ?	૯૧
	શાસનપાલન તે શાસનસંરક્ષણ	૯૩
૫.	આત્મદૃષ્ટા સદ્ગુરુદ્વારા પ્રવચનઅંજનથકી દિવ્ય નયનપ્રાપ્તિ	૯૪–૧૦૨
	'નિજ ઘર ન લહે રે ધર્મ' !	૯૯
	વિભાવ અધર્મ સ્વભાવ ધર્મ	૧૦૧
૬	ભાવગુરુગમ વિના દિવ્ય નયનનો અસંભવ	૧૦૨–૧૦૯

વિભાગ	વિષય	પૃષ્ઠ
	ભાવગુરુગમ દુર્લભ ભાવશ્રુતધર આત્મજ્ઞ વિરલ	૧૦૪
	ભાવશ્રુત પ્રાપ્તિમાં દ્રવ્યશ્રુતનો ઉપયોગ	૧૦૬
	'ગીતાર્થ' ગુરુ અને ગુરુપદની જોખમદારી	૧૦૮
૭	અધ્યાત્મરસપરિણતિ વિનાનું શાસ્ત્રજ્ઞાન ભારરૂપ	૧૦૯-૧૧૪
	વિદ્વાન્ અને જ્ઞાનીમાં આકાશ પાતાળનું અંતર	૧૧૦
	આત્મજ્ઞાન વિનાનું શાસ્ત્રજ્ઞાન એકડા વિનાના મીંડા જેવું !	૧૧૧
	ભાવશ્રુતધર થકી ભાવગુરુગમ દીવામાંથી દીવો	૧૧૩
	આત્મજ્ઞાની સદ્ગુરુ થકી અમૃત પ્રાપ્તિ	૧૧૪
૮	ભાવઅધ્યાત્મથી જ આત્મકલ્યાણ	૧૧૪-૧૧૯
	યોગમાર્ગ પ્રદીપ સમી યોગિરાજની વીતવાણી	૧૧૮
	ખંડ પાંચમું	૧૨૦-૧૫૫
	દિવ્યનયનનો વિરહ અને કાળલબ્ધિની પ્રતીક્ષા	
૧	તર્કવિચાર-દર્શનચર્ચાથી દિવ્યનયનઅસંભવ	૧૨૧-૧૨૫
૨	સમ્યગ્ અનેકાન્ત દૃષ્ટિથી દિવ્યનયનની યોગ્યતા	૧૨૫-૧૩૦
	સર્વ વિરોધ મથનાર અનેકાન્ત દર્શન	૧૨૬
૩	ઇષ્ટવસ્તુદર્શી 'દ્રષ્ટા' વિરલ દિવ્યનયન દુર્લભ	૧૩૦-૧૩૩
૪	વસ્તુ વિચારમાં દિવ્ય નયનનો વિરહ'	૧૩૩-૧૩૮
	બ્રહ્માંડ જાણ્યું, આત્મા ન જાણ્યો !	૧૩૬
	વિષમિશ્ર અન્ન સમો વાસિત બોધ વિચાર	૧૩૮
૫	વાસિતબોધ વિબુધો પાસેથી દિવ્યનયનઅસંભવ	૧૩--૧૪૨
	તરતમ યોગે રે તરતમ વાસના રે	૧૪૦
૬	કાળલબ્ધિની પ્રતીક્ષા અને પુરુષાર્થની સ્ફુરણા	૧૪૨-૧૪૬
૭	દ્રવ્ય-ભાવ આજ્ઞા અને દિવ્ય જિનમાર્ગના અધિકારી	૧૪૬-૧૫૧
	અપુનર્બન્ધકાદિ જ દિવ્ય જિનમાર્ગના અધિકારી	૧૫૦
૮	કાળલબ્ધિ આશા અવલંબને મુમુક્ષુનું પરમાર્થ જીવન	૧૫૨-૧૫૫
	કાળલબ્ધિ લહી પંથ નિહાળશું રે	૧૫૨

પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા

વિભાગ	વિષય	પૃષ્ટ
	પ્રથમ પરિચ્છેદ	૧૫૯-૧૬૬
	પ્રભુ સેવનનો ભેદ અભય અદ્વેષ અખેદ	
	મોક્ષપ્રાસાદનો યોગબીજ પાયો પ્રભુભક્તિ ઉત્તમ યોગબીજ	૧૬૦
	સંભવ દેવ તે ધુર સેવો સવે રે ’	૧૬૩
	પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા અભય અદ્વેષ અખેદ ’	૧૬૫
	દ્વિતીય પરિચ્છેદ	
	અભય-અદ્વેષ-અખેદની વ્યાખ્યા	૧૬૭-૨૦૦
૧	અભય ‘ભય ચંચલતા હો જે પરિણામની રે ’	૧૬૮-૧૭૬
૨	અદ્વેષ દ્વેષ અરોચક ભાવ ’	૧૭૭-૧૮૬
	ભોજનનું દૃષ્ટાંત : ગજગ્રેવનું દૃષ્ટાંત	૧૭૭
	રોચક ભાવથી પ્રભુભક્તિ રાજસેવાનું દૃષ્ટાંત	૧૭૯
	અદ્વેષ એટલે મૈત્રી ભાવના ‘મિત્રા દૃષ્ટિ	૧૮૦
	અદ્વેષ એ નકારાત્મક મોટો ગુણ તે પણ વિકાસ!	૧૮૫
૩	અખેદ ખેદ પ્રવૃત્તિ હો કરતાં થાકીએ રે	૧૮૭-૨૦૦
	અર્થ-કામમાં અથાક પ્રવૃત્તિ !-તેનું રહસ્ય કારણ	૧૮૯
	પરપ્રવૃત્તિમાં અખેદ! આત્મપ્રવૃત્તિમાં ખેદ!!	૧૯૧
	ખેદાદિ આઠ ચિત્તદોષ અને તેની સંકલના	૧૯૭
	તૃતીય પરિચ્છેદ ચરમાવર્ત્ત મીમાંસા	૨૦૧-૨૨૭
૧	ચરમાવર્ત્ત-છેલ્લો પુદ્ગલપરાવર્ત્ત તથાભવ્યત્વપાક	૨૦૧-૨૦૫
૨	ચરમાવર્ત્તમાં જ યોગ્યતા કેમ?	૨૦૫-૨૧૯
૩	ચરમાવર્ત્તનું વ્યવહાર લક્ષણ : દુઃખી દયાદિ	૨૨૦-૨૨૩
૪	સારબોધ : ‘માનમોહ અભિનાશ	૨૨૪-૨૨૭

વિભાગ	વિષય	પૃષ્ઠ

ચતુર્થ પરિચ્છેદ ૨૨૮-૨૩૮

ચરમ કરણ અને તથાભવ્યત્વ પરિપાક

૧ ચરમ કરણ એટલે શું? ૨૨૮-૨૩૩
અપૂર્વ કરણ: અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ ૨૩૦
ત્રણ કરણ અને ગ્રંથિ ભેદ ૨૩૧
૨ 'તથા રે ભવ્ય' પરિણતિ પરિપાક: યોગ્યતાપરિપાક ૨૩૪-૨૩૮
યોગ્યતાથી જ યોગબીજ પ્રાપ્તિ: કરો સત્ય પુરુષાર્થ ૨૩૫
તાત્પર્ય: યોગ્ય-પાત્ર જીવનાં લક્ષણ ૨૩૭

પંચમ પરિચ્છેદ ૨૩૯-૨૬૨

દૃષ્ટિ ઉન્મીલન અને પ્રવચન વાક્ પ્રાપ્તિ

૧ દૃષ્ટિ ખૂલે ભલી રે ૨૪૦-૨૫૫
ઓઘદૃષ્ટિ: યોગદૃષ્ટિ: આખનું 'કાંત-નેત્રરોગીનું દૃષ્ટાંત ૨૪૧
'બિના નયન પાવે નહિ બિના નયનકી બાત' ૨૪૭
આઠ દૃષ્ટિને યથાર્થ ઉપમા: આત્માનું થર્મોમીટર' ૨૫૦
પહેલી ચાર દૃષ્ટિ સુધી મિથ્યાત્વ 'ગુણસ્થાનક ૨૫૧
છતાં આ દૃષ્ટિ 'ભલી' કેમ? શેરડીમાંથી શુદ્ધ સાકર ૨૫૨
અભવ્યો મિત્રા આદિ દૃષ્ટિ પામવા અયોગ્ય-અપાત્ર ૨૫૪
૨ પ્રાપ્તિ પ્રવચન વાક્ ૨૫૬-૨૬૨
પ્રવચનસાર: પ્રવચન પ્રયોજન ૨૫૮
'જિનેશ્વર તણી વાણી જાણી તેણે જાણી છે' ૨૬૨

ષષ્ઠ પરિચ્છેદ: સત્સંગ અને ભાવમલની ક્ષીણતા ૨૬૩-૨૭૭
૧ 'પરિચય પાતક ઘાતક સાધુ શું' ૨૬૪-૨૭૨
સાધુગુણભૂષિત ભાવસાધુનું જ મ[illegible]પણું ૨૬૫

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
	પાતકઘાતક સાધુ કેવા હોય? આદર્શ નિર્ગ્રંથનું સ્વરૂપ	૨૬૭
	પરિચય એટલે શું સત્સંગનો અનન્ય મહિમા	૨૭૦
	'અકુશલ અપચય ચેત' ભાવમલ અલ્પતા	૨૭૩-૨૭૭
	હિત પ્રવૃત્તિ અહિત નિવૃત્તિ	૨૭૬
	સપ્તમ પરિચ્છેદ	૨૭૮-૨૯૯
	અધ્યાત્મગ્રંથના શ્રવણ-મનન-પરિશીલન	
૧	'અથ અધ્યાતમ શ્રવણ મનન કરી રે'	૨૭૮-૨૮૬
	આત્મજ્ઞાની સદ્ગુરુ સત્પુરુષ જ સદુપદેષ્ટા	૨૭૮
	શુશ્રૂષાપૂર્વક શ્રવણ શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ વ્યર્થ	૨૮૧
	સત્પુરુષમુખે વા સત્શાસ્ત્રમુખે શ્રવણ અધ્યાત્મ મનન	૨૮૪
૨.	પરિશીલન ભાવના જ્ઞાન	૨૮૭-૨૮૯
	શ્રુતજ્ઞાન ચિંતાજ્ઞાન અને ભાવનાજ્ઞાન	૨૮૮
૩	'પરિશીલન નય હેત' અધ્યાત્મમાં નય પરિશીલન	૨૯૦-૨૯૩
	અનેકાંત પરમાર્થ પ્રત્યે દોરી જાય તે 'નય'	૨૯૧
	તત્ત્વવિનિશ્ચય માટે નયજ્ઞાનની ઉપયોગિતા	૨૯૨
૪	આત્મામાં સપ્ત નયની અદ્ભુત પરમાર્થ ઘટના	૨૯૪-૨૯૯
	અષ્ટમ પરિચ્છેદ	૩૦૧-૩૧૫
	કારણ યોગે કાર્યસિદ્ધિ નિમિત્ત અને ઉપાદાન	
૧	પુરુષાર્થનું પ્રાધાન્ય કર્તા અને ચાર કારણ	૩૦૨-૩૦૫
૨	ઉપાદાન અને નિમિત્ત નિમિત્તનો પરમ ઉપકાર	૩૦૬-૩૧૦
૩	ભક્તિમય અધ્યાત્મ અથવા અધ્યાત્મમય ભક્તિ	૩૧૦-૩૧૫
	નિર્ગલમન અધ્યાત્મ ચિંતનના ભયસ્થાનો	[illegible]

વિષય | વિષય | પૃ

ભક્તિમય અધ્યાત્મથી સહજ અધ્યાત્મ કલા 31
પણ કારણવિણ કારજ સાધિયે એ નિજમત ઉન્માદ' 31

નવમ પરિચ્છેદ 315-33

અગમ અનૂપ પ્રભુસેવા અને ઇચ્છનની પ્રાર્થના

1 પવાદ ભૂમિકાનું દિગ્દર્શન દિવ્ય જિન માર્ગ દર્શન 316-32
લોકોત્તર દેવ લોકોત્તર માર્ગ 31
ઓઘદષ્ટિ અને યોગદષ્ટિ સ્થિર દષ્ટા યોગીશ્વરો 31
આત્મ નિરીક્ષણ-Introspection 32
અપુનર્બંધકથી માંડી માર્ગનો અધિકારી 32

2 'મુગધ સુગમ કરી સેવન આદરે' 323-32
પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા પણ વિકટ અને દુર્ગમ 32
કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણા' 32
મુગ્ધપણાના આવિષ્કાર
ચિત્ર-રાગ અનશન અને અનનુશન 32

3 'સેવન અગમ અનૂપ' : ઇચ્છનની પ્રાર્થના 328-33
દ્રવ્ય-ભાવસેવા 3
દેજો કદાચિત સેવક યાચના 32

પરિશિષ્ટ 333-3
શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પ્રણીત શ્રી ઋષભજિન સ્તવન વિવેચન

આ ગ્રંથમાં અવતરણ લીધેલા ગ્રંથોની સૂચિ

ગ્રંથકર્તા	ગ્રંથો
આનંદઘનજી	આનંદઘન ચોવીશી, આનંદઘન પ૦
હરિભદ્રસૂરિ	યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય, યોગબિન્દુ, યોગ વિંશિકા, સંબોધ પ્રકરણ, અષ્ટક, પંચાશક ષોડશક, લલિતવિસ્તરા, ધર્મબિન્દુ શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય
કુંદકુંદાચાર્ય	સમયસાર, પ્રવચનસાર, અષ્ટપ્રાભૃત
દેવચંદ્રજી	દેવચંદ્ર ચોવીશી, [illegible]
સિદ્ધસેન દિવાકર	સંમતિતર્ક, કલ્યાણમંદિર
નરસિંહ મહેતા, કબીર, પ્રીતમ વ૦ ભજનો–પદો	
સમંતભદ્રાચાર્ય	બૃહત્ સ્વયંભૂસ્તોત્ર, આપ્તમીમાંસા
યશોવિજયજી	યશોવિજય ચોવીશી સાડા ત્રણસો ગાથા સ્તવન, સવાસો ગાથા સ્તવન યોગદૃષ્ટિ સજ્ઝાય, દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા અધ્યાત્મ સાર, અધ્યાત્મોપનિષદ્ ઉપદેશ રહસ્ય
શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી	'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર,' આત્મસિદ્ધિ, મોક્ષમાળા
અ ર્ં (જિનાગમ)	આચારાંગ સૂત્ર, સૂત્રકૃતાંગ
અમૃતચંદ્રાચાર્ય	પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય, સમયસાર કળશ
ચિદાનંદજી	પદાવલી
પદ્મનંદિઆચાર્ય	પદ્મનંદિ પંચવિંશતિકા
શુભચંદ્રાચાર્ય	જ્ઞાનાર્ણવ
પૂજ્યપાદ સ્વામી	સમાધિશતક
મહાકવિ ધનપાલ	સ્તુતિ
ડૉ. આનંદશંકર ધ્રુવ	આપણો ધર્મ
ડૉ. ભગવાનદાસ મ. મહેતા	યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય વિવેચન યોગદૃષ્ટિ કળશ કાવ્ય, પ્રજ્ઞાવબોધ

દિવ્યાત્માઓની પ્રાર્થના પ્રસાદી

વારવાર જિનરાજ ! તુજ પદ સેવા હો હોજો નિર્મળી,
તુજ શાસન અનુજાયિ, વાસન ભાસન હો તત્વરમણ વળી
—શ્રી દેવચંદજી

કઈયે હો પ્રભુ ! કઈયે મ દેશો છેહ,
દેજો હો પ્રભુ ! દેજો સુખ દરિશણ તણોજી
—શ્રી યશોવિજયજી.

હે પરમ કૃપાળુ દેવ ! × × આપની પરમ ભક્તિ અને વીતરાગ પુરુષના મૂળ ધર્મની ઉપાસના મારા હૃદયને વિષે ભવપર્યંત અખંડ જાગૃત રહો એટલું માગું છું તે સફળ થાઓ ! ૐ શાંતિ શાંતિ શાંતિ

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

તે માટે ઉભા કર જોડી, જિનવર આગળ કહિયે રે,
સમય ચરણ સેવા શુદ્ધ દેજો, જિમ આનંદઘન લહિયે રે
ષડ દરિશન જિન અંગ ભણીજે—શ્રી આનંદઘનજી.

આનંદઘનજીનું દિવ્ય જિનમાર્ગદર્શન

લેખક —

ડૉ. ભગવાનદાસ મનસુખભાઈ મહેતા,

એમ બી બી એસ

૫ ચોપાટી રોડ, મુંબઈ ૭

[શ્રી આનંદઘનજીના દ્વિતીય સ્તવન પર 'આનંદઘનજીનું દિવ્ય જિનમાર્ગદર્શન' એ શીર્ષક એ- વિવેચન ગર્ભિત લેખમાળા આ લેખકે 'શ્રી જૈનધર્મ પ્રકાશ'મા (પુ ૬૦ થી ૬૩, સં ૨૦૦૦ થી ૨૦૦૩) લખી હતી ક્રમશ બાવીશ લેખાંકોમા છપાયેલી તે લેખમાળા અત્રે ગ્રંથાન્તે રજુ કરવામા આવી છે]

મહર્ષિ આનંદઘનજી પ્રણીત

દ્વિતીય શ્રી અજિત જિન સ્તવન

પંથડો નિહાળુ રે બીજા જિન તણો રે,
અજિત અજિત ગુણધામ,
જે તે જીત્યા રે તેણે હું જીતિયો રે,
પુરુષ કિશ્યુ મુજ નામ ? પંથડો૦ ૧

ચરમ નયણ કરી મારગ જોવતા રે,
ભૂલ્યો સયલ સંસાર
જિણે નયણે કરી મારગ જોઈએ રે,
નયણ તે દિવ્ય વિચાર પંથડો૦ ૨

પુરુષ પરંપર અનુભવ જોવતા રે,
અંધોઅંધ પલાય,
વસ્તુ વિચારે રે જો આગમે કરી રે,
ચરણ ધરણ નહીં ઠાય પંથડો૦ ૩

તર્ક વિચારે રે વાદ પરંપરા રે,
પાર ન પહોંચે કોય,
અભિમત વસ્તુ વસ્તુગતે કહે રે,
તે વિરલા જગ જોય પંથડો૦ ૪

વસ્તુ વિચારે રે દિવ્ય નયણ તણો રે,
વિરહ પડ્યો નિરધાર,
તરતમ જોગે રે તરતમ વાસના રે,
વાસિત બોધ આધાર પંથડો૦ ૫

કાળલબ્ધિ લહી પંથ નિહાળશુ રે
એ આશા અવલંબ,
એ જન જીવે રે જિનજી ! જાણજો રે,
આનંદઘન મત અંબ પંથડો૦ ૬

ॐ

આનંદઘનજીનુ દિવ્ય જિનમાર્ગદર્શન

દશ્ય પહેલુ 'પથડા'ની શોધમા

[કોઈ એક અવધૂત' યોગિનાજ ધૂનમા ને ધૂનમા ચાલ્યા જાય છે 'પથડા પથડા'એવુ રટતા જાય છે તેની નિસર્ગગભીર સુપ્રસન્ન સૌમ્ય મુખમુદ્રા પર પણ એક પ્રકારની વ્યગ્રતા છવાઇ રહી જણાય છે કોઈ ખોવાઈ ગયેલી 'વસ્તુ'ની શોધમા તે પડયા હોય, પણ તે વસ્તુ કયાય જડતી ન હોય એવુ તેના ઈંગિતાકાર પરથી, મુખ પર તરી આવતા ભાવ પરથી જણાય છે 'પથડો' નામની કોઇ અત્યત વહાલી વસ્તુનો 'વિરહ' તેને પડયો હોય, એમ તે શબ્દના તેના પુન પુન રટનથી-ધૂનથી સૂચિત થાય છે ચોતરફ તે ચકળવકળ ચક્ષુ ફેરવી રહ્યા છે છતા કોઈ દિશામા તે પથરો કેમે કરીને તેની નજરે ચડતો નથી, એટલે તે પથડા માટેની તેની વ્યાકુલતા ક્ષણે ક્ષણે વધતી જાય છે]

આવા તે અવધૂત ચાલ્યા જાય છે ત્યા રસ્તામા તેને કોઇ વટેમાર્ગુનો ભેટો થાય છે તે તેની વ્યગ્ર વ્યાકુલ દશા જોઇ સદ્ભાવથી પૂછે છે કે-હે મસ્તરાજ ! તમે આમ બેબાકળા કેમ બની ગયા છો ? તમારુ શુ ખોવાઈ ગયું છે ? આ ચારે તરફ શુ શોધો છો ? ને આ 'પથરો પથરો' શુ બોલો છો ?

એટલે તે મસ્તરાજ બોલી ઉઠે છે—

" પંથડો નિહાળુ રે બીજા જિનતણો રે,
પંથડો નિહાળુ રે બીજા જિનતણો રે "

હે ભાઈ ! હું તો બીજા જિનના પંથડાની શોધમા છું માર્ગ પંથ, વહાલો પંથ પ્રિય માર્ગ હું શોધી હું જિનનો-વીતરાગનો માર્ગ-પંથ મને પરમ પ્રિય છે, ખોળી રહ્યો છું, પણ મને તે કયાય ગોત્યો જડતો ચારે તરફ નજર ફેરવુ છુ, પણ કયાય એનો પત્તો નથી તમે કાંઈ તેની ભાળ આપી શકો એમ હો તો કહો

વટેમાર્ગુ—આપ કાંઈ તે માર્ગની નિશાની આપો ખબર પડે એમ તો અહીં અનેક માર્ગ છે તેમા તમે માર્ગ શોધો છો તેની નિશાની વિના કેમ બતાવાય ? કાંઈ એંધાણ આપો તો સમજણ પડે

મસ્તરાજ—હું તો બીજા અજિત જિનનો-વીત-નો માર્ગ શોધુ છુ, ને લ્યો તેની નિશાની બતાવુ એ ત જિનનો માર્ગ અજિત (રાગદ્વેષાદિ દોષથી અજિત જીતાયેલો) ને ગુણનું ધામ છે, નિર્દોષ ને ગુણધામ તે માર્ગને હું શોધું છુ આ એ ધાણવાળો માર્ગ તમને ય નજરે ચડયો હોય તો બતાવો, નહિં તો થયું એમ ને પુન મધુર સ્વરે લલકારે છે

" પંથડો નિહાળુ રે બીજા જિનતણો રે,
અજિત અજિત ગુણધામ. "

વટેમાર્ગુ—અહોહો ! એમા તે શું છે ? પણ એ માર્ગ ો, એ તો સ્પષ્ટ દેખાય છે અજિત અજિત માર્ગે ચાલ્યા

અને પોતે અજિત થઈ નિર્દોષ ને ગુણધામ બન્યા, તેને પગલે પગલે ચાલ્યા જાઓ અજિત જિનના સાચા 'અનુયાયી' બની જાઓ અજિત રાગદ્વેષાદિથી અજિત છે તેમ તમે પણ રાગદ્વેષાદિથી અજિત બની જાઓ, એટલે તમે પણ અજિત થઈ નિર્દોષ ને ગુણધામ બનશો આમ 'પથડો પથડો' કર્યા કરવાથી શુ ? માર્ગે પડો ! ચાલવા માડો !

મસ્તરાજ—(વ્યગમા) અરે ભલા ભાઈ ! વાતો કરવી સહેલી છે પણ અતરાત્મા તો ભાવે છે કે—મારામા તો તેવી જોઈતી ત્રેવડ નથી જે અજિતે જીત્યા છે તેને જીતવાની મારી પૂરેપૂરી તાકાત હજુ દેખાતી નથી ઊલટા તેણે (રાગદ્વેષે) મને જીતી લીધો છે ખરેખર ! હુ તો પુરુષ જ નથી, મને 'પુરુષ' નામ જ ઘટતું નથી, કારણ કે 'મરદ' હોય તે દુશ્મનને હાથે માર ખાઈ–મ્હાત થઈ બેસી રહે એમ બને નહિ સાચો પુરુષ હોય તે તો શત્રુઓનો નાશ કરી નાખે પણ હું તો તેવો 'પુરુષ' નથી, એટલે તે અજિતના માર્ગે ચાલવા સમર્થ નથી

"જે તે જિત્યા રે, તિણે હું જીતિયો રે,
પુરુષ કિશ્યુ મુજ નામ ?
પથડો નિહાળુ રે બીજા જિનતણો રે" ૧.

વળી તમે જે કહ્યુ કે તેના પગલે પગલે ચાલ્યા જાઓ, પણ તેના પગલા જ દેખાતા નથી તો કેવી રીતે ચાલવા માડવુ ? ખરેખર ! હુ તો મુઝાઈ ગયો છુ !

૧. 'ચરમ નયણુ કરી મારગ જોવતો રે, ભૂલ્યો સયલ સંસાર'

વટેમાર્ગુ—અરે ભદ્ર પુરુષ ! તમે આમ શું કહો છો ? પણે આ માર્ગ દેખાય, ત્યાં આટલા બધા માણસો તે માર્ગે ચાલી રહ્યા છે તે શું તમારી નજરે નથી ચડતા ? તે શું તમારી ગણત્રીમાં આવતા નથી ? તેનું શું તમને લેખું નથી ? જુઓ ! આ પણે સફેદ કપડાવાળા, હાથમાં દંડવાળા, મુખવસ્ત્રિકા ધરતા મહાનુભાવ મનુષ્યોનું ટોળું ચાલ્યું જાય છે ! આ પેલી તરફ દિશાનું વસ્ત્ર પરિધાન કરતા, કરમાં કમંડળ પકડી મયૂરપિચ્છ હલાવતા મહાજનોનું જૂથ ચાલ્યું જાય છે ! અને તેમના સંપ્રદાયના અનુસારે ચાલ્યા જતા આ મોટી પાઘડીવાળા, આ ઉજ્જવલ વસ્ત્ર પહેરેલા, 'જય જિનેશ્વર ! જય જિનેશ્વર ! જિનશાસનનો જય હો ! જિનશાસનનો જય હો !' એમ મુખેથી બોલતા ને 'ધામધૂમની ધમાધમ' મચાવતા સદ્‌ગૃહસ્થો ને આ સન્નારીઓનો આવડો મોટો સમુદાય પણ શું તમારી નજરે ચડતો નથી ? આ તે કેવું આશ્ચર્ય ? આ બધા શું જિનના માર્ગે—જિનના પગલે નથી ચાલી રહ્યા ? એ બધા તો દાવો કરે છે કે—અમે જિનમાર્ગે જઈએ છીએ, અમે જિનમાર્ગને 'અનુસરીએ' છીએ, અમે જિનમાર્ગના 'અનુયાયી' છીએ શું એ બધા ખોટા હશે ? ખોટું કરતા હશે ? માટે તમારું ડહાપણ છોડી દઈ એ માર્ગે ચાલવા માંડો.

એટલે અવધૂત ખડખડાટ હસી પડ્યા ને ક્ષણવાર મૌન રહી બોલ્યા—ભાઈ ! તમે પણ ભલા માણસ જણાઓ છો, તદ્દન મુગ્ધ લાગો છો ! 'આંધળે બ્હેરું કૂટાય છે !' હું પૂછું છું કાંઈ ને તમે જવાબ આપો છો કાંઈ ! મારો કહેવાનો 'આશય' તમે

ચર્મચક્ષુથી માર્ગ દેખતા ભાન ભૂલેલો લોક

સમજ્યા નથી તમે જે કહ્યુ તે કોઇ અપેક્ષાએ સાચુ હોય તો પણ મુખ્યવે પ્રાયે તમે જે કહો છો તે તો સ્થૂળ માર્ગ છે, બાહ્ય માર્ગ છે, દ્રવ્ય માર્ગ છે 'ચર્મચક્ષુથી' જો તે માર્ગ દેખાતો હોત તો આ બધી માથાફોડ શાને કરત? **આખો સમાર ચર્મચક્ષુથી માર્ગને જોતા ગોથુ ખાઇ ગયો છે,** બાહ્ય-સ્થૂળ દૃષ્ટિથી એ માર્ગને અવલોકવા જતા ભુલાવામા પડી ગયો છે! તમે પણ એવુ ગોથુ ખાઇ ગયા છો! અરે! હું પણ પહેલા તો એવુ જ ગોથુ ખાઇ ગયેલો, હું પણ અત્યાર સુધી 'ચર્મચક્ષુ'-આખો ફાડી ફાડીને માર્ગ જોયા કરતો હતો, પણ મને ક્યાય તે દેખાયો નહિ, માર્ગ તો શુ, માર્ગનો પડછાયો પણ દેખાયો નહિ વળી તમે જે તે તે સપ્રદાય વગેરેની વાત કરી તેમા પણ કઇ માલ નથી એ માર્ગ કઇ 'વાડામા' પુરાઇ ગયો નથી! એવડો મોટો વિશાળ માર્ગ કાઇ નાના સાકડા 'ચીલા'મા સમાય ખરો? અને બહિર્દૃષ્ટિથી લોકો જે 'માર્ગ માર્ગ' માની બેઠા છે તે કાઈ માર્ગ નથી, કારણકે તે માર્ગ તો અતરગ માર્ગ છે, બહિરગ માર્ગ નથી ધૂળ, માટી, પથ્થર વગેરેનો બનેલો માર્ગ હોય તે ચર્મચક્ષુએ દેખાય, પણ આ કાઇ તેવો માર્ગ નથી કે ચર્મ-ચક્ષુએ દેખી શકાય **આમ અતરગ માર્ગને બહિરગ માર્ગ માની લઈ આખો સમાર (લોક) ભૂલાવો** ખાઇ ગયો છે, એ બધો માર્ગ માની બેઠો છે, તે તો પ્રાયે મિથ્યાભિમાન સિવાય બીજુ કાઇ નથી **ખરો માર્ગ આધ્યાત્મિક** જ છે, અને તે જ માર્ગ હું શોધુ છુ એમ કહીને યોગિરાજ ધૂન લગાવે છે—

'ચરમ નયણ કરી મારગ જોવતો રે,
ભૂલ્યો સકલ સસાર"

વર્દ્ધમાર્ગુ—મહારાજ! આપે આ બધુ ગુઢાર્થમા કહ્યુ, પણ મને તેમા કાંઈ સમજણ પડી નહિ, માટે કૃપા કરી ફોડ પાડીને ખુલાસાથી કાંઈ વાત કરો તો સમજણ પડે આપ જેવા અગમ જોગી તો 'મર્મ'મા થોડા શબ્દ કહી નાખે, પણ અમારા જેવા પ્રાકૃત જનને એમા શી ગમ પડે?

યોગિરાજ—હે ભદ્ર! તારે જિજ્ઞાસા છે તો હે મભળ, તને રહસ્યવાર્તા કહુ છુ પણ આ કથની લાબી છે ને વિસ્તારથી કથવા બેસુ તો મહાભારત ભરાય તેટલી છે, તો પણ સક્ષેપમા તને સારભુત કહી બતાવુ છુ ચાલ પેલા નદીતટ પરના એકાત શાત સ્થળમા, ત્યા હુ કહુ તે સ્થિરતાથી શાત ચિત્તે શ્રવણ કરી તુ મનન કરજે

૨ 'મૂળ મારગ સાભળો જિનનો રે'

(બન્ને એકાત શાત સ્થળે જાય છે યોગિરાજના મુખારવિંદ પર કોઈ અદ્ભુત પ્રસન્નતા, અદ્ભુત ગભીરતા, અદ્ભુત સ્વસ્થતા છવાઈ રહેલ છે યોગિરાજ પોતાની નિસર્ગ–મધુર, પરમાર્થ–ગભીર, માર્દવ–આર્જવભરી પરમ અમૃત વાણીમા પોતાનુ વક્તવ્ય આગળ ચલાવે છે–)

હે આત્મબધુ! પ્રથમ તો એ વિચારવુ ઘટે છે કે જિનમાર્ગ એટલે શુ? તે બાહ્ય માર્ગ છે કે અભ્યતર માર્ગ છે? તે દ્રવ્યમાર્ગ છે કે ભાવમાર્ગ છે? તે વ્યવહારમાર્ગ છે કે નિશ્ચય માર્ગ છે? તે સસાર માર્ગ છે કે મોક્ષમાર્ગ છે? જિન-

જિનનો મૂળ માર્ગ: પરમાર્થ માર્ગ

માર્ગ એટલે જિન-વીતરાગ જે માર્ગે ગયા તે માર્ગ અને તે વીતરાગ માર્ગ તો મોક્ષનો છે સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રની એકતા તે મોક્ષમાર્ગ છે સર્વ અન્ય દ્રવ્યથી ભિન્ન એવા શુદ્ધ આત્માનુ સમ્યગ્દર્શન, શુદ્ધ આત્માનુ સમ્યગ્જ્ઞાન, શુદ્ધ આત્માનુ સમ્યક્ચારિત્ર—એ ત્રણેની અભેદ એકતા આ માર્ગ પરિણમાવી, ભગવાન્ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષને પામ્યા એટલે શુદ્ધ આત્મદર્શન, આત્મજ્ઞાન ને આત્મચારિત્રની અભેદ એકતા સાધવી એ **જિનનો મૂળ માર્ગ** છે આમ આ જિનનો મૂળ માર્ગ તો કેવળ આત્મપરિણતિરૂપ હોઈ મુખ્યપણે આધ્યાત્મિક માર્ગ છે, પરમાર્થ માર્ગ છે, નિશ્ચય માર્ગ છે ભાવ માર્ગ છે, અતરગ માર્ગ છે, બહિરગ માર્ગ નથી આ વસ્તુતત્ત્વ તદ્દન સ્પષ્ટ છે જે કોઈ સિદ્ધ થયા છે, થાય છે કે થશે તે આ જિનના મૂળ પરમાર્થ માર્ગે પ્રયાણ કરીને જ—એમ સર્વ જ્ઞાની સત્પુરુષોનો પરમ નિશ્ચય છે ગમે તે દેશમા, ગમે તે કાળમા એ જ એક ત્રિકાલાબાધિત મોક્ષ માર્ગ છે, એમ નિશ્ચલ નિશ્ચયસિદ્ધાત સ્થિત છે **આમ શુદ્ધ આત્માને જાણવો, શ્રદ્ધવો ને આચરવો એ જ એક સનાતન નિશ્ચય સાધ્ય છે, ધ્યેય છે, લક્ષ્ય છે**

તો પછી આ વ્યવહાર માર્ગનુ નિરૂપણ શા માટે કરવામા આવ્યુ હશે ? એવો સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થશે તે વ્યવ

વ્યવહાર માર્ગનુ ઉપકારી પ્રયોજન

હાર માર્ગ પણ પરમાર્થનુ જ પ્રતિપાદન કરવા માટે, પરમાર્થ સમજાવવા માટે જ પ્રરૂપવામા આવ્યો છે,

પરમાર્થરૂપ નિશ્ચય લક્ષ્ય પ્રત્યે જ જીવનું લક્ષ દોરવા માટે બોધવામા આવ્યો છે મ્લેચ્છને સમજાવવા માટે જેમ મ્લેચ્છ ભાષાનો પ્રયોગ કરવો પડે, તેમ પરમાર્થથી અનભિજ્ઞ જીવને પરમાર્થ પમાડવા માટે વ્યવહારનો ઉપયોગ આવશ્યક છે એટલે જ શાસ્ત્રમા સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે–" જે નિશ્ચયને–પરમાર્થને છેદે છે, ઉત્થાપે છે, તે તત્ત્વને છેદે છે, અને જે વ્યવહારને છેદે છે તે તીર્થને ઉત્થાપે છે *" પણ આ એક વાત ભૂલવા જેવી નથી કે પરમાર્થ જ સાધ્ય છે, વ્યવહાર સાધ્ય નથી, વ્યવહાર તો સાધન છે, પરમાર્થરૂપ લક્ષ્યનો લક્ષ કરવવા માટે જ વ્યવહારની ઉપયોગિતા છે વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રની ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ પણ ક્રમે કરીને આત્માને સ્વરૂપ પર પુન આરોપવા માટે છે, સ્વરૂપ પર પુન આરૂઢ કરવા માટે છે, કારણ કે સ્વરૂપભ્રષ્ટ થવાથી જ આત્માનુ સસારપરિભ્રમણ થયું છે માટે સમસ્ત વ્યવહારનુ પણ પ્રથમ ને એક જ પ્રયોજન આત્માને પુન સ્વરૂપમા આણી 'નિજ ઘર' પધરાવવાનુ છે અને પછી વ્યવહાર રત્નત્રયી દ્વારા આ સ્વરૂપઆરોપણરૂપ પ્રથમ ભૂમિકા–નિજ 'પદ' પ્રાપ્ત કરી, જીવ નિશ્ચય રત્નત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગનો સાધક–સાધુ બની, ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ ઉચ્ચ ભૂમિકાઓને–દશાઓને સ્પર્શતો સ્પર્શતો મોક્ષમાર્ગે આગળ વધતો જાય છે, અને છેવટે આત્મશુદ્ધિની પરમ પરાકાષ્ઠાને પ્રાપ્ત કરી તે શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ મોક્ષને પામે છે–સિદ્ધ બને છે.

---

* ' जइ जिणमय पवज्जह ता मा ववहारणिच्छए मुयए ।
एगेण विणा छिज्जइ तित्थ अण्णेण उण तच्च ॥ "

પરમાર્થ-વ્યવહારનો સાપેક્ષ સંબંધ

આમ નિશ્ચય-વ્યવહારનો પરસ્પર સાપેક્ષ સંબંધ છે તેમાં પરમાર્થ ભૂતાર્થ છે, વ્યવહાર અભૂતાર્થ છે પરમાર્થ તે પરમાર્થ છે, વ્યવહાર તે વ્યવહાર છે પરમાર્થ તે વ્યવહાર નથી, વ્યવહાર તે પરમાર્થ નથી વ્યવહારના આલંબન સાધનથી પરમાર્થ પ્રત્યે આવી, જે પરમાર્થને પરમાર્થરૂપે આરાધે છે તે મોક્ષ પામે છે જે વ્યવહારને જ પરમાર્થ માની બેસી વ્યવહારના કુંડાળામાં જ ગોળ ગોળ ફર્યા કરે છે, તે સંસારના કુંડાળામાં પણ ફર્યા કરે છે સંક્ષેપમાં આ જિનના મોક્ષમાર્ગની વ્યવસ્થા છે તાત્પર્ય એ કે—જે જિનના મૂળ પરમાર્થમાર્ગમાં વર્તે છે તે સાક્ષાત્ જિનમાર્ગમાં છે, તે મૂલ માર્ગનો સતત લક્ષ રાખી સકલ વ્યવહાર તેની સાધના પ્રત્યે પ્રવર્તાવે છે, તે જિનમાર્ગાનુસારી છે, અને જે વ્યવહારને જ પરમાર્થ માની તેને જ આરાધ્યા કરે છે તે જિનમાર્ગથી બાહ્ય છે

જ્ઞાન ક્રિયાનો સુમેળ: આરાધના અને વિરાધના

આ ઉપરથી સારભૂત યુક્ત પક્ષ આ છે કે—જ્ઞાન ને ક્રિયા એ બન્ને નયની 'પરસ્પર તીવ્ર મૈત્રી કરાવી,' શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન ને રાગદ્વેષરહિત નિષ્કષાય શુદ્ધ આત્મપરિણતિરૂપ ક્રિયાનો સુમેળ સાધવો, એ જ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવરૂપ મોક્ષની સિદ્ધિનો પરમ ઉપાય છે **એટલે કે પરપરિણતિને ત્યજવી ને આત્મપરિણતિને ભજવી તે મોક્ષમાર્ગની આરાધના છે,** પરપરિણતિને ભજવી ને આત્મપરિણતિને ત્યજવી ને મોક્ષમાર્ગની વિરાધના

છે પરપરિણતિ ત્યજી આત્મપરિણતિને ભજનારો જીવ આરાધ
છે, આત્મપરિણતિ ત્યજી પરપરિણતિ ભજનારો જીવ વિરાધ
છે પરપરિણતિને ભજે છે તે જીવ પરવસ્તુનો ચો
હોઈ અપરાધી દંડપાત્ર છે; પરપરિણતિને ત્યજે છે
જીવ નિરપરાધી હોઈ દંડપાત્ર નથી જેટલે અંશે નિરપરા
તેટલે અંશે આરાધક, જેટલે અંશે અપરાધી તેટલે અ
વિરાધક આ પ્રમાણે જિનમાર્ગની ત્રિકાલાબાધિત શાશ્વ
સ્થિતિ છે ને આ જ તત્ત્વજ્ઞાનની રહસ્ય ચાવી છે

આમ જિનનો મોક્ષમાર્ગ તો સીધામાં સીધો, સરલ
સરલ, ઋજુમાં ઋજુ, સાદામાં સાદો, ટૂંકામાં ટૂંકો ને ચોખ્ખા
ચોખ્ખો છે એમાં કાંઈ વિસં

નિશ્ચય વ્યવહારનો સમન્વય

નથી, એમાં કાંઈ ગોટાળો ન
ગોટાળો ને વિસંવાદ તો તે
અનુયાયી કહેવાતા લોકોએ ઊ
કર્યો છે આ લોકો મૂળ માર્ગને પ્રાય વિસરી ગ
છે, ને પાંદડાને પકડી બેસી બાહ્ય ફૂગારો ખૂબ વધારી દ
મૂળ માર્ગથી લાખો ગાઉ દૂર પડયા છે નિશ્ચય–વ્યવહાર
યથાયોગ્ય સમન્વય કરતા તેમને આવડતો નથી, એટલે એ
પક્ષને પકડી બેસી તેઓ માર્ગભ્રષ્ટ થાય છે કારણ કે
વ્યવહારને છોડી દઈને યથાયોગ્ય આત્મદશા વિના કેવળ નિશ્ચ
જ ગ્રહે છે, તે સાધન વિના નિશ્ચયરૂપ સાધ્યને સાધશે
રીતે ? તે તો જ્ઞાનદશા પામ્યા નથી ને સાધનદશા છોડી દે
એટલે તે ઉભયભ્રષ્ટ થાય છે જે નિશ્ચયને છોડી કેવળ વ્યવહા
જ વળગ્યા રહે છે, વ્યવહારરૂપ સાધનને સાધ્ય માને

લાકડાના ઘોડાને સાચો ઘોડો માને છે, 'સિંહ' કહેવાતા બિલાડાને સાચો સિંહ માને છે, તે તો વ્યવહારના વર્તુલમાં જ ભમ્યા કરે છે ને મધ્યબિન્દુરૂપ નિશ્ચય લક્ષ્યને ચૂકી જઈ અનંત પરિભ્રમણમાં જ ભમ્યા કરે છે પણ સર્વ વ્યવહારસાધનને એક નિશ્ચયરૂપ મધ્યબિન્દુના લક્ષ્ય પ્રત્યે-સાધ્ય પ્રત્યે જે દોરી જાય છે, તે જ નિશ્ચયરૂપ આત્મવસ્તુની સિદ્ધિ કરે છે, તે જ પરમાર્થરૂપ મોક્ષમાર્ગને પામે છે, તે જ સિદ્ધ બની કૃતકૃત્ય થાય છે આમ યથાર્થ વસ્તુસ્થિતિનું તેમને ભાન નહિ હોવાથી તેઓ માર્ગને પામતા નથી

મને તે પરમાત્મા પ્રત્યે પરમ પ્રીતિ-ભક્તિ જાગી છે તે પરમ પ્રીતિના પ્રભાવે મારો કંઇક અંતરાત્મામાં પ્રવેશ થતાં, મને તે પરમાત્માના સર્વાંગસુંદર મૂળ માર્ગનું કંઇક દર્શન થયું છે અહો ! કેવો સુંદર, સરસ, નિર્મલ માર્ગ ! પણ અહીં બહાર નજર

'પાનને છાંડી મૂળને વળગો'

દેઉં છું તો તેની આસપાસ અનંત જાળાં બાઝી ગયા છે અનંત ઘર જામી ગયા છે, તે મૂળમાર્ગનું ભાન ક્યાંય દેખાતું નથી, માત્ર પાંદડાં કે ડાંખળાં પકડીને લોકો કૃતકૃત્યતા માની બેઠા છે ! એટલે મારા આત્મામાં સ્વાભાવિક સંક્ષોભ થયો કે આવો પરમ સુંદર માર્ગ છતાં આ લોકો તેનું ભાન કેમ ભૂલી ગયા હશે ? આમ તે માર્ગ પરના પરમ પ્રેમથી મારા આત્મામાં તીવ્ર ખેદનું સંવેદન થયું, જેથી સ્વાભાવિક અંતરોદ્ગાર સહેજ નીકળી પડ્યા કે —

"પંથડો નિહાળું રે બીજા જિનતણો રે,
પંથડો નિહાળું રે બીજા જિનતણો રે"

આ ઉપરથી હે આત્મબંધુ ! તું મારો આશય સમજી શક્યો હોઈશ, ઉક્ત દૃષ્ટિબિન્દુ લક્ષ્યમાં રાખી ઉપર જે કહ્યું તેનો વિશેષ વિચાર કરી જોજે, એટલે તારી સર્વ શંકાનું સમાધાન થશે આ પ્રમાણે કહી યોગિરાજ મૌન રહ્યા

એટલે તે પથિક પરમ ભાવોલ્લાસમાં આવી જઈ તે યોગિરાજના ચરણે પડયો ને બોલી ઉઠયો—મહારાજ !

"સાગરવર ગંભીરા' યોગી રાજને ભક્ત્યંજલિ

આપે તો ભારે કરી ! થોડા સાદા શબ્દોમાં આપે આટલું બધું રહસ્ય છુપાવ્યું હશે, આટલો બધો આશય ગોપવ્યો હશે, આટલો બધો 'ધ્વનિ' રાખ્યો હશે એની મારા જેવા પામરને ખબર નહોતી, એટલે દોઢડાહ્યા થઈને આપને માર્ગ દેખાડવાની ધૃષ્ટતા કરી તેથી જે કાંઈ અવિનય થયો હોય તે માટે ક્ષમા કરજો ! ખરેખર, આપ તો 'સાગરવરગંભીરા' છો, આપનો આશય સમુદ્ર જેવો અગાધ છે, આપ પરમ જ્ઞાની મહાત્મા છો, આપ આચાર્યોના આચાર્ય છો, આપ ગુરુઓના ગુરુ છો જે પૂર્વે કદી પણ ક્યાંય સાંભળ્યું નહોતું એવું અપૂર્વ માર્ગરહસ્ય સમજાવી, આપે આ પામર પર પરમ ઉપકાર કર્યો છે આપની જિનમાર્ગ પ્રત્યેની અંતર્દાઝ પણ પરમ અદ્ભુત છે, જિનમાર્ગના સાચા પરમ પ્રભાવક આપ છો, જિનશાસનના સાચા શણગાર આપ છો યોગિરાજ ! વર્તમાન સમાજ વગેરેને અપેક્ષીને આપે જે કંઈ કહ્યું, તેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ હું આપના શ્રીમુખે જ શ્રવણ કરવા ઇચ્છું છું

યોગિરાજ—મહાનુભાવ ! આજે સમય બહુ થઈ ગયો છે મારે હજુ સ્વાધ્યાય-ધ્યાન આદિમા પ્રવર્તવાનુ છે, માટે આજે કહ્યુ છે તેનુ મનન કરજે, ને કાલે આ સામેના ગિરિશૃગ પર પુન પ્રાત કાળે મળજે, એટલે હુ તારી જિજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરીશ

વર્ધમાર્ગુ—જેવી આપની આજ્ઞા (બન્ને પોતપોતાને પથે પડે છે)

૩. દિવ્ય 'આનદઘન' મૂર્તિનુ દર્શન

પથિક પોતાને આવાસે આવ્યો ત્યા પણ તેના મનમા અવધૂત યોગિરાજના વચનામૃતોનુ મનન ચાલી રહ્યુ હતુ

યોગિરાજનુ ગુણદર્શન

તે આજનો દિવસ ધન્ય ધન્ય માનતો હતો આવા અદ્ભુત મહાત્મા મુનીશ્વરનો આકસ્મિક સમાગમ થયો તે પોતાનો પુણ્યોદય સમજતો હતો, તેમજ ચિતવતો હતો કે–મે મારી આટલી જીવનયાત્રામા અનેક શસ્ત્રવિશારદોનો સમાગમ કર્યો હશે, અનેક ન્યાયપારગત પડિતોનો પરિચય સાધ્યો હશે, અનેક માણુસતોનો સસર્ગ સેવ્યો હશે, પણ મને ક્યાય આ અવધૂતના જેવી ચોખ્ખી, સ્પષ્ટ, નિર્મલ વાત સાભળવામા નહોતી આવી આજે મને અપૂર્વ શાતિ ઉપજી છે અહો ! યોગિરાજની કેવી અદ્ભુત આત્મ સમાધિ ! કેવી તેમની સુપ્રસન્ન આનદમય મૂર્તિ ! અહો ! એમનુ મૌન પણ પરમ ઉપદેશ દેતુ હતુ ! શી એમની મધુર વચનામૃતધારા ! મૌતીક્ર પ્રવચનનુ એમનુ રહસ્યજ્ઞાન

કેવુ અગાધ! એમનો આશય કેટલો ગભીર! એમનો બોધ કેવો વિશદ! કેવો નિર્મલ! એમનુ હૃદય કેવુ આર્દ્ર! કેવુ વાત્સલ્યવત! હુ ખરેખરો ધન્ય કે મને આવા પરમ સતનુ સાક્ષાત્ દર્શન થયુ ક્યારે સવાર પડે ને પુન હુ એ મહાત્માના દર્શન કરી પાવન થઉ, તેમજ તેમના શ્રીમુખે મારી શકાઓનુ સમાધાન પામી માર્ગરહસ્ય જાણુ, ઈત્યાદિ ચિતવતો ચિતવતો તે થાકીપાકીને શયન કરી ગયો

દિવ્ય આનંદઘન મૂર્તિનુ દર્શન

રાત્રિના પ્રાંતભાગમા તેને એક સુદર સ્વપ્ન આવ્યું જાણે કોઈ ભવ્ય મૂર્તિ-દિવ્ય પુરુષના તેને દર્શન થયા, ને તેને ઉદ્દેશીને તે જાણે પોકારી રહ્યા હતા "ઓ ભવ્ય પથિક! જાગ, જાગ! આ વિષમ ભવમાર્ગમા આમ ને આમ તારે ક્યાં સુધી ભ્રમણ કર્યા કરવુ છે? હે મુસાફર! આવી ને આવી અનત રખડપટ્ટી કર્યા છતા તુ શુ હજુ થાકયો નથી? હવે તો વિરામ પામ! અરેરે! તુ તને પોતાને જ ભૂલી ગયો! આનાથી મોટુ અધેર કર્યું? ઓ ભાનભૂલા વટેમાર્ગું! તારી આ ઘોર નિદ્રામાથી ઊઠ, ઊઠ! જાગ્રત થા! જાગ્રત થા! 'દૃષ્ટિ' ઉઘાડ! ને નિજ સ્વરૂપનુ ભાન પામવા આ આનદઘનસ્વરૂપ ભગવાન જિનનુ દર્શન કર! દર્શન કર! આ અનુપમ ગુણધામ આનદમૂર્તિ પરમાત્માને પ્રેમથી આરાધ, આરાધ! ચિત્તપ્રસન્નતાથી એની અખડિત પૂજા કરી પૂજનફલની પ્રાપ્તિ કર! કપટ રહિત થઈ આ પરમ પ્રભુના ચરણકમલમા સર્વાત્માથી આત્માર્પણ કરી દે! ને આનદઘનપદની

પ્રાપ્તિ કર!" એવું કહેતા જ તે દિવ્ય પુરુષ અંતર્ધાન થઈ ગયા

ત્યાં તો પક્ષીઓના કલરવથી તેની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં ભંગ પડયો ને તે જાગી ઊઠયો તેના તન ને મન પ્રફુલ્લ હતા આનંદપ્રદ સ્વપ્નની ખુમારી હજુ તેને ઊતરી નહોતી તેની સ્મૃતિ તેને વારંવાર થયા કરતી હતી

પછી આવશ્યક પ્રાત વિધિ ઝટપટ આટોપી લઈ તેણે પૂર્ણ ઉત્સાહથી ગિરિરાજ ભણી પગલા માડયા, ત્યારે ગગનમાં દિનમણિનો ઉદય થઈ ચૂક્યો હતો બાલરવિના સોનેરી કિરણો પર્વત પર પડતા તે જાણે સુવર્ણમય હોય એવો દૂરથી ભાસ આપતો હતો. તેની નિકટમા એક બાજુ નાની સરિતા વહી જતી હતી તળેટીમા એક સુંદર મંદિર હતું ને આજુબાજુ ઘટાદાર આદિ વૃક્ષોની ઘટા આવી હતી પર્વતનો કટિપ્રદેશ વિપુલ વનરાજીથી વિરાજી રહ્યો હતો ને તેના શિખર પર દૂર દૂરથી દેવાલયના દર્શન થતા હતા

તીવ્ર જિજ્ઞાસાથી પ્રેરિત બનો તે ભવ્ય જિજ્ઞાસુ પથિક યોગિરાજના દર્શનાર્થે ઉત્કંઠિત થઇ ત્વરાવાં ચાલતો ચાલતો તળેટીએ આવી પહોચ્યો, ને દર્શનનો ભાવ ઉપજતા મંદિરમાં પેઠો ત્યાં તેને અદ્‌ભુત દિવ્ય જિનમુદ્રાના દર્શન થયા તે મૂર્ત્તિ જાણે 'અમિય ભરી રચી' હોયની! સકલ ઉપમાનથી વિલક્ષણ હોઈ, તેને કોઈ ઉપમા ઘટતી નહોતી તે શાતસુધારસ ઝીલી રહી હતી ને તેને નિરખતા કેમે કરીને તૃપ્તિ ઉપજતી નહોતી.

"અમિય ભરી મૂરતિ રચી રે, ઉપમા ન ઘટે કોય,
શાન્તસુધારસ ઝીલતી રે, નિરખત તૃપતિ ન હોય.

વિમલ જિન ! દીઠા લોયણ આજ" શ્રી આનંદઘનજી

તે જિનની પ્રતિકૃતિના દર્શન થતા, તેના મુખમાંથી સહજ ઉદ્‌ગાર નીકળી પડ્યા કે— અહો ! આની દૃષ્ટિ કેવી *પ્રશમરસમાં નિમગ્ન થયેલી છે ! 'અમિયભરી મૂર્તિ રચી રે' આનું મુખકમલ કેવું પ્રસન્ન, શાંત, સૌમ્ય છે નથી દેખાતી આના ખોળામાં કામિની કે નથી આના હાથમાં હથિયાર ! અહો ! સમભાવભરી એની દૃષ્ટિ જાણે સમ પરિણામે જગતને દેખી રહી છે ! એની પ્રસન્ન મુખમુદ્રા પરમ ચિત્તપ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી રહી છે ! એની અસંગતા જાણે પૂર્ણ પરભાવની પરિવર્જના પ્રકાશી રહી છે એના ખુલ્લા ખાલી હાથ જાણે એમ સૂચવી રહ્યા છે કે અમને હવે આ ચિત્રવિચિત્ર જગત્ સાથે કંઈ લેવાદેવા નથી અમે અમારું કામ કરી લીધું છે, હવે અમારે કંઈ પણ કરવાપણું રહ્યું નથી અહો ! આવી અદ્‌ભુત નિર્વિકાર મુદ્રા મેં પૂર્વે કદી પણ દીઠી નહોતી ખરેખર ! જગતમાં કોઈ વીતરાગ દેવ હોય તો તે આવા જ ઘટે હું ધન્ય છું ધન્ય છું કે આવી દિવ્ય મૂર્તિના મને દર્શન થયા એમ બોલતા તેના

---

* प्रशमरसनिमग्नं दृष्टियुग्मं प्रसन्नं वदनकमलमङ्कः कामिनीसङ्गशून्यः ।
करयुगमपि यत्ते शस्त्रसम्बन्धवन्ध्यं तदसि जगति देवो वीतरागस्त्वमेव ॥
—મહાકવિ ધનપાલ

"ઉપશમ રસ ભરી, સર્વજન શંકરી,
મૂર્તિ જિનરાજની આજ પેખી
કારણે કાર્યનિષ્પત્તિ શ્રદ્ધાન છે
તિણે ભવભ્રમણની ભીડ ભેગી"—શ્રી દેવચંદ્રજી

રોમાંચ ઉલ્લસિત થયા, તેનો અંતરંગાનંદ તનમાં નહિ સમાતાં આનંદાશ્રુધારારૂપે છલકાવા લાગ્યો.'

'ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે'

એમ તે પથિક ભાવિતાત્મા થઈને વંદન કરી બહાર નીકળ્યો. પછી ક્રમે કરીને ઉન્નત ગિરિ પર ચઢતાં ચઢતાં ઉન્નત ભાવ પર આરૂઢ થવા લાગ્યો. આગલે દિવસે યોગિરાજ પાસેથી શ્રવણ કરેલી અશ્રુતપૂર્વ રહસ્યવાર્તા તેના હૃદયમાં રમી રહી હતી, તેના મનમાં તેનું મનન-ચર્વણ ચાલ્યા કરતું હતું. તેથી ક્ષણે ક્ષણે તેના ભાવમાં વૃદ્ધિ થયા કરતી હતી, ને તેમાં વળી તેણે દીઠેલા દિવ્ય સ્વપ્ને તથા અદ્‌ભુત જિનમુદ્રાના દર્શને તો ઓર વધારો કર્યો હતો. તેને શ્રી જિનેશ્વર ભગવાન પ્રત્યે પરમ પ્રેમ સ્ફુર્યો હતો, ને તેની શુદ્ધ ચૈતન્ય વૃત્તિએ તે પરમાત્માને 'પ્રિયતમ' તરીકે માન્ય કર્યા હતા. જેમ દમયંતી હંસદ્વારા નળરાજાના ઉત્તમ ગુણનું પરોક્ષ વર્ણન સાંભળી મુગ્ધ થઈ તેને મનથી વરી ચૂકી હતી, તેમ તે ભવ્ય પથિકની ચેતના પણ પરોક્ષ રીતે પ્રભુના અનુપમ ગુણનું શ્રવણ કરી તેને અંતરાત્માથી વરી ચૂકી હતી. એટલે જગતના કોઈ પણ અન્ય પદાર્થ કરતાં અનેકગણો પ્રેમ તેને તે પરમાત્મારૂપ પતિ પ્રતિ પ્રગટી ચૂક્યો હતો. કારણ કે—

"ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે, ઓર ન ચાહું રે કંત,
રીઝ્યો સાહિબ સંગ ન પરિહરે રે, ભાંગે સાદિ અનંત."

—આનંદઘનજી

હવે તેની ચેતના તે પરમાત્માના સાક્ષાત્ દર્શનને, સાક્ષાત્કારને, સાક્ષાત્ મિલનને ઝંખી રહી હતી જિનનું દર્શન કેમ થાય ? કયે માર્ગે જતા ભગવાનનું દર્શન પ્રાપ્ત થાય ? તે માર્ગ કેવો હશે ? તે આનંદઘન ભગવાનનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ કેવું હશે ? તે મનમોહન મૂર્તિનું પ્રત્યક્ષ રૂપ દેખવાને હું ક્યારે ભાગ્યશાળી થઈશ ? ઈત્યાદિ જાણવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા, ઉત્કંઠા, તમન્ના તેને ઉત્પન્ન થઈ હતી આ બધા પ્રશ્નોનું મને યોગિરાજ પાસેથી સાંગોપાંગ સમાધાન સાંપડશે, એવી દૃઢ પ્રતીતિ તેના અંતરાત્મામાં જાગી હતી. એવી વિચાર-ભાવપરંપરામાં નિમગ્ન થતો તે ગિરિશૃંગે આવી પહોંચ્યો

દૃશ્ય બીજું

"ચરમનયણે કરી મારગ જોવતો રે, ભૂલ્યો સયલ સંસાર"

(અંતર્ગત-સમાજની સ્થિતિનો કરુણ ચિતાર)

ત્યાં તો દેવાલયની દિશામાંથી દૂરથી સુમધુર સ્વરે તેના કર્ણપટમાં અથડાયો—

"ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન ફલ કહ્યું રે, પૂજા અખંડિત એહ
કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણા રે, આનંદઘન પદ રેહ
ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે

પંથડો નિહાળું રે બીજા જિનતણો રે, અજિત અજિત ગુણધામ,
જે તેં જીત્યા રે તિણે હું જીતિયો રે, પુરુષ કિશ્યું મુજ નામ? પં૦
ચરમ નયન કરી મારગ જોવતો રે, ભૂલ્યો સયલ સંસાર,
જિણે નયણે કરી મારગ જોઈએ રે, નયન તે દિવ્ય વિચાર પં૦

તે સ્વરના અનુસારે તેણે અનુમાન કર્યું કે યોગિરાજ દેવાલયમાં બિરાજતા હશે, માટે ચાલ, ત્યાં જ જઈને તેમના સુમધુર કંઠમાંથી નીકળતી ભક્તિનિર્ઝર અમૃત રસવાણીનું પાન કરું એમ વિચારી તેણે દેવાલયમાં પ્રવેશ કર્યો, ને મૌનપણે એક બાજુ ઊભો રહીને જુએ છે તો યોગિરાજ પ્રભુમુદ્રા પ્રત્યે સ્થિર એકતાન દૃષ્ટિ કરી પરમ ભાવોલ્લાસથી લલકારી રહ્યા હતા કે—

"કાળલબ્ધિ લહી પંથ નિહાળશું રે, એ આશા અવલંબ,
એ જન જીવે રે જિનજી! જાણજો રે, આનંદઘન મત અંબ"

એમ લલકારતા યોગિરાજ, સમાધિમા લીન થઈ ગયા

તે પથિક તો અવધૂતની અદ્ભુત એકતાનતા, ભક્તિ-તન્મયતા દેખીને દિંગ જ થઈ ગયો આવી નિર્વ્યાજ અપૂર્વ પરા ભક્તિ તેણે ક્યાય પણ કદી દીઠી નહોતી અધ્યાત્મનિમગ્ન યોગિરાજ આવા ઉત્તમ કોટિના ભક્તરાજ હોઈ ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ-અમૃત રસની આવી સરસ રસાદ્રંતા નિષ્પન્ન કરી શકતા હશે, આબાદ જમાવટ કરી શકતા હશે, એ તો એની કલ્પનામા પણ નહોતુ તેને અત્યાર સુધી તો જ્યા ત્યા દેવાલયાદિમા ધામધૂમની ધમાલ, કોલાહલ, બેસૂરા રાગડા, નાટકીઆ ગાયનની ઢબના નમાલા જોડકણા આદિ જોવાનુ-સાભળવાનુ મળ્યું હતુ આવી અપૂર્વ શાતિમય ભક્તિ તેણે ક્યાય અનુભવી નહોતી એટલે યોગિરાજ પ્રત્યેનો તેનો ભક્તિભાવ ઓર ને ઓર વધતો ચાલ્યો, ને મોટેથી તેના ઉદ્ગાર નીકળી પડયા—'ધન્ય ! ધન્ય !'

યોગિરાજની અદ્ભુત પરાભક્તિ

એટલે યોગિરાજ સહજ સમાધિમાથી જાગ્રત થઈ પાછું વાળીને જુએ છે તો પથિકને દીઠો પછી પ્રભુને વદન કરી તેઓ બહાર નીકળ્યા પથિક પણ પ્રભુને પ્રણામ કરી તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યો પછી એક વૃક્ષની છાયા તળે વિશુદ્ધ શિલાપટ્ટ પર યોગિરાજ દૃઢ આસન જમાવીને મૌનપણે બેસી પથિકને સજ્ઞા કરી બેસવાનુ કહ્યુ, એટલે તે પણ યથોચિત વિનયોપચાર આચરીને બેઠો

યોગિરાજનુ મૌન પણ અદ્ભુત બોધ આપતુ હતુ તેમની

નિર્વિકાર વૈરાગ્યભાવ પ્રદર્શક સૌમ્ય મુખમુદ્રા, તેમની અદ્ભુત સહજ આત્મસમાધિ હજારો ગ્રંથો

મુનિનું 'મૌન' ભાષણ

કે લાખો વ્યાખ્યાનો કરતા વધારે સચોટ ઉપદેશ આપતી હતી અરે! પાષાણમયી વીતરાગ જિનમુદ્રા પણ મૌનવાણીથી તેવો જ અવાચ્ય અનુપમ બોધ આપે છે, તેથી જ 'જિનપ્રતિમા જિન સારખી' એમ કહ્યુ હશે, તો પછી આ તો સાક્ષાત્ વીતરાગ મુદ્રા, જંગમ ચૈતન્યમૂર્તિ, હાલતુ ચાલતુ 'ચૈત્ય' તેનો બોધ કેમ ન આપે?

૧ જિનનો સનાતન સંપ્રદાય એક અખંડ અભેદ મોક્ષમાર્ગ

પછી થોડી વારે પથિક મૌનનો ભંગ કરી વિનયથી બોલ્યો મુનિરાજ! આપે ગઇકાલે વર્તમાન સમાજ, સંપ્રદાય આદિ અંગે મારી જિજ્ઞાસા પરિતોષવાને જણાવ્યું હતું, તો તે સંબંધી આપશ્રીનું વક્તવ્ય શ્રવણ કરવાનો હું અભિલાષી છું કૃપા કરો!

એટલે ધીર-ગંભીર મિષ્ટ વાણીથી યોગીરાજ વદ્યા—હે ભદ્ર! શાંતિથી શ્રવણ કર બધું ય કહું છું પણ તે પહેલા

આત્મહિતાર્થ રાગ દ્વેષ રહિત કથન

એક વાત તને કહી દઉં તે તું સતત લક્ષમાં રાખજે સંપ્રદાય આદિ અંગે મે જે કંઈ કહ્યુ હોય કે કહું, તેમાં આ આત્માને કંઈ દ્વેષભાવ નથી કે રાગભાવ નથી કેવલ નિષ્પક્ષપાત ન્યાયથી, એકાંત મધ્યસ્થતાથી, શુદ્ધ આશયથી પ્રેરિત આત્મહિતાર્થ

બુદ્ધિથી માત્ર સમસ્ત કથન છે, કારણ કે આત્મધર્મ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ ધર્મ નથી, ને તે આત્મધર્મને સિદ્ધ કરે તે સિવાય બીજો મારો સંપ્રદાય નથી એટલે મારો ઉદ્દેશ અન્યથા હોઈ શકે નહિ

અને 'સંપ્રદાય' એટલે શું ? તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે. સત્પુરુષોનો સદ્બોધ, સદ્ગુરુ પરંપરા દ્વારા, સત્શિષ્ય-પાત્ર પરંપરાને, સમ્યક્પણે પ્રદાન

જિનનો સનાતન સંપ્રદાય

કરવામાં આવે તે 'સંપ્રદાય' આમ 'સંપ્રદાય' શબ્દનો મૂળ અર્થ તો પ્રશસ્ત છે, પણ વર્તમાન કાળના લોકોએ તેનો સંકુચિત અર્થ કરી નાખી, ગચ્છ-વાડા આદિના આગ્રહરૂપે તેની સાંકડી મર્યાદા બાંધી લઈ, તેની ઉદાર ભાવનાને કુંઠિત કરી મૂકી છે એટલે નાના નાના કુંડાળા-નાના નાના વર્તુલો પડી ગયા છે, દોરા-મુહપત્તિ જેવા કે ચોથ-પાંચમ જેવા નમાલા મતભેદોના ઓઠા નીચે ફાંટા પડી ગયા છે, કદાગ્રહો ને સંઘર્ષો વધ્યા છે અને સંઘબળ ઘટ્યું છે

જો જિનનો કોઈ સનાતન સંપ્રદાય હોય તો તે આ એક જ અખંડ અભેદ સંપ્રદાય છે ને તે સર્વસંમાન્ય છે કે– सम्यग् दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः –

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતા તે મોક્ષમાર્ગ

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે મોક્ષમાર્ગ છે પૂર્વે કહ્યું હતું તેમ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની અભેદ એકતા **આત્મામાં પરિણત કરવી** તે મોક્ષમાર્ગ છે શુદ્ધ આત્માનું સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર એટલે કે

શુદ્ધ આત્માને દેખવો, જાણવો ને આચરવો તે જ પરમાર્થ મોક્ષમાર્ગ છે આમ **મોક્ષમાર્ગ તો આત્માશ્રિત છે,** તેમાઃ દેહાદિ આશ્રિત બાહ્ય લિંગ કારણભૂત નથી, જાતિવેષનો આગ્રહ કાર્યકારી નથી અમુક જાતિવાળાને જ, અમુક વેષવાળાને જ, અમુક લિંગવાળાને જ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય, એ માન્યતા સર્વથા નિર્મૂળ છે જાતિ–વેષાદિનો ભેદ કે આગ્રહ એમા અકિંચિત્કર છે જે પરમાર્થથી ઉક્ત મોક્ષમાર્ગને× સાધે છે, આત્મામા પરિણમાવે છે, તે જ મોક્ષ પામે છે

આમ સર્વથા નિરાધાર એવા ગચ્છ, વાડા, નાના નાના સંપ્રદાય, કદાગ્રહ આદિ કોઈને શુદ્ધ મોક્ષમાર્ગની ગવેષણામા ઊભા રહેવાનુ સ્થાન રહેતુ નથી તત્ત્વમાર્ગનો જો વિચાર કરીએ તો એ બધા એક સપાટે પાનાના મહેલની જેમ પડી જાય છે જ્યા ગચ્છ–વાડા

ગચ્છના ભેદ અને કલિકાલનું મોહસામ્રાજ્ય

---

*"पासंडिलिंगाणि व गिहलिंगाणि य बहुप्पयाराणि ।
घित्तुं वदंति मूढा लिंगमिणं मोक्खमग्गो त्ति ॥
ण उ होदि मोक्खमग्गो लिंगं जं देहणिम्ममा अरिहा ।
लिंगं मुइत्तु दंसणणाणचरित्ताणि सेयंति ॥' ઇત્યાદિ

શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીપ્રણીત શ્રી સમયસાર

×'જાતિ વેષનો ભેદ નહિ, કહ્યો માર્ગ જો હોય,
સાધે તે મુક્તિ લહે એમાં ભેદ ન કોય.

શ્રીમ, રાજચંદ્રજીપ્રણીત આત્મસિદ્ધિ

"मोक्खपहे अप्पाणं ठवेहि तं चेव झाहि तं चेय ।
तत्थेव विहर णिच्चं मा विहरसु अण्णदव्वेसु ॥ —શ્રી સમયસાર

આદિના આગ્રહ છે ત્યાં મોક્ષમાર્ગ નથી, ને જ્યાં મોક્ષમાર્ગ છે ત્યાં તેવો આગ્રહ નથી, છતાં જો કોઇ ગચ્છના ભેદ આગ્રહને પકડી રાખતો હોય ને તત્ત્વજ્ઞાનની મોટી મોટી વાતો કરતો હોય તો તે નિર્લજ્જ લાજતો નથી એમ કહેવું પડશે; કારણ કે તે બન્નેનો કોઈ કાળે મેળ ખાય એમ નથી ગચ્છાદિના આગ્રહી તો ઉદરભરણ આદિ પોતાનું કામ કાઢી લેવા ખાતર, કે સમાજમાં પોતાના માન-પ્રતિષ્ઠા-વર્ચસ્વ જાળવવા ખાતર, કે પોતાની માનેલી લૌકિક મોટાઈને-પોતાના સત્કારપુરસ્કારને હાનિ ન ઉપજે તેની ખાતર, તદ્દન ક્ષુદ્ર મતભેદોને-કદાગ્રહોને પોષી રહ્યા છે, સમાજની ક્ષીણતા કરી રહ્યા છે અફસોસ ! અફસોસ ! પણ આ કલિકાળનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું છે તેમાં મોહનું આવું પ્રાબલ્ય ન હોય તો ક્યારે હોય ?

"ગચ્છના ભેદ બહુ નયન નિહાળતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે,
ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતાં થકાં, મોહ નડિયા કલિકાલ રાજે
ધાર તરવારની સોહલી, દોહલી ચૌદમા જિનતણી ચરણસેવા"—

આનંદઘનજી

પરંતુ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ સાધનવડે શુદ્ધ આત્મધર્મની સિદ્ધિ કરવી, શુદ્ધ આત્માને પ્રગટ કરવો, એ જ ભગવાન જિનેશ્વરનો સનાતન સંપ્રદાય છે, તે જ જૈનધર્મ છે, તે જ જિનમાર્ગ છે જે વાટે ભગવાન ઋષભદેવજી તર્યા તે જ વાટે ભગવાન મહાવીર દેવ તર્યા છે, તે જ વાટે અન્ય સર્વ કોઇ મોક્ષગામી જીવ

એક અખંડ અભેદ મોક્ષમાર્ગ

તરપે આમ ત્રણે કાળમાં મોક્ષમાર્ગ એક અખંડ ને અભેદ છે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ આદિને આશ્રીને બાહ્ય લિંગ વ્રત આદિમાં ભેદ પડે તે ભલે, પણ મૂળમાર્ગ-પરમાર્થમાર્ગ તો ત્રણે કાળમાં એક જ છે, અને તે પરમાર્થને પ્રેરે-સાધ્ય કરે એવો સદ્વ્યવહાર જ સંતજનોને સંમત છે

એવા શિષ્ટસંમત જિનમાર્ગને પરમાર્થથી જેટલે જેટલે અંશે જે જે અનુસરતા હોય તે તે તેટલે તેટલે અંશે જિન માર્ગમાં છે બાકી બીજા જે તે માર્ગે ચાલવાનો દાવો કરે છે ને 'અમે જિનના અનુયાયી છીએ' એમ કહે છે, તે ભલે બાહ્ય દૃષ્ટિથી તેમ

જિનના ખરેખરા અનુયાયી 'ભાવ જૈન' કેવા હોય ?

કહેતા હોય વા કહેવાતા હોય, પણ અંતરંગ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો ભાવથી, પરમાર્થથી, તત્ત્વથી જે જિનના માર્ગમાં વિચરતા હોય તે જ ખરા અર્થમાં જિનના સાચા અનુયાયી વા ભાવજૈન છે, બાકી તો નામજૈન છે-સંખ્યાપૂરણ માત્ર છે, કારણ કે 'જૈન' એ કાંઈ મત-આગ્રહવાચક શબ્દ નથી, પણ તત્ત્વદર્શનવાચક શબ્દ છે એવા તત્ત્વદર્શનનો અનુયાયી તે જૈન અથવા જિન-વીતરાગનો અનુયાયી તે જૈન

આવો 'જૈન' જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં ત્યાં ન હોય રાગ કે ન હોય દ્વેષ, ન હોય કલેશ કે ન હોય કષાય, ન હોય કલહ કે ન હોય વિસંવાદ, ન હોય ઝઘડા કે ન હોય ટંટાફિસાદ, ન હોય દંડાદંડી કે ન હોય ગાલિપ્રદાન, ન હોય આગ્રહ કે ન હોય અસહિષ્ણુતા, ત્યાં તો કેવળ વિશુદ્ધ આત્મપ્રેમનું વાતાવરણ હોય, શાંતિનું સામ્રાજ્ય હોય, 'દયા દયા નિર્મળ અવિરોધ'

હોય, સર્વ જીવ પ્રત્યે સમભાવ હોય, સ્યાદ્વાદી સમ્યગ્દૃષ્ટિની ઉદાર દૃષ્ટિવિશાલતા હોય, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની પરમ ભક્તિથી નિર્મલ આરાધના-ઉપાસના હોય

કલિકાલ અને દુર્જન બગલા !

આવા સાચા જિનભક્તોના દર્શન વર્તમાન દુષમ કાળમાં દુર્લભ થઈ પડ્યા છે, પારમાર્થિક-આધ્યાત્મિક જિનમાર્ગે પ્રવાસ કરતા આવા મહાનુભાવો વિરલ જણાય છે તેથી આ માર્ગ પ્રાયે શૂન્યકાર જેવો થઈ પડ્યો છે ક્વચિત્ ક્વચિત્ અંતરે અંતરે અત્રે કોઈ સિંહશિશુ જેવો એકલદોકલ પ્રવાસી નજરે પડે છે, ને તે પણ સંગાથે વિહરનારા સહયોગીઓનો વિરહ વેદતા પોકારી ઊઠે છે કે 'સંગૂ કોઈ ન સાથ' વળી એવો કોઈ મહાનુભાવ મહાત્મા સંત આ કલિકાળમાં પાકે છે—ભૂલો પડી જાય છે તો તેને બાહ્યદૃષ્ટિ લોકો—જગત્જીવો ઓળખી શકતા નથી, ને પોતાના કાટલે તેનું માપ કરી તેનો યથેચ્છ લાભ ઉઠાવવાને બદલે ઊલટા તેને ઉપસર્ગ કરે છે! જેમ ગ્રીષ્મકાળમાં તળાવ સૂકાઈ જતાં માછલીઓ એની મેળે ઓછી થઈ ગઈ હોય છે ને રહીસહી હોય તે પણ બગલાની ચાંચમાંથી છટકી શકે નહિ, બગલા તેને પીંખી ખાય, તેમ આ *કલિકાળરૂપ

*"कलावेक साधुर्भवति कथमप्यत्र भवने
स चाघ्रातः क्षुद्रै कथमकरुणैर्जीवति चिरम् ।
अतिग्रीष्मे शुष्यत्सरसि विचरच्चञ्चुरतया
बकोटानामग्रे तरलशफरी गच्छति कियत् ॥"
શ્રી પદ્મનંદિ પંચવિંશતિકા

ગ્રીષ્મમાં સાચા આત્માર્થી-પરમાર્થરંગી સત્પુરુષોનો આવિર્ભાવ વિરલ છે, ને તેવા વિરલ સત્પુરુષોને પણ ખલજનોરૂપ બગલા ઓની છિદ્રાન્વેષણરૂપ ચાંચમાંથી છટકવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે, ધાર્મિક દુર્જનોરૂપ કાક-ભક્તો તેને પીંખી નાખવા સદા તત્પર રહે છે

આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં જિનમાર્ગે પ્રવાસ કરવા જે અંતરાત્માથી ઇચ્છતો હોય એવો સત્યતત્ત્વગવેષક સુજ્ઞ જિજ્ઞાસુ, પરમાર્થપ્રેરક સહકારી બળોના અભાવે એકલતા અનુભવતો સતો, કેમ પોકારી ન ઊઠે ? કે—

"ચરમ નયન કરી મારગ જોવતો રે,
ભૂલ્યો સયલ સંસાર,
પંથડો નિહાળુ રે બીજા જિનતણો રે"

પથિક–યોગિરાજ ! જો આમ આપે કહ્યું તેમ જિન માર્ગની એકતા સિદ્ધ છે, તો પછી તેના નામે આ ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયો કેમ ઝઘડતા હશે ? કેમ વિવાદ કરતા હશે ?

યોગિરાજ—હે ભદ્ર ! એ જ મહાખેદની વાર્તા છે જિનસંપ્રદાયની એકતા તો નિર્વિવાદ છે, મૂળ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ વિચારતા એ સહજ પ્રતીત થાય છે ઝાડનું મૂળ એક હોય છે, મૂળને પકડીએ તો આખું ઝાડ હાથમાં આવે છે, શાખળા-પાદડા ભિન્ન ભિન્ન અનેક હોય છે તે પકડે છે તેને આખું ઝાડ હાથમાં આવતુ નથી. તેમ જિનદર્શનરૂપ તત્ત્વવૃક્ષનું આત્મ

જિનદર્શન તત્ત્વવૃક્ષનું આત્મધર્મ મૂળ

ધર્મરૂપ× મૂળ જે પકડે છે, તેને આખો માર્ગ હાથમાં આવે છે, જે બાહ્ય સાધન–વ્યવહારના ભેદરૂપ ડાખળા–પાંદડા પકડે છે તેને તે હાથમા આવતો નથી, તે તો ભ્રાંતિમા ભૂલા ભમે છે ને મિથ્યા ઝઘડામા પડે છે, તેવા મતાગ્રહી જીવો કોઈ કાળે કલ્યાણ પામતા નથી, માટે તેવા મતાગ્રહમા પડવુ આત્માર્થીને યોગ્ય નથી

"પરમારથ પંથ જે કહે, તે રંજે એક તંત રે,
વ્યવહારે લખ જે રહે, તેહના ભેદ અનંત રે
ધરમ પરમ અરનાથનો
વ્યવહારે લખ દોહિલો, કાંઈ ન આવે હાથ રે
શુદ્ધનય થાપના સેવતા, રહે ન દુવિધા સાથ રે
ધરમ પરમ૦" —આનંદઘનજી

સર્વજ્ઞ તત્ત્વ અભેદ અને સર્વ દર્શનની એકતા

વળી સર્વજ્ઞરૂપ આરાધ્ય દેવ જો એક છે, તો તેના આરાધકોમા કેમ ભેદ હોઈ શકે ? વિશાળ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો સર્વજ્ઞને માન્ય કરનારા સર્વ કોઈ–જૈન કે જૈનેતર એક જ સંપ્રદાયના છે જેમ કોઈ રાજાના આશ્રિત, વિવિધ સ્થાનમા નિયુક્ત થયેલા, એવા અનેક નાના–મોટા સેવક–દાસ હોય, પણ તે બધાય તેના ભૃત્યવર્ગમા ગણાય છે, તેમ સર્વજ્ઞ પરમાત્મારૂપ સ્વામીને માનનારા જૈન તો શું–અજૈન પણ–તે એક ભગવાનના જ સેવક ભક્ત હોઈ, એક જ સનાતન સંપ્રદાયના અનુયાયી છે

× 'તેહ તત્ત્વરૂપ વૃક્ષનું, આત્મધર્મ છે મૂળ
સ્વભાવની સિદ્ધિ કરે ધર્મ તે જ અનુકૂળ"
—મહાતત્ત્વજ્ઞ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

જે આરાધ્ય *સર્વજ્ઞ દેવ એક છે, તેના સ્વરૂપમા ભેદ નથી, અને જે સામાન્યથી સર્વ દર્શનવાદીઓ તેનો સ્વીકાર કરે છે ને તેના વિશેષ સ્વરૂપને તો અસર્વદર્શીઓ જાણતા નથી, તો પછી તે સર્વજ્ઞના આરાધક ભક્તો એક અભેદ સ પ્રદાયના કેમ ન ગણી શકાય વારુ ? સમર્થ યોગાચાર્ય મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ એમ જ ઉદાર વિચાર દર્શાવ્યા છે, તો પછી મત-દર્શનના ઝઘડા શા ? ટંટા શા ? વિસવાદ શા ?

જિનવરમા દરિશન સઘળાં છે'

અરે ! ભગવાન જિનેશ્વરનુ દર્શન તો સાગર જેવુ છે જેમ સમગ્ર સરિતાઓ સમુદ્રમા સમાઈ જાય છે, તેમ ઇતર દર્શનરૂપ સરિતાઓ જિનશાસનરૂપ સાગરના એક દેશમા સમાઈ જાય છે–અ તર્ભૂત થઈ જાય છે પરાર્ધની સખ્યમા નો સમાઈ જાય ખરા કે નહિ ? છએ દર્શન સમ્યગ્દૃષ્ટિથી જોઈએ તો જિનદર્શનના અ ગભૂત છે 'સ્વસમયમા પરસમય અવતારવાનુ પટુત્વ ન આવ્યું તો જ્ઞાનગર્ભતા કેમ આવશે ?'

---

*"નહિ 'સર્વજ્ઞ જૂજૂઆ જી, તેહના વળી દાસ
ભક્તિ દેવની પણ કહી જી, ચિત્ર અચિત્ર પ્રકાશ.
મનમોહન ! જિનજી ! મીઠી તાહરી વાણ
શ્રી યશોવિજયજીકૃત યોગદૃષ્ટિ સજ્ઝાય.

"यथैकस्य नृपस्य बहवोऽपि समाश्रिता ।
दूरासन्नादिभेदेऽपि तद्भृत्या सर्व एव ते ॥
सर्वज्ञतत्त्वाभेदेन तथा सर्वज्ञवादिन ।
सर्वे तत्तत्त्वगा ज्ञेया भिन्नाचारस्थिता अपि ॥"
—શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

* જિનવરમાં સઘળાં દર્શન છે, દર્શને જિનવર ભજના રે;
સાગરમાં સઘળી તટિની સહી, તટિની સાગર ભજના રે
ષડ્ દરશન જિન અંગ ભણીજે —આનંદઘનજી

આવા પરમ ઉદાર જિનદર્શનનો જે અનુયાયી હોય તે મત-પંથ આદિનો આગ્રહી કેમ હોય ? ન જ હોય તે મહાનુભાવ તો સર્વથા નિરાગ્રહી, અનેકાંત દૃષ્ટિવાળો સ્યાદ્વાદી જ હોય, તેની દૃષ્ટિ અત્યંત વિશાળ હોય, તેનું હૃદય પરમ ઉદાર હોય, તે સાપેક્ષ દૃષ્ટિથી જોનારો હોઈ, સર્વ વિરોધનું મથન કરી સર્વ કોઈને પોતાના વિશાળ પટમાં શમાવનારો હોય, તે વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાથી ભાવિત હોઈ વિશ્વવત્સલ હોય

પણ વર્તમાન સમાજની સ્થિતિ વિચારીએ તો કોઈ પણ સહૃદયનું હૃદય દ્રવે એવી છે આ વર્તમાન કાળમાં

ક્રિયાજડ અને શુષ્કજ્ઞાની

મોક્ષમાર્ગ ઘણો લોપ જેવો થઈ ગયો છે, તે જોઈ કરુણા ઉપજે એવી સ્થિતિ છે કોઈ જીવો કેવળ બાહ્ય ક્રિયાના આગ્રહી—'ક્રિયાજડ' થઈ બેઠા છે, તો કોઈ કેવળ 'શુષ્કજ્ઞાની' થઈ પડ્યા છે, ને પોતે મોક્ષમાર્ગ આરાધે છે એમ માની આત્મસંતોષ અનુભવે છે ! કોઈ જીવો કેવળ નિશ્ચયને જ વળગી રહી વ્યવહારનો નિષેધ કરે છે તો કોઈ વળી વ્યવહારનો જ કદાગ્રહ કરી નિશ્ચયનો દુર્લક્ષ કરે છે, ને તે પ્રત્યેક પોતે મોક્ષમાર્ગને અવલંબે છે એમ મિથ્યા અભિમાન ધરે છે પણ સર્વ વિરોધનું મથન કરનાર અનેકાંત સ્યાદ્વાદની દૃષ્ટિએ તે તે એકાંતપક્ષવાદી ભાગ છે કેવળ સ્વચ્છંદે વર્તે છે એમ જણાય છે

❀

૨. ક્રિયાજડ અને શુષ્કજ્ઞાની બન્ને મોક્ષમાર્ગના અનધિકારી

જિજ્ઞાસુ પથિક—મહાત્મન્! આપે આ ક્રિયાજડ ને શુષ્કજ્ઞાની કહ્યા, તેની કાંઈ વિશેષ સ્પષ્ટતા કરવા કૃપા કરો

અવધૂત યોગિરાજ—મહાનુભાવ! અત્રે જે ક્રિયાજડ લોકો છે તેઓ પ્રાય બાહ્ય વ્યવહાર સાધનને સાધ્ય માની બેઠા છે ને મુખ્ય નિશ્ચય સાધ્યને ભૂલી ગયા 'કોઈ ક્રિયાજડ થઈ રહ્યા' છે એટલે તેઓ અનેક પ્રકારની દ્રવ્ય ક્રિયા કરવામા ખૂબ પરિશ્રમ ઉઠાવે છે, પણ પ્રાયે ભાવને સ્પર્શતા નથી; ક્રિયાજડપણે યત્રવત્ ક્રિયા કર્યા કરે છે, પણ અતરગ આત્મપરિણતિરૂપ ભાવક્રિયાને—અધ્યાત્મ ક્રિયાને પ્રાયે સ્પર્શતા નથી, કઇ પણ અતર્ભેદ અનુભવતા નથી વળી તેઓ જ્ઞાનમાર્ગનો નિષેધ કરે છે એટલે જ એઓની ક્રિયામા પ્રાયે નિરસતા—શુષ્કતા જણાય છે, ભાવરૂપ ચૈતન્યરસની આર્દ્રતાની ખામી જણાય છે તેમાં તે તે ક્રિયાનો કાંઇ દોષ નથી, તે તે પ્રત્યેક ક્રિયા તો પરમ અદ્ભુત ને સ્વભાવસુદર હોઈ અધ્યાત્મતત્ત્વ ગિણીમા નિમજ્જન કરાવનાર છે દોષ હોય તો આ જીવોની સમજણનો છે, કારણ કે તેઓ તે તે ક્રિયાને અવગાહતા નથી, તેમા ઊંડા ઉતરતા નથી, તેનો અધ્યાત્મરસ ચાખતા નથી, પોતે મીઠાશ અનુભવતા નથી, ને તે તે ક્રિયાના ઉદ્દિષ્ટ ઇષ્ટ પર સાર્થ ફળથી વચિત રહે છે. દાખલા તરીકે—ત્યાગ-વૈરાગ્ય

+ આદિ એ મોક્ષમાર્ગના સાધન છે ખરા, પણ તે જો આત્મજ્ઞાન સહિત પ્રવર્તતા હોય તો મોક્ષરૂપ એકાંત ફળ આપવાવડે કરીને સફળ છે, કારણ કે જેના ચિત્તમાં-અંતરંગમાં-અંતરાત્મામાં ત્યાગવૈરાગ્યનો દૃઢ રંગ ન લાગ્યો હોય તેને જ્ઞાન થાય નહિ, ને જો ત્યાગ-વૈરાગ્યમાં જ અટકી પડે-તેથી આગળ ઈષ્ટ નિશ્ચય લક્ષ્ય ભણી ન વધે, તો પોતાનું જ ભાન ભૂલી જાય, ને મોક્ષરૂપ એકાંત ઈષ્ટ ફળ પામે નહિ હા, પુણ્યોપાર્જનરૂપ અનેકાંત ફળ પામે, પણ ભવ ભ્રમણ ટળે નહિ, એમ સ્થિતિ છે

"એક કહે સાધીએ વિવિધ કિરિયા કરી,
ફળ અનેકાંત લોચન ન દેખે,
ફળ અનેકાંત કિરિયા કરી બાપડા,
રડવડે ચાર ગતિમાંહે લેખે
ધાર તરવારની સોહલી, દોહલી ચૌદમા જિનતણી ચરણસેવા
—આનંદઘનજી

વળી કોઈ લોકો શુષ્ક જ્ઞાનની જ 'વાતો' કરે છે આત્મા-આત્મા એમ કહ્યા કરે છે, 'બંધ-મોક્ષ આદિ કલ્પના છે' એમ કહે છે, પણ પોતે તો મોહાવેશમાં વર્તે છે ને સ્વચ્છંદે પ્રવર્તે છે ! તેઓ તો શુષ્ક-

'શુષ્ક જ્ઞાનમાં કોઈ'

+ 'ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં થાય ન તેને જ્ઞાન
અટકે ત્યાગ વિરાગમાં તો ભૂલે નિજ ભાન
વૈરાગ્યાદિ સફળ તો જો સહ આતમજ્ઞાન,
તેમજ આતમજ્ઞાનની પ્રાપ્તિતણા નિદાન "—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

જ્ઞાનીઓ, નામ અધ્યાત્મીઓ, કથન જ્ઞાનીઓ, પોથા જ્ઞાનીઓ છે તેમના મુખમા જ્ઞાનની વાતો છે, પણ આત્મામા આત્માનો નિશ્ચય નથી તેવા શુષ્કજ્ઞાનીઓ અથવા તો શુદ્ધ અધ્યાત્મરસની આર્દ્રતા વિનાના કોરાધાકોડ અજ્ઞાનીઓ ભલે 'જ્ઞાનદશા' પામ્યા વિના ખાલી પોકળ વાતો કરે, વાચાજ્ઞાન બતાવે, પાડિત્યનુ પ્રદર્શન કરે, મોટા મોટા વ્યાખ્યાનો કરી વક્તાબાજી કરે, પણ તેઓ તો જ્ઞાનીનો દ્રોહ જ કરે છે સકલ જગત્ એઠ જેવુ કે સ્વપ્ન-ઇંદ્રજાળ જેવુ જેને સાચેસાચી દૃઢ આત્મપ્રતીતિથી ભાસે તેવા નિર્મોહી જ જ્ઞાની છે, બાકી બીજા બધા તો નામઅધ્યાત્મી, વાતો કરનારા વાતુલ-વાતોડિઆ છે કારણ કે તેઓ 'અધ્યાત્મ અધ્યાત્મ' કહ્યા કરે છે, પણ અધ્યાત્મનુ સ્વરૂપ સમજતા નથી કે–'જે ક્રિયા નિજ સ્વરૂપને સાધે છે તે અધ્યાત્મ છે, ને જે ક્રિયા કરી ચતુર્ગતિ સાધે તે અધ્યાત્મ નથી, માટે સાચો અધ્યાત્મપ્રેમી હોય તે તો નામઅધ્યાત્મ આદિ છોડી દઈ, નિજ ગુણને સાધનારા '**ભાવ અધ્યાત્મ**'મા જ રઢ લગાડીને મંડી પડે વસ્તુનો વિચાર કરે તે અધ્યાત્મ–અધ્યાત્મી છે, બાકી બીજા લબાડ છે, લપલપીઆ છે'

"નિજ સ્વરૂપ જે કિરિયા સાધે, તેહ અધ્યાતમ લહીએ રે,
જે કિરિયા કરી ચઉગતિ સાધે, તે ન અધ્યાતમ કહીએ રે
શ્રી શ્રેયાંસજિન અંતરજામી, આતમરામી નામી રે.

નામ અધ્યાતમ ઠવણ અધ્યાતમ, દ્રવ્ય અધ્યાતમ છંડો રે,
ભાવ અધ્યાતમ નિજ ગુણ સાધે, તો તેહશું રઢ મંડો રે
—શ્રી શ્રેયાંસજિન૦

"આતમ જે વસ્તુ વિચારે, બીજા જાણ્યુ લણાઞી રે,
વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદઘન મતવાસી રે
શ્રી શ્રેયાંસજિન૦"
—આનંદઘનજી

પથિક—યોગિરાજ ! આવું ક્રિયાજડપણું ને શુષ્કજ્ઞાની પણું થઈ જવાનું શું કારણ હશે ?

યોગિરાજ—જિજ્ઞાસુ ભવ્ય ! નિશ્ચય ને વ્યવહારના સ્વરૂપની યથાર્થ સમજણ નહિં હોવાથી, તેમ જ તે બેયનો યથાયોગ્ય સમન્વય કરવાની આવડત નહિં હોવાથી તેમ બને છે કારણ કે કોઈ તો સમસ્ત વ્યવહારને એક પરમાર્થરૂપ નિશ્ચય લક્ષ્ય પ્રત્યે જોડવાને બદલે વ્યવહારને જ પરમાર્થ માની બેસી પરમાર્થથી વંચિત થાય છે જેમ એક લક્ષ્ય નિશાન પ્રત્યે બરાબર તાકીને બાણનું અનુસંધાન કરી છોડવામાં આવે, તો લક્ષ્ય અવશ્યપણે વીંધાય છે, અચૂક જાય છે, પણ તે લક્ષ્યના અનુસંધાન વિના જો બાણ છોડવામાં આવે તો નિશાન ખાલી જાય છે, ચૂકી જવાય છે, વંચક થાય છે, તેમ પરમાર્થરૂપ સાધ્ય નિશ્ચય લક્ષ્યને બરાબર તાકીને જો વ્યવહારનો યોગ કરી, તથારૂપ સમ્યક્ ક્રિયા કરવામાં આવે, તો પરમાર્થપ્રાપ્તિરૂપ અવંચક ફલની અવશ્ય પ્રાપ્તિ થાય, કારણ કે યોગ *અવંચક છે, ક્રિયા પણ

નિશ્ચય વ્યવહાર સાપેક્ષ અને વ્યવહાર નિશ્ચય સાપેક્ષ જોઈએ

* 'યોગક્રિયાફલાખ્યં યચ્છ્રૂયતેઽવઞ્ચકત્રયમ્ ।
સાધૂનાશ્રિત્ય પરમમિષુલક્ષ્યક્રિયોપમમ્ ॥' શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

અવંચક છે, તો ફળ પણ અવંચક હોય. પણ જો પરમાર્થ લક્ષ્યને દુર્લક્ષ કરી, તેના અનુસંધાન વિના વ્યવહાર યોગ-ક્રિયા કરવામાં આવે, તો પરમાર્થપ્રાપ્તિરૂપ અવંચક ફળ ન મળે, કારણ કે પરમાર્થ લક્ષ્ય ચૂકી જવાથી વંચક યોગ ને વંચક ક્રિયાને લીધે ફળ પણ વંચક હોય.

"નિર્મલ સાધુ ભગતિ લહી, સખી દેખણ દે!
યોગ અવંચક હોય રે સખી૦
કિરિયા અવંચક તિમ સહી સખી૦
ફળ અવંચક જોય રે સખી" આનંદઘનજી

નિશ્ચયના નિરંતર લક્ષ્ય વિનાનો વ્યવહાર 'એકડા વિનાના મીંડા' જેવો ને 'વર વિનાની જાન' જેવો છે. કારણ કે નિશ્ચય વ્યવહારસાપેક્ષ જોઈએ ને વ્યવહાર નિશ્ચયસાપેક્ષ જોઈએ એમ જિનવચન છે. માટે નિશ્ચયનિરપેક્ષ વ્યવહાર એકાંતવાદી હોવાથી અનેકાંતી જિનવચનથી વિરુદ્ધપણે-નિરપેક્ષપણે વર્તે છે, અને 'વચનનિરપેક્ષ જે વ્યવહાર છે તે તો જૂઠો કહ્યો છે, વચનસાપેક્ષ વ્યવહાર હોય તે જ સાચો વ્યવહાર છે, વચનનિરપેક્ષ વ્યવહારનું ફળ સંસાર છે.'

"વચનનિરપેક્ષ વ્યવહાર જૂઠો કહ્યો, વચનસાપેક્ષ વ્યવહાર સાચો,
વચનનિરપેક્ષ વ્યવહાર સંસાર ફળ, સાંભળી આદરી કાંઈ રાચો.
ધાર તરવારની સોહલી, દોહલી ચૌદમા જિનતણી ચરણસેવા."
શ્રીમાન્ આનંદઘનજી

નિશ્ચયનિરપેક્ષ વ્યવહાર માટે શાસ્ત્રમાં એટલે સુધી કહ્યું છે કે 'જેમ જેમ બહુશ્રુત-ઘણા શાસ્ત્રનો જાણકાર હોય,

નિશ્ચયનિરપેક્ષ વ્યવહાર જૂઠો.

બહુજનને સંમત હોય, ઘણા શિષ્ય પરિવારવાળો હોય, પણ સમયમાં જો વિનિશ્ચિત ન હોય-નિશ્ચયવંત ન હોય તેમ તેમ તે સિદ્ધાન્તનો પ્રત્યનીક છે-જિનશાસનનો વૈરી છે'' 'જે ચરણ-કરણ પ્રધાન (ક્રિયાકાંડમાં રચ્યાપચ્યા રહેનારા) હોય, પણ સ્વસમય-પરસમયના વ્યાપારથી મુક્ત હોય, (સ્વસમય-પરસમયનું ભાન ન હોય), તે ચરણ-કરણનો નિશ્ચયશુદ્ધ સાર જાણતા નથી'

" जह जह बहुस्सुओ सम्मओ अ सीसगणसंपरिवुडो अ ।
अविणिच्छिओ अ समए तह तह सिद्धंतपडिणीओ ॥*
चरणकरणप्पहाणा ससमयपरसमयमुक्कवावारा ।
चरणकरणस्स सारं निच्छयसुद्धं न याणंति ॥ "

—શ્રીસમ્મતિ તર્કસૂત્ર

આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે કોઈને પોતાને નિશ્ચયનું ભાન ન હોય, છતાં હું બહુશ્રુત છું-આગમધર છું-ઘણા શાસ્ત્રોનો જાણનાર મહાપંડિત છું, 'મહારાજ મોટા વિદ્વાન છે,' એમ જાણી ઘણા લોકો મને સન્માને છે-હું લોકસંમત

---

* 'જિમ જિમ બહુશ્રુત બહુજનસંમત, બહુ શિષ્યે પરવરીઓ
તિમ તિમ જિનશાસનનો વયરી, જો નવિ નિશ્ચય દરીઓ રે
જિનજી ! વિનતડી અવધારો.
ખડ ખ- પતિ જે હોવે તે નવિ કહીયે નાણી
નિશ્ચિત સમય લહે તે નાણી, સંમતિની સહિનાણી રે
જિનજી !

—શ્રી યશોવિજયજીકૃત સાડાત્રણસો ગાથાનું સ્તવન

છુ, હું આટલા બધા ચેલા–ચેલી મુંડીને આવડા મોટા શિષ્યપરિવારવાળો છુ, એમ ફાંકો રાખી મિથ્યાભિમાન ધરતો હોય, તે તો જિનશાસનનો દુશ્મન છે, કારણ કે જિનશાસનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પરમાર્થ તત્ત્વરૂપ નિશ્ચયની સિદ્ધિ છે ને તેનુ તો તેને ભાન નહિ હોવાથી તેની નિશ્રાએ ચાલનારા દૃષ્ટિરાગી ઈતર જનોને પણ તે ઉન્માર્ગે દોરે છે, જિનના મૂળ તત્ત્વ-માર્ગથી વિમુખ કરે છે, તેની જોખમદારી પણ તે 'ગુરુ' થઈ પડેલાને શિરે છે, તેથી આવો અજ્ઞાની ભલે +ગચ્છનો ધણીરણી થઈ પડી પોતાની પાછળ ગાડરિયુ 'ટોળુ' ચલાવતો હોય, તો પણ તે જિનશાસનના દુશ્મનનુ કામ સારે છે

અને જેને નિશ્ચયનુ ભાન નથી એવા આત્મ–અજ્ઞાનીનો વ્યવહાર પણ શુદ્ધ નથી હોતો, કારણ કે જ્યા આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય નથી ત્યા સમ્યગ્દર્શન નથી, અને જ્યા સમ્યગ્દર્શન

+ 'અજ્ઞાની નવિ હોવે મહાજન જો પણ ચલવે ટોળુ,
ધર્મદાસ ગણી વચન વિચારી, મન નવિ ખોજે ભોળુ રે.
જિનજી !'

અજ્ઞાની નિજ છંદે ચાલે, તસ નિશ્રાયે વિહારી
અજ્ઞાની જો ગચ્છને ચલવે, તે તો અનત સંસારી રે.
જિનજી !'

—સાડાત્રણસો ગાથાનુ સ્તવન

તત્ત્વાગમ જાણગ ત્યજી રે બહુજનસમત જેહ
મૂઢ હઠી જન આદર્યા રે, સુગુરુ કહાવે તેહ.
ચદ્રાનન જિન '

નથી ત્યા જ્ઞાન અજ્ઞાન છે, ને ચારિત્ર પણ અસમ્યક્ છે — કુચારિત્ર છે

વળી આ ક્રિયાજડ જનોમા ઘણા તો ગચ્છ–મત આદિની કલ્પનાને વ્યવહાર માને છે, ને ગચ્છ-કદાગ્રહ સાચવવામા જ ઈતિકર્તવ્યતા સમજે છે ! એમા જ ધર્મ સમાઈ ગયો એમ માને છે ! પણ તે તો અસદ્ વ્યવહાર છે સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની જેથી વૃદ્ધિ થાય, પુષ્ટતા થાય તે જ સાચો વ્યવહાર છે

હવે જે શુષ્કજ્ઞાની જનો છે તેઓ એકાંત નિશ્ચયને પકડે છે, ને તે પણ માત્ર શબ્દમા તેઓ નિશ્ચયનયની કેવળ

---

* દ્રવ્ય ક્રિયારુચિ જીવડા રે, ભાવ ધર્મ રુચિહીન
ઉપદેશક પણ તેહવા રે શું કરે જીવ નવીન ?
રે ચદ્રાનન જિન !

ગચ્છ કદાગ્રહ સાચવે રે, માને ધર્મ પ્રસિદ્ધ
આતમગુણ અકષાયતા રે, ધર્મ ન જાણે શુદ્ધ.
રે ચદ્રાનન જિન !

આણા સાધ્ય વિના ક્રિયા રે, લોકે માન્યો રે ધર્મ,
દસણ નાણ ચરિત્તનો રે મૂળ ન જાણ્યો મર્મ
રે ચદ્રાનન જિન !

તત્ત્વરસિક જન થોડલા રે બહુલો જનસંવાદ
જાણો છો જિનરાજજી રે, સઘળો એહ વિવાદ
રે ચદ્રાનન જિન ! '

—તત્ત્વરંગી મુનિવર્ય શ્રી દેવચંદ્રજી

શુષ્કજ્ઞાની વ્યવહાર-નિરપેક્ષ ક્રિયાજડ નિશ્ચયનિરપેક્ષ

વાતો કરે છે, પણ તેના ભાવને સ્પર્શતા નથી વળી તેઓ પરમાર્થના સાધક વ્યવહાર સાધનને છોડી દે છે ને સ્વચ્છંદે વર્તે છે આમ તેઓ જ્ઞાનદશા પામ્યા નથી ને સાધનદશા છોડી દીએ છે, એટલે ઉભયભ્રષ્ટ થાય છે યમ, નિયમ, સયમ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, ભક્તિ આદિ સાધનો પરમાર્થ સાધનામા ઉપકારી છે, તેને તે છોડી દે છે, ને તેનામા તેવી જ્ઞાનદશા તો આવી નથી એટલે તે ભવભ્રમણ કરે છે આ પ્રકારે વ્યવહારનિરપેક્ષ હોઈ, સ્વચ્છદપણે શુષ્કજ્ઞાનીની વર્તના હોય છે આમ ક્રિયાજડ જીવો વ્યવહારના આગ્રહી થઈ નિશ્ચયનિરપેક્ષ હોય છે, તેથી મોક્ષમાર્ગના અનધિકારી છે, અને શુષ્કજ્ઞાની જીવો નિશ્ચયના આગ્રહી હોઈ વ્યવહાર-નિરપેક્ષ વર્તે છે, તેથી તેઓ પણ મોક્ષમાર્ગના અનધિકારી જ છે આવા ક્રિયાજડ તે શુષ્કજ્ઞાની જીવોનુ વર્તમાનમા બાહુલ્ય જોવામા આવે છે, તેથી મોક્ષમાર્ગનો લગભગ લોપ થઈ ગયો જણાય છે જે દેખીને કરુણા ઉપજે એવી પરિસ્થિતિ છે

૩ નિશ્ચય-વ્યવહારનું પરસ્પર સાપેક્ષ સ્વરૂપ

પથિક—મહાત્મન્! નિશ્ચયનુ સ્વરૂપ કહેવા કૃપા કરો

યોગિરાજ—હે ભદ્ર! નિશ્ચય એટલે શુદ્ધ તત્ત્વ પરમાર્થ શુદ્ધ નયની અપેક્ષાએ જે વસ્તુ-સ્વરૂપ છે તે નિશ્ચય.

નિશ્ચયનું સ્વરૂપ

ત્રણે કાળમા જે ન ફરે એવો નિશ્ચ[illegible] સિદ્ધાંત ને નિશ્ચય જેમ [illegible] ચાર, તે ગમે તે દેશમા [illegible] તે

કાળમાં ટરે નહિ, તેમ ચેતન ને જડ એ ત્રણે કાળમાં ભિન્ન વસ્તુ છે, ચેતન તે ચેતન છે ને જડ તે જડ છે ચેતન પલટીને જડ થાય નહીં ને જડ પલટીને ચેતન થાય નહિં આ નિશ્ચલ નિશ્ચયસિદ્ધાંત છે આ ઉપરથી સારભૂત નિશ્ચય તો સર્વ અન્ય દેહાદિ પરદ્રવ્યથી ભિન્ન એવા શુદ્ધ ચૈતન્યમય આત્મસ્વરૂપનું ભાન થવું, એ 'હું એક*, શુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાનમય, સદા અરૂપી છું, પરમાણુ માત્ર પણ પરવસ્તુ મારી નથી'– આ સંક્ષેપમાં નિશ્ચયનો સાર છે, સમયનો સાર છે, સિદ્ધાંતનો સાર છે શુદ્ધ, બુદ્ધ, આનંદઘન એવો ચૈતન્યમૂર્તિ+ આત્મા જ માત્ર આદેય છે, બાકી બીજું બધુંય હેય છે–એ દ્વાદશાંગીનો સારભૂત નિશ્ચય છે નિશ્ચયથી આત્મા નથી દેવ, નથી મનુષ્ય, નથી તિર્યંચ, નથી નારકી, નથી પુરુષ, નથી સ્ત્રી, નથી નપુંસક, નથી બ્રાહ્મણ, નથી વૈશ્ય, નથી ક્ષત્રિય, નથી શૂદ્ર, નથી જૈન, નથી વૈષ્ણવ, નથી બૌદ્ધ, નથી ઇસ્લામી, નથી શ્વેતાંબર, નથી દિગંબર, નથી પીતાંબર નથી ઢુંઢિઓ, નથી તપો કે નથી અન્ય કોઈ આત્મા તો શુદ્ધ એક જ્ઞાયક ભાવ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ નથી દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પણ તેમાં જ અંતર્ભાવ પામે છે 'પુદ્ગલમય કર્મપ્રદેશમાં

---

* 'अहमिक्को खलु सुद्धो दंसणणाणमइओ सदारूवी ।
णवि अत्थि मज्झ किंचिवि अण्णं परमाणुमित्तंपि ॥'
—શ્રી સમયસાર

\+ "एकं जिनेंद्रादनभेदरूपं, उक्तं ततो बाह्यमनन्तभेदम् ।
तस्मिन्नुपादेयतया चिदात्मा, तत्र परं हेयतयाऽभ्यधायि ॥"
—શ્રી પદ્મનંદિ પંચવિંશતિકા

સ્થિત આત્મા તે પરસમય× છે, ને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમા સ્થિત આત્મા તે સ્વસમય છે.' આ બધી અપેક્ષમા નિશ્ચયવાર્તા છે.

'પથિક—યોગિરાજ ! આપે થોડા શબ્દોમા નિશ્ચયનું વિશદ ને સુદર સ્વરૂપ કહ્યુ હવે વ્યવહારનુ સ્વરૂપ શ્રવણ કરવા ઇચ્છુ છુ આપે સાચો વ્યવહાર ને જૂઠો વ્યવહાર કહ્યો, તેની પણ સ્પષ્ટતા કરવા કૃપા કરો

વ્યવહારનું સ્વરૂપ અને તેની ઠેઠ સુધી ઉપયોગિતા

યોગિરાજ—જિજ્ઞાસુ ભ ય ! જે નિશ્ચયનું હમણા સ્વરૂપ કહ્યુ તે નિશ્ચયરૂપ સાધ્ય લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવા માટે, એટલે કે આત્મવસ્તુનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા માટે જે જે સાધન ઉપકારી થાય તે વ્યવહાર છે બીજા શબ્દોમા કહીએ તો જ્યા સુધી આત્મવસ્તુ સાથે જે અન્ય સંયોગ છે-કર્મરૂપ વસ્તુનો સબધ છે, તે સર્વથા દૂર ન થાય ત્યા લગી માર્ગ છે ને ત્યાલગી વ્યવહાર છે, એટલે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવની જ્યા સ્થિરતા છે એવુ કેવળજ્ઞાન જ્યા લગી ન થાય ત્યા લગી વ્યવહારની આવશ્યકતા છે, અને

× "जीवो चरित्तदसणणाणट्ठिओ त हि ससमय जाण ।
पुग्गलकम्मपदेसट्ठिय च त जाण परसमय ॥" —श्री समयसार

× શુદ્ધાતમ અનુભવ સદા, તે સ્વસમયવિલાસ રે
પરવડી છાંહડી જ્યાં પડે તે પરસમય નિવાસ રે
ધ મ પરમ અરનાથનો '
—શ્રીમાન્ આ

એટલા માટે જ શાસ્ત્રમાં બારમા §ગુણસ્થાનકના અંત પર્યંત શ્રુતજ્ઞાનનું અવલંબન કહ્યું છે, તેમાં ઘણું રહસ્ય છે જેમ સોનું ષોડશ વર્ણિકાવાળું શુદ્ધ સુવર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી તેને અગ્નિ-તાપની અપેક્ષા રહે છે, પણ ષોડશ વર્ણિકા પ્રાપ્ત થયા પછી તેની અપેક્ષા રહેતી નથી, તેમ જ્યાં સુધી આત્મા નિર્મળ કર્મરહિત શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ પામતો નથી ત્યાં સુધી તેને શુદ્ધ વ્યવહારરૂપ અગ્નિ-તાપદ્વારા આત્મશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની અપેક્ષા રહે છે, પણ નિર્મળ પરમાત્મદશાને પામેલા યોગારૂઢ પરમર્ષિઓને તેની અપેક્ષા રહેતી નથી તેવા પુરુષો * પાતીત હોય છે, પરંતુ તેવી પરમ દશા પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે પોતાની તેવી દશા કલ્પી લઈ, જે શિથિલાચારી, સ્વચ્છંદવિહારી જનો શુદ્ધ વ્યવહારનું અવલંબન છોડી દે છે, તેઓ માર્ગભ્રષ્ટ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ અધઃપાતને પણ પામે છે, સંયમશ્રેણીથી લડથડતા લડથડતા પહેલે ગુણસ્થાનકે પણ આવી પડે છે

જે પરમાર્થનો સાધક થાય તે જ સદ્વ્યવહાર છે, જે પરમાર્થનો બાધક થાય તે અસદ્વ્યવહાર છે સમસ્ત

§ શુદ્ધ તત્ત્વ નિજ સંપદા, જ્યાં લગી પૂર્ણ ન થાય,
ત્યાં લગે જગગુરુ દેવના સેવું ચરણ સદાય. શ્રી સુમતિનાથ વંદીએ"
—શ્રી દેવચંદ્રજી

* ' सुद्धो सुद्धादेसो णायव्वो परमभावदरिसीहिं ।
ववहारदेसिदा पुण जे दु अपरमे ट्ठिदा भावे ॥ —શ્રી સમયસાર

' व्यवहरणनयः स्याद्यपि प्राक्पदव्यामिह निहितपदानां हन्त हस्तावलम्बः ।
तदपि परममर्थं चिच्चमत्कारमात्रं परविरहितमन्तः पश्यतां नैष किंचित् ॥'
—શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી સમયસારકલશ

પરમાર્થનો સાધક તે જ મુખ્ય વ્યવહાર

જિનવાણી પણ પરમાર્થસાધક વ્યવહારના વિવરણરૂપ છે એટલે પરમાર્થમૂળ જિનવચનસાપેક્ષ જે વ્યવહાર છે તે સાચો વ્યવહાર છે, બાકી બીજો બધો વચનનિરપેક્ષ વ્યવહાર તે જૂઠો વ્યવહાર છે કેટલાક લોકો ગચ્છ-મતની જે કલ્પના છે તેને વ્યવહાર માની બેઠા છે, વાડાના કદાગ્રહ સાચવવામાં ને પોષવામાં જ વ્યવહારની પર્યાપ્તિ માની બેઠા છે, પરંતુ તે તો અસદ્-વ્યવહાર છે, તે તો અલૌકિક લોકોત્તર માર્ગને લૌકિક કરી મૂકવા જેવું છે, કારણ કે ક્યાં ભગવાન્ જિનેશ્વરનો પરમ ઉદાર સુવિશાલ તત્ત્વમાર્ગ ? ક્યાં ક્ષુદ્ર મતભેદોના નિવાસસ્થાનરૂપ સંકુચિત ગચ્છભેદના નામે ચાલતા સાંકડા ચીલા ? તે બન્નેનો મેળ કોઈ કાળે થાય એમ નથી વર્તમાન કાળમાં ઘણા લોકો ગચ્છ-કદાગ્રહ ને પોતપોતાના 'વાડા' સાચવવાના ગૂઢ-પર છે, છતાં તત્ત્વની મોટી મોટી વાતો કરતાં લાજતા નથી ! આ પણ કાળની બલિહારી છે !!

"ગચ્છના ભેદ બહુ નયન નિહાળતાં, તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે !
ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતાં થકાં, મોહ નડિયા કલિકાલ રાજે
ધાર તરવારની સોહલી, દોહલી ચૌદમા જિનતણી ચરણસેવા."

શ્રીમાન્ આનંદઘનજી

મુખ્ય વ્યવહાર સાધન

સાચો વ્યવહાર તો શુદ્ધ આત્મારૂપ સત્ વસ્તુને જે સાધ્ય કરે, તેના સાધનમાં જે નિમિત્તભૂત થઈ ઉપકારી થાય, તે છે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ આત્માનું સ્વરૂપ છે, એટલે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની

થાય, પુષ્ટિ થાય, નિર્મળતા થાય, તે સર્વ સાધન સદ્વ્યવહાર રૂપ છે 'જેમ કોઈ અર્થનો અર્થી પુરુષ પ્રથમ તો રાજાને જાણે, સદ્દહે ને પછી પ્રયત્નથી અનુચરે તેમ મોક્ષનો અર્થી-મુમુક્ષુ આત્માર્થી જીવ-રાજાને (આત્માને) જાણે, સદ્દહે ને પ્રયત્નથી અનુચરે '* શુદ્ધ આત્માનું જ્ઞાન થવામાં, દર્શન થવામાં ને અનુચરણ થવામાં જે જે દ્રવ્ય ભાવ સાધન ઉપકારી થાય, તેનું તેનું અવલંબન આત્માર્થી અવશ્ય ગ્રહણ કરે તેમાં પણ દ્રવ્ય સાધન, ભાવની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્તભૂત થવાના કારણે ઉપયોગી થાય છે, ને તેમ થાય તો જ તેની સફળતા છે નહિ તો ભાવ વિના કે ભાવના લક્ષ વિના દ્રવ્ય સાધન અનંતવાર કર્યા કરે તો પણ કાંઈ ફળ આવે નહિ, ભાવ વિના બધું ય લૂખું છે, દ્રવ્ય ખોળિયું છે, ભાવ પ્રાણ છે આમ સર્વત્ર +ભાવની મુખ્યતા છે

દાન, શીલ, તપ ને ભાવ એ ચતુર્વિધ ધર્મની આરાધના પણ સદ્વ્યવહારના અંગભૂત છે ટૂંકામાં, શુભેચ્છાથી માંડીને

---

* ' जह णाम को वि पुरिसो रायाणं जाणिऊण सद्दहदि ।
तो तं अणुचरदि पुणो अत्थत्थीओ पयत्तेण ॥
एवं हि जीवराया णादव्वो तह य सद्दहेदव्वो ।
अणुचरिदव्वो य पुणो सो चेव दु मोक्खकामेण ॥
दंसणणाणचरित्ताणि सेविदव्वाणि साहुणा णिच्चं ।
ताणि पुण जाण तिण्णिवि अप्पाणं चेव णिच्छयदो ॥ '
—શ્રી સમયસાર

+ "નામ ધર્મ હો ઠવણ ધર્મ તથા દ્રવ્ય ક્ષેત્ર તિમ કાલ
ભાવધર્મના હો હેતુપણે ભલા, ભાવ વિના સહુ આલ
સ્વામી સ્વયંપ્રભને જાઉં ભામણે " —શ્રી દેવચંદ્ર

શૈલેશીકરણ પર્યંતની સમસ્ત ભૂમિકાઓ, ને સામાન્ય સદાચારથી માંડીને યમ-નિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગની સાધનાઓ ઇત્યાદિ સર્વ સત્સાધન આ સદ્વ્યવહારમાં સમાય છે

દેવતત્ત્વ, ગુરુતત્ત્વ ને ધર્મતત્ત્વની શુદ્ધિ એ સદ્વ્યવહારના મુખ્ય સાધનભૂત છે, ને તે શુદ્ધિનો આધાર પણ **શુદ્ધ શ્રદ્ધાન** પર છે સદ્દેવ, સદ્ગુરુ ને સદ્ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણ્યા વિના શ્રદ્ધાન શુદ્ધ કેમ હોય ? ને શ્રદ્ધાન શુદ્ધ ન હોય તો દેવ-ગુરુ-ધર્મની શુદ્ધિ પણ કહો કેમ હૈ ? તેવા શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિના જે કાંઈ ક્રિયા કરવામાં આવે તે તો **'છાર પર લિંપણું'** જેવી નિષ્ફળ થઈ પડે

"દેવ ગુરુ ધર્મની શુદ્ધિ કહો કિમ રહે ?
કિમ રહે-શુદ્ધ શ્રદ્ધા ન આણો,
શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિણ જેહ કિરિયા કરી,
છાર પર લિંપણો તેહ જાણો ધાર તરવારની સોહલી૦"

શ્રી આનંદઘનજી

ખેદની વાર્તા છે કે-વર્તમાનમાં ઘણા જીવોને આ દેવ-ગુરુ-ધર્મની યથાર્થ શ્રદ્ધા નથી,-શ્રદ્ધા તો દૂર રહી, સમજણ પણ નથી, તેથી તેમની ક્રિયા પણ 'છાર પર લિંપણું' જેવી પ્રાયે થઈ પડી છે

૪ 'દેવ-ગુરુ-ધર્મની શુદ્ધિ કહો કિમ રહે ?'

પથિક—મહાત્મન્ ! તે કેવી રીતે ? તેની સમજણ પાસે તત્ત્વનું તત્ત્વ દર્શાવતી આપની માર્મિક તત્ત્વવાર્તા સાંભળતાં તૃપ્તિ થતી નથી, આજે મારા કર્ણને ઉત્સવ પ્રાપ્ત

થયો છે, છતાં આપના મર્મવેધક વચનામૃતનું પાન કરવાની પિપાસા વધતી જાય છે.

યોગિરાજ—હે ભદ્ર ! જે લોકોત્તર વીતરાગ દેવ છે તેને લોકો લૌકિક ભાવથી ભજે છે ! જે વીતરાગ દેવની શાંત મુદ્રા પણ દેખતાં જ સામા માણસને નમભાવ પ્રેરે છે–ઠારી દે છે, તેવી નિર્દોષ મુદ્રાને પણ લોકો દેખાદેખીથી અનિવાર્ય બાહ્ય ઠઠારો કરી, પરમ ભાવવાહી મૂળ સહજ સ્વરૂપ કળવું કઠિન થઈ પડે એવી કરી મૂકે છે ! સમવસરણ, પ્રાતિહાર્ય આદિ બાહ્ય મહિમા એ જ માત્ર જાણે જિનેશ્વરનું સ્વરૂપ છે એમ પ્રાયે બાહ્યદૃષ્ટિ જીવો સમજે છે, પણ એટલું જાણતા નથી કે આવો *મહિમા તો ઇંદ્ર જાળીઆ પણ કરી દેખાડે પ્રભુનો ખરો મહિમા તો તેમના અંતરંગ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો છે, વીતરાગતાનો છે, તેનો તેમને લક્ષ નથી જેમ દેવ-દેવીની માનતા કરે છે તેમ લોકો વીતરાગની પણ માનતા કરે છે, ને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા તે લોકોત્તર દેવની પાસેથી પણ સાંસારિક–લૌકિક ફલની અપેક્ષા રાખે છે ! પણ નિજ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા જિન ભગવંતની શુદ્ધ ભાવભક્તિથી નિજ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો લક્ષ રાખવાની

"જે લોકોત્તર દેવ નમું લૌકિકથી"

---

* ' देवागमनभोयानचामरादिविभूतयः ।
मायाविष्वपि दृश्यन्ते नातस्त्वमसि नो महान् ॥ '
—શ્રી સમંતભદ્રાચાર્યજી

વિશેષ માટે જુઓ શ્રીયશોવિજયજીકૃત દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકાન્તર્ગત જિન મહત્ત્વ દ્વાત્રિંશિકા

" જે લોકોત્તર દેવ નમું લૌકિકથી —શ્રી દેવચંદ્રજી

તે દરકાર કરતા નથી! 'અઢાર દૂષણથી રહિત એવા મનવિશ્રામી વીતરાગ દેવનું યથાર્થ સ્વરૂપ પારખીને જે જિનવરના ગુણ ગાય છે, તે દીનબંધુની મહેર નજરથી આનંદઘન પદ પામે છે,' એ નિઃસંદેહ વાર્તા છે, પણ બહુ અલ્પ જનો જ તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજે છે

"ઈણવિધ પરખી મન વિશરામી, જિનવર ગુણ જે ગાવે રે;
દીનબંધુની મહેર નજરથી, આનંદઘન પદ પાવે રે
સેવક કિમ અવગણિયે, હો મલ્લિજિન!" શ્રી આનંદઘનજી

વળી બાહ્ય ત્યાગી-સાધુવેષધારી, પણ આત્મજ્ઞાનથી રહિત એવાઓને તેઓ ગુરુ કરીને થાપે છે, અથવા તો આ 'અમારા' કુલ સંપ્રદાયના છે એમ જાણી તે પ્રત્યે ગુરુપણાનું મમત્વ રાખે છે આમ તે રૂઢિબદ્ધ જનો પોતાના કુલસંપ્રદાયના દ્રવ્યલિંગી× સાધુવેષધારીઓને ગુરુ માને છે, પણ સાધુ-શ્રમણ-ગુરુના સાચા સ્વરૂપને જાણતા નથી જે **આત્મજ્ઞાની, ભાવયોગી, ભાવસાધુ, ભાવાચાર્ય હોય,** સાચા સાધુપણાના-શાસ્ત્રોક્ત નિર્ગ્રંથપણાના સદ્‌ગુણથી શોભતા હોય, આચાર્યપણાના લક્ષણથી વિરાજતા હોય, તે જ સાચા

'આતમજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજા તો દ્રવ્યલિંગી રે'

× "बाल पश्यति लिङ्ग, मध्यमबुद्धिर्विचारयति वृत्तम् ।
आगमतत्त्वं तु बुध, परीक्षते सर्वयत्नेन ॥
बाह्य लिङ्गमसार, तत्प्रतिबद्धा न धर्मनिष्पत्ति ।
धारयति कार्यवशतो, यस्माच्च विडम्बकोऽप्येतत् ॥"
—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત ષોડશક ૧, ૨-૪

સાધુ-શ્રમણ છે, તે જ સાચા સદ્ગુરુ છે, એમ શાસ્ત્ર
સ્પષ્ટ કહ્યું છે જેણે કષાયમુંડનરૂપ આંતરની મુંડ *મુંડાવી
હોય તે જ સાચા ભાવમુનિ છે, છતાં બાલ લોકો તે
સાધુના કપડાં પહેર્યાં, વેષપલટો કર્યો, દ્રવ્યલિંગ ધારણ કર્યું
એટલે ગુરુ બની ગયા એમ માને છે પણ તેઓને ખબર નથી
કે–'જેનામાં શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન હોય, જે સમકિતી–સમ્યગ્દર્શન
હોય, જે આગમધર, સંપ્રદાયી ને અવંચક હોય, જે સંવરસા
(સંવરપ્રધાન) ક્રિયાના કરનારા હોય, શુદ્ધ આત્માનુભવ
હોય,' તે જ ગુરુ છે, તે જ મુનિ છે, તે જ શ્રમણ છે

"આતમજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજા તો દ્રવ્યલિંગી રે,
વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદઘન મત સંગી રે,
વાસુપૂજ્ય જિન !

"આગમધર ગુરુ સમકિતી, કિરિયા સંવર સાર રે,
સંપ્રદાયી અવંચક સદા, શુચિ અનુભવ આધાર રે
શાંતિ જિન ! એક મુજ વિનતિ "–શ્રી આનંદઘન

× आचार्यादिष्वपि ह्येतद्विशुद्ध भावयोगिषु ।
वैयावृत्त्य च विधिवच्छुद्धाशयविशेषत ॥ —શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

* ' કારજ સિદ્ધ ભયો તિનકો, જિને અંતર મુંડ મુંડાય લીયા
—શ્રી ચિદાનંદ

(આથી ઉલટું)—
"નિજ ગુણ સંચે મન નવિ ખંચે, ગ્રંથ ભણી જન વંચે
લુંચે કેશ ન મુંચે માયા, તો વ્રત ન રહે પંચે
જ્ઞાન યથા ભાવ ન જાણે જાણે તો ન પ્રકાશે
ફોગટ મોટાઈ મન રાખે તસ ગુણ દૂરે નાસે
" પરપરિણતિ પોતાની માને, વરતે આરતધ્યાને
બંધ મોક્ષ કારણ ન પીછાને તે પહિલે ગુણઠાણે "
—શ્રી યશોવિજયજીકૃત સાડાત્રણસો ગાથાનું સ્ત

હજારો દ્રવ્યલિંગીઓની જમાત એકઠી થતા પણ જે જનકલ્યાણ કે શાસનઉદ્યોત નથી કરી શકતી, તે એક સાચો આદર્શ ભાવનિર્ગ્રંથ સહજ સ્વભાવે કરી શકે છે,–જેમ એક જ સૂર્ય કે ચદ્ર વિશ્વમા પ્રકાશ રેલાવી શકે છે, હજારો ટમટમતા તારાઓ એકત્રપણે પણ તેમ કરી શકતા નથી બાકી તો જે યથોક્ત ગુરુગુણરૂપ તથારૂપ યોગ્યતા વિના 'ગુરુ' બની બેસે છે ને શિષ્યાદિના વિનયનો ગેરલાભ લ્યે છે, તે મહામોહનીય કર્મના ભારથી 'ગુરુ' (ભારે) બની ભવસાગરમા બૂડી જાય છે પણ તે બિચારાને પરમાર્થનુ ભાન નથી એટલે તેમ કરે એમા શુ આશ્ચર્ય છે? તેના કરતા તો જગત્‌ના ચેલા થવુ સારુ

"જગત ગુરુ મેરા, મૈ જગતકા ચેરા,
મિટ ગયા વાદવિવાદકા ડેરા"–શ્રી આનદઘનજી

માત્ર બાહ્ય દ્રવ્ય ક્રિયાકાંડને અથવા ગચ્છના કદાગ્રહ સાચવવાને લોકો ધર્મ માને છે, પણ નિષ્કષાયતારૂપ સાચો આત્મધર્મ આરાધતા નથી!

"ધરમ ધરમ કરતો સહુ જગ ફિરે,
ધર્મ ન જાણે હો મર્મ જિનેસર!
ધર્મ જિનેસર ગાઉં રગશુ"—**શ્રી આનદઘનજી**

"એક કહે સાધીએ વિવિધ કિરિયા કરી,
ફલ અનેકાત લોચન ન દેખે,
ફલ અનેકાન્ત કિરિયા કરી બાપડા,
રડવડે ચાર ગતિમાહિ લેખે"—**શ્રી આનદઘનજી**

અર્થગંભીર રહસ્યપૂર્ણ સૂત્રાત્મક વચન તે સત્પુરુષોની કથનપદ્ધતિની અદ્ભુત ચમત્કૃતિ છે અથવા સૂત્ર એટલે દોરો દોર હાથમાં હોય ત્યાં સુધી પતંગ ગમે તેટલે ઊંચે ચઢાવી શકાય, પણ દોર હાથમાંથી છૂટી જતાં પતંગ તરત પડી જાય છે, તેમ સૂત્ર હાથમાં રાખતાં–અનુસરતાં તત્ત્વજ્ઞાનની પતંગ ગમે તેટલે ચઢાવી શકાય, પણ સૂત્ર છોડી દેતાં તે નિરાધારપણે શીઘ્ર પડી જાય છે અથવા તો સૂત્રનો–દોરાનો નાનકડો દડો વિંટાડવામાં આવ્યો હોય તો તે મુઠ્ઠીમાં સમાઈ જાય, પણ તે જો ઉકેલવામાં આવે તો તેનો વિસ્તાર ગાઉના ગાઉ જેટલો થાય, તેમ ન્હાનકડું સૂત્રવચન થોડા શબ્દોમાં કહેવામાં આવ્યું હોય, પણ તેનું કોકડું જો ઉકેલવામાં આવે તો તેનો વિસ્તાર ગ્રંથોના ગ્રંથો ભરાય તેટલો થાય જેમકે આર્હતી મુષ્ટિ—'રાગદ્વેષથી બંધ છે ને સંવરથી મોક્ષ છે', 'ઉપશમ વિવેક ને સંવર' અથવા એક સૂત્રમાં–દોરામાં મણુકા પરોવ્યા હોય તો હાર બને, પણ એક સૂત્ર વિના હાર ન બને, તેમ વચનરૂપ મણુકા એક સૂત્રમાં અનુવિદ્ધ–પરોવાયેલા હોય તો તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ હાર બને, પણ એક સૂત્રમાં નહિં પરોવાયેલા–અનનુવિદ્ધ વિશૃંખલ વચનનો તત્ત્વરૂપ હાર ન બને અથવા વિવિધ સુગંધી પુષ્પો એક સૂત્રથી–દોરાથી ગુંથવામાં આવતાં એક સુંદર પુષ્પમાળા બને, તેમ વિવિધ સુભાષિત વચન–પુષ્પો એક સૂત્રથી ગુંથવામાં આવતાં એક સુંદર તત્ત્વમાળા બને આ બધા સ્થૂલ દૃષ્ટાંત છે, પણ તે 'સૂત્ર' શબ્દમાં ઘણું રહસ્ય છે એમ સૂચવે છે સમસ્ત જિનવચન એકસૂત્રરૂપ છે, એકવાક્યતા ધરાવે છે, એક જ અર્થ પ્રત્યે લઈ જાય છે બે–ત્રણ દાખલા લઈએ—

'સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ '—સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર એ મોક્ષમાર્ગ છે આ સૂત્ર કેટલુ બધુ અર્થગંભીર છે ? એ મૂળભૂત વચનના વિસ્તારરૂપ આખુ જિનશાસન છે

'વત્થુસહાવો ધમ્મો '—વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ આત્મવસ્તુનો સ્વભાવ તે આત્મધર્મ આ આત્મસ્વભાવ પણ જે સાધનથી પ્રગટ થાય તે પણ ધર્મ અને એ સાધન પણ મુખ્યપણે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર જ છે આમ આ ધર્મની વ્યાખ્યા પણ કેટલી બધી વ્યાપક ને સર્વગ્રાહી છે?

'જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં મોક્ષ '—જ્ઞાન ને ક્રિયાથી મોક્ષ છે, એ સૂત્ર પણ એટલુ જ અર્થગંભીર રહસ્યપૂર્ણ છે, પણ તે ઉકેલતા આવડવુ જોઈએ કેટલાક લોક આ સૂત્ર ઉચ્ચારે છે, પણ જ્ઞાન શું ને ક્રિયા શું ? તેનુ તેમને વાસ્તવિક ભાન નથી હોતુ દેવના આટલા

'જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં મોક્ષ ' એ સૂત્રનો પરમાર્થ

ભેદ, નરકના આટલા પાથડા, ઇત્યાદિ ભંગજાલમા જ માત્ર તેઓ જ્ઞાનની પર્યાપ્તિ માને છે, ને બાહ્ય દ્રવ્ય ક્રિયામા જ—શરીરાદિની ચેષ્ટામા જ ક્રિયાની પૂર્ણતા માને છે પણ દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાનના આલબનથી પણ ભાવશ્રુતજ્ઞાન એટલે કે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે જ વાસ્તવિક જ્ઞાન છે, ને દ્રવ્ય ક્રિયાનુ આલબન લઈને પણ અંતરમા ભાવ-દીપક પ્રગટાવવો, અંતરાત્મામા ભાવક્રિયા સાધવી, શુદ્ધ આત્માનું અનુચરણ કરવુ તે જ વાસ્તવિક ક્રિયા વા ચારિત્ર છે આવા શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન

ને શુદ્ધ આત્મચારિત્રનો જ્યારે *સુમેળ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય એમા કોઈ વાદ નથી બાકી તો શાસ્ત્રમા સ્પષ્ટ શબ્દોમા કહ્યુ છે કે—'**જો નવ પૂર્વ સુધી ભણ્યો હોય, પણ જીવને જાણ્યો ન હોય, તો તે સર્વ અજ્ઞાન છે**' કારણ કે તે દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાન તેને ભાવશ્રુતરૂપે-શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનરૂપે પરિણમ્યું નથી ઊલટુ તે તો અનધિકારી જીવને મિથ્યાભિમાનનુ કારણ પણ થઈ પડવાનો સંભવ છે કે—અહો ! હું આટલુ બધુ શ્રુત જાણુ છુ, હું સકલ આગમનો રહસ્યવેત્તા છુ, હું શ્રુતધર–આગમધર છુ, હું શાસ્ત્રનુ કેવુ વ્યાખ્યાન કરી શકુ છુ ! લોકો મને કેવો વક્તા-શિરોમણિ માને છે ! એવા મિથ્યાભિમાનથી તે ફૂલીને ફાળકો બને છે, ને 'ઓછું પાત્ર ન અધિકુ ભર્યો' તેના જેવુ થાય છે ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથામા વર્ણવેલુ સિંહસૂરિનુ દૃષ્ટાંત અત્રે બરાબર લાગુ પડે છે પણ તે બિચારાને ખબર નથી કે '**અગ્નિ+ શસ્ત્ર કે વ્યાલની જેમ શ્રમણપણુ દુર્ગૃહીત હોય-બરાબર ન ગ્રહ્યુ**

* फल ज्ञानक्रियायोगे सर्वमेवोपपद्यते ।
तयोरपि च तद्भावपरमार्थेन नान्यथा ॥ "

—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય

\+ ' अत एव च शस्त्राग्निव्यालदुर्ग्रहसन्निभः ।
श्रामण्यदुर्ग्रहोऽख्यातः शास्त्र उक्तो महात्मभिः ॥
ग्रैवेयकाप्तिरप्येव नातः श्लाघ्या सुनीतितः ।
यथाऽन्यायार्जिता सम्पद्विपाकविरसत्वतः ॥ "

—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીપ્રણીત શ્રી યોગબિંદુ

હોય-ઊલટું પકડયું હોય, તો તે અનર્થકારક થઈ પડે છે ' એમ તો× અભવ્યો પણ તેવું દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પણ ભાવશ્રુતજ્ઞાન પામવાને કદી યોગ્ય હોતા નથી, તેથી જ તે અભવ્ય રહે છે, કદી પણ મોક્ષ પામવાને યોગ્ય હોતા નથી

ભાવનું પ્રાધાન્ય અને ભાવ પર ચઢવા માટે દ્રવ્યનું પણ યથાયોગ્ય સ્થાન

સારાંશ એ છે કે–જ્ઞાન શબ્દથી ભાવશ્રુતજ્ઞાન અથવા શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન, ક્રિયા શબ્દથી ભાવચારિત્ર અથવા શુદ્ધ આત્મચારિત્ર વિવક્ષિત છે એવા જ્ઞાન–ક્રિયાનો મેળ મળે ત્યારે જ મોક્ષ મળે એ નિશ્ચય છે બાકી ક્રિયા એટલે દ્રવ્ય ક્રિયા જ એવો અર્થ જો કરીએ, તો અનંતકાળથી આ જીવ એવી તો અનંત ક્રિયાઓ કરતો આવ્યો છે તેણે અનેક વાર સાધુનો વેષ પહેર્યો હશે, અનેક વાર દ્રવ્ય દીક્ષા લીધી હશે, અનેક વાર આચાર્ય થઈ પાટ શોભાવી હશે, અનેક વાર વ્યાખ્યાનો આપી વ્યાખ્યાનશાળાઓ ગજાવી હશે છતાં કલ્યાણ નથી થયું તેનું શું કારણ? કારણ એટલું જ કે તે ભાવ પર ન હોતો આવ્યો 'यस्मात् क्रिया प्रतिफलति न भावशून्या' **ભાવશૂન્ય ક્રિયાઓ ફળવતી થતી નથી** પણ આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે દ્રવ્ય જ્ઞાન કે દ્રવ્ય ક્રિયા નિષિદ્ધ છે દ્રવ્ય જ્ઞાન ને દ્રવ્ય ક્રિયા તો અવશ્યમેવ આરાધવા યોગ્ય છે, પરમ ઉપકારી છે, ભાવ પર ચઢવા માટે પ્રબળ આલંબનભૂત છે; પણ તેનું આલંબન લઈને પણ ભાવ પર

× " ण मुयइ पयडिमभव्वो सुट्ठुवि अज्झाइऊण सत्थाणि ।
गुडदुद्धंपि पिवता ण पण्णया णिव्विसा हुंति ॥ "—श्री समयसार

આરૂઢ થવાનો નિરતર લક્ષ રાખવામા આવે તો જ તેની સફળતા છે કેવળ શુદ્ધ બુદ્ધિથી કથવામા આવતુ મારુ 'આ સમસ્ત કથન સાપેક્ષ છે—એકાતિક નથી, એ લક્ષમા રાખજે

આમ આ ત્રણે સૂત્રની એકવાક્યતા છે, એ જ પ્રકારે સમસ્ત જિનવચન એકસૂત્રરૂપ છે, કારણ કે તેનો ઇષ્ટ ઉદ્દેશ

ઉત્સૂત્ર ભાષણ આચરણ

એક જ છે કે—શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની સિદ્ધિ કરવી અને આ ઇષ્ટ ઉદ્દેશનો દુર્લક્ષ કરી, એકસૂત્રરૂપ જિનવચનથી વિરુદ્ધ જે ભાષણ કે આચરણ કરવુ, તે ઉત્સૂત્ર ભાષણ કે આચરણ છે આ જે બધું સક્ષેપમા સારભૂત કહ્યુ તેનો શાતિથી સમાજ પરત્વે વિચાર કરતા તને મે જે આગળ કહ્યુ હતુ તેની ખાત્રી થશે કે—

"ચરમ નયણુ કરી મારગ જોવતા રે,
ભૂલ્યો સયલ સસાર
પથડો નિહાળુ રે બીજા જિનતણો રે "

ખરેખર ! વર્તમાન સમાજની ખેદજનક—દયાજનક પરિસ્થિતિ નિહાળતા મારા એ અતરોદ્ગાર નીકળી પડયા હતા

જિજ્ઞાસુ પથિક—યોગીરાજ ! ત્યાર માર્ગનુ દર્શન કેવી રીતે થાય ? કેવા નયનથી થાય ? તે દર્શાવવા કૃપા કરો

યોગિરાજ—જે નયને કરી માર્ગ દેખાય તે તો દિવ્ય નયન છે

"જિણે નયણે કરી મારગ જોઇએ રે,
નયણુ તે દિવ્ય વિચાર " પથડો નિહાળુ રે૦

જિજ્ઞાસુ—યોગિરાજ ! તે દિવ્ય નયન શુ ? ને તે કેમ પ્રાપ્ત થાય ? મને તેવુ દિવ્ય નયન પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા છે

યોગિરાજ—અહો જિજ્ઞાસુ ! તારી જિજ્ઞાસાના અતિરેકમા મધ્યાહ્ન થયો તેનુ પણ તને ભાન નથી રહ્યુ ખરેખર ! સન્માર્ગના જિજ્ઞાસુમા આવી જ ઉત્કટ જિજ્ઞાસા જોઈએ તેવી પ્રશસ્ત જિજ્ઞાસાથી અહો ! ભવ્ય ! તારો યોગમાર્ગમા પ્રવેશ થઇ ચૂક્યો છે પણ બહુ મોડુ થયુ હોવાથી, હમણા તુ જા, અને આવતી કાલે પ્રાતઃકાળે તળેટીના દેવલયની પાર્શ્વભૂમિમા મને મળજે ત્યારે હુ તારી જિજ્ઞાસાને વિસ્તારથી સંતોષીશ

પથિક—જેવી આપની આજ્ઞા

(બન્ને પોતપોતાની દિશામા જાય છે)

સમાજ અંગે નિષ્કારણ કરુણાથી યોગિરાજનો કરુણ પોકાર

પથિક યોગીરાજ પાસેથી છૂટો પડીને પોતાના નિવાસસ્થાને આવ્યો યોગિરાજની વેધક અમૃત વાણી હજુ તેના કાનમા ગુંજી રહી હતી અને તેના અર્થનુ તેના હૃદયમા મંથન ચાલી રહ્યુ હતુ આવી અપૂર્વ તત્ત્વવાર્તા તેણે પૂર્વે કદી સાભળી નહોતી યોગિરાજના શ્રીમુખે તે શ્રવણ કરવાનુ અહોભાગ્ય પ્રાપ્ત થયુ તેથી તે પોતાની પરમ ધન્યતા માનતો હતો હુ આ તીર્થસ્થળે આવી ચડયો એ બહુ સારૂ થયું મારી આ તીર્થયાત્રા બહુ ફળવતી થઈ નહિ તો આવા સત્પુરુષ-વિરલ સંતના દર્શન-સમાગમનો લાભ ક્યાથી મળત ? આ કોઈ પૂર્વપુણ્યનો અંકુર ફૂટી નિકળ્યો, તેથી અકસ્માત્ આ જંગમ તીર્થસ્વરૂપ મહાત્મા યોગિરાજનો મને અહી ભેગો થઇ ગયો આવા રમતારામ, અવધૂત, સાચા નિર્ગ્રંથ મુનીશ્વરનો 'જોગ' બનવો ખરેખર

દેવોને પણ દુર્લભ છે એમ તે ચિંતવતો હતો. યોગિરા કહેલી પ્રત્યેક તત્ત્વવાર્તા તેના હૃદયમાં સચોટ લાગી હતી પ્રતીત થઇ હતી તેમણે માર્ગ સબંધી ઉઠાવેલો કરુણ પોક તેના સહૃદય હૃદયને કરુણાભાવથી આર્દ્ર કરી વલોવી રહ્યો હતે કારણ કે કુશલ સદ્વૈદ્યની માફક સમાજની નાડ બરાબર પારખ આ સાચા સાધુપુરુષે તેના રોગનુ સાચુ નિદાન કરી, તે નિવારણનો સાચો ને સચોટ ઉપાય બતાવ્યો છે, એમ તે અંતરાત્મા સાક્ષી પૂરતો હતો. કવચિત તેમનો મીઠો ઠપ રૂપ પુણ્યપ્રકોપ ટપકી આવતો હતો, તે પણ તેમની જિનશાસ પ્રત્યેની અંતરદાઝવાળી પરમ ભક્તિ સૂચવતો હોઇ પ્રશ ભવ્ય ભાસતો હતો.

હજુ પણ તેને એક શંકા રહી હતી. ચર્મચક્ષુથી મા જોઈ રહેલો સમસ્ત સંસાર ભૂલ ખાઈ ગયો છે એ વાત તેને સમજાઈ, પણ જે નયને કરી માર્ગ જોઇએ, તે તો નયન છે, એમ જે યોગિરાજે કહ્યુ, તેમાં દિવ્ય નયન તે શુ ? એને હજુ સમજણ પડતી નહોતી તે દિવ્ય નયન શુ દેવતાઈ ચક્ષુ હશે ? કે કોઈ અદ્ભુત જાદુઇ શક્તિવા દૃષ્ટિ હશે ? કે કોઇ અંજન નજરબંધીનો ચમત્કાર હશે કે બીજુ કાંઈ હશે ? એ હજુ તેને સમજાતુ નહોતુ યોગિરાજ પાસેથી પ્રાતઃકાળે તેનુ યથાયોગ્ય સમાધાન જશે એમ તેને ખાત્રી હતી એટલે બહુ વિકલ્પ કર્યાથી શુ એમ ચિંતવતો ચિંતવતો તે શયન કરી ગયો.

દૃશ્ય ત્રીજું

દિવ્ય 'યોગદૃષ્ટિ' નયનથી દિવ્ય જિનમાર્ગ દર્શન

પછી પ્રાતઃકાળે વહેલા ઊઠી, પ્રાતઃવિધિથી પરવારી તેણે ગિરિરાજની તળેટી ભણી પગલાં માંડ્યાં ને અનુક્રમે ત્યાં પહોંચ્યો. ત્યાં દેવાલયમાં પ્રભુને પ્રણામ કરી, તે તેની પશ્ચાત્ ભૂમિકામાં પ્રવિષ્ટ થયો. ત્યાં સુંદર આમ્રવાટિકા હતી. ઊંચા આમ્રવૃક્ષો ફલભારથી લચી રહ્યા હતા. કોયલ મધુર સ્વરે ટહુકા કરી રહી હતી. સુગંધી પુષ્પદ્રુમોની સૌરભથી વાતાવરણ મઘમઘી રહ્યું હતું ને તેનાથી આકર્ષાઈને ભ્રમરો ગુંજારવ કરી રહ્યા હતા.

"રૂડો માસ વસંત ફૂલી વનરાજી રે, રાયણ ને સહકાર, વાલા;
કેતકી જાઈ ને માલતી રે, ભ્રમર કરે ગુંજાર વાલા."

—પંચકલ્યાણક પૂજા

ઋતુરાજ વસંતનો જાણે અત્ર અવતાર થયો હતો! પ્રકૃતિ જાણે આનંદથી પ્રફુલ્લ બની નૃત્ય કરી રહી હતી! આવા સુરમ્ય સ્થાનમાં તેણે આજુબાજુ નજર કરી, પણ યોગિરાજ દેખાયા નહિં એટલે એ એક શિલાતલ પર બેઠો ને યોગિરાજની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો.

ત્યાં થોડી વાર પછી દેવાલયની દિશામાંથી સુંદર કર્ણમધુર ધ્વનિ તેને સંભળાયો. તેની હલક ઉપરથી તેણે યોગિરાજનો સ્પષ્ટ અવાજ ઓળખ્યો, એટલે તે નિશ્ચિંતે સાંભળવા લાગ્યો—

" ચરમ નયન કરી મારગ જોવતો રે,
ભૂલ્યો સયલ સંસાર;
જિણે નયણે કરી મારગ જોઈએ,
નયન તે દિવ્ય વિચાર
પંથડો નિહાળુ રે બીજા જિનતણો રે
પુરુષપરંપર અનુભવ જોવતા રે,
અંધોઅંધ પલાય,
વસ્તુ વિચારે રે જો આગમે કરી રે,
ચરણ ધરણ નહિ ઠાય પંથ
કાળલબ્ધિ લહી પંથ નિહાળશુ રે,
એ આશા અવલંબ,
એ જન જીવે રે જિનજી જાણજો રે,
આનંદઘન મત અંબ પંથ

આ પંક્તિઓ યોગિરાજે એટલા બધા સહજ ભાવે
પુનઃ પુનઃ લલકારીને એટલું બધું ભક્તિપૂર વહાવ્યું કે
પાવન' પ્રવાહ જેને જેને સ્પર્
અપૂર્વ ભક્તિ તન્મયતા સર્વ અપૂર્વ ભક્તિરસમાં ત
લાગ્યા તે પથિકનો અંતરાત્મ
તે પરમ ભક્તિનિર્ભર સ્તવન સાંભળી અત્યંત હૃદયસિ
તેના ભાવ રોમાંચ ખડા થયા, આનંદાશ્રુ ઝરવા લાગ્યા
તે ભક્તિ તરંગિણીમાં નિમજ્જન કરવા લાગ્યો અને
એટલો બધો તન્મય થઈ ગયો કે તે આજુબાજુનું
પણ ભૂલી ગયો પછી થોડી વારે જ્યારે યોગિરાજ

મે આવીને 'અહો ! ભવ્ય ! તું વહેલો વહેલો આવી
ો છે કે ?' એમ મીઠા અવાજે બોલ્યા ત્યારે તેને ખબર
ી કે યોગિરાજ તો આવી ગયા છે એટલે સંભ્રમથી તે
કદમ ઊભો થયો ને વિનયથી નમસ્કાર કરી બોલ્યો–
ાત્મન્ ! ક્ષમા કરજો ! આપ આવ્યા છો એની મને
બર નહિં હું તો આપે વહાવેલા પરમ અદ્ભુત ભક્તિરસનો
સ્વાદ લઈ રહ્યો હતો અને એની ખુમારી એટલી બધી
ી હતી કે મને આપના આગમનની પણ ખબર ન પડી'

યોગિરાજ—હે ભદ્ર ! એમાં ક્ષમા કરવા જેવું છે શું ?
ા તારી ચેષ્ટા તો ખુશી થવા જેવી છે, પ્રમોદ પામવા જેવી
આ દેખી મારું ચિત્ત અત્યંત પ્રસન્ન થયું છે, કારણ કે
 ભક્તિમાં આહાર આદિ સર્વ સંજ્ઞા ભૂલાઈ જાય તે જ
શુદ્ધ ભક્તિ છે, અને તે જ અવંધ્ય યોગબીજ છે એમ
ોગાચાર્ય ભગવાન્ હરિભદ્રસૂરિએ કહ્યું છે આવી ભગવદ્
ક્તિની પ્રાપ્તિ થવી એ ચરમાવર્તનું લક્ષણ છે જેને છેલ્લો
ાવ-ફેરો હોય તેને આવી પરમાનંદ પદ આપનારી ભક્તિ
ગટે માટે હે ભવ્ય ! ખેદ ન કર, પણ પ્રમોદ પામ

૧ ઓઘદૃષ્ટિ તે 'ચરમ નયન' યોગદૃષ્ટિ તે 'દિવ્ય નયન'

એમ કહી યોગિરાજ શિલાપટ પ્રમાર્જીને તે ઉપર
બેરાજ્યા, ને પથિકને પણ બેસવાને સંજ્ઞા કરી, એટલે તે

આશ્રય કરે છે આવા પરમ ઉદારચિત્ત સાગરવરગંભીર મહાત્મા યોગીજનોની જે વિશ્વગ્રાહિણી ને વિરોધહારિણી પરમ ઉદાર દૃષ્ટિ તે યોગદૃષ્ટિ છે; કારણ કે તે તે દર્શન તે તે નયની અપેક્ષાએ સાચું છે, એમ આ યોગિજનો સારી પેઠે જાણે છે, એટલે સર્વ દર્શનોને તેઓ એક જિનદર્શનના અથવા શુદ્ધ આત્મદર્શનના અંગરૂપ માને છે, એક આત્મતત્ત્વના મૂળમાં તે સર્વ વ્યાપ્ત છે એમ જાણે છે એથી કરીને તેઓ પડી ખંડન-મંડનની મિથ્યા કડાકૂટમાં પડતા નથી

આમ ઓઘદૃષ્ટિ ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી, લૌકિકભાવવાળી છે, ને યોગદૃષ્ટિ તત્ત્વગ્રાહિણી, પરમાર્થદર્શી તથા લોકોત્તર ભાવવાળી છે ઓઘદૃષ્ટિમાં પોતપોતાના મત-દર્શનનો આગ્રહ હોય છે, અને મારું તે સાચું એમ માને છે, યોગદૃષ્ટિમાં કોઈ મત-દર્શનનો આગ્રહ કે વિકલ્પ હોતો નથી. સાચું તે મારું એમ માને છે ઓઘદૃષ્ટિ સંકુચિત ને છીછરી હોય છે, યોગદૃષ્ટિ વિશાળ ને ગંભીર આશયવાળી હોઈ સર્વનો

विनिवृत्ताग्रहतया मैत्र्यादिपारतन्त्र्येण गम्भीरोदाराशयत्वात् चारिसंजीवन्यचारकचारणनीत्येति " —શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયવૃત્તિ

' સઘન અઘન દિન રયણિમાં, બાલ વિકલ ને અનેરા રે
અર્થ જુએ જેમ જુજુઆ, તિમ ઓઘ નજરના ફેરા રે
વીર જિનેસર દેશના

દર્શન સકલના નય ગ્રહે આપ રહે નિજ ભાવે રે,
હિતકરી જનને સંજીવની, ચારો તેહ ચરાવે રે વીર૦ "
શ્રી યશોવિજયજીકૃત શ્રી યોગદૃષ્ટિ સજ્ઝાય

સમાવેશ કરે છે ઓઘદૃષ્ટિવાળો ભવાભિનંદી હોઈ ×લોકપંક્તિમાં બેસે છે, તે જનમન-રંજનાર્થે પ્રવૃત્તિ કરે છે, યોગદૃષ્ટિવાળો મુમુક્ષુ આત્માર્થી પુરુષ લોકપંક્તિથી પર હોઈ કેવલ આત્મકલ્યાણાર્થે સમસ્ત પ્રવૃત્તિ કરે છે

દૃષ્ટિ ઉન્મીલન પ્રમાણે દર્શન

આ યોગદૃષ્ટિ જેમ જેમ ખુલે છે, તેમ તેમ વસ્તુતત્ત્વનું વિશેષ નિર્મલ દર્શન થતું જાય છે જેમ આંખ મીંચેલી હોય, તે જરાક ઉઘડે તો પાસેના પદાર્થનું ઝાંખું દર્શન થાય, વધારે વધારે ઉઘડતાં વધારે દૂર દૂરનું દર્શન થતું જાય છે ને છેવટ સંપૂર્ણ ખુલતાં અનંત આકાશ પણ દેખાય છે, તેમ યોગદૃષ્ટિ જરાક ઉન્મીલન થતાં-ઉઘડતાં તત્ત્વનું ઝાંખું મંદ દર્શન થાય છે, વિશેષ ખુલતાં વિશેષ દેખાય છે ને સંપૂર્ણ ખુલતાં અનંત વિશ્વસ્વરૂપ પ્રગટ ભાસે છે દૃષ્ટિના ઉન્મીલન પ્રમાણે દર્શનની તરતમતા હોય છે

× लोकाराधनहेतोर्या मलिनेनान्तरात्मना ।
क्रियते सत्क्रिया सात्र लोकपंक्तिरुदाहृता ॥
भवाभिनन्दिनो लोकपंक्त्या धर्मक्रियामपि ।
महतो हीनदृष्ट्योच्चैर्दुरन्तां तद्विदो विदुः ॥ ”

—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત યોગબિંદુ

' જગતને રૂડું દેખાડવા અનંતવાર પ્રયત્ન કર્યો તેથી રૂડું થયું નથી કેમકે પરિભ્રમણ અને પરિભ્રમણના હેતુઓ હજુ પ્રત્યક્ષ રહ્યા છે એક ભવ જો આત્માનું રૂડું થાય તેમ વ્યતીત કરવામાં જશે, તો અનંત ભવનું સાટું વળી રહેશે એમ હું લઘુત્વભાવે સમજ્યો છઉં

——મહાતત્ત્વદ્રષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આમ જાતિસ્વરૂપથી યોગદૃષ્ટિ એકરૂપ છતા, આવરણ અપાયના ભેદથી એના આઠ સ્થૂલ ભેદ પડે છે જેમ આખ આડે આવરણરૂપ પડદો ગાઢ હોય તો ઘણું ઓછુ દેખાય, પછી જેમ જેમ આવરણ પટલ દૂર થતુ જાય તેમ તેમ વધુ દેખાય છે, ને છેવટે સપૂર્ણ આવરણ ખસતા સપૂર્ણ દર્શન થાય છે, તેમ સમ્યગ્ દર્શનને આવરણભૂત મોહનો પડદો જેમ જેમ ખસતો જાય છે, તેમ તેમ નિર્મલ શુદ્ધ દર્શન થતું જાય છે આમ યોગીઓની સદૃષ્ટિ એકરૂપ છતા વ્યક્તિભેદે સ્થૂલ આઠ* પ્રકારની છે

સદૃષ્ટિ એકરૂપ છતા આઠ પ્રકારની

૨ આઠ યોગદૃષ્ટિનુ સામાન્ય સ્વરૂપ

પથિક—મહાત્મન્ ! તે આઠ દૃષ્ટિ કઈ છે ? તેનુ સ્વરૂપ શુ છે ? તે કહેવા કૃપા કરો

યોગિરાજ—જિજ્ઞાસુ ભવ્ય ! આ વિષય ઘણો મોટો છે તે સમજવા માટે ઘણી ધીરજ જોઈશે અને અત્રે વિસ્તારવા જતા વિસ્તરતર થઈ જવાનો ભય છે, છતા તારી જિજ્ઞાસા છે તો સાવ સંક્ષેપમા કહુ છુ

આઠ યોગદૃષ્ટિ

મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્રા અને સ્થિરા, કાતા, પ્રભા, પરા એ આઠ યોગદૃષ્ટિના નામ છે તે દૃષ્ટિઓમા બોધ-

---

* " इय चावरणापायभेदादष्टविधा स्मृता ।
सामान्येन विशेषस्तु भूयांस सूक्ष्मभेदत ॥ "
—શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

પ્રકાશની જે તરતમતા છે તે સમજવા માટે જ્ઞાનીઓએ આ પ્રમાણે ઉપમા યોજી છે મિત્રા, તારા, બલા ને દીપ્રા એ ચાર દૃષ્ટિઓનો બોધ-પ્રકાશ અનુક્રમે તૃણના અગ્નિકણ જેવો, છાણાના અગ્નિકણ જેવો, કાષ્ઠના અગ્નિકણ જેવો ને દીપકની પ્રભા જેવો હોય છે, અને સ્થિરા, કાંતા, પ્રભા, પરા એ ચાર દૃષ્ટિઓનો બોધ-પ્રકાશ અનુક્રમે રત્નની પ્રભા જેવો, તારા, સૂર્ય ને ચંદ્રની પ્રભા જેવો છે ચોથી દીપ્રા દૃષ્ટિ સુધી મિથ્યાત્વની સંભાવના છે, સ્થિરાથી માંડીને સમ્યક્ત્વ હોય છે

પથિક—યોગિરાજ ! પ્રથમ ચાર દૃષ્ટિમા મિથ્યાત્વ હોય છે, છતા તેને યોગીઓની સદ્દૃષ્ટિમા—સમ્યગ્દૃષ્ટિમા કેમ ગણી ?

મિત્રાદિ પ્રથમ ચારમા મિથ્યાત્વ છતા સદ્દષ્ટિ શી રીતે ?

યોગિરાજ—કારણમા કાર્યના ઉપચારથી મિત્રાદિ પ્રથમ ચાર દૃષ્ટિમા મિથ્યાત્વ છે એ ખરૂ, પણ તે ઉત્તર કાળમા સમ્યગ્દૃષ્ટિના અમોઘ કારણરૂપ× થાય છે, એટલે તેને પણ સદ્દૃષ્ટિ કહી આ સમજવા માટે આ સ્થૂલ દૃષ્ટાંત છે—શુદ્ધ સાકરના ચોસલાની બનાવટમા અનેક પ્રયોગમાથી પસાર થવુ પડે છે ત્યારે તેની બનાવટ નીપજે

× " अवन्ध्यसद्दृष्टिहेतुत्वेन मित्रादिदृष्टीनामपि सतीत्वादिति । वर्षोल्लकनिष्पत्तिविधुरसखण्डगुडकल्पा चरमेतरा खण्डशर्करामत्स्यण्डवर्षोल्लकसमाश्चेतरा इत्याचार्या । इक्ष्वादीनामेव तथाभवनादिति इक्ष्वादिगोचरा एवैताः एतेषामेव संवेगमाधुर्योपपत्ते । इत्युक्तत्वादिति नलादिकल्पास्तथाऽभव्या संवेगमाधुर्यशून्यत्वात् । "

—श्री योगदृष्टिसमुच्चय वृत्ति

છે પ્રથમ તો ઇક્ષુ-શેરડી જોઇએ, પછી તેનો રસ કાઢવામ
આવે, તેને ઉકાળીને કાવો બનાવે, તેમાથી ગોળ બને, પછી
ખાંડ થાય, તેમાથી શર્કરા-ઝીણી સાકર બને, તેમાથી અશુદ્ધ
સાકરના ગઠ્ઠા થાય ને છેવટે શુદ્ધ સાકરના ચોસલા બને

આમા શેરડીથી માડીને ગોળ સુધીની અવસ્થા બરાબ
મિત્રા આદિ ચાર દૃષ્ટિ છે, અને ખાડથી માડીને શુ
ચોસલા સુધીની અવસ્થા બરાબ
ઇક્ષુ આદિનું દૃષ્ટાંત — છેલ્લી ચાર દૃષ્ટિ છે પણ પ્રથ
પૂર્વ ચાર અવસ્થા ન હોય ત
ઉત્તર ચાર અવસ્થા ઉપજે જ કેમ ? મૂળ શેરડી જ ન હો
તો શુદ્ધ સાકરની આશા રાખવી તે આકાશકુસુમ જેવી
વધ્યાપુત્ર સમાન છે મિત્રા દૃષ્ટિને શેરડી સાથે સરખા
તે બરાબર છે, કારણ કે તેમાથી સવેગરૂપ માધુર્યની-મ
રસની નિષ્પત્તિ થાય છે ભવ્ય જીવોને જ આ મિત્રા આ
દૃષ્ટિ સાપડે છે,-અભવ્યોને કદી નહિ કારણ કે તે અભવ્
તો બરુ જેવા છે બરુને ગમે તેટલો પીલો તો પણ તેમા
રસ નીકળે નહિ, તેમ અભવ્યને કોઇ કાળે સવેગરૂપ માધુ
નીપજતુ નથી આમ આ મિત્રાદિ દૃષ્ટિ ઇક્ષુ આદિ સ્થાન
હોઇ ઉત્તર સદ્દૃષ્ટિના કારણરૂપ થાય છે, તેથી તેને
ઉપચારથી સદ્દૃષ્ટિમાં ગણી છે બાકી પરમાર્થથી તો સ્થિ
આદિ છેલ્લી ચાર દૃષ્ટિ જ નિરુપચરિત સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે
આઠ યોગદૃષ્ટિમા અનુક્રમે યમ, નિયમ આદિ આઠ *યોગ

* ' यमादियोगयुक्तानां खेदादिपरिहारत ।
अद्वेषादिगुणस्थान क्रमेणैषा सतां मता ॥ '—શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુ

છે, ખેદ આદિ આઠ દોષનો ત્યાગ થાય છે, ને અદ્વેષ, જિજ્ઞાસા આદિ આઠ ગુણ પ્રગટે છે તેનુ વિશેષ સ્વરૂપ જાણવા ઇચ્છતો હો તો તુ અવકાશે યોગાચાર્ય શ્રી હરિભદ્રજીકૃત **યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, યોગબિન્દુ આદિ ઉત્તમ ગ્રથરત્નો શાતિથી અવલોકજે**

પથિક—આ યોગદષ્ટિ છે એમ કયા સામા થ લક્ષણે ઓળખાય ? ને તેનુ ફલ શુ ?

યોગિરાજ—સતશ્રદ્ધાસગત બોધ× તે દષ્ટિ કહેવાય એટલે જ્યા સતપુરુષની ને સત્પુરુષના વચનની શ્રદ્ધાવાળો બોધ હોય છે, અને સ્વચ્છદનો ત્યાગ હોય છે ત્યા સામાન્યપણે આ દષ્ટિની પ્રાપ્તિ સમજવી અને આવો શ્રદ્ધાયુક્ત બોધ જ્યા હોય છે ત્યા નિષિદ્ધ એવી અસત પ્રવૃત્તિનો વ્યાઘાત થાય છે, અસત્ પ્રવૃત્તિ અટકી પડે છે અને સતપ્રવૃત્તિપદ મુક્તિપદ હેચાઇને નિકટ આવતુ જાય છે આ મુક્તિપદની પ્રાપ્તિ એ જ આ યોગદષ્ટિનુ છેવટનુ ફળ છે, કારણ કે મોક્ષની સાથે યોજે તે યોગ કહેવાય છે 'मोक्षेण योजनाद् योग ' એવા યોગ પ્રભવિની દષ્ટિ તે યોગદષ્ટિ છે, એટલે યોગદષ્ટિનુ ફલ મોક્ષ છે

યોગદષ્ટિનુ લક્ષણ અને ફળ

ઉક્ત આઠ દષ્ટિમા **મિત્રા** આદિ પ્રથમની ચાર દષ્ટિ

× 'सच्छ्रद्धासगतो बोधो दृष्टिरित्यभिधीयते ।
असत्प्रवृत्तिव्याघातसत्प्रवृत्तिपदावह ॥' —યો દ સ

પ્રતિપાતી+ પણ હોય છે, આવીને પાછી ચાલી પણ જાય,—ચાલી જાય જ એમ નહિં એટલે કે તે પ્રતિપાતી કે અપ્રતિપાતી હોય પ્રતિપાતી થાય તો તે સાપાય હોય છે—એટલે કે નરકાદિ અપાયયુક્ત હોય છે છેલ્લી ચાર તો અપ્રતિપાતી જ હોય છે, આવ્યા પછી કદી પડતી નથી અપ્રતિપાતી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થયા પછી મોક્ષ પર્યંત કદી પતન થતું નથી, ને મુક્તિમાર્ગે અખંડ *પ્રયાણ થયા કરે છે કદાપિ વચ્ચે રાતવાસા જેવા દેવાદિ ભવ કરવા પડે, તેથી ચરણનો વિઘાત-અંતરાય ઉપજે છે, તો પણ પ્રયાણનો ભંગ થતો નથી અમુક સ્થળે જવા નીકળેલો મુસાફર વચ્ચમાં જેમ રાતવાસો કરી પોતાનો થાક ઉતારી નાખે છે, તેમ આ મુક્તિમાર્ગનો વટેમાર્ગુ પણ

મિત્રાદિ ચાર પ્રતિપાતી પણ હોય સ્થિરાદિ ચાર અપ્રતિપાતી જ

+ ' प्रतिपातयुताश्चाद्याश्चतस्रो नोत्तरास्तथा ।
सापाया अपि चैतास्तत्प्रतिपातेन नेतराः ॥ ' —યો. દ. ૨

* " प्रयाणभङ्गाभावेन निशि स्वापसमः पुनः ।
विघातो दिव्यभवतश्चरणस्योपजायते ॥ " —શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

દૃષ્ટિ થિરાદિક ચારમાં મુગતિપ્રયાણ ન ભાંજે રે
રયણી શયન જેમ શ્રમ હરે સુરનર સુખ તિમ છાજે રે " વીર૦
—શ્રી યોગદૃષ્ટિસજ્ઝાય

મુક્તિમાર્ગે ગમન કરવા ઇચ્છી યોગી પ્રવાસી
આઠે મિત્રાદિ મંજલ તે શુદ્ધ ભાવે ઉપાસી,
વચ્ચે વચ્ચે ક્વચિત કરતો દિવ્ય જ મે વિસામા
પ્હોંચે છે ત પ્રગતિ કરતો સચ્ચિદાનંદ ધામા
શ્રી યોગદૃષ્ટિકળશ (ડૉ. ભગવાનદાસ વિરચિત)

દેવાદિ અવરૂપ સન્નિવાસ કરે છે, પણ તેથી કાંઈ મુક્તિ માર્ગના અખંડ પ્રયાણમાં ભંગ પડતો નથી. આમાં પાછા પડવાની, પીછેહઠ કરવાની તો વાત જ નથી, આગળ જ વધવાનું છે, આગળ જ પ્રગતિ કરવાની છે, એટલે યોગમાર્ગે આગળ ધપતો ધપતો આ દિવ્ય નયનને પામેલો યોગદૃષ્ટિવાન્ મુમુક્ષુ પથિક પોતાના ઈષ્ટ મોક્ષસ્થાને પહોંચે જ છે. આવો અતુલ મહાપ્રભાવ આ દિવ્ય નયનનો—યોગદૃષ્ટિનો છે.

દિવ્ય યોગદૃષ્ટિ નયનથી દિવ્ય જિનમાર્ગ દર્શન

અને આ ઉપરથી તને પ્રતીત થશે કે આ દિવ્ય નયન એટલે મુખ્યપણે પરમાર્થથી સ્થિરા આદિ યોગદૃષ્ટિ જ છે, કારણ કે તે દૃષ્ટિમાં જ નિશ્ચયથી સ્વસંવેદન જ્ઞાન અથવા પ્રત્યક્ષ આત્મદર્શન થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો નિશ્ચય વેદ્યસંવેદ્યપદ અથવા નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન અહીં જ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા આ દિવ્ય નયનને અથવા પરમાર્થ સમ્યગ્દૃષ્ટિને જે પામે છે, તે જ સાક્ષાત્ માર્ગ દેખી શકે છે. કારણ કે ભગવાન જિનેશ્વરનો મૂળ માર્ગ+ પરમાર્થ સત્યથી છે, અને પરમાર્થ નિશ્ચય સમ્યગ્દૃષ્ટિથી જ તે સમ્યક્પણે દેખી શકાય છે. બાકી બીજા જે ચર્મચક્ષુથી—બાહ્ય દૃષ્ટિથી તે માર્ગ જોવા જાય છે, તે ભ્રાંતિથી ભૂલા પડી ગોથું ખાઈ જાય છે. એટલા માટે જ મેં કહ્યું હતું કે—

+ ' જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રની શુદ્ધતા રે,
એકપણે અને અવિરુદ્ધ મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે.
જિનમારગ તે પરમાર્થથી રે એમ કહ્યું સિદ્ધાંતે બુધ. મૂળ મારગ૦

" ચરમ નયણ કરી મારગ જોવતો રે,
ભૂલ્યો સયલ સંસાર,
જેણે નયણે કરી મારગ જોઈએ રે,
નયન તે દિવ્ય વિચાર
પંથડો નિહાળું રે બીજા જિનપો રે " ૭

વારુ, આજે આટલું બસ છે તે મનન કરજે અને કાલે પુનઃ આ જ સ્થળે મળજે

પથિક—જેવી આજ્ઞા

(બન્ને જાય છે)

લિંગ અને ભેદો જે વ્રતના રે, દ્રવ્ય દેશકાળાદિ ભેદ. મૂળ મારગ૦
પણ જ્ઞાનાદિની જે શુદ્ધતા રે, તે તો ત્રણે કાળે અભેદ. મૂળ મારગ૦ '
—મહાતત્ત્વજ્ઞ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

'અધોઅંધ પલાય'

[બીજે દિને પથિક તે જ સ્થળે યોગિરાજને મળે છે અને જિજ્ઞાસાથી પૂછે છે–]

૧ અંધ પુરુષ પરંપરા પાસેથી દિવ્ય નયનની આશા વ્યર્થ

પથિક—મહાત્મન્ ! આ દિવ્ય નયન તો કોઈ અદ્ભુત વસ્તુ છે ! આવા દિવ્ય નયનથી–સમ્યગ્ યોગદૃષ્ટિથી જ મોક્ષમાર્ગ દેખી શકાય એ આપનુ કથન હવે મને સમજાવા લાગ્યું છે ખરેખર ! એ દિવ્ય નયન જ પરમ કલ્યાણ આપનાર છે સાચા મુમુક્ષુ પુરુષે તે પ્રાપ્ત કરવા સર્વાત્માથી પરમ પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ આપે આ તેનુ રસપ્રદ સ્વરૂપ ટુકમા કહ્યુ તે પણ કેટલુ બધુ રોચક ને હૃદયગમ છે ! તો પછી તેની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ તો કેટલી બધી આનંદદાયક ને પરમાર્થમાર્ગપ્રદર્શક થઈ પડે ? તેનો હવે મને કઈક ખ્યાલ આવે છે એ પરમાર્થદૃષ્ટિ વિના તો બધુ ય અંધારુ છે 'આખ વિના અંધારુ રે' એમ લોકોક્તિ કહેવાય છે, તે અહીં પરમાર્થમાર્ગમા સાવ સાચી જણાય છે યોગિરાજ ! તે દિવ્ય નયન પ્રાપ્ત કરવાની મને તીવ્ર ઈચ્છા ઉપજી છે તે કેમ પ્રાપ્ત થાય ? કોની પાસેથી પ્રાપ્ત થાય ? કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? તેનો સુગમ ઉપાય આપ કૃપા કરીને દર્શાવો આગલી બધી આ પુરુષપરંપરા છે, તેમાથી શું કયાય એ

આ અદ્ભુત દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ કેમ થાય ?

દિવ્ય દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ થશે ? જુઓ ! આટલા બધા આચાર્ય નામધારીઓ છે ભક્તજનો તેની બિરુદાવલી બોલે છે કોઈ આચાર્યચક્રવર્તી, કોઇ આચાર્યચૂડામણિ, કોઇ સૂરીશ્વર કહેવાય છે કોઈ જિનશાસનોદ્ધારક, કોઇ અર્હતશાસનપ્રભાવક કોઈ જિનાગમરહસ્યજ્ઞાતા, કોઇ સાક્ષાત્ સરસ્વતી વગેરે બિરુદ ધરાવે છે કોઇ ધીર ગંભીર સ્વરે શાન્ત વ્યાખ્યાનો આપે છે, ને કોઇ મોટા સ્વરે દીક્ષામાં પર્યાપ્તિ પામતા ઉદ્દામ ઉપદેશો કરે છે તેઓની પાસેથી શું આ દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ થશે ? વળી આટલા બધા ઉપાધ્યાય આદિ પદવીના ધારક પુરુષો છે, મોટા વિદ્વાન્ પંડિત ગણાય છે, વાદીને પરાજિત કરે એવા તર્કનિપુણ ને ખંડનમંડનનિષ્ણાત છે શાસ્ત્રના અઠંગ અભ્યાસી ને અભ્યાસ કરાવનાર છે, તેઓની પાસેથી શું દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ થશે ? વળી સેંકડોની સંખ્યામાં સાધુવેષધારીઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેઓ બાહ્ય ક્રિયાકાંડમાં ચીવટવાળા ને કાયક્લેશરૂપ તપશ્ચર્યામાં એક્કા છે ગૃહસ્થો ‘જી જી’ કહીને તેમનો પડ્યો બોલ ઝીલે છે, ને તેઓ પણ તે ગૃહસ્થોને પોતપોતાના વાડામાં બરાબર પૂરાઇ રહેવાનો બોધ દૃઢ કરવાની તકેદારી રાખે છે તેઓની પાસેથી શું આ દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ થશે ? આ સંબંધી આપનો અનુભવ શું કહે છે ? તે હું જાણવા ઇચ્છું છું

યોગિરાજ—હે ભવ્ય ! જે પામેલો હોય તેની પાસેથી પમાય દીવામાંથી દીવો પ્રગટે કુવામાં હોય તો હવાડામાં આવે આ નગ્ન સત્ય છે દેખતો હોય તે દેખાડે, એટલે કે કોઈ દિવ્યચક્ષુ પ્રાપ્ત દ્રષ્ટા પુરુષ હોય તો તે અવશ્ય માર્ગ દેખાડી

દિવ્ય નયનપ્રાપ્ત દ્રષ્ટા પુરુષની દુર્લભતા

શકે, દિવ્ય ચક્ષુ આપી શકે; પણ ખેદની વાત એ છે કે વર્તમાન સમાજની સ્થિતિનો વિચાર કરીએ છીએ તો આંખે અંધારા આવે એવી કરુણ સ્થિતિ છે, કારણ કે પરમાર્થથી સાક્ષાત્ માર્ગદ્રષ્ટા એવા દિવ્ય નયન-પ્રાપ્ત પુરુષની અત્રે બહુ બહુ ખામી જણાય છે ભારી ખોટ જણાય છે આ કાળ દુષમ છે, એટલે જ એવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષનો જોગ મળવો પરમ દુર્લભ છે હમણા તો મને એવો કોઇ દિવ્ય નયન પામેલો પુરુષ પ્રાયે દેખાતો નથી ને આ જે પુરુષપર પગની તુ વાત કરે છે, તેમા પણ કાંઈ સાર નથી-કંઇ માલ નથી.

ભાવાચાર્ય દ્રવ્યાચાર્ય આદિના વિવેકની જરૂર

કારણ કે તે જે આચાર્યાદિ કહ્યા તે આચાર્યાદિમા હોવા યોગ્ય શાસ્ત્રોક્ત ગુણલક્ષણથી રહિત હોય તો પ્રાયે તે પણ મુખ્યત્વે દ્રવ્યથી છે, ભાવથી નહી પણ ભાવથી આચાર્યપણુ, ઉપાધ્યાયપણુ કે સાધુપણુ છે કે નહિ, તે પ્રાયે કોઈ જોતું નથી, તેની કોઇ પરીક્ષા કરતું નથી ! જેને પચ પરમેષ્ઠિમા ગૌરવભર્યું સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે એવા ભગવાન આચાર્યાદિની* આત્મદશા કેવી અદ્ભુત, કેવી વીતરાગ, કેવી પ્રશમપ્રધાન હોવી જોઇએ, તેનુ ગુણસ્થાન કેવું ઊંચુ હોવુ જોઇએ, તેનો વિચાર કરવા કોઇ તસ્દી લેતુ નથી ! આ તો અમારા કુલ સપ્રદાયના આચાર્ય છે, અમારા મા'રાજ છે,

* 'ધન્ય તે મુનિવરા રે, જે ચાલે સમભાવે
ભવસાયર લીલાએ ઉતરે, સયમ કિરિયા નાવે ધ ન્ય૦"
શ્રી યશોવિજયજીકૃત સાડા ત્રણસો ગાથાનુ સ્તવન

એવા મમત્વભાવથી પ્રેરાઈને પ્રાયે લોકો પોતાના કુલગુરુનું મમત્વ-અભિમાન રાખે છે, પણ ભાવયોગી એવા ભાવાચાર્ય, ભાવઉપાધ્યાય, ભાવસાધુનું જ મુખ્યપણે માન્યપણું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તે લક્ષમાં રાખતા નથી એટલે જ પ્રાયે વર્તમાન સમાજની શોચનીય અવદશા થઈ પડી છે, કારણ કે લોકો દ્રવ્યસાધુ-ભાવસાધુનો વિવેક કરતા નથી, કે જાણતા નથી, ને વેષમાં સાધુપણું માની ગમે તેવા દ્રવ્યલિંગીને આદર આપે છે ને પોષે છે + એટલે લોકઅભિપ્રાયનું કોઈ પણ નિયંત્રણ નહિં રહેવાથી, સાધુઓ પણ કવચિત્ શિથિલાચારી બની ભાવસાધુપણું પામવાને બદલે વેષની વિડંબના કરે એવી સંભાવના રહે છે આથી ઊલટું જો લોકો ભાવસાધુને જ માન્ય કરતા હોય, તો તેવું શિથિલાચારીપણું પ્રવેશવા ન પામે, ને સાધુઓ પણ ભાવસાધુત્વ સાધવા ભણી સતત પ્રયત્નશીલ બને કેટલાક આચાર્યોનો મત તો એવો છે કે-ભાવસાધુત્વ પ્રથમ હોવું જોઈએ ને પછી તેના સૂચક પ્રતીકરૂપ દ્રવ્યલિંગ ધારણ કરવું જોઈએ ગાડી આગળ ઘોડો હોવો જોઈએ, નહિ કે ગાડી પાછળ, તેમ ભાવસાધુત્વ પ્રથમ હોવું જોઈએ ને પછી

ભાવાચાર્ય આદિનું જ મુખ્યપણે માન્યપણું

+ 'કૂટ નિમ જિમ પ્રગટ વિ બક જાણી નમતાં દોષ
નિદ્ધંધસ જાણીને નમતાં તિમજ કહ્યો તસ પોષ રે જિનજી !
શ્રી યશોવિજયજીકૃત સાડા ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન

बाह्यग्रन्थत्यागान्न चारु न चात्र तदितरस्यापि ।
कञ्चुकमात्रत्यागान्न हि भुजगो निर्विषो भवति ॥
શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત ષોડશક

દ્રવ્ય અથવા બીજી અપેક્ષાએ દ્રવ્ય પ્રથમ ગણીએ તો પણ તે ભાવસાધુત્વનું કારણ થઈ પડે તો જ તેનું સફળપણુ અને કોઈ અપેક્ષાએ માન્યપણું છે, નહિ તો વેષવિડંબના માત્ર જ થઈ પડે! આ ગમે તેમ હો, પણ સર્વત્ર ભાવાચાર્ય આદિનું જ મુખ્યપણે માન્યપણુ છે, એ વાત નિર્વિવાદ છે અને તેવા પ્રકારે યોગાચાર્ય ભગવાન્ હરિભદ્રસૂરિએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યુ છે —

आचार्यादिष्वपि ह्येतद्विशुद्धं भावयोगिषु ।
वैयावृत्त्यं च विधिवच्छुद्धाशयविशेषतः ॥ શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

અર્થાત્–ભાવયોગી એવા આચાર્યાદિ પ્રત્યે આ વિશુદ્ધ કુશળ ચિત્તાદિ રાખવુ તે ઉત્તમ યોગબીજ છે, અને વિધિયુક્તપણે શુદ્ધ આશયવિશેષથી તેમનુ (ભાવાચાર્યઆદિનું) વૈયાવૃત્ય કરવું તે પણ યોગબીજ છે

પણ મોટા ખેદની વાત છે કે વર્તમાનમાં તથાપ્રકારના ભાવયોગી, ભાવાચાર્ય, ભાવસાધુ× આદિના દર્શન અતિ અતિ દુર્લભ થઈ પડ્યા છે કોઈ ખૂણે ખાચરે કોઈ વિરલ સંત હોય તો ભલે, બાકી દ્રવ્યાચાર્ય–દ્રવ્યસાધુ આદિની તો વિપુલતા છે, પણ તેથી કાંઈ વળે નહિ, કારણ કે દ્રવ્યાચાર્યાદિને માનવા તે કૂટરૂપમાં* અકૂટબુદ્ધિરૂપ છે, કૂડાને રૂડા માનવા

× "ભાવિત જ્ઞાની શુ મનતા તન મન વચને સાચા,
દ્રવ્ય–ભાવ સુધા જે ભાખે સાચી જિનની વાચા ધન્ય
શ્રી યશોવિજયજી

* 'किंविशिष्टेषु ? आह — भावयोगिषु' । न द्रव्याचार्यादिष्वधर्मलक्षणेषु कूटरूपे सत्यकूटबुद्धेरप्यसुन्दरत्वात् । ' શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયવૃત્તિ
' ભાવાચાર્ય સેવના, ભવ ઉદ્વેગ સુઠામો રે '— શ્રી યોગદૃષ્ટિ સઝઝાય

બરાબર છે અને તે સારૂ નથી, એમ શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ ચોકખેચોકખુ કહ્યું છે એટલે આવી પુરુષપરપરા પાસેથી દિવ્ય નયનની આશા રાખવી તે વ્યર્થ છે, કારણ કે ઉત્તરોત્તર સદ્ગુરુપ્રસાદથી દિવ્ય નયન પ્રાપ્ત કરતી અખંડ પુરુષપરપરા પણ પ્રાયે કયા રહી છે ? અત્રે તો પ્રાયે અધની પાછળ અધ દોડે એના જેવી સ્થિતિ છે

" પુરુષપરપર અનુભવ જોવતા રે,
અધોઅધ પલાય "

બધાય એમ દાવો કરે છે કે—અમે જિનની પરપરામા છીએ સૌ પોતપોતાની ગાય છે, પણ તેઓનો અનુભવ જો જોઈએ છીએ તો તેમા કાઈ દિવ્ય નયનનો ચમત્કાર દેખાતો નથી. જિન જેવા પરમાત્માની પરપરા સાચવવાનો દાવો કરનાર પુરુષમા જેવો આત્મઅનુભવ જોઈએ, જેવો આત્મવિકાસ જોઈએ, જેવો અધ્યાત્મપરિણતિભાવ જોઈએ, જેવો દિવ્ય દૃષ્ટિનો આવિષ્કાર જોઈએ, તેનો છાંટો પણ પ્રાયે અત્ર દેખાતો નથી એટલે આ પુરુષપરપરા પણ પ્રાયે આધળાની પાછળ આધળા દોડતા હોય એવી છે, પ્રાયે ગાડરિયા પ્રવાહ જેવી ગતાનુગતિકતા અનુસરનારી છે

'પુરુષપરપર અનુભવ જોવતા રે અધોઅધ પલાય'

૨ 'વસ્તુ વિચારે રે જો આગમે કરી રે,
ચરણ ધરણ નહિ ઠાય '

પથિક—મહાત્મન્ ! આપ એમ કેમ કહો છો ? કયા આધારથી કહો છો ?

ક્યા આત્મોપદેશ ?
ક્યા આચરણ ?

યોગિરાજ—હે ભદ્ર ! શુદ્ધ હેતુપૂર્વક, અનુભવથી કહું છું, શાસ્ત્ર આધારથી કહું છું, કારણ કે આગમનો જે મુનિપણાનો–શ્રમણપણાનો+ નિર્મલ આદર્શ છે, તેને અનુસરીને જે વસ્તુ વિ[illegible] બેસે, વસ્તુસ્થિતિ જોવે, તો એના કથનમાં ને આ લોકોના આચરણમાં આકાશ-પાતાળનું અંતર છે, 'ચાંપુ પણ નહિ હોય'—પણ મુખ્યાનું [illegible] આગમમાં જ્યારે વીતરાગતાની વાત કરી છે, [illegible] દાવો તો તેને અનુસરવાનો [illegible] છે, [illegible] રાગદ્વેષ ! વીતરાગે [illegible] ઉપદેશી છે [illegible] વાદ [illegible] [illegible] સાથે દયાથી [illegible] રોજાનો દાવો કરતા [illegible] ! તત્ત્વશૂન્ય નાના નાના શુદ્ર [illegible] નિર્માલ્ય ચર્ચાઓને નિમિત્તે મોટા મોટા ઝઘડા-ટંટા-કીમીઆદ ઉપસ્થિત કરે છે ! યોગ્ય વિતંડાવાદ

+ 'દીઠા આર્દ્ર અનારથ જનથી, જૈન આર્યમાં જોગ
તેમાં પણ પરિણત જન થોડા, શ્રમણ અલ્પ-બહુ ભોગ'
—શ્રી યશોવિજયજી

* [illegible] दुस्सहा ।
[illegible] सरागदोषा बहु [illegible] ॥

ઊભા કરી સમય ને શક્તિનો અપવ્યય કરી સમાજની ક્ષીણતા કરે છે ! જે વીતરાગનું નામ પણ શાંતિ ફેલાવે છે તે વીતરાગ ધર્મના અનુયાયીઓમાં તો વીતરાગતાનું જ વલણ હોય, નહિ તો તે અનુયાયી શાના ? નામ માત્ર અનુયાયી હોય તો ભલે હો ! કોઈ શાંત વૃત્તિવાળા મહાનુભાવ સાચા મુમુક્ષુ આત્માઓ પણ છે, પરન્તુ તે વિરલાઓ બહુ અલ્પ માટે વર્તમાન પુરુષપરંપરા પાસેથી દિવ્ય નયનની અપેક્ષા રાખવી તે પ્રાય અન્તગલસ્તન જેવી વ્યર્થ છે, માટે જ મારે સખેદ કહેવું પડે છે કે—

" પુરુષપરંપર અનુભવ જોવતા રે,
અંધોઅંધ પલાય,
વસ્તુ વિચારે રે જો આગમે કરી રે,
ચરણ ધરણ નહિ ઠાય
પંથડો નિહાળું રે બીજા જિનતણો રે " ૩

આ બધું હું મારા જાતિ અનુભવથી કહું છું, કારણ કે હું તે તે લોકોની મધ્યે પૂર્વે ઘણો વખત વસ્યો છું તેઓના નિકટ પરિચયમાં આવ્યો છું તેઓના આચાર, વિચાર, દશા આદિ મે જોયા છે, અને શ્રમણ ભગવાન્ મહાવીરના મૂળ પરમાર્થ માર્ગથી—અધ્યાત્મપરિણતિમય મોક્ષ માર્ગથી કેટલા દૂર-સુદૂર છે તે સખેદ અનુભવ્યું છે તે પરમ શાંતિપ્રદ માર્ગનો તેમને તાત્ત્વિક લક્ષ નથી, એટલે

માનાર્થ આદિની ખેવના તેટલી આત્માર્થની નહિ !

તેઓ કા તો તથારૂપ આત્મપરિણતિમય ક્રિયા વગરના શુષ્ક જ્ઞાનમા તણાઈ ગયા છે, અને કા તો અતરગ ભાવરૂપ સ્પર્શ વિનાના બાહ્ય ક્રિયાકાડમા જડપણે રાચતા રહી પ્રાય ક્રિયાજડ

પ્રગટ દૃષ્ટિઅધપણુ

તાથી ગ્રસ્ત થયા છે તેઓમા મે જેટલી લોકને રીઝવવા માટેની વાસના દીઠી તેટલી આત્માને બૂઝવવાની ભાવના ન દીઠી ! તેઓમા મે જેટલી ધામધૂમની ધમાલ ને બાહ્ય આડબરની વિપુલતા દીઠી, તેટલી જ્ઞાનમાર્ગ-માટેની પિપાસા કે આત્મધર્મ-આરાધના પ્રત્યેની વૃત્તિ ન દીઠી ! પોતાના પૂજા-સત્કાર-માનાદિની જેટલી ખેવના દીઠી તેટલી આત્માર્થ માટેની તમન્ના ન દીઠી ! તેઓમા પ્રાય દિવ્ય નયનના અભાવથી મે પરમાર્થથી કેવળ દૃષ્ટિઅધપણુ દીઠુ આમ સામાન્યપણે બાહુલ્યથી મે જે પરિસ્થિતિ નિહાળી તે અદ્વેષપણે કેવળ કરુણાભાવથી કહી દેખાડી, એમા પવિત્ર જિનશાસન પ્રત્યેની અતર્દાઝ સિવાય કોઈ અન્ય હેતુ નથી

૩ દૃષ્ટિઅધપણુ શી રીતે ? સમ્યગ્દૃષ્ટિ-અને દૃષ્ટિરાગનો તફાવત

પથિક—મહાત્મન્ ! આપ આ 'અધોઅધ પલાય' એમ કહો છો, તે અધપણુ શી રીતે ? તે કઈક સ્પષ્ટ કરવા કૃપા કરો

યોગિરાજ—આ અધપણુ એટલે દૃષ્ટિઅધપણુ જ્યા

લગી મિથ્યાત્વ ગયું નથી, દર્શનમોહ દૂર થયો નથી અ
સમ્યગ્દષ્ટિ ખુલી નથી ત્યા લગી પરમાર્થથી દૃષ્ટિઅંધપ
જ કહેવા યોગ્ય છે જેની દૃષ્ટિ બરાબર હોય તે જ મા
દેખી શકે છે, ન હોય તે નહિં, તેમ પરમાર્થમાર્ગ પણ જે
સમ્યગ્દષ્ટિ ઉઘડી હોય તે જ દેખી શકે છે, બીજા નહિ
એ મે પૂર્વે તને વિસ્તારથી જણાવી દીધુ છે, એટલે પુન
કહેવાની આવશ્યકતા નથી

પથિક—પણ અત્રે કોઈ લોકો તો પોતાનું સમ્ય
દૃષ્ટિપણુ માને છે તેનુ કેમ ?

યોગિરાજ—હે ભદ્ર ! માનવુ અને હોવુ એમ
ઘણો તફાવત છે મા યાનુ ફળ નથી, તથારૂપ ભાવનુ
દશાનુ ફળ છે પોતાનામા તથા
પ્રકારના ગુણનો આવિર્ભાવ ન હો
તો માનવાથી શું વધી જવા
હતું ? ને નહિ મા યાથી શું ઘ
જવાનુ હતુ ? ઊલટુ નહિ હોવ

ભાવથી સમ્યગ્દષ્ટિપણું પ્રગટ્યા વિના સમકિતી કહાથી ?

છતા માનવું કે મનાવવુ તે તો દભ જ ગણાય, આત્મવચન
ને પરવચના જ કહેવાય અને મોક્ષમાર્ગ તો સાવ ઋજુ
સરલ છે, વાંકોચૂકો નથી, એટલે ત્યા પ્રવેશવા મા
ઋજુપણુ સરલપણુ-નિર્દંભપણુ જ જોઈએ એ ગે કે તેમ
*ઋજુ-સરલ-નિર્દંભી આત્માઓ જ પ્રવેશ કરી શકે છે
દભી, માયાચારી, ઢોંગીઓનુ ત્યા કામ નથી ને તેઓ

* आत्मार्थिना ततस्त्याज्यो दम्भोऽनर्थनिबन्धनम् ।
शुद्धिः स्यादृजुभूतस्येत्यागमे प्रतिपादितम् ॥ —શ્રી અધ્યાત્મસા

તેનુ નામ સુદ્ધા લેવાનો અધિકાર નથી આ સર્વમાન્ય સામાન્ય સત્ય છે માટે પોતાનામા તથારૂપ આત્મનિશ્ચયથી સમ્યગ્દષ્ટિપણુ ન પ્રગટયુ હોય, પોતાને પોતાના આત્મસ્વરૂપનુ યથાર્થ ઓળખાણુ ન થયુ હોય, દેહાદિથી ભિન્ન એવો શુદ્ધ આત્મા જેણે મ્યાનથી તલવારની જેમ પ્રગટ ભિન્ન ન અનુભવ્યો હોય, દઢ આત્મપ્રતીતિ-નિશ્ચ રૂપ શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન જેને ન ઉપજ્યું હોય, નૈશ્ચયિક વેદ્યસવેદ્ય પદ જેણે ન સવેદ્યુ હોય, તેને પરમાર્થથી પોતાનુ સમકિતીપણુ માનવાનો કે કહેવાનો શો અધિકાર છે? અથવા પ્રથમ યોગદષ્ટિમા પ્રાપ્ત થતા ગુણના સ્થાનરૂપ 'મુખ્ય'-ખરેખરા પહેલા 'ગુણઠાણા'નુ પણ ઠેકાણુ નહિ છતા, કોઈ ભલે કવચિત્ પોતાને ચોથે કે છઠ્ઠે ગુણઠાણે માનવાનું મિથ્યાભિમાન ધરે, તો પણ તેથી પરમાર્થથી શુ ફળ છે?

વળી આખો જિનમાર્ગ **ભાવ** પર રચાયેલો છે ભાવ એ જ એનુ જીવન છે, તે ન હોય તો ખાલી ખોખુ જ રહે. અને ભાવ એટલે તથારૂપ ભવન-તેવા પ્રકારે હોવુ તે, તથાપ્રકારે આત્મભાવનો આવિર્ભાવ થવો તે, તેવા પ્રકારે આત્મપરિણમન થવું તે અર્થાત્ સમ્યગ્દષ્ટિપણુ એટલે સમ્યગ્દષ્ટિપણાનો ભાવ આત્મામા પ્રગટવો તે, આત્માનુ સમ્યગ્દષ્ટિરૂપે પરિણમન હોવુ તે મુનિપણુ એટલે આત્મામા મુનિપણાનો-સાધુપણાનો ભાવ પ્રગટવો તે, સાધુ-શુદ્ધ પરિણમી જેનો આત્મા સાધુ હોય, તે સાધુ-મુનિ આમ સમ્યગ્દષ્ટિપણુ-મુનિપણુ આદિ અતરગ પરિણમનરૂપ આત્માવની ગુણ-ભાવ છે ત્યા પછી બહિરગ કલ્પનાનો કે

શુદ્ધ તાત્ત્વિક શ્રદ્ધા વિરલ : અંધશ્રદ્ધા ઠેરઠેર !

જલ્પનાનો શો અવકાશ છે? કદાપિ વ્યવહારથી દેવ-ગુરુ-ધર્મની શ્રદ્ધાથી સમકિતીપણું માનવામાં આવે તો કવચિત્ તેનો સંભવ નથી એમ કહેવાનો એકાંતે આશય નથી એવી શુદ્ધ શ્રદ્ધા હોય તો તે પરંપરાએ પરમાર્થ સમકિતનું કારણ થઈ પડે એ ખરૂં છે, પણ તે દેવ-ગુરુ-ધર્મની તથારૂપ શુદ્ધ તાત્ત્વિક શ્રદ્ધા પણ ક્યાં દેખાય છે? તે પણ ખરેખર અત્યંત વિરલ જણાય છે હા! ગાડરિયા પ્રવાહરૂપ અંધશ્રદ્ધા તો ઠેરઠેર દેખાય છે

સમ્યગ્દૃષ્ટિ અથવા 'વેદ્યસંવેદ્ય પદ' એ જ 'દિવ્ય નયન'

પણ અત્રે તો મુખ્યપણે પરમાર્થ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ વિવક્ષિત છે પરમાર્થથી-નિશ્ચયથી એ જ 'દિવ્ય નયન' છે નિશ્ચય 'વેદ્યસંવેદ્ય પદ' એ એનું બીજું નામ છે કારણ કે તેમાં સંવેદનીય વસ્તુસ્વરૂપનું વસ્તુસ્થિતિ પ્રમાણે સમ્યક્ સંવેદન થાય છે, વસ્તુગતે વસ્તુ જણાય છે-અનુભવાય છે આત્માનુભૂતિ, આત્માનુભવ, આત્મજ્ઞાન, ભેદજ્ઞાન એ વગેરે એના અન્વર્થ-યથાર્થ અર્થને અનુસરનારા પર્યાય નામ છે તેથી ઊલટું, જ્યાં તેવું આત્મસંવેદન હજુ પ્રગટ્યું નથી, પ્રગટ આત્માનુભવ થયો નથી, તે 'અવેદ્યસંવેદ્ય' પદ કહેવાય છે, અથવા તો પરમાર્થથી તે અપદ જ છે, કારણ કે યોગીજનોને સંમત એવું પદ તો પ્રસ્તુત વેદ્યસંવેદ્ય પદ જ છે, તે પદ જ સમ્યગ્ અવસ્થાનરૂપ-

સમ્યક્ સ્થિતિવાળું અને ભિન્નગ્રંથિ આદિ લક્ષણવાળું હોઈ, 'પદ' નામને યોગ્ય છે' અને તેવા પ્રકારે સમર્થ યોગાચાર્ય ભગવાન્ હરિભદ્રસૂરિજીએ કહ્યું છે કે—

'अवेद्यसंवेद्यपदमपदं परमार्थतः ।
पदं तु वेद्यसंवेद्यपदमेव हि योगिनाम् ॥
वेद्यं संवेद्यते यस्मिन्नपायादिनिबन्धनम् ।
तथाऽप्रवृत्तिबुद्ध्यापि स्त्र्याद्यागमविशुद्धया ॥
*तत्पदं साध्ववस्थानाद्भिन्नग्रन्थ्यादिलक्षणम् ।
अन्वर्थयोगतस्तन्त्रे वेद्यसंवेद्यमुच्यते ॥ —શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

આવું આ વેદ્યસંવેદ્ય પદ× કે જેમાં વાસ્તવિક સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઉન્મીલન પામે છે—ઉઘડે છે અને સૂક્ષ્મ બોધ સાંપડે છે, તેનો આત્મલાભ પાંચમી સ્થિરા દૃષ્ટિમાં જ થાય છે એટલે કે તે પહેલાની ચાર દૃષ્ટિ સુધી તો અવેદ્યસંવેદ્યપદ હોઈ મિથ્યાત્વની જ સંભાવના છે, અર્થાત્ 'ગુણસ્થાનક'ના ખરેખરા અર્થમાં ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધિ પામતું 'મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક' જ હોય છે એટલે મેં જે કહ્યું તે અવિસંવાદી જ છે

---

* 'વેદ્ય બંધ શિવ હેતુ છે જી, સંવેદન તસ નાણ
નય નિક્ષેપે અતિ ભલુંજી, વેદ્યસંવેદ્ય પ્રમાણ. મનમોહન
શ્રી યશોવિજયજીકૃત યોગદૃષ્ટિની સજ્ઝાય

× આ અંગે વિશેષ, જિજ્ઞાસુએ આ લેખકે સવિસ્તર વિવેચન કરેલ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથનું અવલોકન કરવું

વળી કેટલીક વખત દૃષ્ટિરાગની* પુષ્ટિને પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિપણું માની લેવાની ભ્રાંતિગત ભૂલ થાય છે એ પણ અત્ર લક્ષમા રાખવા યોગ્ય છે

પથિક—યોગિરાજ ! તે કેવા રીતે ?

સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને દૃષ્ટિરાગનો તફાવત

યોગિરાજ—અહો જિજ્ઞાસુ ! દૃષ્ટિરાગ અને સમ્યગ્દૃષ્ટિપણુ એ બન્ને કેવળ જુદી વસ્તુ છે જેમ રંગીન કાચ આખ આડે ધર્યો હોય તો બધુય રગાયેલુ દેખાય છે, પણ તેવો કાચ આખ આડો ન હોય તો સ્પષ્ટ બરાબર દેખાય છે, તેમ દૃષ્ટિરાગથી જે દર્શન થાય છે તે તેવા રાગ ભાવથી રંગાયેલુ ને મલિન હોઇ અસમ્યગ્ હોય છે, અને સમ્યગ્દૃષ્ટિથી જે દર્શન થાય છે તે રાગભાવના અનુરંજન વિનાનુ નિર્મલ ને સ્વચ્છ હોઇ સમ્યગ્ હોય છે પોતાના કુલ-સંપ્રદાયના આગ્રહથી અને તજ્જન્ય રાગથી દેવ-ગુરુ-ધર્મનુ માન્યપણુ કરવુ તેમા, અને તત્ત્વથી દેવ-ગુરુ-ધર્મનુ શુદ્ધ સમ્યક્ સ્વરૂપ જાણી માન્યપણુ કરવુ તેમા આકાશ-પતાલનુ અતર છે પ્રથમમા દૃષ્ટિરાગનો અંશ છે, બીજામા વ્યવહાર સમ્યગ્દૃષ્ટિપણુ છે દાખલા તરીકે—પોતાના કુલધર્મના ગુરુ, સદ્ગુરુમા અવશ્ય

---

* " અવગુણ ઢાંકણ કાજ કરુ જિનમત ક્રિયા !
છંડુ ન અવગુણ ચાલ અનાદિની જે પ્રિયા !
દૃષ્ટિરાગ ! પોષ તેહ સમકિત ગણુ !
સ્યાદ્વાદની રીત ન જાણુ નિજપણુ ! વિહરમાન "

—મુનિવર્ય શ્રી દેવચંદ્રજી

હોવા યોગ્ય આત્મજ્ઞાન–વીતરાગતા આદિ લક્ષણથી રહિત હોય, છતા પોતાના મતસંપ્રદાયના આગ્રહથી અને પોતાના માની લીધેલા કુલધર્મના મમત્વજન્ય રાગથી, તેને ગુરુ માનવા તે પ્રગટ દૃષ્ટિરાગપણુ છે અથવા જેના પ્રત્યે પોતાને રાગ છે એવા અમુક પુરુષવિશેષ જ સાચા છે ને તેમાં જ સર્વસ્વ છે, બીજા બધા ખોટા છે ને તેમા કાંઈ નથી, એમ માનવુ તે પણ દૃષ્ટિરાગનો પ્રકાર છે હાલ તો જ્યા જુઓ ત્યા પ્રાયે દૃષ્ટિરાગનુ જ સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યુ છે ગૃહસ્થો સાધુના રાગી ને સાધુઓ ગૃહસ્થના રાગી! આ દૃષ્ટિરાગ છોડવો ઘણો મુશ્કેલ છે શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યજીએ તો વીતરાગ પાસે પોકાર પાડ્યો છે કે–હે ભગવન્! સ્નેહરાગ છોડવો સહેલો છે, કામરાગ છોડવો સહેલો છે, પણ આ દુષ્ટ દૃષ્ટિરાગ છોડવો દોહિલો છે, દુસ્ત્યજ છે

આ સમ્યગ્દૃષ્ટિપણામા તેવો રાગ હોતો નથી એટલે તેમા તો વસ્તુનુ વસ્તુસ્વરૂપે દર્શન થાય છે સદ્દેવનુ, સદ્ગુરુનુ, સદ્ધર્મનુ સમ્યક્ સ્વરૂપ સમજી તેનુ તથારૂપ પ્રતીતિમય માન્યપણુ હોય છે તાત્પર્ય કે દૃષ્ટિરાગમા ‘મત’નુ માન્યપણુ છે, અને સમ્યગ્દૃષ્ટિમા ‘સત્’નુ માન્યપણુ છે દૃષ્ટિરાગી ‘મારુ તે સાચુ’ માને છે, અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ ‘સાચુ તે મારુ’ માને છે આમ એ બન્નેનો પ્રગટ ભેદ છે એટલે સુજ્ઞ તેમા ભ્રાંતિ પામે નહિ વધારે શું કહેવુ?

૪ 'ભાગવતી દીક્ષા' અને સાચું શાસનસંરક્ષણ×

પથિક—પણ યોગિરાજ! અત્રે કોઈ લોકો તો પોતે 'ભાગવતી દીક્ષા' લીધી છે એવો અભિપ્રાય ધરે છે, અમે સાધુ છીએ, મુનિ છીએ, ભિક્ષુ છીએ, યતિ છીએ એમ માને છે, અને પોતે જિનશાસનના સંરક્ષક છે એવો દાવો કરે છે તેનું કેમ?

યોગિરાજ—મહાનુભાવ! આ બધા ચર્ચાસ્પદ વિષય છે અને તેની લાંબી ચર્ચામાં અત્ર ઉતરવું પ્રસ્તુત નથી તેમજ મને પસંદ પણ નથી, પણ તું તો એક પ્રશ્નમાંથી નવા નવા પ્રશ્નો ઉખેળે છે, એટલે તારી જિજ્ઞાસા સંતોષવા ખાતર સંક્ષેપે કહેવું પડે છે કે-તેઓ તેમ માનતા હોય કે કહેતા હોય તેમાં આપણને શો વાંધો હોઈ શકે? તથાપ્રકારે ભાવથી પોતે છે કે કેમ તે તેમણે પોતે પોતાના અંતરાત્માને પૂછવાનું છે બાકી જે વિવેકી જનો છે તે તો તેમ માનવાથી કે દાવો કરવાથી કાંઈ તેનો સ્વીકાર કરતા નથી તેઓ તો તત્ત્વથી-પરમાર્થથી તથાપ્રકારે સ્થિતિ છે કે કેમ તે-તપાસે છે, ચકાસે છે, અને તથારૂપ આત્મસ્થિતિ હોય તો જ સાચું સ્દીક્ષિતપણું-સાધુપણું માને છે તથારૂપ શાસનપાલન હોય તો જ શાસનસંરક્ષકપણું સ્વીકારે છે, નહિં તો 'નામ મોટું ને દર્શન ખોટું' થઈ પડે છે!

કારણ કે 'ભાગવતી દીક્ષા' એ નામ જ ઉત્તમ

× 'કા જ સિદ્ધ ભયો તિનકો જિને અંતર મુંડ મુંડાય લિયા રે'
—શ્રી ચિદાનંદજી

પરમ ધન્ય 'ભાગવતી' દીક્ષાના મહાપાત્ર

ગૌરવભરેલુ છે ભગવાન્ જિનેશ્વર વીતરાગ દેવે જે દીક્ષા—મુનિપણુ—સાધુત્વનો સમ્યક્ અંગીકાર કરીને પરમ ધન્ય કર્યો હતો, તે ઉત્તમ મુનિભાવરૂપ સંસ્કારનુ આત્મામા સ્થાપિતપણુ, તેનુ નામ 'ભાગવતી દીક્ષા' છે અર્થાત્ વીતરાગ જ્ઞાની પુરુષ જેવા પુરુષસિંહે આદરેલી દ્રવ્ય ભાવ નિર્ગ્રંથચર્યા આદરવી-પરમ આદરપૂર્વક આચરવી તેનુ નામ 'ભાગવતી દીક્ષા' છે તે પરમ ક્ષમાશ્રમણે-આશ્રય કરેલા વિશુદ્ધ દર્શન-જ્ઞાનપ્રધાન *આશ્રમનો આશ્રય કરી સામ્યને-સમપણાને-શ્રમણપણાને ભજવુ તેનુ નામ 'ભાગવતી દીક્ષા' આવી ભગવતના જેવી ઉત્તમ વીતરાગ દશા સાધવાની જ્યા પ્રતિજ્ઞા લેવાની હોય, તે ભાગવતી દીક્ષા કેવી ઉત્તમ વસ્તુ છે ? અને તેનુ પાત્ર પણ કેવુ ઉત્તમ હોવુ જોઈએ ? શિયાળ જેવા કાયર જનોનુ અત્રે કામ નથી, આત્મપરાક્રમી એવા +પુરુષસિંહોને જ પ્રાયે આ ગ્રહણ કરવાનો મુખ્ય અધિકાર

---

* तेसिं विसुद्धदंसणणाणपहाणासमं समासेज्ज ।
उवसंपयामि सम्मं जत्तो णिव्वाणसंपत्ती ॥' —શ્રી પ્રવચનસાર

तत्र बालो रतो लिङ्गे वृत्तान्वेषी तु मध्यमः ।
पंडितः सर्वयत्नेन शास्त्रतत्त्वं परीक्षते ॥"
—શ્રી યશોવિજયજી કૃત શ્રી. દ્વા. દ્વા.

\+ " હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહિ કાયરનું કામ જોને !
પ્રથમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વળતી લેવું નામ જોને !'
—શ્રી પ્રીતમ ભક્ત

છે, અને તેઓ જ તેને દીપાવી શકે છે સિંહોના કાંઈ ટોળે ટોળાં હોતા નથી, તેમ આવા પુરુષસિંહો પણ વિરલ હોય છે

દીક્ષાની યોગ્યતા

આવી ભાગવતી દીક્ષા ગ્રહણ કરવા માટે પણ કેટલી બધી યોગ્યતા હોવી જોઈએ ? કેટલી બધી **પૂર્વ સેવા**-પૂર્વ તૈયારી જોઈએ ? કેટલો બધો દીર્ઘકાલીન અભ્યાસ જોઈએ ? કેટલો બધો ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્ય જોઈએ ? કેવો સંવેગ વેગ જોઈએ ? કેવો આત્મોલ્લાસમય પરમ ઉત્સાહ જોઈએ ? કેવી ધીરતા જોઈએ ? કેવી વીરતા જોઈએ ? કેવી સ્થિરતા જોઈએ ? તેની પાત્રતા માટેના ઉત્તમ લક્ષણો શ્રી 'હરિભદ્રસૂરિએ **ધર્મબિન્દુમાં** સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યા છે પણ હાલ તેનો બહુ ઓછો વિચાર કરે છે ને ચેલા-ચેલી વધારી પોતાની લૌકિક મહત્તા પોષવાની વૃત્તિ વિશેષપણે દૃષ્ટિગોચર થાય છે !

વીરજીને ચરણે લાગું વીરપણું તે માગું રે
મિથ્યા મોહ તિમિર ભય ભાગ્યું, જીત નગારું વાગ્યું રે
—**શ્રી આનંદઘનજી**

' મોહપંક તજી ઉપર બેઠા પંકજ પરે જે ન્યારા,
સિંહ પરે નિજ વિક્રમ શૂરા ત્રિભુવન જન આધારા
ધન્ય તે મુનિવરા રે, જે ચાલે સમભાવે **શ્રી યશોવિજયજી**

* " નિજ ગુણ સંચે મન નવિ ખંચે ગ્રંથ ભણી જન વંચે
લુંચે કેશ ન મુંચે માયા, તો ન રહે વ્રત પંચે '
—**શ્રી યશોવિજયજી**

કવચિત્ યોગ્યતા—અયોગ્યતા સમ્યક્ વિચાર્યા વિના ઝટપટ દીક્ષા આપી દઈ પોતાની શિષ્યસંખ્યામાં વધારો કરવાની વૃત્તિ પણ સેવવામાં આવે છે !—જે કોઈ પ્રકારે આર્ત્ત-ધ્યાનનું ને કલેશનું કારણ થઈ, કવચિત્ શાસન નિંદાના કારણભૂત થાય છે. વળી કવચિત્ દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યના* આવેશમાં—કોઈ સાંસારિક દુઃખના માર્યા 'મમાણીઆ વૈરાગ્યમાં' આવી જઈ દીક્ષા લેવા નીકળી પડે છે ! કોઈ તત્ત્વની સમજણ વિનાના મોહમૂઢ જીવો દીક્ષા લેવા નીકળી પડે છે ! પણ તત્ત્વની યથાર્થ સમજણવાળા કોઈ વિરલા જ દીક્ષા લે છે. હા, એમાં પણ કોઈ સદ્વૃત્તિવાળા મહાનુભાવ મુમુક્ષુ પણ હોય છે.

અને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમય શુદ્ધ મોક્ષમાર્ગની જે નિરંતર નિર્મલ સાધના કરતો હોય તે જ સાચો સાધુ છે, બાકી તો વેષધારી છે. જે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને જાણતો હોય, અનુભવતો હોય, જે આત્મારામી હોય તે જ ભાવ મુનિ× છે, બાકી તો નામ મુનિ છે. જે દેહયાત્રા માત્ર

સાચા સાધુ, ભાવ મુનિ, ભિક્ષુ, યતિ, શ્રમણ કોણ ?

---

* 'आर्तध्यानाख्यमेकं स्यन्मोहगर्भं तथापरम् ।
सज्ज्ञानसंगतं चेति वैराग्यं त्रिविधं स्मृतम् ॥'
—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત અષ્ટક ૧૦

×'સાધન સંસારી ઇંદ્રિરામી, મુનિગણ આતમરામી રે,
મુખ્યપણે જે આતમરામી, તે કહિયે નિઃકામી રે.' શ્રી આનંદઘનજી

છે, અને તેઓ જ તેને દીપાવી શકે છે સિંહોના કાંઈ ટોળે ટોળાં હોતાં નથી, તેમ આવા પુરુષસિંહો પણ વિરલ હોય છે

દીક્ષાની યોગ્યતા

આવી ભાગવતી દીક્ષા ગ્રહણ કરવા માટે પણ કેટલી બધી યોગ્યતા હોવી જોઈએ ? કેટલી બધી પૂર્વ સેવા-પૂર્વ તૈયારી જોઈએ ? કેટલો બધો દીર્ઘકાલીન અભ્યાસ જોઈએ ? કેવો બધો ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્ય જોઈએ ? કેવો સંવેગ વેગ જોઈએ ? કેવો આત્મોલ્લાસમય પરમ ઉત્સાહ જોઈએ ? કેવી ધીરતા જોઈએ ? કેવી વીરતા જોઈએ ? કેવી સ્થિરતા જોઈએ ? તેની પાત્રતા માટેના ઉત્તમ લક્ષણો શ્રી 'હરિભદ્રસૂરિએ **ધર્મબિન્દુમાં** સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યા છે પણ હાલ તેનો બહુ ઓછો વિચાર કરે છે ને ચેલા-ચેલી વધારી પોતાની લૌકિક મહત્તા પોષવાની વૃત્તિ વિશેષપણે દૃષ્ટિગોચર થાય છે !

વીરજીને ચરણે લાગું વીરપણું તે માગું રે
મિથ્યા મોહ તિમિર ભય ભાગ્યું, જીત નગારું વાગ્યું રે
—શ્રી આનંદઘનજી

મોહ પંક તટ ઉપર બેઠા પંકજ પરે જે ન્યારા
સિંહ પરે નિજ વિક્રમ શૂરા ત્રિભુવન જન આધારા
ધન ધન તે મુનિવરા રે, જે ચાલે સમભાવે ' શ્રી યશોવિજયજી

= નિજ ગુણ સંચે મન નવિ ખંચે, ગ્રંથ ભણી જન વંચે
લુંચે કેશ ન મુંચે માયા તો ન રહે વ્રત પંચે.'
—શ્રી યશોવિજયજી

કવચિત્ યોગ્યતા-અયોગ્યતા સમ્યક્ વિચાર્યા વિના ઝટપટ દીક્ષા આપી દઈ પોતાની શિષ્યસંખ્યામાં વધારો કરવાની વૃત્તિ પણ સેવવામાં આવે છે !-જે કોઈ પ્રકારે આર્ત્ત-ધ્યાનનું ને કલેશનું કારણ થઈ, કવચિત્ શાસન નિંદાના કારણભૂત થાય છે વળી કવચિત્ દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યના* આવેશમાં-કોઈ સાંસારિક દુઃખના માર્યા 'મસાણીઆ વૈરાગ્યમાં' આવી જઈ દીક્ષા લેવા નીકળી પડે છે ! કોઈ તત્ત્વની સમજણ વિનાના મોહમૂઢ જીવો દીક્ષા લેવા નીકળી પડે છે ! પણ તત્ત્વની યથાર્થ સમજણવાળા કોઈ વિરલા જ દીક્ષા લે છે હા, એમાં પણ કોઈ ભદ્રવૃત્તિવાળા મહાનુભાવ મુમુક્ષુ પણ હોય છે

સાચા સાધુ, ભાવ મુનિ, ભિક્ષુ, યતિ, શ્રમણ કોણ ?

અને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમય શુદ્ધ મોક્ષમાર્ગની જે નિરંતર નિર્મલ સાધના કરતો હોય તે જ સાચો સાધુ છે, બાકી તો વેષધારી છે જે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને જાણતો હોય, અનુભવતો હોય, જે આત્મારામી હોય તે જ ભાવ મુનિ× છે, બાકી તો નામ મુનિ છે જે દેહધારી માત્ર

---

* "आर्तध्यानाख्यमेकं स्यान्मोहगर्भं तथापरम् ।
सज्ज्ञानसङ्गतं चेति वैराग्यं त्रिविधं स्मृतम् ॥"

—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત અષ્ટક ૧૦

×"સાધવ સંસારી ઇંદ્રિયરામી, મુનિગણ આતમરામી રે,
મુખ્યપણે જે આતમરામી, તે કહિયે નિષ્કામી રે" શ્રી આનંદઘનજી

[illegible] છે તે
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] છે, [illegible]
[illegible] છે, જે શુદ્ધ
[illegible] -સંયમ-તપ
[illegible] વીતરાગ છે, જે
[illegible] છે એવે. શુદ્ધોપયોગરૂપ

[illegible]

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

'આત્મા તે જ [1]શ્રમણ છે,' બાકી તો નામશ્રમણ છે દ્રવ્યલિંગી છે

શાસનપાલન તે શાસનસંરક્ષણ

વળી શાસનસંરક્ષણ પણ વાસ્તવિક રીતે તો જે ભગવાન્ જિનેશ્વરના શાસનને–આજ્ઞાને[2] પાળે છે, રક્ષે છે, તે જ કરે છે, અને તે મુખ્ય શાસન તો વીતરાગતા જ છે, તે જેટલે અંશે જે કોઈ સાધના હોય તેટલે અંશે તે ભગવાનના શાસનના સંરક્ષક કહેવા યોગ્ય છે–પાલક કહેવા યોગ્ય છે બાકી જે ખાલી 'શાસન' 'શાસન' શબ્દ પોકારી, માત્ર શાબ્દિક શાસનપ્રીતિ બતાવી સ્વચ્છંદે વિચરતા હોય ને રાગ–દ્વેષની ઉપાસના કરતા હોય, એવા વિરાધક વૃત્તિવાળા જીવોને શાસનનું નામ લેવાનો અધિકાર નથી

આ ઉપરથી તને સમજાશે કે જેનામાં સાચું શ્રમણપણું હોય તે જ ભાગવતી દીક્ષાના દીપાવનારા પાત્ર અધિકારી છે,

---

૧ 'सुविदिदपयत्थसुत्तो संजमतवसंजुदो विगदरागो ।
समणो समसुहदुक्खो भणिदो सुद्धोवओगोत्ति ॥' –શ્રી પ્રવચનસાર

"આતમજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજા તો દ્રવ્યલિંગી રે,
વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદઘન મતસંગી રે.
શ્રી આનંદઘનજી

૨ 'यस्य चाराधनोपाय सदाज्ञाभ्यास एव हि ।
यथाशक्ति विधानेन नियमात् स फलप्रद ॥'
—શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિકૃત અષ્ટકજી

અને જે વીતરાગપણું સાધતા હોય તે જ સાચા શાસનસંરક્ષક છે બાકી તો નામ માત્ર છે

૫ આત્મદૃષ્ટા સદ્‌ગુરુદ્વારા પ્રવચન અંજન થકી દિવ્ય નયન પ્રાપ્તિ

પથિક—યોગિરાજ ! આમ અંધ પુરુષપરંપરા પાસેથી આ દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ જો અસંભવિત છે, તો બીજી કઈ રીતે એ દિવ્ય નયન સાંપડે ? શું શાસ્ત્રથી–આગમથી એ દિવ્ય નયન મળે ખરું ? એમાં એની પ્રાપ્તિનો માર્ગ શું નહિ બતાવ્યો હોય ?

યોગિરાજ—હે ભદ્ર ! આગમમાં એની પ્રાપ્તિનો માર્ગ જરૂર બતાવ્યો છે, પણ કેવળ આગમદ્વારા એની મેળે કંઈ દિવ્ય નયન પ્રાપ્ત થઈ જતું નથી દિવ્ય નયનને પામેલા એવા સદ્‌ગુરુના '**નયન**' ×વિના–દોરવણી વિના એ '**દિવ્ય નયન**' પ્રાપ્ત થતું નથી કારણ કે આગમમાં માર્ગ કહ્યો છે, મર્મ નહિ, મર્મ તો જ્ઞાની સત્‌પુરુષના હૃદયમાં રહ્યો છે

પથિક—યોગિરાજ ! તે કેવી રીતે ? તે સ્પષ્ટ સમજાવવા કૃપા કરો

યોગિરાજ—આગમ એટલે આપ્ત જ્ઞાનીપુરુષના વચન આ આપ્તપુરુષ અનુભવજ્ઞાની હતા તેમણે અખંડ આત્મવસ્તુ

×'બિના નયન પાવે નહિ, બિના નયનકી બાત
સેવે સદ્‌ગુરુકે ચરન, સો પાવે સાક્ષાત ' —શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આગમમા માર્ગ મર્મ સત્પુરુષના હૃદયમા

સાક્ષાત્ અનુભવી હતી, અને એવી તે આત્માનુભવૈકગમ્ય* વસ્તુ એક આત્માને જ અનુભવમા આવે એમ હોવાથી વચનદ્વારા તેનું સર્વથા નિરૂપણ પ્રાય અશક્ય હતું અવાચ્ય હતુ એટકે શાસ્ત્રમા તો સાનમા ઈશારામા સમજાવ્યુ છે, તે વસ્તુનુ માત્ર સામાન્યથી +દિગ્ દર્શન કર્યુ છે અને તેની પ્રાપ્તિના માર્ગનો દૂરથી અંગુલીનિર્દેશ કર્યો છે કે-જુઓ, આ માર્ગે ચાલ્યા જાઓ અને તે માર્ગ પણ અનુભવજ્ઞાની એવા પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના યોગે જ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે આગમ એ આત્માનુભવી જ્ઞાની પુરુષના વચન હોઈ, સાક્ષાત્ અનુભવજ્ઞાની—આત્મ નુભવી એવા પારમાર્થિક સદ્ગુરુ જ તેના મર્મને—હૃદયને—રહસ્યને

---

* 'નય નિક્ષેપે રે જેહ ન જાણિયે, નવિ જિહાં પ્રસરે પ્રમાણ
શુદ્ધ સ્વરૂપે રે તે બ્રહ્મ દાખવે, કેવળ અનુભવ ભાણ
વીર જિનેશ્વર પરમેશ્વર જયો '—શ્રી આનંદઘનજી (?)

'અલખ અગોચર અનુપમ અર્થનો, કોણ કહી જાણે રે ભેદ ?
સહજ વિશુદ્ધ રે અનુભવ વયણ જે, શાસ્ત્ર તે સઘળો રે ખેદ વીર'
—શ્રી આનંદઘનજી (?)

+ "દિશિ દેખાડી રે શાસ્ત્ર સવિ રહે ન લહે અગોચર વાત,
કારજ સાધક બાધક રહિત જે અનુભવ મિત્ત વિખ્યાત વીર '
શ્રી આનંદઘનજી

"पदमात्र हि नान्वेति शास्त्र दिग्दर्शनोत्तरम् ।
ज्ञानयोगो मुने पार्श्वमाकैवल्य न मुञ्चति ॥'
શ્રી યશોવિજયજીકૃત અધ્યાત્મોપનિષ્

પામે છે, અને તે જ એક તે બતાવવાને માટે સમર્થ છે બાકી બીજા આત્માનુભવ વિનાના દ્રવ્યશ્રુતપાઠી એવા કહેવાતા ગુરુઓ ભલે પોતાને 'આગમરહસ્યવેત્તા' માનતા હોય કે કહેવડાવતા હોય, પણ તેવા સેંકડો ગુરુઓ પણ તે પરમાર્થ માર્ગ બતાવવાને સમર્થ થતા નથી માત્ર આવા લક્ષણવાળા સદ્ગુરુ જ તે બતાવી શકે છે—

" આગમધર ગુરુ સમકિતી, કિરિયા સંવર સાર રે,
સંપ્રદાયી અવંચક સદા, શુચિ અનુભવ આધાર રે
શાંતિજિન! એક મુજ વિનતિ"—શ્રી આનંદઘનજી

એવા શુદ્ધ આત્માનુભવના આધારરૂપ સદ્ગુરુ જો પ્રવચનનું–આપ્તવચનનું અંજન કરે, તો પરમ નિધાન દેખે, અને હૃદય-નયન જગધણીને નિહાળે, કે જેનો મહિમા મેરુ સમાન છે

" પ્રવચન અંજન જો સદ્ગુરુ કરે, દેખે પરમ નિધાન,
હૃદય નયન નિહાળે જગધણી, મહિમા મેરુ સમાન
ધર્મ જિનેસર ગાઉં રંગશું"—શ્રી આનંદઘનજી

પથિક—મહાત્મન્! એનો પરમાર્થ શો?

યોગિરાજ—જેમ કોઈ નેત્રરોગી હોય, તેને કોઈ નેત્રવિદ્યાપારંગત સદ્વૈદ્ય મળી આવે ને તે ઉત્તમ ગુણવાળું નેત્રરોગહારી આંજણ શળી પર લઈને તેની આંખમાં આંજે તો તેનો તે નેત્રરોગ દૂર થાય, તેમ મિથ્યાત્વરૂપ-દર્શનમોહરૂપ દૃષ્ટિઅંધ

'પ્રવચન અંજન જો સદ્ગુરુ કરે, દેખે પરમ નિધાન'

પણાનો મહારોગ જીવને લાગુ પડયો છે, તેને જો અધ્યાત્મવિદ્યામાં પરગત એવા કોઈ સાક્ષાત્ આત્માનુભવી સદ્‌ગુરુરૂપ સદ્‌વૈદ્યનો જોગ થાય, અને તે સદ્‌ગુરુ પોતાની પ્રજ્ઞારૂપ શલાકામાં પ્રવચનરૂપ દિવ્ય અંજન લઈ તેને આંજે—'અંજનશલાકા' કરે, તો જ જીવના આ દૃષ્ટિરોગ દૂર થાય, તો જ આ દિવ્ય નયન ઉન્મીલન પામે, તો જ આ દિવ્ય ચક્ષુ ઉઘડે એટલા માટે જ કહ્યું છે કે—

"अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानांजनशलाकया ।
नेत्रमुन्मीलितं येन, तस्मै सद्‌गुरवे नमः ॥

'હૃદય નયન નિહાળે જગધણી'

અને જેમ આંખ અંધ હોય, અથવા બંધ હોય ત્યાં સુધી પાસે જ ઉત્તમ નિધાન—ખુલ્લો ખજાનો પડયો હોય છતાં તેની ખબર ન પડે અને જેવી આંખ ખુલે કે તરત જ તે દેખે; તેમ જ્યાં લગી જીવની દૃષ્ટિ બંધ હોય—દૃષ્ટિઅંધતા હોય, ત્યાં લગી આત્મવસ્તુરૂપ પરમ ગુણરત્નનો નિધાન પોતાની પાસે જ ખુલ્લો પડયો છતાં દેખાય નહિ, પણ જેવી 'દૃષ્ટિ' ખુલે—દૃષ્ટિઅંધતા દૂર થાય કે તરત જ આ પોતાની પાસે જ રહેલો—પોતામાં જ રહેલો આ આત્મવસ્તુરૂપ ગુણરત્નનો નિધાન પ્રગટ દેખાય, ખુલ્લે ખુલ્લો ખજાનો નજરે પડે, આત્મા પ્રગટ અનુભવાય—સંવેદાય, અને આવું આ ઉઘડેલું હૃદયનયન—આંતર્ ચક્ષુ—દિવ્ય નયન જગત્‌ના ધણી એવા પરમાત્મ તત્ત્વને દેખે કે જેનો મહિમા મેરુ સમો મહાન છે

પથિક—યોગિરાજ ! સદ્‌ગુરુ આંજે છે તે પ્રવચન-અંજન

કેવુંક હોય છે તેનું ઉદાહરણ આપી સમજાવે।

યોગિરાજ—અહો ભવ્ય ! પરમ કુશળ એવા સદ્ગુરુ વૈદ્ય એને આવું પ્રવચન-અંજન આંજી પરમ કરુણાથી સમજાવે છે કે—હે મુમુક્ષુ ! તું આ તારા મુખ આગળ પ્રગટ પરમ નિધાન પડ્યું છે તે કાં દેખતો નથી ? અને* દૃષ્ટિઅંધપણાથી એને ઉલ્લંઘીને કેમ ચાલ્યો જાય છે ? આ તો

'પરમનિધાન પ્રગટ મુખ આગળે જગત ઉલ્લંઘી હો જાય !'

તું પેલા ખજાનાની શોધમાં નીકળેલા બ્રાહ્મણો જેવું મૂર્ખપણું આચરે છે ! તે બ્રાહ્મણો નીકળ્યા હતા તો ખજાનાની શોધમાં, પણ જ્યાં ખજાનાવાળી જગ્યા આવે છે ત્યાં 'આંધળા કેમ ચાલતા હશે ?' તે અજમાવી જોવાનો તુક્કો તેમના મનમાં ઊઠ્યો એટલે આંખો મીંચીને ચાલતાં તેઓ તે ખજાનો ઉલ્લંઘી ગયા ! અને તેનું તેમને ભાન નહિ હોવાથી તેઓ હજુ તેની શોધમાં આગળ ને આગળ દોડ્યા જાય છે ! તેમ આ જગત પણ પરમ ગુણરત્નના નિધાનરૂપ આ ધર્મમૂર્તિ આત્મા પ્રગટ મુખ આગળ રહ્યો છે, છતાં તેને ઉલ્લંઘીને બહાર ધર્મની શોધ કરવા નીકળી પડ્યું છે ! ખરેખર ! જગદીશ-જગત્પતિ એવા પરમાત્મ તત્ત્વની જ્યોતિના પ્રકાશ વિના, આ જગત અંધની પાછળ અંધ પલાયન કરતા હોય, એવી ચેષ્ટા કરી રહ્યું છે !

*"જાતિઅંધનો રે દોષ ન આકરો, જે નવિ દેખે રે અર્થ
મિથ્યાદૃષ્ટિ રે તેહથી આકરો, માને અર્થ અનર્થ"
—શ્રી યશોવિજયજીકૃત સવાસો ગાથાનું સ્તવન

" પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે, જગત ઉલ્લઘી હો જાય !
જ્યોતિ વિના જુઓ જગદીશની, અધોઅધ પલાય
ધર્મ જિનેસર "—શ્રી આનદઘનજી

અહો ભ ય ! તુ પણ આ ધમની શોધમા બહાર કા ભમ્યા કરે છે ? પારકે ઘેર+ તુ કા ધર્મ જોતો ફરે છે ? ને તારા પોતાના ઘરમા જ—નિજ ગૃહમા જ 'નિજ ઘર ન લહો રે ધર્મ !' ધર્મ છે, એ કેમ દેખતો નથી ? આ તો તુ કસ્તૂરીઆ મૃગ જેવુ આચરણ કરે છે ! કસ્તૂરીઆ મૃગની નાભિમા જ કસ્તૂરી વસે છે, છતા તે મૃગને તેનો પરિમલ કયાથી આવે છે તેનું ભાન નથી, એટલે તે બિચારો તેની શોધમા બહાર ભમ્યા કરે છે ! તેમ આ ધર્મ તો તારા પોતાના આત્મામા જ રહ્યો છે, છતા અહીથી મળશે કે તહીથી મળશે એવી ખોટી આશાએ તેને શોધવા માટે ચાર કોર ફાંફા નાખી તુ શા માટે હેરાન થાય છે ?

આ તારા પોતાના આત્મામા જ ધર્મ છે અથવા આ આત્મા પોતે જ ધર્મ છે, એટલી સીધી સાદી વાત તુ કા

\+ " પર ઘર જોતાં રે ધર્મ તુમે ફરો, નિજ ઘર ન લહો રે ધર્મ
જેમ નવિ જાણે રે મૃગ કસ્તૂરીઓ, મૃગમદ પરિમલ મર્મ
શ્રી સીમંધર

જેમ તે ભૂલો રે મૃગ દિશ દિશ ફરે, લેવા મૃગમદ ગધ
તેમ જગે ઢુંઢે રે બાહિર ધર્મને મિથ્યાદષ્ટિ રે અંધ
શ્રી સીમંધર.'

'જેમ નિર્મલતા રે રત્ન સ્ફટિક તણી'

સમજતો નથી ? આત્માનો સ્વભાવ એ જ ધર્મ છે જેમ* નિર્મલતા એ સ્ફટિક રત્નનો સ્વભાવ હોઇ તેનો ધર્મ છે, તેમ કષાય અભાવરૂપ નિર્મલતા એ જ આત્માનો સ્વભાવ હોઈ આત્માનો ધર્મ છે, અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મા એ જ ધર્મ છે, આત્મશુદ્ધિ એ જ ધર્મ છે, તેથી વિપરીત તે અધર્મ છે પણ સ્ફટિક રત્નનો સ્વભાવ નિર્મલ છતા, પાસે રાતું× ફૂલ હોય તો તેમા રાતી ઝાંઇ-છાયા પડે છે, કાળુ ફૂલ હોય તો કાળી ઝાંઇ પડે છે, આમ બાહ્ય ઉપાધિને લીધે સ્ફટિકની નિર્મલતામા ઉપરાગરૂપ આવરણ આવે છે તેમ કર્મરૂપ બાહ્ય ઉપાધિને લીધે રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ વિભાવ

---

* " જેમ નિર્મલતા રે રત્ન સ્ફટિકતણી, તેમજ જીવ સ્વભાવ
તે જિન વીરે રે ધર્મ પ્રકાશિયો, પ્રબળ કષાય અભાવ
શ્રી સીમંધર."

—શ્રી યશોવિજયજીકૃત સવાસો ગાથાનુ સ્તવન

ધરમ ધરમ કરતો સહુ જગ ફિરે, ધર્મ ન જાણે હો મર્મ
જિનેસર
ધર્મ જિનેસર ચરણ ગ્રહ્યા પછી કોઈ ન બાંધે હો કર્મ '
જિનેસર.

—શ્રી આનંદઘનજી

× " જેમ તે રાતે રે ફૂલે રાતડુ શ્યામ ફૂલથી શ્યામ
પાપ પુણ્યથી રે તેમ જગજીવને રાગદ્વેષ પરિણામ શ્રી સીમંધર.
ધર્મ ન કહીએ રે નિશ્ચે તેહને, જેહ વિભાવ વડ વ્યાધિ,
પહેલે અંગે રે એણીપેરે ભાખિયું, કરમે હોએ ઉપાધિ શ્રી સીમંધર

—શ્રી યશોવિજયજી

પરિણામોના ઉપરાગથી આત્માની નિર્મલતા અવરાય છે,– ધ્યાનમા રાખજો કે અવરાય છે–ઢંકાય છે, નાશ નથી પામતી વળી ઉપાધિ દૂર થાય એટલે સ્ફટિક જેમ સ્વયમેવ શુદ્ધ નિર્મલ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે, તેમ રાગાદિ વિભાવ ઉપાધિ દૂર થયે આત્મા સ્વયં શુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે આત્માનો નિર્મલ શુદ્ધ સ્વભાવ તો નિશ્ચયથી ત્રિકાલાબાધિત ને સ્વયંસ્થિત છે જ,–આવરણ દૂર થયું કે તે પ્રગટ જ છે એટલે કે આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ ધર્મને પ્રગટ કરવા માટે રાગાદિ વિભાવ પરિણામરૂપ કર્મને જ દૂર કરવાની જરૂર છે.

આમ જેટલે જેટલે અંશે કર્મરૂપ આવરણ ખસે, વિભાવ ઉપાધિ* ટળે, નિરુપાધિપણું આવે તેટલે તેટલે અંશે આ આત્મધર્મની સિદ્ધિ છે, અને તેનું નિરુપાધિકપણું સમ્યગ્દષ્ટિથી માંડી મોક્ષપ્રાપ્તિ પર્યંત જેમ જેમ ઉત્તરોત્તર પ્રગટતું જાય છે, તેમ તેમ આત્માનો સ્વભાવ ધર્મ આવિર્ભાવ પામતો જાય છે

વિભાવ અધર્મઃ
સ્વભાવ ધર્મ

* જે જે અંશે રે નિરુપાધિકપણું, તે તે જાણો રે ધર્મ,
સમ્યગ્દૃષ્ટિ રે ગુણઠાણાથકી, જાવ લહે શિવશર્મ ' શ્રી સીમંધર

" પારિણામિક જે ધર્મ તુમારો, તેહવો અમચો ધર્મ
શ્રદ્ધા ભાસન રમણ વિયોગે વળગ્યો વિભાવ અધર્મ
રે સ્વામી ! વિનવિયે મન રંગે.'

" નામ ધર્મ હો ઠવણ ધર્મ તથા, દ્રવ્ય ક્ષેત્ર તિમ કાલ
ભાવધર્મના હો હેતુપણે ભલા, ભાવ વિના સહુ આલ. '
—મુનિવર્ય શ્રી દેવચંદ્રજી

તાત્પર્ય કે-સમ્યગ્દૃષ્ટિપણું એ જ ધર્મનું બીજ છે, અ
ત્યાંથી માંડીને જ **વાસ્તવિક ધર્મની** શરૂઆત થાય
માટે આત્મસ્વભાવને ઓળખી વિભાવ ઉપાધિને દૂર ક
જેમ બને તેમ આત્મપ્રવૃત્તિમાં× અત્યંત જાગ્રત થા
પરપ્રવૃત્તિમાં બ્હેરો, મૂગો ને આંધળો બની જા!

આવા પ્રવચન અંજનવડે જ્યારે સદ્ગુરુ અંજનશલ
કરે છે ત્યારે જ આ પરમ ગુણનિધાન આત્મસ્વરૂપને દે
છે વળી આ પ્રવચનરૂપ-આગમરૂપ પરમ નિધાન તો છે
પણ તેની ચ્હરય-ચાવી તો સદ્ગુરુના હાથમાં જ છે તે
તે બતાવે, તો જ તે ખજાનો ખુલે, નહિ તો તેની ખ
પણ ન પડે

૬ ભાવ ગુરુગમ વિના આગમથી પણ દિવ્ય નયનનો અસંભવ

આમ ગુરુગમ વિના આગમ અગમ થઈ પડે છે
નયનને પામેલો એવો કોઈ પ્રત્યક્ષ આત્માનુભવી સદ્ગુ
તેની સૂઝ પાડે-સમજણ પાડે, તો કાંઈ સૂઝ પડે એમ

+ ' જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના પામ્યો દુઃખ અનંત
સમજાવ્યું તે પદ નમું શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત
—શ્રી આત્મસિ

× " आत्मप्रवृत्तावतिजागरूक, परप्रवृत्तौ बधिरान्धमूकः ।
सदा चिदानन्दपदोपयोगी लोकोत्तरं साम्यमुपैति योगी ॥ "
—શ્રી અધ્યાત્મોપનિ

ખામી એવા ગુરુગમ વિના માત્ર સ્વચ્છંદ મતિકલ્પનાએ આગમની ગમ પડે એમ નથી, એમા મર સૂઝે એમ નથી, પગ મડાય એમ નથી, પગ મૂકવાનું ઠેકાણુ નથી

માટે માત્ર શબ્દરૂપ આગમદ્વારા—દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાનના અભ્યાસ માત્રથી વસ્તુ વિચારવા બેસીએ તો સમજી સમજાય એમ નથી તે સમજવા માટે તો જેને ભાવશ્રુતજ્ઞાન અર્થાત્ સાક્ષાત્ આત્મજ્ઞાન પ્રગટ્યું છે, એવા અધ્યાત્મરસપરિણત જ્ઞાની+ સદ્ગુરુનો યોગ જોઇએ

"વસ્તુ વિચારે જો આગમે કરી રે,
ચરણ ધરણ નહિં ઠાય પથડા નિહાળુ રે બીજા જિનતણો રે"
"પ્રેમ પ્રતીત વિચારો ઢૂકડી, ગુરુગમ લેજો રે જોડ"
શ્રી આનંદઘનજી

નહિં તો ગમ પડયા વિનાના આગમ ઊલટા અનર્થકારક પણ થઈ પડે—અભિમાનાદિ વિકાર દોષ પણ ઉપજાવે એવી સભાવના છે જેમ મંદ પાચન શક્તિવાળાને પૌષ્ટિક અન્ન પાચન ન થાય, પણ તેથી તો ઊલટું અજીર્ણ ઉપજે, તેમ અનધિકારી જીવને આગમરૂપ પરમાન્ન પચે નહિ, એટલું જ નહિ પણ 'હું આટલું બધુ શ્રુત ભણ્યો છુ, હું આવો બહુશ્રુત આગમધર છુ, હું આવા સરસ વ્યાખ્યાનો કરી લોકોને મંત્રમુગ્ધ કરી

ગમ પડયા વિના આગમનો અપચો !

+ "આત્મજ્ઞાન સમદર્શિતા, વિચરે ઉદય પ્રયોગ
અપૂર્વ વાણી પરમ શ્રુત, સદ્ગુરુ લક્ષણ યોગ '—શ્રી આત્મસિદ્ધિ

શકું છું'—ઇત્યાદિ પ્રકારે શાસ્ત્રનો અપચો થાય, ખંડન-મંડન વગેરેમાં શાસ્ત્રનો શસ્ત્ર તરીકે દુરુપયોગ પણ થાય! પણ જેમ સદ્‌વૈદ્યની અગ્નિદીપક માત્રાથી જેનો મંદાગ્નિ દૂર થયો છે, જેની પાચનશક્તિ ઉત્તેજિત થઈ છે, તેને પૌષ્ટિક અન્ન સરળતાથી પાચન થાય છે, તેમજ તેના બળવીર્ય આદિની વૃદ્ધિ-પુષ્ટિ થાય છે, તેમ ઉત્તમ ×સદ્‌ગુરુરૂપ વૈદ્યની ઉપદેશરૂપ માત્રાથી જેનો સદ્‌બુદ્ધિરૂપ અગ્નિ ઉદ્દીપિત થયો છે, તેને આગમરૂપ પરમાન્ન સહેજે પાચન થાય છે, ને તેના આત્મબળ-વીર્યાદિની વૃદ્ધિ થાય છે શુદ્ધ આત્મધર્મની પુષ્ટિરૂપ 'પોસહ' થાય છે, ને આત્મ સમીપે નિરંતર વાસરૂપ 'ઉપવાસ' થાય છે

આમ આ ઉપરથી તને પ્રતીત થશે કે આગમ સમજવા માટે પણ ગુરુગમની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે તે વિના બધું ય અંધારું છે ને આગમ પણ બાર ગુરુગમ પરમ દુર્લભ બંધ ખજાનો રહે છે એવો પારમાર્થિક ગુરુગમ ત્રણે કાળમાં મળવો પરમ દુર્લભ છે, અને વર્તમાનમાં તો પ્રાયે કોઈ દેખાતો નથી, એ જ મોટો વિખવાદ છે હું આ બધું 'શ્રુત અનુસાર વિચારી બોલું છું' પણ તથાવિધ કોઈ સદ્‌ગુરુ મળતો નથી એ

× "આત્મભ્રાંતિ સમ રોગ નહિ સદ્‌ગુરુ વૈદ્ય સુજાણ
ગુરુ આજ્ઞા સમ પથ્ય નહિ, ઔષધ વિચાર ધ્યાન"

"જિન પ્રવચન દુર્ગમ્યતા, થાકે અતિ મતિમાન
અવલંબન શ્રી સદ્‌ગુરુ, સુગમ અને સુખખાણ"

—શ્રીમદ્‌ રાજચંદ્રજી

ખેદની વાત છે, માટે આવી વર્તમાન સ્થિતિમા તથાવિધ ગુરુગમના અભાવે માત્ર આગમથી પણ દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિનો પ્રાયે સભવ દેખાતો નથી

"આગમવાદે હો ગુરુગમ કો નહિ
' શ્રુત અનુસાર વિચારી બોલુ, સુગુરુ તથાવિધિ ન મિલે રે "

શ્રી આનદઘનજી

પથિક—મહાત્મન્! આપે તો આ અજબ વાત કરી! આ આટલા બધા આચાર્યો, આટલા બધા 'ગુરુઓ,' આટલા બધા સાધુઓ વિદ્યમાન છે, છતા આપ કહો છો કે 'ગુરુગમ' દુર્લભ છે, એ વાત મને તો એકદમ ગળે ઉતરતી નથી આ લોકો શુ આગમ જાણતા નથી? આ લોકો શું ગુરુગમથી સમજતા નથી? અરે! એમાના અનેક તો એવા છે કે જેને આગમના આગમ મુખપાઠે છે–શાસ્ત્રના શાસ્ત્ર મોઢે છે, અને એટલે જ જે આગમધર, શાસ્ત્રવિશારદ, સકલાગમરહસ્યવેત્તા વગેરે બિરુદાવલિ ધરાવે છે આમાના અનેક તો સર્વ દર્શનના નયને જાણનારા ને ખડન-મડનના ભેદમા નિષ્ણાત એવા ધુરધર વિદ્વાનો છે, છતા આપ એમ કેમ કહો છો? તે મારી સમજણમા આવતું નથી

યોગિરાજ—હે ભદ્ર! તું મારો કહેવાનો આશય સમજ્યો નથી, ને મે આગળ કહેલું તે તું ભૂલી ગયો લાગે છે માટે તને પુન યાદ આપુ છું તે આ બધા આગમધરોની–શ્રુતધરોની વાત કરી તેની હું કયા ના પાડુ છુ? તે દ્રવ્ય આગમના—

ભાવશ્રુતધર આત્મજ્ઞાની વિરલા

દ્રવ્ય શ્રુતના પાઠી, દ્રવ્ય શ્રુતના અભ્યાસી તો ઘણુંય છે, એવા શાસ્ત્રપારગત તો અનેક છે, પણ તેમાંથી જેને ભાવશ્રુતરૂપ આત્મજ્ઞાન પ્રગટ આત્માનુભવ ઉપજ્યો હોય એવા ભાવશ્રુતધરો-ભાવઆગમધરો કેટલા છે? તે વિચારવા યોગ્ય છે, કારણ કે તેવા શાસ્ત્રપઠન માત્રથી કાંઈ જ્ઞાન થઈ જતું નથી નિશ્ચયથી* શાસ્ત્ર પોતે અચેતન હોઈ જ્ઞાન નથી, પણ તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ઉત્તમ નિમિત્તરૂપ-સાધનરૂપ હોઈ ઉપચારથી તેને જ્ઞાન કહ્યું છે, માટે એકલા દ્રવ્ય શ્રુતના શુકપાઠ જેવા શુષ્ક જ્ઞાનથી કાંઈ જ્ઞાન થયું કહેવાતું નથી, પણ જો તેનું ઉત્તમ નિમિત્ત પામી આત્મા પોતે જ્ઞાનરૂપે પરિણમે અર્થાત્ આત્મામાં ભાવશ્રુતપણું પ્રગટે-આત્મજ્ઞાન ઉપજે, તો જ વાસ્તવિક જ્ઞાન થયું કહેવાય છે એમ ન હોત ને દ્રવ્ય શ્રુતના પાઠ માત્રથી જ્ઞાન થઈ જતું હોત તો બધાય સહેલાઈથી જ્ઞાની બની બેસત! ને ઝાઝી ખપખપ રહેત નહિં!

એટલે દ્રવ્ય શ્રુત પરમ અવલંબનરૂપ-સાધનરૂપ હોઈ ભાવશ્રુતની પ્રાપ્તિમાં તેનો પરમ ઉપકાર છે, છતાં જો તે ભાવશ્રુતની પ્રાપ્તિનો ઈષ્ટ ઉદ્દેશ તેના આલંબને ન સધાયો અથવા તે ઈષ્ટ ઉદ્દેશ અર્થે તેનો સાધન તરીકે ઉપયોગ ન કરાયો, તો તેવું દ્રવ્યશ્રુત પરમાર્થથી અકિંચિત્કર છે, અફળ છે તાત્પર્ય કે-દ્રવ્યશ્રુત ભાવશ્રુત સહિત હોય અથવા ભાવશ્રુતના કારણરૂપ થાય તો

ભાવશ્રુત પ્રાપ્તિમાં દ્રવ્ય શ્રુતનો પરમ ઉપકાર

* सत्य णाण ण हवइ जम्हा सत्य ण याणए किंचि ।
तम्हा अण्ण णाण अण्ण सत्य जिणा बिंति ॥ —શ્રી સમયસાર

ગતાનુગતિક બહુ જનોનો માનીતો હોય, ભલે સેંકડો કે હજારો શિષ્યોના પરિવારથી પરિવરેલો મોટો ગુરુ કે આચાર્ય કહેવાતો હોય, તો તે જિનશાસનનો દુશ્મન છે, એમ **સિદ્ધસેન દિવાકરજીએ સમ્મતિતર્ક**માં સ્પષ્ટ કહ્યું છે—

> जह जह बहुस्सुओ सम्मओ अ सीसगणसंपरिवुडो अ ।
> अविणिच्छिओ अ समए तह तह सिद्धंतपडिणीओ ॥'

ગીતાર્થ ' ગુરુ અને ગુરુપદની જોખમદારી

અને ગીતાર્થને જ ગુરુપણાનો અધિકાર કહ્યો છે, એ વાતમાં ઘણું રહસ્ય છે, કારણ કે **ગીતાર્થ** એટલે કેટલાક લોકો માત્ર સૂત્રપાઠી સમજે છે એમ નહિં, પણ જેણે શાસ્ત્રનો સૂત્રનો અર્થ—પરમાર્થ ગીત કર્યો છે, અત્યંત હૃદયગત—પરિણત કર્યો છે, સંગીતની જેમ અવિસંવાદીપણે આત્મામાં તન્મય—એકતાર કર્યો છે, આત્માકાર કર્યો છે, આત્માનુભૂતિમય કર્યો છે, તે ગીતાર્થ અર્થાત્ જેણે અર્થ—આત્મતત્ત્વ ગીત કર્યું છે—અત્યંત અનુભૂત કર્યું છે તે ગીતાર્થ એવા ગીતાર્થ+ આત્માનુભવી જ્ઞાની પુરુષ જ ગુરુ થવાને યોગ્ય છે બાકી તથારૂપ યોગ્યતા વિના બીજા બની બેઠેલા ગુરુઓ તો કર્મ ભારથી ' ગુરુ ' બને છે, કારણ કે શિષ્યોના કે અનુયાયીઓના

+"गीयत्था संविग्गा निरासंसा वत्थगारवारहिया ।
जिणमयउज्जोअकरा सम्मत्तपभावगा मुणिणो ॥

—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત સંબોધપ્રકરણ ૩-૨૨૭

અર્થાત્-ગીતાર્થ, સંવિગ્ન, નિઃશંક ગારવ આસક્તિ ત્યજી દીધી છે એવા જિનમતના ઉદ્યોતકર, સમ્યક્ત્વ પ્રભાવક એવા મુનિઓ હોય.

કલ્યાણ–અકલ્યાણની જોખમદારી તેમને શિરે છે એટલે એવુ જોખમદારીભર્યું ગુરુપદ લેતા પહેલા તેમણે ક્ષ તો લાખો વાર વિચાર કરવો જોઇએ, અને કા તો શિષ્યોના વિનયનો ગેરલાભ લઈ મહામોહનીય કર્મથી 'ગુરુ'-ભારે બની ભવસાગરમા× ડૂબી જવા તૈયાર રહેવુ જોઇએ ! હાલમા તો આ ગુરુપદની જોખમદારીનો ભાગ્યે જ કોઇ વિચાર કરે છે, એટલુ જ નહિ, પણ તેને માટે પડાપડી કરે છે !

૭ અધ્યાત્મરસ પરિણતિ વિનાનુ શાસ્ત્રજ્ઞાન ભારરૂપ

(યોગિરાજ આગળ બતાવે છે)—

વળી એ પણ ખાસ યાદ રાખવા જેવુ છે કે અધ્યાત્મરસ પરિણતિ વિનાનું જે શાસ્ત્રજ્ઞાન તે ભારરૂપ જ છે ગધેડો ચંદનનો ભાર ઉપાડે છે, પણ તેનો ભોગ તો કોઇ ભાગ્યશાળી જ પામે

× અજ્ઞાની નિજ છંદે ચાલે, તસ નિશ્રાએ વિહારી
અજ્ઞાની જે ગચ્છને ચલવે તે તો અનત સંસારી રે જિનજી !
ઉપા૦ શ્રી યશોવિજયજી

અસદ્‌ગુરુ એ વિનયનો લહે લાભ જો કાંઇ
મહામોહનીય કર્મથી, બૂડે ભવજળમાંહિ. " શ્રી આત્મસિદ્ધિ

'अगीयत्थकुसीलेहिं सग तिविहेण वोसिरे ।
मुक्खमग्गम्मि मे विग्ध पहमी तेणग जहा ॥ સબોધપ્રકરણ, ૨ ૯૯

અર્થાત્–અગીતાર્થ અને કુશીલો સાથેનો સગ હું ત્રિવિધે વોસરૂ (છોડુ) છુ,–કે જે સગ માર્ગમા ચોરની જેમ મોક્ષ માર્ગમા મને વિઘ્ન રૂપ છે

છે, તેમ* શાસ્ત્રનો ભાર તો અનેક વહે છે, પણ તેનો અધ્યાત્મરસ તો કોઈ વિરલો જ ચાખે છે ફક્ત માત્ર એટલો જ છે કે-ગધેડો પોતાના શરીર પર બોજો ઉઠાવે છે, અને આ શાસ્ત્ર-ગર્દભ પોતાના મન પર બોજો ઉઠાવે છે ! પણ બન્નેનું ભારવાહકપણું સરખું છે !

વિદ્વાન્ અને જ્ઞાનીમાં આકાશ પાતાલનું અંતર

પુસ્તકપંડિતરૂપ વિદ્વાન્માં અને આત્માનુભવી જ્ઞાનીમાં આકાશ-પાતાલનું અંતર છે બાકી બીજું બધુંય જાણતો હોય, પણ એક આત્માને ન જાણતો હોય, તો તે શાસ્ત્રવેત્તા વિદ્વાન્ પણ અજ્ઞાની છે અને એક આત્માને જાણતો હોય ને બીજું કાંઈ ન પણ જાણતો હોય તો તે અવિદ્વાન્ પણ જ્ઞાની છે આમ વિદ્વાન્ ને જ્ઞાનીમાં પ્રગટ ભેદ છે આત્માનુભવ રહિત તે વિદ્વાન્ ને આત્માનુભવ સહિત તે જ્ઞાની, અથવા પરમાર્થથી આત્મજ્ઞાની એ જ સાચો વિદ્વાન્ અથવા પંડિત જન છે, બાકી બીજા કહેવાતા વિદ્વાનોની ગણના પણ અજ્ઞાની અથવા બાલ જીવોમાં જ છે નિરક્ષર પણ જ્ઞાની હોઈ શકે ને સાક્ષર પણ અજ્ઞાની હોઈ શકે,—એવી આ વિલક્ષણ વાત વિચક્ષણ વિવેકી જનો જ સમજી શકે છે

---

* वेदान्यशास्त्रवित्क्लेशं, रसमध्यात्मशास्त्रवित् ।
भाग्यभृद्भोगमाप्नोति, वहति चन्दनं खरः ॥' —શ્રી અધ્યાત્મસાર

'તિમ શ્રુતપાઠી પંડિતકું પણ, પ્રવચન કહત અજાન રે
સાર લહ્યા વિન ભાર કહ્યો શ્રુત ખર દૃષ્ટાંત પ્રમાણ '
—શ્રી ચિદાનંદજી

એટલા માટે જ શાસ્ત્રમાં× પણ કહ્યુ છે કે જો દ્રવ્યથી નવ પૂર્વ પણ ભણેલ હોય, નવ પૂર્વનો પણ પાઠી–અભ્યાસી હોય, પણ જો આત્માને ન જાણ્યો હોય તો તે અજ્ઞાની છે આમ જ્યાં નવ પૂર્વ જેટલું શ્રુત ભણેલો એવો અધ્યાત્મ–રસપરિણતિ વિનાનો શુષ્કજ્ઞાની બહુશ્રુત પણ અજ્ઞાની કહ્યો છે, તો પછી આજકાલના અલ્પશ્રુત શુષ્ક વાચાજ્ઞાનીઓની તો શી વાત કરવી ?

આત્મજ્ઞાન વિનાનું સર્વ શાસ્ત્ર જ્ઞાન એકડા વિનાના મીંડા જેવું!

વ્યાકરણનું–શબ્દશાસ્ત્રનું કે ભાષાનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન નથી, ન્યાયનું કે દર્શનશાસ્ત્રનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન નથી, કાવ્યનું કે કે અલંકારશાસ્ત્રનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન નથી, જ્યોતિષનું કે વૈદકનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન નથી, વિજ્ઞાનનું કે અન્ય શાસ્ત્રનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન નથી, અથવા આ બધાય જ્ઞાન ઔપચારિક જ્ઞાન છે–દ્રવ્ય શ્રુતજ્ઞાનના પ્રકાર છે પારમાર્થિક જ્ઞાન તો એક ભાવ શ્રુતજ્ઞાન અથવા આત્મજ્ઞાન જ છે એક આત્મવિદ્યા જ વિદ્યા છે, બાકી બીજી બધી ય વિદ્યા અવિદ્યા જ છે અથવા ઔપચારિક

×"જો હોય પૂર્વ ભણેલ નવ પણ જીવને જાણ્યો નહીં,
તો સર્વ તે અજ્ઞાન ભાખ્યું સાક્ષી છે આગમ અહીં,
એ પૂર્વ સર્વ કહ્યા વિશેષે જીવ કરવા નિર્મળા,
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને સર્વ ભવ્યો સાંભળો
નહિ ગ્રંથમાંહિ જ્ઞાન ભાખ્યું, જ્ઞાન નહિ કવિચાતુરી
નહિ મંત્રતંત્રો જ્ઞાન દાખ્યાં, જ્ઞાન નહિ ભાષા ઠરી
નહિ અન્ય સ્થાને જ્ઞાન ભાખ્યું, જ્ઞાન જ્ઞાનીમાં કહ્યો જિનવર૦"

વિદ્યા છે, અને તે ઔપચારિકપણું પણ—તે તે વિદ્યાઓ જો આત્મવિદ્યાની સાધનામાં સહકારી કારણપણે ઉપયુક્ત થતી હોય—તો જ ઘટે છે આ ઉપરથી તને સ્પષ્ટપણે પ્રતીત થશે કે સર્વશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ જો એક આત્મવસ્તુ હાથ ન આવી તો શૂન્યરૂપ જ છે, મોટા મીંડારૂપ જ છે, 'एको'—આત્મા હાથમાં ન આવ્યો, તો તે બધા એકડા વિનાના મીંડા છે! એટલે આત્મ-અજ્ઞાની એવો કોઈ પણ ભલે પોતાની કલ્પના+ પ્રમાણે હજારો શાસ્ત્રો રચે, ભલે હજારો વ્યાખ્યાનો આપી જન-મન-રંજન કરે, ભલે વક્તૃત્વ કળાનું પ્રદર્શન કરી વાચસ્પતિપણું બતાવે, તો પણ તે પોતાના શૂન્યપણાનું જ પ્રદર્શન કરે છે, અથવા પોતાના મનનો આમળો પૂરો કરી, પોતાના મિથ્યાભિમાનને જ પોષે છે એમ વિવેકી વિચક્ષણો સમજે છે*

આ પ્રસ્તુત દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાન પણ ગુરુગમ વિના પ્રાપ્ત થતું નથી એ વાત પણ સાવ સાચી છે, પણ તે ગુરુગમ દ્રવ્યથી

+"નિજ કલ્પનાથી કાઢી શાસ્ત્રો માત્ર મનનો આમળો
જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને સર્વ ભવ્યો સાંભળો

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

*"સબ શાસ્ત્રન કે નય ધારિ હિયે મત મંડન ખંડન ભેદ લિયે
વહ સાધન બાર અનંત કિયો, તદપિ કછુ હાથ હજુ ન પર્યો

"કરુના હમ પાવત હે તુમકી, વહ બાત રહી સુગુરુ ગમકી
પલમેં પ્રગટે મુખ આગનસે, જબ સદ્ગુરુ ચર્ન સુપ્રેમ બસે"

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

ભાવશ્રુતધર થકી ભાવગુરુગમઃ દીવામાથી દીવો

છે, કારણ કે—દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાન દ્રવ્ય ગુરુગમથી પ્રાપ્ત થાય છે, ભાવશ્રુતજ્ઞાન ભાવ ગુરુગમથી પ્રાપ્ત થાય છે; અને ભાવ ગુરુગમ એ જ પારમાર્થિક ગુરુગમ છે શાસ્ત્રમા જે ગુરુગમનુ ભારી ગૌરવ ગાવામા આવ્યુ છે તે આ ભાવ ગુરુગમ જ છે તાત્પર્ય કે ભાવશ્રુત જેને પરિણમ્યુ છે અર્થાત્ જેને આત્મજ્ઞાન ઉપજ્યુ છે, એવા ભાવશ્રુતધર સદ્‌ગુરુદ્વારા જો ભાવ ગુરુગમ પ્રાપ્ત થાય તો જ ભાવશ્રુતજ્ઞાન અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન ઉપજે પણ દ્રવ્યશ્રુતજ્ઞાની એવા દ્રવ્યશ્રુતધર પસેથી પ્રાપ્ત થતા દ્રવ્ય ગુરુગમથી ભાવ શ્રુતજ્ઞાન ન ઉપજે—આત્મજ્ઞાન ન ઉપજે, કારણ કે જે દીવો પ્રગટ્યો જ ન હોય તેના થકી બીજો દીવો કેમ પ્રગટે ? માટે દીપકની ઉપાસનાથી, જેમ દીપક પ્રગટે—દીવામાથી દીવો થને, તેમ જાગતી જ્યોત જેવા ભાવશ્રુતજ્ઞાનીની ઉપાસનાથી જ ભાવશ્રુતજ્ઞાન ઉપજે—ભાવદીવો પ્રગટે આ જ ગુરુગમનુંx રહસ્ય છે

ગગન મંડળ મે અધબિચ કૂવા, ઉંહા હે અમીકા વાસા,
સગુરા હોએ સો ભર ભર પીવે, નગુરા જાવે પ્યાસા
અવધૂ સો જોગી ગુરુ મેરા, ઉન પદકા કરે રે નિવેડા

(આનંદઘનજી)

x વસ્તુગતે વસ્તુકો લક્ષણ, ગુરુગમ વિન નવિ પાવે રે
ગુરુગમ વિન નવિ પાવે કોઉ, ભટક ભટક ભરમાવે રે શ્રી

પથિક—મહાત્મન્ ! આ ગૂઢાર્થમાં મને તો કાંઈ સમજણ પડી નહીં.

યોગિરાજ—હે ભવ્ય ! ગગનમંડલ એટલે ચિદાકાશ તેની મધ્યે એક અમૃતનો કુવો છે, એટલે અમૃતસ્વરૂપી શાંત સુધારસમય આત્માનો ત્યાં વાસ છે જેને સદ્‌ગુરુ મળ્યા છે, તે જ તે અમૃતકૂપમાંથી શાંત સુધારસ ભરી ભરીને પીએ છે, તેમની *તૃષા છીપે છે-ભવતૃષ્ણા શાંત થાય છે, અને તે અમૃતપાનથી તે અમૃતપણાને પામે છે. બાકી જેને સદ્‌ગુરુનો યોગ નથી મળ્યો, તે તે અમૃતપાનના લાભથી વંચિત રહે છે, તરસ્યા ચાલ્યા જાય છે, એટલે તેમની ભવતૃષ્ણા બુઝાતી નથી, અને તે મૃતપણાને જ પામે છે, અર્થાત્ જન્મ-મરણપરંપરા કર્યા જ કરે છે, તેના જન્મ-મરણનો છેડો આવતો નથી.

આત્મજ્ઞાની સદ્‌ગુરુ થકી અમૃત પ્રાપ્તિ

૮ ભાવ અધ્યાત્મથી જ આત્મકલ્યાણ

પથિક—મહાત્મન્ ! આ લોકો પણ જ્ઞાનની વાતો તો કરે છે અને અધ્યાત્મની ચર્ચા પણ કરે છે, તેનું કેમ ?

યોગિરાજ—મહાનુભાવ ! વાતો કરવાથી કાંઈ વળે નહિ, કે માત્ર ચર્ચા કરવાથી કાંઈ મળે નહિ. અંતરસ્પર્શ વિનાની

* બુઝી ચહત જો પ્યાસકો હૈ બૂઝનકી રીત
પાવે નહિં ગુરુગમ બિના, યેહી અનાદિ સ્થિત. '

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

ભાવ અધ્યાત્મની વિરલતા

વાત તે એક પ્રકારનો 'વાત' જ છે—વાયુ જ છે! ને એવી 'વાત' જેવી વાત તો વાતમાં જ—વાયુમાં જ ભળી જાય છે! અને આત્માની અર્ચા વિનાની ચર્ચા એ તો વાચાલતા જ છે—વાતુલતા જ છે! વાગ્જાલ માત્ર જ છે! મુખથી જ્ઞાનની વાતો કરતા હોય ને જેનો અંતરંગ મોહ ન છૂટ્યો હોય, જેના પરનો મોહનો અધિકાર ટળ્યો ન હોય, એવા શુષ્ક વાચાજ્ઞાનીઓ તો માત્ર જ્ઞાનીનો× દ્રોહ જ કરે છે આત્માની* વાતો કરનારા પંડિતો તો ઘેર ઘેર છે, પણ તેની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ કરનારા અનુભવજ્ઞાનીઓ તો કોઇ વિરલા જ છે નવનીત—માખણ તો કોઈક વિરલાને જ મળે છે, બાકી આખું જગત્ છાસથી ભરમાય છે! નામ અધ્યાત્મીઓ, શબ્દ અધ્યાત્મીઓ, ઠવણ અધ્યાત્મીઓ ને દ્રવ્ય અધ્યાત્મીઓનો તો જગતમાં સુકાળ છે, પણ **ભાવઅધ્યાત્મની** જ વિરલતા છે! એટલા માટે જ અધ્યાત્મની વ્યાખ્યા કરતાં સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે—નિજ સ્વરૂપને—

×"મુખથી જ્ઞાન કથે અને, અંતર છૂટ્યો ન મોહ,
તે પામર પ્રાણી કરે, માત્ર જ્ઞાનીનો દ્રોહ.'

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

* " दृश्यन्ते भुवि किं न ते कृतधियः संख्याव्यतीताश्चिरम्,
ये लीलां परमेष्ठिनः प्रतिदिनं तन्वन्ति वाग्भिः परम् ।
तं साक्षादनुभूय नित्यपरमानन्दाम्बुराशिं पुनः,
ये जन्मभ्रममुत्सृजन्ति पुरुषा धन्यास्तु ते दुर्लभाः ॥ "

—શ્રીમાન્ શુભચંદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ

આત્મસ્વરૂપને જે ક્રિયા સાધે છે તે જ અધ્યાત્મ+ છે, જે ક્રિયા કરીને ચાર ગતિ સાધે છે તે અધ્યાત્મ નથી નામ અધ્યાત્મ, સ્થાપના અધ્યાત્મ ને દ્રવ્ય અધ્યાત્મને છંડો, અને **ભાવ અધ્યાત્મ** કે જે નિજ ગુણને–આત્મગુણને સાધે છે, તેમા **'રઢ લગાડીને મંડી પડો'**

"નિજ સ્વરૂપ જે કિરિયા સાધે, તેહ અધ્યાતમ કહિયે રે;
જે કિરિયા કરી ચઉગતિ સાધે, તે ન અધ્યાતમ લહિયે રે
શ્રી શ્રેયાસજિન
નામ અધ્યાતમ ઠવણ અધ્યાતમ, દ્રવ્ય અધ્યાતમ છંડો રે.
ભાવ અધ્યાતમ નિજ ગુણ સાધે, તો તેહ શું રઢ મંડો રે
શ્રી શ્રેયાસજિન" —**શ્રી આનંદઘનજી**

અધ્યાત્મ તો જ્યા આત્મવસ્તુનો વિચાર હોય તે છે, બાકી બીજા તો લબાસી છે–લપલપીયા વાતોડીઆ છે! વસ્તુગતે–વસ્તુસ્વરૂપે જે વસ્તુ પ્રકાશે છે–પ્રગટ બતાવે છે, તે જ આનંદઘન મતના વાસી છે

"અધ્યાતમ જે વસ્તુ વિચારી, બીજા જાણ લબાસી રે,
વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદઘન મત વાસી રે
શ્રી શ્રેયાસજિન૦"

માટે અધ્યાત્મની વાતો ને ચર્ચા કર્યાથી કાંઇ અર્થ સરે નહિ. તથારૂપ અધ્યાત્મરસ પરિણતિ થાય ને આત્મસ્વરૂપની અર્ચા થાય તો જ નિજ કાર્યની સિદ્ધિ થાય વાતો એ છાસબાકળા છે અને અનુભવ એ નવનીત છે જગત્ એ

+ " गतमोहाधिकाराणामात्मानमधिकृत्य या ।
प्रवर्तते क्रिया शुद्धा तदध्यात्म जगु जिना ॥—"શ્રી અધ્યાત્મસાર

છાસથી ભરમાઈ ગયું છે ! પણ માખણ તો કોઈ વિરલાને જ *સાંપડે છે !

"ગગનમંડળમેં અઉ બિહાની, ધરતી દૂધ જમાયા,
માખન થા સો વિરલા પાયા, છાસ જગત ભરમાયા
અવધૂ ! સો જોગી ગુરુ મેરા "

શ્રી આનંદઘનજી

પથિક—યોગિરાજ ! આપે આ જે બધુ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું તેથી મારા મનનું સમાધાન થયું અને—

"પુરુષ પરંપર અનુભવ જોવતા રે,
અંધોઅંધ પલાય,
વસ્તુ વિચારે જો આગમે કરી રે,
ચરણ ધરણ નહિ ઠાય
પંથડો નિહાળું રે બીજા જિનતણો રે" ૩

—એ આપના વચનની સત્યતાની મને પ્રતીતિ ઉપજી છે આમ જો ગુરુગમ વિના આગમ અગમ થઈ પડે છે, અને એવો ગુરુગમ જો અત્યંત દુર્લભ છે, તો પછી આ દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ બીજી કઈ રીતે થાય ? આ એટલા બધા દર્શનવાળીઓ આટલી બધી દર્શનચર્ચા કરી રહ્યા છે તેની પાસેથી શું એની પ્રાપ્તિ થશે ? શું અનુમાન પ્રમાણથી કે તર્કવાદથી એની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ છે ખરો ?

---

*'ગગનમંડળમેં ગાય વીયાણી, વસુધા દૂધ જમાઈ' રે,
સઉ રે સુનો ભાઈ વલોણું વલોવે, કોઈ એક અમૃત પાઈ રે
અવધૂ૦ "

યોગિરાજ—અહો જિજ્ઞાસુ ! જો ! આ મધ્યાહ્ન થવા આવ્યો છે ! આજની આપણી તત્ત્વવાર્તા તો ખૂબ લાંબી ચાલી ! સમયનું ભાન પણ તું ભૂલી ગયો ! આવી તત્ત્વપિપાસા ખરેખર પરમ કલ્યાણકારી છે અને તે જોઇને મ્હારું ચિત્ત અતિ પ્રસન્ન થયું છે, પણ હમણાં તો તું સ્વસ્થાને જા તારા આ નવીન પ્રશ્નનું સમાધાન હું આવતી કાલે કરીશ આવતી કાલે પ્રભાત સમયે તું ગામની ભાગોળે શ્મશાનભૂમિની બાજુમાં આવેલ દેરી આગળ મને મળજે

પથિક—જેવી આજ્ઞા! (બન્ને પોતપોતાને સ્થાને જાય છે)

યોગમાર્ગ પ્રદીપ સમી યોગિરાજની ટંકોત્કીર્ણ વીરવાણી

પથિક યોગિરાજ પાસેથી છૂટો પડી પોતાના નિવાસસ્થાને આવ્યો અને ઉચિત દિનચર્યામાં પ્રવૃત્ત થયો, પણ તેના અંતરમાં તો યોગિરાજની ટંકોત્કીર્ણ વીરવાણીનું જ મનન ચાલ્યા કરતું હતું અહો ! આજે મને કેવી અપૂર્વ તત્ત્વવાર્તા સાંભળવા મળી ! માર્ગ સંબંધી કેવો અદ્ભુત પ્રકાશ યોગિરાજે નાંખ્યો ! જિનમાર્ગ આવો દિવ્ય છતાં, ચર્મચક્ષુથી એ માર્ગને જોઈ રહેલો આ સકળ સંસાર ભૂલ્યો છે, કારણ કે એ દિવ્ય માર્ગને દેખવા માટે દિવ્ય નયન જ જોઈએ,–એ યોગિરાજનું કથન કેવું યથાતથ્ય છે ! કેટલું બધું સાચું છે ! પુરુષપરંપરાનો અનુભવ જો જોઇએ છીએ તો આંધળાની પાછળ આંધળા દોડતા હોય–' અંધોઅંધ પલાય '–એવી કરુણ પરિસ્થિતિ છે, એ વચનો પાછળ સમાજની આધ્યાત્મિક પતિત અવસ્થા અંગેનો યોગિરાજનો કેવો કરુણ ચીત્કાર

સભળાય છે ! કેવી ઊંડી શાસનદાઝ સંવેદાય છે ! કેવો પારમાર્થિક ખેદ દેખાય છે ! આગમના આધારે જો વિચાર કરે તો 'ચરણ ધરણ નહિં ઠાય'–પગ મૂકવાનું પણ ઠેકાણું નથી એવી વિષમ દુઃસ્થિતિ છે,–એ વચનમા લાગણીભર્યા પોકાર સાથે યોગિરાજની કેવી અનન્ય આગમભક્તિ વ્યક્ત થાય છે ! ને આગમોક્ત આદર્શ આચરણ 'વિધિ' પ્રત્યેનો કેવો પ્રેમ પ્રગટ દેખાય છે ! આમ થોડા શબ્દોમા આ મહાત્માએ કેવો અદ્ભુત આશય સમાવ્યો છે ! જેમ જેમ આ યોગિરાજના વચનમા હું સૂક્ષ્મ વિચારથી ઊંડો ઉતરું છું, તેમ તેમ તેની સત્યતાની મને પ્રતીતિ થતી જાય છે મોક્ષમાર્ગના પ્રવાસી મારા જેવા 'પથિક'ને આ યોગમાર્ગ-પ્રદીપ સમા ઉપદેશવચન ખરેખર અપૂર્વ માર્ગદર્શક થઇ પડ્યા છે ઇત્યાદિ પ્રકારે ચિંતવતાં તેનો આત્મા કોઇ અવર્ણનીય આનંદમા વિલસી રહ્યો હતો પછી શેષ કર્ત્તવ્ય કરી તે રાત્રે યથાસમયે સમાધિભાવે શયન કરી ગયો

દૃશ્ય પાંચમું

દિવ્ય નયનનો વિરહ અને કાલલબ્ધિની પ્રતીક્ષા

પછી વળતે દિવસે પ્રભાતે, વ્હેલા ઊઠી, પ્રાતવિધિથી પરવારી તેણે સંકેતસ્થલ ભણી પગલાં માંડ્યાં, ને થોડીવારે તે તેની નિકટ આવી પહોંચ્યો ત્યાં તેના શ્રવણપથમાં ધ્વનિ અથડાયો —

"શિવ શંકર જગદીશ્વરુ રે, ચિદાનંદ ભગવાન—લલના
જિન અરિહા તીર્થંકરુ રે, જ્યોતિ સરૂપ અસમાન—લલના"

(આનંદઘનજી)

અહો! ભાવિતાત્મા ભક્તરાજ!

એની એ ધૂન એને પુનઃ પુનઃ સાંભળવા લાગી આવી અપૂર્વ ભાવાવેશવાળી એકતારતા તેણે કદી પણ દીઠી ન્હોતી તે કર્ણપ્રિય મધુર સ્વરના અનુસારે તે ચાલવા લાગ્યો ત્યાં તો એક દેરીના દર્શન થયા તેના ઓટલા પર બિરાજમાન થઈ યોગિરાજ ભજન ધૂન લલકારી રહ્યા હતા તેમની મુખાકૃતિ અત્યંત સુપ્રસન્ન, પરમ શાંત ને સૌમ્ય દીસતી હતી ભક્તિનો પરમ આનંદોલ્લાસ તેમની મુખમુદ્રા પર તરવરતો હતો તેમની આત્મશાંતિ કોઈ અપૂર્વ હતી અદ્વિતીય બ્રાહ્મ તેજ તેમના લલાટમાં ઝળહળતું હતું તેમના દર્શનથી પથિકના હૃદયમાં કોઈ અજબ છાપ પડી અને તે આશ્ચર્યચકિત થઈ ભાવવા લાગ્યો— અહો! આ મહાત્મા ભક્તરાજની અનન્ય ભક્તિ! અહો! આ ભાવયોગીની ભાવિતાત્મતા! અહો! આ 'સત્પુરુષ'ની

અપૂર્વ આત્મશાંતિ ! મારો આજનો દિન ધન્ય છે કે મને આવા સાધુગુણસંપન્ન, દર્શનથી પણ પાવન સાચા સાધુપુરુષના દર્શન થયા !

એમ ભાવતો ભાવનો તે દેરીની સમીપે આવી પહોંચ્યો ને ઓટલાની એક બાજુએ મૌનપણે રહ્યો, અને યોગિરાજની ભજનધૂન પૂરી થઈ એટલે સામે આવી વિનયથી નમસ્કાર કરી ઊભો રહ્યો, યોગિરાજે તેને ઓટલા પર સામે બેસવાની ઇશારત કરી એટલે તે ત્યાં વિનયથી નમસ્કાર કરીને બેઠો.

૧
તર્કવિચાર-દર્શનચર્ચાથી દિવ્ય નયનનો અસંભવ

પછી થોડી વાર મૌન રહી તે બોલ્યો—યોગિરાજ ! ગઈ કાલે આપે દર્શનવાદીઓ પાસેથી દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ સંબંધી ખુલાસો કરવાનું વચન આપ્યું હતું તો તે સંબંધી આપનું પ્રવચન શ્રવણ કરવા હું ઉત્કંઠિત છું આ બધા દર્શનવાદીઓ તર્કવિચારપૂર્વક અનેક પ્રકારની દર્શનચર્ચા કરી રહ્યા છે, તેની પાસેથી શું આ દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિનો સંભવ છે ?

યોગિરાજ—અહો જિજ્ઞાસુ ભવ્ય ! આ દર્શનવાદીઓ પાસેથી દિવ્ય નયન પામવાની આશા સેવવી એ જ મોટી ભ્રાંતિ છે ! તો એ ભ્રાંતિમાંથી શાંતિ ક્યાંથી આવે ? આ આટલા દર્શનવાદીઓ અનાદિ કાળથી વાદવિવાદ કરી રહ્યા છે, પણ તેમ કરતાં કોઈ ત.

'તર્કવિચારે રે'
વાદ પરંપરા રે'

અંત પામ્યું હોય એમ જણાતું નથી; કારણ કે વાદની સામે પ્રતિવાદ ને તેની સામે પાછો પ્રતિવાદ, એમ અનંત પરંપરા ચાલ્યા જ કરે છે! તેનો આરો આવતો નથી ને કોઈ નિવેડો થતો નથી! કોઈ એક સમર્થ વાદી યુક્તિપૂર્વક પૂર્વપક્ષ કરે છે, તો તેને સામો વાદી ઉત્તર પક્ષ કરી બળવત્તર યુક્તિપ્રમાણોથી ખંડિત કરે છે તેને વળી કોઈ ત્રીજો વાદી અધિક બળવાન્ તર્કબલથી ખંડે છે આમ વાદ-પ્રતિવાદનો 'ઘાણીના બેલ'ની પેઠે અંત નથી આવતો આંખે પાટા બાંધેલો ઘાણીનો બેલ ગમે તેટલું અંતર કાપે, પણ તે તો હતો ત્યાંનો ત્યાં જ! એટલા જ કુંડાળામાં ગોળ ગોળ ફર્યા કરે, જરાય આગળ વધે નહિં! તેમ મતાંધપણાના પાટા જેણે આંખે બાંધેલા છે, એવા દર્શનવાદીઓ ગમે તેટલું *વાદવિવાદનું અંતર કાપ્યા કરે, પણ તે તો હતા ત્યાંના ત્યાં જ! એટલા જ વાદચક્રના વર્તુલમાં ઘૂમ્યા કરે, જરાય આગળ વધે નહિં! આમ તર્કવિચારથી વાદપરંપરા ચાલ્યા જ કરે છે, ને એનો પાર કોઈ પામી શકતું નથી એટલે તર્કવિચારથી, વાદવિવાદથી, દર્શનચર્ચાથી કદી માર્ગદર્શન કરાવનારી દિવ્ય દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી

---

* "वादांश्च प्रतिवादांश्च वदन्तो निश्चितांस्तथा ।
तत्त्वान्तं नैव गच्छन्ति तिलपीलकवद्गतौ ॥" —શ્રી યોગબિંદુ

"यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः ।
अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते ॥"

—શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં ભર્તૃહરિનું સુભાષિત

"તર્કવિચારે રે, વાદપરંપરા રે, પાર ન પહોંચે કોય,
અભિમત વસ્તુ વસ્તુગતે કહે રે, તે વિરલા જગ જોય
પંથડો નિહાળું બીજા જિન તણો રે" ૪

પથિક—યોગિરાજ ! આપે આ જે કહ્યું તે દૃષ્ટાંત-ઉદાહરણથી વિશેષ સ્પષ્ટ સમજાવવા કૃપા કરો

યોગિરાજ—મહાનુભાવ ! જો કોઇ દર્શનવાદી સ્વદર્શન સમ્મત યુક્તિથી આત્મ*તત્ત્વને અબંધ કહે છે, તો તેને બીજો વાદી મનમાં રીસ લાવીને પૂછે છે કે આ આત્મા ક્રિયા કરતો દીસે છે, તો તે ક્રિયાનું ફળ, કહો, કોણ ભોગવશે ? માટે આ તમે અબંધ કહો છો તે મિથ્યા છે ત્યાં વળી કોઇ બીજો વાદી કહે છે કે—જડ—ચેતન આ એક જ આત્મા છે, સ્થાવર જંગમ—ચરાચર બન્ને સરખા છે એટલે તેને અન્યવાદી જવાબ આપે

દર્શન વાદીઓનું પરસ્પર ખંડન

અર્થાત્—કુશલ અનુમાતૃઓથી—યુક્તિવાદીઓથી યત્નથી અનુમાન કરવામાં આવેલો અર્થ પણ વધારે અભિયુક્ત એવા બીજાઓથી અન્યથા જ ઉપપાદિત કરાય છે, બીજા જ પ્રકારે સાબિત કેગય છે !

* 'કોઈ અબંધ આતમ તત્ત માને, કિરિયા કરતો દીસે,
ક્રિયાતણું ફલ કહો કુણ ભોગવે ઇમ પૂછ્યું ચિત્ત રીસે. મુનિસુવ્રત.
જડ ચેતન એ આતમ એક જ સ્થાવર જંગમ સરિખો,
દુઃખ સુખ સંકર દૂષણ આવે, ચિત્ત વિચારી જો પરિખો મુનિસુવ્રત.
એક કહે નિત્ય જ આતમતત્ત્વ આતમ દરિસણ લીનો
કૃતવિનાશ અકૃતાગમ દૂષણ, નવિ દેખે મતિહીણો મુનિસુવ્રત"
શ્રી આનંદઘનજી

છે કે-આમ જો તમે માનશો તો સુખદુઃખની વ્યવસ્થા કેમ ઘટશે ? તત્વની સેળભેળરૂપ સંકર દોષ આવશે ચિત્તમાં વિચાર કરી પરીક્ષા કરશો તો આમ જરૂર ભાસશે ત્યાં આત્મદર્શનમાં લીન એવો વાદી કહે છે કે આ આત્મા નિત્ય જ છે તેને પ્રતિવાદી આમ યુક્તિથી નિરુત્તર કરે છે કે-એમ માનશો તો કૃતનાશ ને અકૃતાગમ વગેરે દૂષણ આવશે, તે તો મતિહીન હોય તે જ દેખતો નથી

ત્યાં વળી *સુગતનો અનુયાયી (બૌદ્ધ)વાદી વદે છે કે-આ આત્મા તો ક્ષણિક છે એમ જાણો તેને બીજો વાદી જવાબ આપે છે કે-આત્મા જો ક્ષણિક માનશો તો સુખ-દુઃખ કેમ ઘટશે ? બંધ મોક્ષ વ્યવસ્થા કેમ ઘટશે ? એ વિચાર તમારા ચિત્તમાં લાવી જુઓ ત્યાં વળી ભૌતવાદી (ચાર્વાક) બોલી ઊઠે છે કે-ભૂતચતુષ્ક અર્થાત્ પૃથ્વી, પાણી, વાયુ ને અગ્નિ એ ચાર ભૂત સિવાયની અલગી એવી કોઈ આત્મતત્ત્વની સત્તા ઘટતી નથી તેને બીજો પ્રતિવાદી ઉત્તર આપે છે કે-આંધળો ગાડાને ન દેખે, તો તેમાં ગાડાનો શો વાંક ? પ્રગટ ચેતનસ્વરૂપ આત્મા છે એવી ચોકખી દીવા જેવી વાત તમે ન સમજો, તો તેમાં તે છતી વસ્તુનો શો દોષ ? આંધળો ગાડાને દેખતો નથી તે કાંઈ ગાડાનો દોષ નથી, પણ તેના

* સૌગત મતિ રાગી કહે વાદી, ક્ષણિક એ આતમ જાણો
બંધમોક્ષ સુખદુઃખ ન ઘટે, એહ વિચાર મન આણો. મુનિસુવ્રત
ભૂતચતુષ્ક વર્જિત આતમ તત્ત સત્તા અલગી ન ઘટે
અંધ શકટ જો નજરે ન દેખે, તો શું કીજે શકટે ! મુનિસુવ્રત
શ્રી આનંદઘનજી

પોતાના દૃષ્ટિઅંધપણાનો જ દોષ છે, તેમ તમે આ પ્રગટ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મવસ્તુને દેખતા નથી, તે તમારા દૃષ્ટિ અંધપણાનો જ દોષ છે

એમ એક આત્મવસ્તુસબંધી અનેક વાદીઓ અનત વાદવિવાદ કરે છે, યુક્તિબલથી-સ્વ સ્વ દર્શનસમ્મત ન્યાયબળથી પોતપોતાના મતનું સ્થાપન કરે છે તેઓના મતવિભ્રમના સંકટમા પડી ગયેલો આ આત્મા ચિત્તસમાધિ પામતો નથી વસ્તુતત્ત્વ આમ હશે કે તેમ હશે? એમ તેનુ ચિત્ત ડહોળાઇ જવાથી કોઈ રીતે સમાધાનને પામતું નથી વિભ્રમરૂપ વાદચકને ચકડાળે ચડી ગયેલું ચિત્ત વિભ્રમદશાને પામી ચારે કોર ભ્રમણ કર્યા કરે છે, ને આત્મભ્રાંતિને લીધે કદી શાતિ ભજતું નથી

"એમ અનેક વાદી મત વિભ્રમ, સકટ પડિયો ન લહે,
ચિત્તસમાધિ તે માટે પૂછુ, તુમ વિણ ન તત્ત કોઈ ન કહે
મુનિસુવ્રત જિનરાજ ! મુજ એક વિનતિ નિસુણો "

શ્રી આનદઘનજી

આમ તર્કવિચારરૂપ દર્શનચર્ચાથી કાઇ તત્ત્વનો નિવેડો આવતો નથી, કાઇ તત્ત્વવિનિશ્ચય થતો નથી, તેનાથી દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ કેમ સભવે ?

૨ સમ્યગ્ અનેકાન્ત દૃષ્ટિથી દિવ્ય નયનની યોગ્યતા

પથિક—યોગિરાજ ! આપે આ કહ્યુ તે મને સમજાયું પણ આ બધા દર્શનવાદ કરતા આ દર્શનોમા છેવટે સર્વનું સમાધાન કરી શકે એવુ પ્રમાણભૂત કોઈ દર્શન નહિ હોય ?

કે જેની પાસે બધા દર્શનવાદ નિરુત્તર થઇ પડે એવું જો કોઇ દર્શન હોય તો તેનાથી શું દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ ન થાય ?

યોગિરાજ—અહો ભદ્ર ! હા, એવું દર્શન જરૂર સંભવે છે, અને તેવું દર્શન જો કોઈ હોય તો તે **અનેકાંતદર્શન** જ છે તેની સમક્ષ× પ્રતિતીર્થિકો વિવાદ કરી શકતા નથી, કારણ કે તે તે અન્ય દર્શનવાદીઓ કોઇ એક એકાંત પક્ષને જ ગ્રહી, તેના આગ્રહી બની, પોતપોતાનો મત સ્થાપે છે,

સર્વ વિરોધનું મથન કરનાર વિશાળ અનેકાન્ત દર્શન

'મત મત ભેદે જો જઇ પૂછિયે, સહુ થાપે અહમેવ', ત્યારે આ અનેકાંતદર્શન કોઈ એક એકાંત પક્ષને નહિ ગ્રહતા, સર્વથા નિરાગ્રહી રહી, સત્ વસ્તુના અનેક અંતર્નું-ધર્મનું મધ્યસ્થપણે દર્શન કરાવી કેવળ 'સત્'નું જ પ્રતિપાદન કરે છે, સમ્યક્ તત્ત્વનું જ સંસ્થાપન કરે છે એટલે તે તે નયની ઉચિત મર્યાદા પ્રમાણે તે સર્વગ્રાહી હોઇ યથોચિત રીતે સર્વનું સમાધાન કરવાને પરિપૂર્ણ સમર્થ છે, કારણ કે તે સ્યાદ્વાદ દર્શન+ એટલું બધું ઉદાર છે કે-તે 'સ્યાત્' પદનો ન્યાસ કરી તે તે એકાંતપક્ષને પણ પોતાના વિશાળ પક્ષમાં ભેળવી લે છે, પોતાના અંગભૂત કરી મૂકે છે 'સ્યાત્' એટલે

× ' यस्य पुरस्ताद्विगलितमाना, न प्रतितीर्थ्या भुवि विवदन्ते । '
' શ્રી સમંતભદ્રાચાર્યજીકૃત બૃહત્સ્વયંભૂસ્તોત્ર

+ રચના જિન ઉપદેશકી પરમોત્તમ તિનુ કાળ
ઇનમેં સબ મત રહત હૈ કરતે નિજ સંભાળ ''
શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

કથચિત કોઈ અપેક્ષાવિશેષે તે તે દર્શન સત્ય છે, એવી પ્રરૂપણાથી તે *હસ્તીજાત્યધ ન્યાયે સર્વ દર્શનના વિરોધનુ મથન કરી નાખે છે !

"ષડ દર્શન જિનઅગ ભણીજે, ન્યાસ ષડગ જો સાધે રે,
નમિ જિનવરના ચરણ ઉપાસક, ષડ દર્શન આરાધે રે ષડ૦"

શ્રી આનદઘનજી

અનેકાત દર્શન આવું અદ્ભુત ને પરમ સમર્થ છતા, તેની પણ ચર્ચામાત્રથી કાઈ દિવ્ય નયન પ્રાપ્ત થઈ જતુ નથી, કારણ કે આગળ કહ્યુ તેમ

સમ્યગ્ અનેકાન્ત દૃષ્ટિથી દિવ્ય નયનની યોગ્યતા

ચર્ચા તે ચર્ચા છે ને વાત તે વાત છે કાઈ ચર્ચા કે વાત કર્યા માત્રથી પ્રસ્તુત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ જતી નથી વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે તો તથારૂપ આત્મપરિણમન જોઈએ, વિશાળ અનેકાતદૃષ્ટિ જીવનમા ઉતરવી જોઈએ, મતદર્શનનાx આગ્રહથી રહિત એવી મધ્યસ્થતા કેળવાવી જોઈએ, વસ્તુને યથાર્થ—સમ્યક્ સ્વરૂપે દેખવાની સમ્યગ્ દૃષ્ટિ સાપડવી જોઈએ એમ થાય તો જ દિવ્ય નયનની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય

પથિક—મહાત્મન્ ! જો આમ દર્શનચર્ચાથી કાઈ વળે

---

* " परमागमस्य जीव निषिद्धजात्यधसिधुरविधानम् ।
सकलनयविलसितानां विरोधमथन नमाम्यनेकान्तम् ॥ '

શ્રી અમૃતચદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી પુરુષાર્થસિદ્ધિઉપાય

x 'છોડી મતદર્શન તણો, આગ્રહ તેમ વિકલ્પ
કહ્યો માર્ગ આ સાધશે, જન્મ તેહના અલ્પ " શ્રી આત્મસિદ્ધિ

એમ નથી તો દિ ય નયનના ઈચ્છકે મત-દર્શનની માથાફોડમાં શા માટે પડવું જોઈએ ? ખંડન-મંડનની કડાકૂટ શા માટે કરવી જોઈએ ? તો પછી આત્માર્થીએ શું કરવું જોઈએ ?

દર્શનચર્ચા આત્માર્થ ઉપકારી, અનાર્થ નહિ

યોગિરાજ—જિજ્ઞાસુ ભવ્ય ! મતાગ્રહની દૃષ્ટિએ દર્શન ચર્ચાથી કાંઈ વળે એમ નથી એ વાત સાચી છે, પણ તે એકાંતે નિરર્થક છે એમ નથી તત્ત્વ સમજવા માટે + ધર્મવાદયુક્ત મધ્યસ્થ વિચારણાપૂર્વક નિરાગ્રહભાવે તે કરવામાં આવે, તો તે કોઈ અપેક્ષાએ આત્માર્થીને ઉપકારી થાય એમ છે, કારણ કે તે તે દર્શન મુખ્યપણે તો પરમાર્થ સમજવા માટે કહ્યાં છે, કે જેથી તત્ત્વજિજ્ઞાસુ જીવની વિચારદૃષ્ટિ જાગ્રત થાય, માટે પરમાર્થના લક્ષ્યપૂર્વક સન્ન્યાયથી કરવામાં આવતી હોય તો તે દર્શનચર્ચા સત્ય તત્ત્વગવેષક જિજ્ઞાસુને કંઈક *ઉપકારી થવાનો સંભવ છે, પણ મતાગ્રહની દૃષ્ટિએ તો તે ઊલટી અપકારી, હાનિકારક ને રાગદ્વેષનું કારણ થઈ પડે છે અને 'જેવી દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ,' એ સૂત્ર પ્રમાણે પરમાર્થદૃષ્ટિથી તે તે દર્શનોના યથાર્થ 'દર્શન' માટે પણ

+ 'परलोकप्रधानेन मध्यस्थेन तु धीमता ।
स्वशास्त्रतत्त्वेन धर्मवाद उदाहृत ॥' —શ્રી અષ્ટક

પરલોકપ્રધાન મધ્યસ્થ, બુદ્ધિમંત અને સ્વશાસ્ત્રના તત્ત્વના જાણ એવા પુરુષથી જે કરવામાં આવે તે ધર્મવાદ કહ્યો છે

* 'विजयेऽस्य फलं धर्मप्रतिपत्त्याद्यनिंदितम् ।
आत्मनो मोहनाशश्च नियमात्तत्पराजयात् ॥' —શ્રી અષ્ટક

'દિવ્ય નયન'ની જરૂર છે મિથ્યાશાસ્ત્ર સમ્યગ્દષ્ટિને સમ્યક્પણે પરિણમે છે, અને સમ્યક્શાસ્ત્ર પણ મિથ્યાદૃષ્ટિને મિથ્યાપણે પરિણમે છે શ્રી ગૌતમસ્વામીજીને મહાવીરદેવે સમ્યક્નેત્ર આપ્યા ત્યારે વેદ પણ સમ્યક્પણે સમજાયા, માટે 'દૃષ્ટિ' સમ્યક્ જોઈએ એટલે આત્માર્થીએ તો તેની પ્રાપ્તિ માટે જ સર્વાત્માથી પ્રવર્તવું જોઈએ

પક્ષપાત છોડી આત્મામાં મંડી પડો!

માટે આત્માર્થીએ તો સર્વ પક્ષપાત છોડી દઈ, રાગ-દ્વેષ-મોહ પક્ષથી વર્જિતપણે આત્મામાં રઢ લગાડીને મંડી પડવું એટલું જ બસ કર્ત્તવ્ય છે એટલે આત્મ વસ્તુ શું છે? કેવી છે? તેનું સ્વરૂપ શું છે? એની આત્માનુભવથી આપોઆપ ખબર પડશે, ને પછી વિકલ્પ-જલ્પનો અવકાશ જ નહિ રહે. આમ જે આત્મધ્યાન કરે છે, તે ફરી આ વાદવિવાદમાં પડતો નથી, કારણ કે બીજું બધું વાગ્જાલ માત્ર છે, એમ તે જાણે છે, આ તત્ત્વ ચિત્તમાં લાવે છે

"વચનનું જગગુરુ ઇણિ પેરે ભાખે, પક્ષપાત સબ છંડી,
રાગ દ્વેષ મોહ પખ વરજિત, આતમ શું રઢ મંડી
મુનિસુવ્રત.
આતમધ્યાન ધરે જે કોઉ, સો ફિર ઇણમેં નાવે,
વાગજાલ બીજું સહુ જાણે, એહ તત્ત્વ ચિત્ત લાવે.
મુનિસુવ્રત."

શ્રી આનંદઘનજી

બાકી, શુષ્ક તર્કવાદમાં જો પડી ગયા તો કાંઈ પત્તો

ખાય એમ નથી. એની ભૂલભૂલામણીમા પડયા કે આત્માર્થ જ ભૂલાઈ જાય છે, અને આત્માર્થીને તેમ કર્યું પાલવે એમ નથી, કારણ પ્રેક્ષાવંતોનો પ્રયાસ અતીન્દ્રિય* અર્થની સિદ્ધિ અર્થે હોય છે અને તે અતીન્દ્રિય અર્થ ક્વચિત્ પણ શુષ્કતર્કને ગોચર હોતો નથી, માટે તર્કવિચારથી દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ આકાશકુસુમવત્ છે

૩ ઇષ્ટ વસ્તુ કહેનારા 'દ્રષ્ટા' વિરલ હોઈ દિવ્ય નયન દુર્લભ

વળી આ દર્શનવાદીઓમા પણ, અભિમત-ઇષ્ટ વસ્તુ વસ્તુગતે-વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપે કહે એવા જન તો જગતમા વિરલા જણાય છે, કારણ કે વસ્તુનુ યથાવત્ 'દર્શન' કર્યું હોય, સાક્ષાત્કાર કર્યો હોય, એવા 'પ્રાપ્ત' સત જનનો જોગ જગતમાં પરમ દુર્લભ થઈ પડયો છે વસ્તુની ખાલી પોકળ વાતો કરનારા ને તર્કવાદ વિસ્તારનારા શુષ્ક જ્ઞાનીઓ તો અનેક પડયા છે, પણ વસ્તુનુ સાક્ષાત્ દર્શન પામેલા, દિવ્ય નયન પ્રાપ્ત સાચા અનુભવજ્ઞાનીઓનો જ જગતમા દુકાળ છે તેવા 'દ્રષ્ટા' પુરુષ જ દિવ્ય દૃષ્ટિ આપી વસ્તુનુ

'અભિમત વસ્તુ વસ્તુગતે કહે રે તે વિરલા જગ જોય'

* " अतीन्द्रियार्थसिद्धयर्थं यथालोचितकारिणाम् ।
प्रयासः शुष्कतर्कस्य न चासौ गोचरः क्वचित् ॥ "
—શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

સ્વરૂપદર્શન કરાવવાને સમર્થ હોય છે, એટલે તેવા 'આપ્ત' પુરુષ જ દિવ્ય દર્શનની પ્રાપ્તિમા 'આપ્ત' છે, આત્માર્થીને પરમ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય છે બાકી બીજાથી શુ ?

"તર્કવિચારે રે વાદ પરપરા રે, પાર ન પ્હોચે કોય,
અભિમત વસ્તુ વસ્તુગતે કહે રે, તે વિરલા જગ જોય
પ થડો નિહાળુ રે બીજા જિનતણો રે" ૪

પથિક—યોગિરાજ ! અભિમત વસ્તુ કહેનારા જગતમા વિરલા છે એમ આપ કેમ કહો છો ? આ અભિમત વસ્તુની વાર્તા કરનારા તો જગતમા આટલા બધા જનો જણાય છે, છતા આપે 'વિરલા છે' એમ કહો છો તેથી આશ્ચર્ય થાય છે

યોગિરાજ—હે ભદ્ર ! તુ મ્હારો કહેવાનો આશય સમજ્યો નથી વસ્તુને વસ્તુગતે અર્થાત્ વસ્તુનુ જેમ સ્વરૂપ છે તેમ યથાર્થપણે—સમ્યક્‌પણે કહેનારા વિરલા છે એમ મારુ કહેવુ છે અને તેવા પ્રકારે વસ્તુગતે પણ તે જ કહી શકે કે જેને વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપનુ સવેદન થયુ હોય—સાક્ષાત્ અનુભવન થયુ હોય એવા આત્માનુભવી 'દ્રષ્ટા' જ્ઞાની પુરુષ જ તે કહેવાને સમર્થ છે એમ આગળ પણ સ્પષ્ટ કહ્યુ હતુ અને તથારૂપ જ્ઞાની તો વિરલા જ છે, બાકી પોતાને પોતાનુ પણ ભાન નહિ છતા—આત્મપ્રતીતિ નહિ છતા, ઠેઠ સિદ્ધપદ સુધીના છડેચોક ઉપદેશ કરનારા, વ્યાસપીઠ પરથી મોટા મોટા વ્યાખ્યાનો કરનારા જગતમા કઈક પડયા છે ! અરે ! પોતાના

આત્માનુભવી દ્રષ્ટા વિરલ : ખાલી વાતો કરનારા વિપુલ

આત્મસ્વરૂપની પણ અંતપ્રતીતિ નહિ છતાં, મોક્ષ સુધીની નિષ્ફળ વાતો કરનારાનો જગતમાં કોઈ તોટો નથી પણ લૌકિક માન લેવા ખાતર કે અન્ય હેતુએ તથારૂપ અંતપ્રતીતિ વિના-ભાવસ્પર્શ વિના અથવા સાચી તત્ત્વજિજ્ઞાસા વિના તેવી ખાલી વાતો કરવી તે તો માત્ર જ્ઞાનીનો દ્રોહ જ છે, અથવા કોઈ અપેક્ષાએ ×મહામૃષાવાદ જ છે, અસત્ય ભાષણ જ છે

પથિક—મહાત્મન્ ! આપ એને મહામૃષાવાદ કેમ કહો છો ?

યોગિરાજ—અહો ભવ્ય ! આ સમજવા માટે એક જ દૃષ્ટાંત બસ થશે —'ठाणेण मोणेण झाणेण अप्पाणं वोसिरामि '—'સ્થાનથી, મૌનથી, ધ્યાનથી હું આત્માને વોસરાવું છું,' એવી પ્રતિજ્ઞા કાયોત્સર્ગ કરનાર લે છે પણ તથારૂપ અર્થાલંબન ન હોય,

મહામૃષાવાદનું ઉદાહરણ

ઉત્સૂત્ર ભાષણ

અર્થાત્ તેવો કાયોત્સર્ગ ભાવ હૃદયને વિષે ન હોય, અથવા માત્ર શબ્દોચ્ચારરૂપ ભાવશૂન્ય તે ક્રિયા હોય, તો તે વચન બોલવું તે મૃષાવાદ જ છે, એમ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ યોગવિંશિકામાં* સ્પષ્ટ ભાખ્યું છે આ ઉપરથી પરમાર્થ એ સમજવાનો છે કે-સમ્યગ્દૃષ્ટિ આદિ તથારૂપ ભાવ વિના તે

× મુખથી જ્ઞાન કથે અને, અંતર છૂટ્યો ન મોહ
તે પામર પ્રાણી કરે, માત્ર જ્ઞાનીનો દ્રોહ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

*' इहरा उ कायवासियपाय अहवा महामुसावाओ ।
तो अणुरूवाण चिय कायव्वो एयविन्नासो ॥ "

(જુઓ) હરિભદ્રાચાર્યજીકૃત યોગવિંશિકા

કાયોત્સર્ગ સંબંધી પ્રતિજ્ઞાવચનનું ઉચ્ચારણ અવિધિરૂપ હોઈ જેમ મિથ્યા છે, ખોટું છે, અપેક્ષાએ મહામૃષાવાદ જ છે, તેમ અત્રે પણ વસ્તુવિચારની બાબતમાં તત્ત્વથી તથારૂપ આત્મભાવ વિનાનો એક અક્ષર પણ ઉચ્ચારવો તે પણ અતથાવિધિ હોઈ મિથ્યા છે, ખોટો છે, મહામૃષાવાદ જ છે, અથવા તો એક પ્રકારનું ઉત્સૂત્ર ભાષણ જ છે, કારણ કે સૂત્ર પ્રમાણે ક્રિયા અર્થાત્ આત્મપરિણતિરૂપ આચરણ નહિ છતાં, વાણી, વિચાર અને વર્તનનો સુમેળ નહિ છતાં, આચાર, વિચાર ને ઉચ્ચારની એકવાક્યતા નહિ છતાં, તે વચનનું ઉચ્ચારણ તે સૂત્રના ભાવથી ઉન્મુખ હોઈ, જેમ ઉત્સૂત્ર †ભાષણ છે, તેમ અત્રે પણ સમજવાનું છે, અને આ જે ઉત્સૂત્ર ભાષણ છે તેના જેવું તો કોઈ પાપ નથી

"પાપ નહિ કોઈ ઉત્સૂત્ર ભાષણ જિસો,
ધર્મ નહિ કોઈ જગ સૂત્ર સરિખો,
સૂત્ર અનુસાર જે ભવિક કિરિયા કરે,
તેહનો શુદ્ધ ચારિત્ર પરિખો
ધાર તલવારની—" શ્રી આનંદઘનજી

૪ 'વસ્તુવિચારે રે દિવ્ય નયન તણો રે, 'વિરહ' પડયો નિરધાર'

પથિક—મહાત્મન્ ! સમ્યક્ સમજણ વિના વસ્તુની માત્ર વાતો કરનારા મિથ્યાભાષી ભાવશૂન્ય જનો તો જગતમાં

† આલંબન ડ્રકા દેખાડે, મુગ્ધ લોકને પાડે
આણાભંગ તિલક તે કાળુ, થાપે આપ નિલાડે રે જિનજી !
—શ્રી યશોવિજયજીકૃત સાડા ત્રણસો ગાથાનું

ઘણાય છે, પણ વસ્તુને વસ્તુગતે કહેનારા પરિણત જ્ઞાની પુરુષો તો વિરલ જ છે, એ આ ઉપરથી મને સમજાયું પણ આ વિરલ હોવાનુ કારણ શું ?

વસ્તુ વિચારમા દિવ્ય નયનનો 'વિરહ'

યોગિરાજ—મહાનુભાવ ! એનું કારણ વસ્તુ વિચારની બાબતમા દિવ્ય નયનનો 'વિરહ' પડ્યો છે, એ છે એટલે દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ વિના યથાર્થ વસ્તુવિચાર થતો નથી, સમ્યક્ તત્ત્વપરિજ્ઞાન થતું નથી જેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ (ચક્ષુ) વિના બાહ્ય પદાર્થોનું યથાર્થ-સમ્યગ્ દર્શન થતું નથી, તેમ સમ્યગ્ યોગદૃષ્ટિ વિના આત્માદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થનુ સમ્યક્ સ્વરૂપદર્શન થતું નથી, આ નિશ્ચય છે અને પરમાર્થરૂપ દિવ્ય નયનની-સમ્યગ્ યોગદૃષ્ટિની દુર્લભતા તો સર્વ કાળમા છે વિશેષે કરીને અતિ વિષમ એવા આ કરાલ કલિકાલમા તો તેની અત્યંત દુર્લભતા વર્તે છે એટલે પરમાર્થમાર્ગની ક્ષીણતારૂપ આ કાળને જ્ઞાની પુરુષોએ ×

× 'જિનાગમમાં આ કાળને 'દુઃષમ' એવી સંજ્ઞા કહી છે, તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે કેમકે દુસમ શબ્દનો અર્થ દુ ખે કરીને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય એવો થાય છે તે દુ ખે કરીને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય તો એવો એક પરમાર્થમાર્ગ મુખ્યપણે કહી શકાય અને તેવી સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે જો કે પરમાર્થમાર્ગનુ દુલ્લભપણુ તો સર્વ કાળને વિષે છે, પણ આવા કાળને વિષે તો વિશેષ કરીને કાળ પણ દુલ્લભપણાના કારણરૂપ છે ”

—પરમતત્ત્વદ્રષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

'દુઃસમ' એવુ યથાર્થ નામ આપ્યુ છે, તો પછી આવા પરમાર્થક્ષીણતારૂપ કાળમા યથાર્થ વક્તા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની પુરુષોની વિરલતા કેમ ન હોય ?

પથિક—યોગિરાજ ! જો આમ વસ્તુગતે વસ્તુ કહેનારા જગતમા વિરલા છે, તો પછી વસ્તુનો સ્વયમેવ વિચાર કરતા શું તેની પ્રાપ્તિ ન થાય ? વસ્તુસ્વરૂપનો પોતાની મેળે ઊહાપોહ કરતા શુ તે ન જણાય ?

દિવ્ય નયન 'વિરહે' વસ્તુ વિચાર અસંભવ

યોગિરાજ—અરે ! ભલા માણસ ! તું તો ભૂલકણો જ લાગે છે ! મે હમણાજ કહ્યુ કે 'દિવ્ય નયન' વિના આ કાંઈ બનવું સંભવતુ નથી એ દિવ્ય નયનના વિરહે ભલા ! વસ્તુનો યથાર્થ વિચાર પણ કેમ બને ? એ દિવ્ય નયન વિના ગમે તેટલા વિચાર કરો તો પણ પરમાર્થથી શૂન્ય જ છે જ્યાસુધી અલૌકિક યોગદષ્ટિરૂપ દિવ્ય નયન ઉન્મીલન પામ્યું નથી, ખુલ્યું નથી, ત્યાં સુધી ઓઘદૃષ્ટિએ, લૌકિક દૃષ્ટિએ, પ્રવાહપતિત ગતાનુગતિક દૃષ્ટિએ ગમે તેટલા સ્વચ્છંદ વિચાર કરવામા આવે તો પણ મોટું મીંડુ જ છે એમ તો આ જીવે અનંતવાર આખા બ્રહ્માડના પદાર્થ સબંધી અનેક વિચાર કર્યા છે, પણ તે ઓઘદૃષ્ટિએ, યોગદૃષ્ટિએ નહિ. ખગોળ હો

" ભરતક્ષેત્ર માનવપણો રે, લીધો દુઃસમ કાલ,
જિન પૂરવધર વિરહથી રે, દુલહો સાધન ચાલો રે ચંદ્રાનન જિન."
—મુનિવર્ય શ્રી દેવચંદ્રજી

કે ભૂગોળ હો, અર્થશાસ્ત્ર હો કે તર્કશાસ્ત્ર હો શિલ્પ હો કે કલા હો, વિજ્ઞાન હો કે અન્ય જ્ઞાન હો, ઇત્યાદિ ગમે તે હો, તે સર્વ વસ્તુ સબંધી વિચાર કરવામા આ જીવે બાકી નથી રાખી પણ આ બધુ છતા તેણે એક મૂલભૂત કેન્દ્રસ્થ વસ્તુનો ભાગ્યે જ વિચાર કર્યો છે હું પોતે કોણ છું ?× ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયો છું ? મ્હારુ ખરૂ સ્વરૂપ શું છે ?—એ મુખ્ય વસ્તુનો વિવેકપૂર્વક શાંતભાવે વિચાર તેણે કદી કર્યો જણાતો નથી એટલે એ આખા લોકને જાણવાની *ચેષ્ટા કરે છે પણ દેહ—દેવળમા સ્થિતિ કરતા પોતાના આત્માના સ્વરૂપને જાણવાની તમા કરતો નથી ! અને કરે છે તો લૌકિક દૃષ્ટિએ ! આમ તે પોતે પોતાને ભુલી ગયો છે ને જગતને જાણવા બેઠો છે ! આનાથી તે મોટુ અધેર કયું ?+ એ સ્મૃતિમા આવતા વિવેકી વિચારવંતને

બ્રહ્માંડ જાણ્યુ,
આત્મા ન જાણ્યો !

× 'હું કોણ છું ? ક્યાંથી થયો ?, શુ સ્વરૂપ છે મારુ ખરૂ ?
કોના સબંધી વળગણા છે ? રાખુ કે એ પરિહરુ !
એના વિચાર વિવેકપૂર્વક, શાંતભાવે જો કર્યા
તો સર્વ આત્મિક જ્ઞાનના સિદ્ધાંત તત્ત્વ અનુભવ્યા "
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત મોક્ષમાળા, પાઠ ૬૮

* 'આદર્યો આચરણ લોક-ઉપચારથી, શાસ્ત્ર અભ્યાસ પણ કાંઈ કીધો
શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વળી આત્મ અવલબ વિણ, તેહવો કાર્ય તિણે કો ન સીધો
તાર હો તાર પ્રભુ !" —શ્રીમાન્ દેવચંદ્રજી

+ 'આપ આપકુ ભૂલ ગયા, ઇન સે ક્યા અંધેર !,
સુમર સુમર અબ હસત હે, નહિ ભૂલેંગે ફેર "

તો પરમાર્થગંભીર હાસ્ય ઉપજે છે કે, જુઓ! આને પોતાનુ તો ભાન નથી ને વિશ્વનુ જ્ઞાન મેળવવા નીકળ્યો છે!

આ ઉપરથી તાત્પર્ય એ છે કે—મુખ્ય પ્રયોજનભૂત વસ્તુના વિચાર વિનાના સર્વ વિચાર પરમાર્થથી અકિંચિત્કર છે–નિષ્ફળ છે તે મુખ્ય પ્રયોજનભૂત વસ્તુનો યથાર્થ વિચાર પણ દિવ્ય નયનના વિરહે ઉદ્ભવતો નથી, કારણ કે, કૂવિમા જલ જેમ મુખ્ય હેતુ છે, તેમ તત્ત્વવિચારમા પરમાર્થરૂપ દિવ્યદૃષ્ટિ એ જ મુખ્ય હેતુ છે અને તે પરમાર્થદૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ પણ ગુરુગમ આધીન છે, તે વિના તત્ત્વવિચાર સુધારસધારાનુ પાન થાય કેમ? અને દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ પણ સભવે કેમ?

"તત્ત્વવિચાર સુધારસ ધારા,
ગુરુગમ વિણુ કિમ પીજે રે"—**શ્રી આનંદઘનજી**

"વસ્તુવિચારે રે દિવ્ય નયન તણો રે,
વિરહ પડ્યો નિરધાર"

છતા આ દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ વિનાનો કોઈ વિશિષ્ટ યોગશક્તિવાળો પણ જે જે વિચાર કરે છે તે પણ અસત્

"જબ જાન્યો નિજ રૂપકો, તબ જાન્યો સબ લોક
નહિં જાન્યો નિજ રૂપકો સબ જાન્યો સો ફોક"
—**શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી**

" ज्ञाते ह्यात्मनि नो भूयो ज्ञातव्यमवशिष्यते ।
अज्ञाते पुनरेतस्मिन् ज्ञानमन्यन्निरर्थकम् ॥ —**શ્રી અધ્યાત્મસાર**

કે ભૂગોળ હો, અર્થશાસ્ત્ર હો કે તર્કશાસ્ત્ર હો શિલ્પ હો
કલા હો, વિજ્ઞાન હો કે અન્ય જ્ઞાન હો, ઇત્યાદિ ગમે તે હો
તે સર્વ વસ્તુ સબંધી વિચાર કરવામાં આ જીવે બા
નથી રાખી પણ આ બધુ છતાં તેણે એક મૂલભૂત કેન્દ્રસ
વસ્તુનો ભાગ્યે જ વિચાર કર્યો છે હું પોતે કોણ છું ?× ક્યાં
ઉત્પન્ન થયો છું ? મ્હારું ખરૂ સ્વરૂપ શું છે ?–એ મુખ
વસ્તુનો વિવેકપૂર્વક શાંતભાવે વિચાર તેણે કદી કર્યો જણાતે
નથી. એટલે એ આખા લોકને જાણવાની *ચેષ્ટા કરે છે

પણ દેહ–દેવળમાં સ્થિતિ કર
બ્રહ્માંડ જાણ્યું, પોતાના આત્માના સ્વરૂપને જાણવા
આત્મા ન જાણ્યો ! તમા કરતો નથી ! અને કરે
તો લૌકિક દૃષ્ટિએ ! આમ તે પો

પોતાને ભૂલી ગયો છે ને જગતૂને જાણવા બેઠો છે ! આના
તે મોટું અંધેર કર્યું ?+ એ સ્મૃતિમાં આવતાં વિવેકી વિચારવં ત

×"હું કોણ છું ? ક્યાંથી થયો ?, શું સ્વરૂપ છે મારું ખરૂં ?
કોના સબંધી વળગણા છે ?, રાખું કે એ પરિહરું ?
એના વિચાર વિવેકપૂર્વક, શાંતભાવે જો કર્યા
તો સર્વ આત્મિક જ્ઞાનના સિદ્ધાંત તત્ત્વ અનુભવ્યાં "
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત મોક્ષમાળા, પાઠ ૬

*"આદર્યો આચરણ લોક–ઉપચારથી, શાસ્ત્ર અભ્યાસ પણ કાંઈ કીધો
શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વળી આત્મ અવલંબ વિણ, તેહવો કાર્ય તિણે કો ન સીધ
તાર હો તાર પ્રભુ !" —શ્રીમાન્ દેવચંદ્ર

+ 'આપ' આપકુ ભૂલ ગયા, ઇન સે ક્યા અંધેર ?
સુમર સુમર અબ હસત હે,– નહિ ભૂલેંગે ફેર "

સો પરમાર્થગભીર હાસ્ય ઉપજે છે કે, જુઓ! આને પોતાનું સો ભાન નથી ને વિશ્વનુ જ્ઞાન મેળવવા નીકળ્યો છે!

આ ઉપરથી તાત્પર્ય એ છે કે—મુખ્ય પ્રયોજનભૂત વસ્તુના વિચાર વિનાના સર્વ વિચાર પરમાર્થથી અકિંચિત્કર છે–નિષ્ફળ છે તે મુખ્ય પ્રયોજનભૂત વસ્તુનો યથાર્થ વિચાર પણ દિવ્ય નયનના વિરહે ઉદ્ભવતો નથી, કારણ કે, કૃષિમા જલ જેમ મુખ્ય હેતુ છે, તેમ તત્ત્વવિચારમા પરમાર્થરૂપ દિવ્યદૃષ્ટિ એ જ મુખ્ય હેતુ છે અને તે પરમાર્થદૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ પણ ગુરુગમ આધીન છે, તે વિના તત્ત્વવિચાર સુધારસધારાનુ પાન થાય કેમ? અને દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ પણ સભવે કેમ?

"તત્ત્વવિચાર સુધારસ ધારા,
ગુરુગમ વિણ કિમ પીજે રે"—**શ્રી આનદઘનજી**

"વસ્તુવિચારે રે દિવ્ય નયન તણો રે,
વિરહ પડ્યો નિરધાર"

છતા આ દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ વિનાનો કોઈ વિશિષ્ટ યોગશક્તિવાળો પણ જે જે વિચાર કરે છે તે પણ અસત્

"જબ જાન્યો નિજ રૂપકો, તબ જાન્યો સબ લોક,
નહિં જાન્યો નિજ રૂપકો સબ જાન્યો સો ફોક"

—**શ્રીમદ્ રાજચદ્રજી**

"ज्ञाते ह्यात्मनि नो भूयो ज्ञातव्यमवशिष्यते ।
अज्ञाते पुनरेतस्मिन् ज्ञानमन्यन्निरर्थकम् ॥"—**શ્રી અધ્યાત્મસાર**

વિષમિશ્ર અન્ન સમો વાસિત બોધ વિચાર

વાસાનાથી વાસિત હોઈ અસત્ કલ્પનારૂપ હોય છે, કારણ કે જ્યા લગી આ પરમાર્થ દૃષ્ટિ સાંપડી નથી, ત્યા લગી ×ભવાભિનંદીપણાને લીધે ગમે તેવો ક્ષયોપશમસંપન્ન પુરુષ પણ સમ્યક્ તત્ત્વવિચારને પામી શકતો નથી. તેવા પુરુષને જેમ જેમ મન-વચન કાયાના યોગબળનું તરતમપણું હોય છે, તેમ તેમ તેની વાસનાનું પણ તેવું તરતમપણું હોય છે કોઈ અપરમાર્થદૃષ્ટિ એવા મહત્ત્વાકાંક્ષી પુરુષના મન-વચન-કાયાની શક્તિનું પ્રબલપણું હોય, તો તેની લોકમા મનાવા-પૂજાવા વગેરે અસત્ વાસનાનું પણ તેવું જ પ્રબલપણું પ્રાયે દૃશ્યમાન થાય છે એટલે તેવા વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમી જીવનો જે બોધ છે, તે પણ અસત્ વાસનાથી વાસિત હોઈ અસત્ જ હોય છે અને આમ અસત્ વાસના વિષથી વાસિત એવો આ બોધ અસત્* પરિણામથી અનુવિદ્ધ હોઈ વિષમિશ્ર

× ભવાભિનંદી લક્ષણ—

'क्षुद्रो ल्मगतिर्दीनो मत्सरी भयवान् शठ ।
अज्ञो भवाभिनन्दी स्यान्निष्फलारम्भसंगत ॥' —શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

અર્થાત્— લોભી કૃપણ દયામણોજી માયી મચ્છર ઠાણ
ભવાભિનંદી ભય ભર્યો જી, અફલ આરંભ અયાણ.'
—શ્રી યશોવિજયજી

* 'इत्यसत्परिणामानुविद्धो बोधो न सुंदर ।
तत्संगादेव नियमाद्विषसंपृक्तकान्नवत् ॥ —શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

"અસત્ પરિણામિ ન બોધ ચારુ, જ્યું વિષ સંપૃક્ત ન અન્ન સારૂં"
—શ્રી યોગદૃષ્ટિ કળશ (ડૉ. ભગવાનદાસ વિરચિત)

અન્નની જેમ અસુંદર જ હોય છે, અસત્ કલ્પનારૂપ હોઈ પરમાર્થથી અબોધસ્વરૂપ વા કુબોધસ્વરૂપ જ હોય છે

૫ વાસિત બોધવાળા વિબુધો પાસેથી દિવ્ય નયનનો અસંભવ

પથિક—યોગિરાજ ! આમ સ્વયં વિચારથી જો વસ્તુનો પત્તો ખાય એમ નથી, અને દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ અસુલભ છે, તો પછી આટલા બધા મોટા વિચારકો–તત્ત્વચિંતકો થઈ ગયા છે, આવા મહાબુદ્ધિશાળી પ્રખર વિદ્વાન્ પંડિતો થયા છે, તેઓએ જે વસ્તુનો વિચાર કર્યો છે, તેના અવલંબનથી શું આ વસ્તુવિચારની ઉત્પત્તિ ન થાય ? એઓએ આટલો બધો પરિશ્રમ કરી તત્ત્વસંશોધન કર્યું છે તેનો લાભ ઉઠાવવાથી દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ ન થાય ?

યોગિરાજ—અહો ભદ્ર ! યથાર્થ સમ્યગ્ બોધવાળા તત્ત્વચિંતકોના સદ્‌બોધ અવલંબનથી તત્ત્વવિચારની ઉત્પત્તિનો જરૂર સંભવ છે, સમ્યગ્ યોગદૃષ્ટિ સંપન્ન સંતોના વચનામૃતથી દિવ્ય નયનની યોગ્યતાનો તથારૂપ આત્મલાભ થવાની અવશ્ય સંભાવના છે, પણ તેવા યથાર્થ બોધસંપન્ન સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ તત્ત્વચિંતકો બહુ અલ્પ છે–વિરલ છે બાકી સમ્યગ્‌દૃષ્ટિરૂપ દિવ્ય નયનથી રહિત તે તે સમર્થ તત્ત્વચિંતકોના–તત્ત્વવિચારકોના વિચારો પણ મધ્યસ્થપણે જોઈ જોઈને જોઇએ

'તરતમ યોગે રે તરતમ વાસના રે, વાસિત બોધ આધાર'

તો તેઓનો બોધ પ્રાયે અસત્ વાસનાથી વાસિત દેખાય છે, શુદ્ધ બોધ દેખાતો નથી તે તે તત્ત્વચિંતકો મોટા યોગબળવાળા હતા એ ખરૂ એમનુ મન-વચન-કાયાનુ સામર્થ્ય અદ્ભુત હતુ એ ખરૂ, પણુ તે સર્વ યોગ સામર્થ્ય રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અસત્ વાસનાથી વાસિત હતું એટલે તે વિષમિશ્રિત અન્ન સમાન થઈ પડયું જો કોઈનામા તેવું તેવુ યોગબળ હતું, તો તેની સાથે સાથે વાસના-અહંકાર, મમકાર, માન, પૂજા, લૌકિક પ્રતિષ્ઠાદિની વિષ સમાન કામના-પણ તેવી જ તરતમ પ્રકારની હતી, જો મન-વચન-કાયાની ક્ષયોપશમ શક્તિ તેવી પ્રબળ હતી, તો વાસના પણ તેવી તરતમતાવાળી પ્રબળ હતી એ'લિ આવો અસત્ વાસનાવાસિત બધો બોધ અયથાર્થ હોઈ, યથાર્થ બોધની ઉત્પત્તિમા શા ખપનો ? અને એવા અયથાર્થ-અસમ્યક્ બોધથી દિવ્ય દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ કેમ થાય ?

"તરતમ યોગે રે તરતમ વાસના રે,
વાસિત બોધ આધાર
પ થડો નિહાળુ રે બીજા જિનતણો રે" ૫

પથિક—મહાત્મન્ ! આપે આ તરતમ યોગે તરતમ વાસના કહી તે ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ સમજાવવા કૃપા કરો

યોગિરાજ—ધારો કે કોઈનામા વચનયોગ પ્રબળ છે, તો તે કવચિત તેના અહંકારને વશ થઈ વક્તાબાજીવડે વાચસ્પતિપણુ દાખવી જન-મનરંજન કરવા પ્રયાસ કરે છે ! અથવા તો અભિમાનના અભિનિવેશમા કે અસત્ તત્ત્વના કેવચિત્ પોતાની

'તરતમ યોગે રે તરતમ વાસના રે'

હોશિયારી બતાવવા અસત્પ્રરૂપણા પણ કરે છે! અથવા કવચિત વાચાલતા દાખવી પરવચનાર્થે ×વૈરાગ્યરંગ બતાવે છે અને જનરંજનાર્થે ધર્મોપદેશ કરે છે! અરે! પાણી જેવા વાણીના પ્રવાહમાં તણાતો તે પામર પ્રાણી, ચિંતામણિ કરતાં અધિક મૂલ્યવંતા ધર્મનું કાણી +કોડીના મૂલે વેચાણ કરતાં પણ આચકો ખાતો નથી! વળી કોઈનામાં મનોયોગનું પ્રબલપણું હોય છે, તો તે કવચિત પોતાની બુદ્ધિમત્તાનું અભિમાન ધરાવતો રહી, પોતાની મતિની ચમત્કૃતિથી બીજાને આંજી નાખવાનો પ્રયાસ કરવા તત્પર જણાય છે! પોતાના મતિક્ષયોપશમના અહંભાવથી–પાંડિત્યના ગર્વથી મંદમતિ જનોનો તિરસ્કાર કરી લોકૈષણાની આકાંક્ષા સેવતો રહી તે લોકારાધન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે! પોતાની બુદ્ધિના મિથ્યાભિમાનથી આવિષ્ટ થઈ અનેક વાર કુયુક્તિ પ્રયુક્ત કરવામાં પણ પોતાની કુશળતા માને છે!

× 'वैराग्यरंग परवंचनाय, धर्मोपदेशो जनरंजनाय।
वादाय विद्याध्ययनं च मेऽभूत्, कियद् ब्रुवे हास्यकरं स्वमीश॥'

—શ્રી રત્નાકરપંચવિંશતિકા

"જન મનરંજન ધર્મનું, મૂલ ન એક બદામ" —શ્રી ચિદાનંદજી

+ કામકુંભાદિક અધિકનું, ધર્મનું કો નવિ મૂલ રે,
દોકડે કુગુરુ તે દાખવે, શું થયું એહ જગ શૂલ રે
સ્વામી સીમંધર! વિનતિ

કલહકારી કદાગ્રહભર્યા થાપતા આપણા બોલ રે,
જિનવચન અન્યથા દાખવે, આજ તો વાજતે ઢોલ રે સ્વામી."

—શ્રી યશોવિજયજી કૃત સવાસો ગા૦ સ્ત૦

નિશ્ચયરૂપ પરમાર્થ સમજ્યા વિના, બહુ*શાસ્ત્રોનો શુકપાઠ કરી, કહેવાતો બહુશ્રુત બની, ચેલા-ચેલી મુંડી ઘણો શિષ્યપરિવાર એકઠો કરી, ઘણીવાર તે પ્રવચનનું પ્રત્યનીકપણું પણ આચરે છે! જિનશાસનના નામે સ્વચ્છંદે વિચરી જિનશાસનના દુશ્મનનું કામ સારે છે! પોતાના દૃષ્ટિરાગીઓનું જૂથ એકઠું કરી પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપવા તે કવચિત્ નવા વાડા-ગચ્છ-સંપ્રદાયાદિ× વધારી પોતાના મિથ્યાભિમાન યુક્ત કદાગ્રહને પોષે છે! મનાવા-પૂજાવાની તુચ્છ કામનાના કુગ્રહથી ગ્રસ્ત થઈ, પોતાની મન શક્તિનો ફાંકો રાખનારો તે સ્વચ્છંદી વંચક જીવ આત્મભાન ભૂલી આત્મશ્રેયથી વંચિત થાય છે!-ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે તરતમ યોગે તરતમ વાસનાના વિચિત્ર આવિષ્કારો દેખાય છે

૬ કાળલબ્ધિની પ્રતીક્ષા અને પુરુષાર્થની સ્ફુરણા

પથિક—યોગિરાજ! 'તરતમ યોગે રે તરતમ

*"જિમ જિમ બહુશ્રુત બહુજનસંમત, બહુ શિષ્યે પરિવરિયો
તિમ તિમ જિનશાસનનો વયરી જો નવિ નિશ્ચય દરિયો રે જિનજી!"
"નિજ ગુણ સંચે મન નવિ ખંચે ગ્રંથ ભણી જન વંચે
લુંચે કેશ ન મુંચે માયા, તે ન રહે વ્રત પંચે."
— શ્રી યશોવિજયજીકૃત સાડા ત્રણસો ગા સ્ત૦
× 'કોઈ નિજ દોષને ગોપવા રોપવા કોઈ મતકંદ રે
ધર્મની દેશના પાલટે, સત્ય ભાષે નહિ મંદ રે સ્વામી સીમંધર"
શ્રી યશોવિજયજી
'ગચ્છ કદાગ્રહ સાચવે રે માને ધર્મ પ્રસિદ્ધ!
આતમ ગુણ અકષાયતા રે ધર્મ ન જાણે શુદ્ધ રે." — શ્રી દેવચંદ્રજી

કાળલબ્ધિનું અવલંબન, એ જ મુમુક્ષુની આશા

દૃષ્ટિથી આ અધ્યાત્મપ્રધાન જિન માર્ગનું દર્શન કરવા ઇચ્છનારને તો કેવળ નિરાશા જ સાંપડવા સર્જાયેલી છે ચર્મચક્ષુથી આ દિવ્ય દર્શનનું દર્શન કરવા જનારને માટે તો આશાનું એક પણ કિરણ નથી, પણ આંતરૂ દૃષ્ટિથી આ અધ્યાત્મ માર્ગરૂપ પરમાર્થ દર્શનનું 'માર્ગણ'* કરવાની—સંશોધન કરવાની જેને સાચી અંતરંગ જિજ્ઞાસા જાગી છે, તત્ત્વપિપાસા ઉપજી છે, તેને તો અવશ્ય તથારૂપ દર્શનનો માર્ગ પણ મળી આવશે પરંતુ તેમાં પણ ધીરજની બહુ બહુ જરૂર છે, કારણ કે 'ઉતાવળે આંબા પાકે નહિ' એ લોકોક્તિ અત્ર સાચી ઠરે છે કોઇપણ કાર્યની સિદ્ધિ કાળપરિપાક વિના થતી નથી એ સનાતન નિયમ છે એટલે તથારૂપ કાળલબ્ધિ જ્યાં સુધી પાકે નહિ ત્યાંસુધી નિરાશ થયા વિના ધીરજ ધરવી યોગ્ય છે એમ સમજી, સાચા મુમુક્ષુ આત્મજન 'કાળલબ્ધિ પામી અમે અવશ્ય માર્ગનું દર્શન પામશું,' એ આશાના અવલંબને જીવે છે

"કાળલબ્ધિ લહી પંથ નિહાળશું રે,
એ આશા અવલંબ,

---

* 'मग्गो मग्गो लोए भणंति सव्वेवि मग्गणारहिया ।
परमप्पमग्गणा जत्थ तम्मग्गो मुक्खमग्गुत्ति ॥'

—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત સંબોધપ્રકરણ ૧-૪

અર્થાત્—લોકમાં માર્ગણા રહિત એવા સર્વેય 'માર્ગ' માર્ગ કહે છે, (પણ) જ્યાં પરમાત્મમાર્ગણા (અથવા આત્મમાર્ગણા) છે તે માર્ગ મોક્ષમાર્ગ છે

એ જન જીવે રે જિનજી ! જાણજો રે,
આનંદઘન મત અંબ !
પંથડો નિહાળુ રે બીજા જિનતણોરે " ૬

પથિક—યોગિરાજ ! ત્યારે આમ કાળલબ્ધિ પાકયે જ જો કાર્યસિદ્ધિ થવાની છે તો મુમુક્ષુએ શુ કાળલબ્ધિની રાહ જોઈને હાથ જોડી બેસી રહેવુ ? કાળલબ્ધિ એની મેળે પાકશે એમ આશાના લાડવા ખાધા કરી શુ પાદપ્રસારિકા અવલંબીને પ્રમાદમા પડ્યા રહેવુ ?

યોગિરાજ—અહો ભવ્ય ! કાળલબ્ધિની પ્રતીક્ષા કરવાની છે, તેનો અર્થ એમ નથી કે હાથ જોડીને બેસી રહેવુ કે પ્રમાદમા પડ્યા રહેવુ

કાળલબ્ધિ પરિપાક માટે પુરુષાર્થની જરૂરિયા

કારણ કે કાળલબ્ધિની પરિપક્વતા પણ પુરુષાર્થ વિના થતી નથી કાળલબ્ધિ કાંઈ એની મેળે પાકી જતી નથી, પણ તેને પકવવા માટે પુરુષ-પ્રયત્નની આવશ્યકતા છે જેમ આંબો યોગ્ય ક્ષેત્રે વવ્યા પછી જળસિંચન ઉપાયથી અમુક ફળાદિ પાક આપે છે, તેમ કાળલબ્ધિ પણ પુરુષકારરૂપ ઉપાયથી યથાયોગ્ય કાળે પરિપાક પામે છે, નહિ તો કોઈ કાળે પાકે નહિ કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, પુરુષકાર અને દૈવ—એ પાચ ×સમવાય

× " तहवि खलु जयंति जइ धीरा मोक्खट्ठमुज्जुआ णिच्च ।
अइयारच्चाएण समुदयवाद पमाणता ॥ "
—શ્રી યશોવિજયજીકૃત ઉપદેશરહસ્ય

અર્થાત્—તથાપિ મોક્ષ અર્થે ઉદ્યત એવા ધીર યતિજનો સમુદયવાદને પ્રમાણતા સતા અતિચારત્યાગથી નિત્ય યત્ન કરે છે

કારણના સમિલનથી કાર્યસિદ્ધિ આપટે છે, એ સિદ્ધાંત વાર્તા પણ ઉક્ત કથનને પુષ્ટ કરે છે શાસ્ત્રમાં કાળલબ્ધિ વગેરે કહેલ છે, તે જીવને ધીરજ ધરી નિરંતર પુરુષાર્થ કરવા માટે કહ્યા છે, નહિ કે પુરુષાર્થહીન થવા માટે કારણ કે જ્ઞાનીનો ઉપદેશ સદા જીવને આત્મજાગ્રતિ ગખવા માટે અને અપ્રમત્ત પુરુષાર્થશીલતાની વૃદ્ધિ કરવા માટે જ હોય માટે કાળલબ્ધિનો આશય સમજ્યા વિના, તેનું ખોટું આલંબન પકડી કોઈ પણ રીતે પુરુષાર્થહીન થવા યોગ્ય નથી, પણ જેમ બને તેમ જલ્દી કાળલબ્ધિનો પરિપાક થાય એવા સત્ય પુરુષાર્થરૂપ સદુપાયમાં આત્માર્થી મુમુક્ષુ જીવે 'રઢ લગાડી મંડી પડવું' યોગ્ય છે, બાકી બીજી કોઈ રીતે *ભવસ્થિતિ-કાળલબ્ધિ આદિના નામે-ખોટા આલંબન ગ્રહી લેશ પણ પ્રમાદીપણું સેવવા યોગ્ય નથી

૭

દ્રવ્ય-ભાવ આજ્ઞા અને દિવ્ય જિનમાર્ગના અધિકારી

પથિક—મહાત્મન્! કાળલબ્ધિના પરિપાકનો સદુપાય શો ? તે કૃપા કરી સમજાવો

---

* આ અંગે પરમ તત્ત્વદ્રષ્ટા સંતશિરોમણિ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું પરમ પુરુષાર્થપ્રેરક ટંકોત્કીર્ણ વચનામૃત છે કે —

'જો ઇચ્છો પરમાર્થ તો કરો સત્ય પુરુષાર્થ
ભવસ્થિતિ આદિ નામ લઇ, છેદો નહિં આત્માર્થ"

—શ્રી આત્મસિદ્ધિ.

યોગિરાજ—જિજ્ઞાસુ ભવ્ય ! વીતરાગ સત્પુરુષની **આજ્ઞાનું અપ્રમત્તપણે આરાધન** એ જ એનો મુખ્ય ઉપાય છે, અને તે આજ્ઞાના બે પ્રકાર છે—**દ્રવ્ય** અને **ભાવ**. તે તે દ્રવ્ય-ભાવ આજ્ઞા-આરાધનનું જીવનું અધિકારીપણું જેમ જેમ વધે, તેમ તેમ કાળલબ્ધિનો પરિપાક નિકટ આવતો જાય છે

પથિક—યોગિરાજ ! દ્રવ્ય-ભાવ આજ્ઞાનું અધિકારીપણું કોને હોય ? અને તે કેમ વધે ?

યોગિરાજ—ભદ્ર ! આ વિષય ઘણો મોટો છે, અને તેનો શાસ્ત્રમા ઘણો વિસ્તાર કહ્યો છે, તો પણ સક્ષેપમા 'દ્રવ્ય' શબ્દનો બે અર્થમા પ્રયોગ થાય છે (૧) એક તો +દ્રવ્ય એટલે **અપ્રધાન**, તથારૂપ ભાવવિહીન. જેમકે—આચાર્યમા હોવા યોગ્ય શાસ્ત્રોક્ત ગુણથી રહિત હોય તે દ્રવ્યાચાર્ય કહેવાય, સાધુમા હોવા યોગ્ય સાધુગુણથી રહિત હોય તે દ્રવ્ય સાધુ કહેવાય દા ત અભવ્ય એવા **અગારમર્દક** આચાર્ય એટલે જ આવા ભાવ-ગુણવિહીન દ્રવ્યલિગી વેષવિડ બક દ્રવ્યાચાર્યાદિને શાસ્ત્રમા **ખોટા રૂપીઆની** ઉપમા આપી છે તે યથાર્થ છે તેમજ ક્રિયાની બાબતમા જોઈએ તો જે ક્રિયા યત્રવત્ ક્રિયાજડપણે, અનુપયોગપણે,

(દ્રવ્ય-ભાવ આજ્ઞા દ્રવ્યના પ્રધાન-અપ્રધાન બે પ્રકાર)

+"एगो अप्पाहन्ने अण्णो पुण होइ भावजोगत्त ।
पम्मो गभिणयाग वितियोऽपुणबघगाइण ॥" —ઉપદેશરહસ્ય
"अनुपयोगो द्रव्यम् ॥"

કંઈ પણ ભાવસ્ફુરણારૂપ અંતર્ભેદ વિના કરવામાં આવે છે, તે પણ અપ્રધાન દ્રવ્યનું ઉદાહરણ છે (૨) દ્રવ્યનો બીજો અર્થ **ભાવજનન યોગ્યપણું** છે, જે દ્રવ્ય *ભાવનું કારણ થાય છે, જે દ્રવ્યથી ભાવ પ્રગટે છે, તે દ્રવ્યનો **પ્રધાન** એવો પ્રકાર છે દાખલા તરીકે-માટી છે તે દ્રવ્યઘટ છે, સુશ્રાવક છે તે દ્રવ્યસાધુ છે, સુસાધુ છે તે દ્રવ્યદેવ છે, ઈત્યાદિ ભાવને ઉત્પન્ન કરનારું એવું આ **પ્રધાન દ્રવ્ય પ્રશસ્ત** હોઈ અત્ર પ્રસ્તુત છે, અપ્રધાન દ્રવ્ય અપ્રશસ્ત છે, કારણ કે જે પ્રધાનરૂપ દ્રવ્યક્રિયાથી ભાવની ઉત્પત્તિ થાય, તે જ આત્માર્થીને ઉપકારી છે, અને ×ભાવ એટલે આત્મભાવ, આત્માના તથારૂપ જ્ઞાનદર્શન ગુણનું પરિણમન, આત્મસ્વભાવપરિણતિ

આમાં પ્રધાનરૂપ દ્રવ્ય આજ્ઞાનો અધિકાર તો **અપુનર્બંધકાદિ**- દશાવિશેષને પામેલા મુમુક્ષુઓને જ

* "દ્રવ્યથી પૂજા રે કારણ ભાવનું, ભાવ પ્રશસ્ત ને શુદ્ધ"
'નામ ધર્મ હો ઠવણ ધર્મ તથા દ્રવ્ય ક્ષેત્ર તિમ કાલ
ભાવ ધર્મના હો હેતુપણે ભલા ભાવ વિના સહુ આલ'

—મહામુનીશ્વર શ્રી દેવચંદ્રજી

×"દ્રવ્ય સેવ વંદન નમન ને, અર્ચન વળી ગુણગ્રામો રે
ભાવ અભેદ થવાની ઇહા પરભાવે નિઃકામો રે
આત્મભાવ તે ભાવ, દ્રવ્યપદ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ નિસર્ગો જી' —શ્રી દેવચંદ્રજી

—"एत्थ अहिगारिणो इह ण सम्मा दव्वओ त्ति र एमा ।
इयरोए जोगयाए सेसाण उ अप्पहाण त्ति ॥"

શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીકૃત પંચાશકશાસ્ત્ર

અપુનર્બંધકાદિ જ દ્રવ્યભાવ આજ્ઞાના અધિકારી

છે, કારણ કે તેવી પ્રધાનરૂપ દ્રવ્ય આજ્ઞા જ વિશિષ્ટ ભાવ ઉત્પન્ન કરવાને યોગ્ય એવી હોય છે આ અપુનર્બંધકાદિ દશા પૂર્વે સકૃદ્‌-બંધકાદિને તો આ અપ્રધાનરૂપ છે, કારણ કે તે દ્રવ્ય આજ્ઞાનુ પાલન પણ અનુપયોગપણે ક્રિયાજડપણે કરે છે આમ દ્રવ્ય આજ્ઞાના મુખ્ય અધિકારી તો અપુનર્બંધકાદિ હોય અને ભાવઆજ્ઞા તો સમ્યગ્દૃષ્ટિ આદિને જ ઘટે છે, તે જ તેના અધિકારી છે આ દ્રવ્ય-ભાવ આજ્ઞાના અધિકારીપણાની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પણ સમ્યક્પણે આજ્ઞાપાલનથી હોય છે, માટે આજ્ઞા-આરાધનમાં અપ્રમાદ સેવવો એ જ કાળલબ્ધિની પરિપકવતાનો સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય છે, એ આ ઉપરથી તને સુપ્રતીત થશે

પથિક—મહાત્મન્ ! આ ઉપરથી તો અપુનર્બંધકાદિ ઉચ્ચ દશાવિશેષવાળા મહાજનો જ વાસ્તવિક રીતે આ દ્રવ્ય-ભાવ આજ્ઞાના અધિકારી હોઈ આ દિવ્ય જિનમાર્ગના અધિકારી છે એમ ફલિત થાય છે

યોગિરાજ—અહો વિચક્ષણ ! હા, એમ જ છે આ અપુનર્બંધકાદિ પણ વ્યવહારથી આ દિવ્ય માર્ગના અધિકારી

અર્થાત્—આ (અપુનર્બંધકાદિ) અહીં અધિકારીઓ છે પણ બાકીના તો દ્રવ્યથી પણ અધિકારી નથી કારણ કે આ દ્રવ્ય વંદના ઈતર-ભાવ વંદનાની યોગ્યતા સતે હોય છે અપુનર્બંધકાદિથી શેષને તો દ્રવ્ય વંદના અપ્રધાન હોય છે

ખરેખરા મુમુક્ષુ અપુનર્બંધકાદિ જ દિવ્ય જિનમાર્ગના અધિકારી

કહ્યા છે પણ નિશ્ચયથી-પરમાર્થથી તો સમ્યગ્દૃષ્ટિ આદિ ભાવસંપન્ન જીવો જ અને ખરેખરા મુખ્ય અધિકારી છે કારણ કે 'દંસણમૂલો ધમ્મો'* સમ્યગ્દર્શન એ ધર્મવૃક્ષનું મૂલ છે, એ મૂલ વિના ધર્મવૃક્ષ ઊગે જ નહિં સર્વવિરતિ આદિ પણ સમ્યગ્દર્શન ભાવરૂપ મૂલ હોય તો જ વિરતિ છે,-નહિં તો ભાવથી અવિરતિ* જ છે વ્રતને સમ્યક્ત્વમૂલ કહ્યા છે એનું આ જ રહસ્ય છે સમ્યક્ત્વરૂપ મૂલ હોય તો જ વ્રત એ વ્રત છે, નહિં તો પરમાર્થથી અવ્રત જ છે માટે પરમાર્થથી-નિશ્ચયથી આ દિવ્ય જિનમાર્ગના અધિકારીનો પ્રારંભ સમ્યગ્દૃષ્ટિથી જ થાય છે ત્યાર પહેલા જે અપુનર્બંધકાદિ ભાવવાળા, ઉત્તમ ગુણ-લક્ષણસંપન્ન, હળુકર્મી, મંદકષાયી, મંદવિષયી, અતીવ્રપરિણામી, અંતરંગ વૈરાગ્યવાસિત, સાચા માર્ગજિજ્ઞાસુ, તીવ્ર તત્ત્વપિપાસુ, ખરેખરા મુમુક્ષુ આત્માઓ છે, તે અનુક્રમે આ સમ્યગ્દૃષ્ટિ આદિ ભાવ પામવાની યોગ્યતાવાળા હોવાથી તેમને પણ અત્રે વ્યવહારથી

---

*'दंसणमूलो धम्मो उवइट्ठो जिणवरेहिं सिस्साण ।
त सोऊण सकण्णे दंसणहीणो ण वंदिव्वो ॥"

શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીકૃત અષ્ટપ્રાભૃત

* गुणठाणगवरे एत्तो विरओ अविरओ णियमा ।
जह दहणो अदहंतो दसीए दहगो नव ॥
णियमा णत्थि चरित्त कइया वि हु दंसणविहूण ।
तम्हा तम्मि ण सते भवग्गहाइण अवगासो ॥ —શ્રી ઉપદેશરહસ્ય

બાકી બીજા જિનમાર્ગબાહ્ય

અધિકારી કહ્યા છે, બાકી તેવા ગુણ-લક્ષણ વિનાના બીજા બધા× જનો-ગૃહસ્થો કે સાધુનામધારીઓ-જે બાહ્યદૃષ્ટિથી ક્રિયાજડપણે કે શુષ્કજ્ઞાનીપણે તે માર્ગે સ્વચ્છંદે વિચરતા છતા, 'અમે આ જિનમાર્ગમા છીએ' એમ માને છે કે મનાવે છે, તે તો અત્ર અનધિકારી હોઈ કેવળ માર્ગબાહ્ય જ વર્ત્તે છે અને આવા અનધિકારી જીવો આવા દિવ્ય માર્ગે વિચરવાનો ખોટો દાવો કરતા રહી, ખરી રીતે તો આને વગોવે છે, હાસીપાત્ર કરાવે છે! અને પોતે માર્ગ પામ્યા છે એવી મિથ્યા ભ્રાંતિથી તે માર્ગભ્રષ્ટ વચક જીવો આત્મવચના અને પરવચના કરે છે! આવા જીવો દ્રવ્યથી પણ આ માર્ગમા વર્ત્તતા નથી, કારણ કે તેમની દ્રવ્ય-બાહ્ય ક્રિયા પણ અપ્રધાન, ઉપયોગશૂન્ય, જડતારૂપ ને આભાસમાત્ર હોય છે, તથારૂપ ભાવની ઉત્પાદક હોતી નથી, એટલે જ આવા જીવોને અત્ર અનધિકારી કહ્યા છે માત્ર સમ્યગ્દૃષ્ટિ આદિ મુખ્યપણે અને અપુનર્બંધકાદિ ગૌણપણે આ દિવ્ય જિનમાર્ગના અધિકારી છે, એ જ તાત્પર્ય છે

× 'ण य अपुणबंधगाओ परेण इह जोग्गया वि जुत्त त्ति ।
ण य ण परेण वि एसा जमभवाण पि णिद्दिट्ठा ॥

—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીકૃત પચાશકશાસ્ત્ર

અર્થાત્—અપુનર્બંધકથી પર એવા સકૃતબંધકાદિને અહી-આજ્ઞામાં યોગ્યતા પણ યુક્ત નથી એથી પર-સકૃતબંધકાદિને પણ આ—અપ્રધાન દ્રવ્ય વદના નથી એમ નથી, અર્થાત્ હોય છે જ, કારણ કે તે અપ્રધાન દ્રવ્ય વદના તો અભવ્યોને પણ કહી છે

૮

કાળલબ્ધિ આશાઅવલંબન અને મુમુક્ષુનું પરમાર્થજીવન

પથિક—મહાત્મન્ ! આ દિવ્ય માર્ગના દર્શન અર્થેનું દિવ્ય નયન પામવાની યોગ્યતા માટે પણ કેટલું બધું ઉચ્ચ અધિકારીપણું હોવું જોઈએ, તે આ ઉપરથી મ્હારા લક્ષમાં આવ્યું, અને આવા ઉચ્ચ અધિકારીને અનુક્રમે યથાયોગ્ય યોગ્યતાની વૃદ્ધિ થતાં કાલલબ્ધિ પાકયે માર્ગદર્શનની આશા કેમ સદોદિત રહે છે તે પણ આપના કૃપાપ્રસાદથી મ્હારા સમજવામાં આવ્યું.

યોગિરાજ—અહો ભવ્ય ! સાચા મુમુક્ષુને—સાચા માર્ગજિજ્ઞાસુને કોઈ પણ પ્રકારે નિરાશ થવાનું કારણ નથી, કારણ કે જેમ જેમ તેનામાં આત્મગુણના પ્રગટપણારૂપ યોગ્યતાની વૃદ્ધિ થતી જાય છે, તેમ તેમ તે માર્ગસન્મુખ-માર્ગ સમીપ આવતો જાય છે, અને એમ કરતાં યોગ્યતાની યથાયોગ્ય વૃદ્ધિ થતાં કાળલબ્ધિનો પરિપાક થયે, દિવ્ય નયનને સાક્ષાત્ પામેલા સાચા સદ્ગુરુના યોગે તેને દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે અને તેના વડે કરીને તે અલૌકિક-લોકોત્તર એવા આ અધ્યાત્મપ્રધાન દિવ્ય જિનમાર્ગનું સમ્યગ્દર્શન કરવા ભાગ્યશાળી થાય છે, અને પછી આ પરમ ઉપકારી-પરમ કલ્યાણકારી જિનમાર્ગના યથાર્થ દર્શનપૂર્વક તે માર્ગે **પ્રવેગથી**—અત્યંત વેગથી સંચરતો હી તે કૃતકૃત્યતા અનુભવે છે ત્યાં માત્ર એક મોક્ષની અભિલાષા

> 'કાળલબ્ધિ લહી પંથ નિહાળશું રે એ આશા અવલંબ'

ધરનારો સાચો મુમુક્ષુ—તીવ્ર તત્ત્વપિપાસુ કદી પણ કોઈ પણ નિરાશાને ભજતો જ નથી, પણ કાળલબ્ધિને પ્રાપ્ત કરી **અજિત** જિન જેવા પરમ પુરુષસિંહો જે માર્ગે સંચર્યા છે એવો આ અનુપમ પરમોત્તમ દિવ્ય માર્ગ પામશુ, એવી આશાના અવલંબને તે **મધમધુરૂપ પરમાર્થ જીવનથી જીવે છે,** અને અધ્યાત્મગુણનીx નિરંતર વૃદ્ધિ કરતો રહી **આનંદઘન**—દર્શનરૂપ આમ્રતરુ પાસેથી દિવ્ય અમૃતફળની સદાય આશા સેવે છે

પથિક—યોગિરાજ ! હવે મને સ્પષ્ટ સમજાયું કે, સાચા માર્ગગવેષક મુમુક્ષુને નિરાશાનો લેશ પણ અવકાશ નથી, પરંતુ આશાનું પૂરેપૂરું કારણ છે

યોગિરાજ—વિચક્ષણ ભવ્ય ! એમ જ છે, નિઃસંદેહ એમ જ છે, કારણ કે સાચા આત્મપુરુષાર્થશીલ અને આના આરાધનમા અપ્રમાણી એવા મુમુક્ષુને હૈયે ધીરજ છે કે કાળ લબ્ધિ પરિપક્વ થતા મને અવશ્ય દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ થશે, અને તેના પ્રકાશથી મને આ દિવ્ય જિનમાર્ગનુ યથાર્થ દર્શન સાંપડશે એટલે આવા સાચા ભાવિતાત્મા મુમુક્ષુ ભક્તજન પ્રભુને પ્રાર્થના કરતા પણ સાચા અંતઃકરણથી ભાવે છે કે—

હે ભગવન્ ! હું તેવા કાળની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો છુ

---

x जत्तो य [illegible] रगो अज्झप्पगजोगभा जुत्ता ।
[illegible] चिय सारो [illegible] न वि जोगसत्थाणि ॥ —**શ્રી ઉપદેશરહસ્ય**

અર્થાત્—અને [illegible] પણ અધ્યાત્મ-ધ્યાનયોગથી અંતરંગ એવો ગુણ છે, કારણ કે આ અધ્યાત્મ-યોગનો જ સર્વ યોગશાસ્ત્રમા સાર છે

કે—ક્યારે મ્હારી કાળલબ્ધિ પાકે ને મને દિવ્ય નયનની પ્રાપ્તિ થઈ મ્હારું દિવ્ય દર્શન ઉઘડે! અને તે પ્રાપ્તિ મને યોગ-દૃષ્ટિ થશે જ એવી મને પૂર્ણ આશા છે, કારણ કે આંબાની ગોટલી યોગ્ય ભૂમિમાં વાવી છે, તો તેમાંથી

'એ જન જીવે રે
જિનજી! જાણજો રે,
આનંદઘન મત અંબ'

કાળાંતરે આંબો અવશ્ય ઉગશે પણ તેમ થવામાં પણ અમુક વખત જશે. કાળપરિપાક યોગે આંબો પાકશે, 'ઉતાવળે આંબા ન પાકે' તેમ હે પ્રભુ! ત્હારી ભક્તિરૂપ-પરમ પ્રીતિરૂપ યોગના બીજ મેં ચિત્ત-ભૂમિમાં વાવ્યા છે, તો મને ખાત્રી છે કે કાળાંતરે પણ તેના દિવ્ય નયનરૂપ ફળની મને અવશ્ય પ્રાપ્તિ થવી જ જોઈએ હે પરમ કૃપાળુ દેવ! ત્હારી પરમ પ્રીતિ-ભક્તિરૂપ ગોટલી શુદ્ધ ચિત્ત-ક્ષેત્રમાં વાવી છે, તે આનંદઘનરૂપ આંબો અવશ્ય કાળલબ્ધિ પામી પાકશે જ એવો મને અખંડ નિશ્ચળ નિશ્ચય છે અથવા હે આનંદઘન ભગવાન્! આપ પોતે આમ્રવૃક્ષરૂપ છો, પરમ નિષ્કારણ કરુણાશીલ પરમ ઉપકારી છો, શીતલ શાંતિદાયી છાયા આપો છો, ફલભારથી લચી રહેલા આપ આમ્રવૃક્ષ શું મને એકાં ફળ નહિ આપો? આપશો જ, એવો મને પરમ દૃઢ વિશ્વાસ છે, અભંગ આશા છે હે જિનદેવ! એ આશાને તાંતણે લટકી રહી હું જીવી રહ્યો છું, એ આશાતંતુ જ મને જીવાડી રહ્યો છે. જો એ આશાતંતુનું અવલંબન ન હોત તો હું જીવત જ નહિ, મ્હારું ભાવમૃત્યુ જ થયું હોત! પણ 'આશા અમર છે,' આખું જગત આશાએ જીવે છે, તેમ હું પણ મ્હારો તે એમ્ની એક આશાએ જ જીવી રહ્યો છું,

મ્હારો ' આશાપૂરો ' નાથ તે આશા પૂરશે, એમ મ્હારો દૃઢ આત્મવિશ્વાસ છે

એમ કહી ભાવાવેશમાં આવી જઈ—

"કાળલબ્ધિ લહી પંથ નિહાળશું રે,
એ આશા અવલંબ,
એ જન જીવે રે જિનજી ! જાણજો રે,
આનંદઘન મત અંબ !
પંથડો નિહાળું રે બીજા જિનતણો રે " ૬

—એવી ધૂન લલકારતા લલકારતા યોગિરાજ, પથી સાથે ઊઠી, પોતાનો વ્હાલો પંથડો નિહાળતા નિહાળતા ચાલ્યા જાય છે ! તેમના દિવ્ય ઘેરા નિનાદના પડછંદા વાતાવરણમાં હજુ પણ તેવા ને તેવા તાજા સંભળાયા કરે છે !—જે સકર્ણ સહૃદય જનો સાંભળી દિવ્ય જિનમાર્ગનું દર્શન કરવા પ્રેરાય છે ! અને અંતરાત્માથી પોકારે છે—

' જય આનંદઘન !'

પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા

મહામુનીશ્વર મહર્ષિ શ્રી આનદઘનજી પ્રણીત
તૃતીય શ્રી સભવજિન સ્તવનનુ
વિસ્તૃત વિવેચન

વિવેચક –
ડૉ ભગવાનદાસ મન.સુખભાઈ મહેતા
એમ બી બી એસ

[શ્રી આનદઘનજીકૃત ત્રીજા સભવજિન સ્તવનના વિવેચનરૂપ આ 'પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા' શીર્ષક લેખમાળા આ વિવેચકે શ્રી 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ'મા (પુ ૬૪ થી ૬૮, સ ૨૦૦૪ થી ૨૦૦૮) લખી હતી ત્યા ક્રમશ બાવીશ લેખાંકોમા છપાયેલી તે લેખમાળા અત્રે ગ્રથાકારે રજૂ કરવામા આવી છે]

પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા

મહામુનીશ્વર મહર્ષિ શ્રી આનદઘનજી પ્રણીત
તૃતીય શ્રી સભવજિન સ્તવનનુ
વિસ્તૃત વિવેચન

વિવેચક –

ડૉ ભગવાનદાસ મનઃસુખભાઇ મહેતા,
એમ બી બી એસ.

[શ્રી આનદઘનજીકૃત ત્રીજા સભવજિન સ્તવનના વિવેચનરૂપ આ ‘પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા’ શીર્ષક લેખમાળા આ વિવેચકે શ્રી ‘જૈન ધર્મ પ્રકાશ’મા (પુ ૬૪ થી ૬૮, સ ૨૦૦૪ થી ૨૦૦૮) લખી હતી ત્યા ક્રમશ બાવીશ લેખાકોમા છપાયેલી તે લેખમાળા અત્રે ગ્રથાકારે રજૂ કરવામા આવી છે]

મહર્ષિ શ્રી આનંદઘનજી પ્રણીત

તૃતીય શ્રી સંભવ જિન સ્તવન

સંભવ દેવ તે ધુર સેવો સવે રે, લહી પ્રભુ સેવન ભેદ,
સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા રે, અભય અદ્વેષ અખેદ સં૦ ૧

ભય ચંચલતા હો જે પરિણામની રે
દ્વેષ અરોચક ભાવ,
ખેદ પ્રવૃત્તિ કરતા થાકીયે રે,
દોષ અબોધ લખાવ સંભવ દેવ૦ ૨

ચરમાવર્ત હો ચરમ કરણ તથા રે
ભવ પરિણતિ પરિપાક,
દોષ ટળે વળી દ્રષ્ટિ ખુલે ભલી રે
પ્રાપતિ પ્રવચન વાક સંભવ દેવ૦ ૩

પરિચય પાતક ઘાતક સાધુ શું રે
અકુશલ અપચય ચેત,
ગ્રંથ અધ્યાતમ શ્રવણ મનન કરી રે,
પરિશીલન નય હેત સંભવ દેવ૦ ૪

કારણ જોગે કારજ નીપજે રે,
એમાં કોઈ ન વાદ,
પણ કારણ વિણ કારજ સાધિયે રે
એ નિજ મત ઉનમાદ સંભવ દેવ૦ ૫

મુગધ સુગમ કરી સેવન આદરે રે, સેવન અગમ અનૂપ,
દેજો કદાચિત સેવક યાચના રે, આનંદઘન રસ રૂપ સં૦ ૬

卐

પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા

(શ્રી સંભવ જિન સ્તવન-વિવેચન)

[શ્રી અજિત જિન સ્તવનનું વિવેચન 'આનંદઘનજીનુ દિવ્ય જિનમાર્ગદર્શન' એ લેખમા સંવાદગર્ભિતપણે કરવામા આવ્યુ હવે તેના જ અનુસંધાનમા ક્રમપ્રાપ્ત સંભવજિન સ્તવન (આનંદઘનજીકૃત) સળંગ રીતે વિવેચવામા આવે છે]

પ્રથમ પરિચ્છેદ

પ્રભુસેવનનો ભેદ અભય અદ્વેષ અખેદ

આગના સ્તવનમા શ્રી આનંદઘનજીએ,—'કાળલબ્ધિ લહી પંથ નિહાળશુ રે, એ આશા અવલંબ'—કાળલબ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને અમે દિવ્ય જિનમાર્ગનું દર્શન કરશુ, એવી આશાનુ અવલંબન કર્યું ત્યારે હવે મહા નિર્ગ્રંથ મુનીશ્વર શ્રી આનંદઘનજીની શુદ્ધ ચેતના જેને પ્રભુ પ્રત્યે પરમ પ્રેમ પ્રગટ્યો છે, પ્રભુને જેણે 'પ્રિયતમ' માન્યા છે, તેને સહજ જિજ્ઞાસારૂપ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે-તે કાળલબ્ધિનો પરિપાક ક્યારે અને કેવી રીતે થાય? તેની મુદત ક્યારે અને કેમ પાકે? તેનુ તત્ત્વચિંતનાત્મક સમાધાન કરવા આશયથી મહર્ષિ શ્રી આનંદઘનજી પ્રકાશે છે—

સંભવ દેવ તે ધુર સેવો સવે રે,
લહી પ્રભુ સેવન ભેદ,
સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા રે,
અભય અદ્વેષ અખેદ સંભવ૦ ૧

અર્થ —અહો ચેતન ! તમે સર્વેય સમવ દેવને 'ધુર'—સૌથી પ્રથમ સેવો ! અને સેવો તે પણ તે પ્રભુના સેવનનો ભેદ લઈને—પામીને—સમજીને સેવો ! એ સેવનના કારણની પહેલી ભૂમિકા અભય, અદ્વેષ અને અખેદ એ છે

વિવેચન

કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ એમ ને એમ તાબડતોબ થઈ જતી નથી, તે કાર્યસિદ્ધિના કારણરૂપ બીજ પહેલા વાવવા પડે છે પછી તેમાથી અંકુર ફૂટી, છોડ બની અનુક્રમે મોટું વૃક્ષ થઈ, સિદ્ધિરૂપ ફૂલ—ફલભારથી લચી પડે છે, તેમ જિનદર્શનરૂપ કાર્યની

મોક્ષકાર્યની સિદ્ધિ માટે કારણરૂપ યોગબીજ

અથવા મોક્ષરૂપ કાર્યની સિદ્ધિ માટે, તેના અમોઘ કારણરૂપ યોગ—બીજની ચિત્તભૂમિમા વાવણી કરવી અતિ અતિ આવશ્યક છે,—કે જે અમોઘ-અવધ્ય યોગબીજમાંથી ઉત્તમ યોગ-ભાવાકુર પ્રગટી—ફૂટી નીકળી, અનુક્રમે મહાન્ મોક્ષવૃક્ષ ફુલીફાલી ફલ—ફૂલભારથી લચી પડે છે, અને સાક્ષાત્ જિનદર્શન અથવા નિર્વાણરૂપ પરમ અમૃતફળની પ્રાપ્તિ થાય છે

અથવા કોઈ પાસાદ ચણવો હોય, તો તે કાંઈ એમ ને એમ આકાશમા અદ્ધર ઊભો થઈ જતો નથી, પણ પ્રથમ તો પ્રયત્નથી તેનો મજબૂત પાયો નાખવો પડે છે, અને પછી તેના ઉપર ઉત્તરોત્તર ભૂમિકાનું સુદૃઢ નિર્માણ થતા, આખી ઈમારત તૈયાર

મોક્ષ પ્રાસાદનો યોગબીજરૂપ પાયો

થાય છે તેમ જિનદર્શન અથવા મોક્ષમાર્ગરૂપ ભવ્ય પ્રાસાદનુ

નિર્માણ કરવા માટે પ્રથમ તો આત્મપુરુષાર્થરૂપ મહાપ્રયત્નથી તેના પાયારૂપ–દૃઢ પીઠિકારૂપ યોગ–બીજનું પૂરણ કરવું પડે છે અને પછી જ તેના ઉપર ઉત્તરોત્તર યોગભૂમિકાઓનું સુદૃઢ નિર્માણ કરવામાં આવતાં, સાંગોપાંગ મોક્ષમાર્ગરૂપ ભવ્ય પ્રાસાદ તૈયાર થઈ દિવ્ય જિનદર્શનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે

એટલા માટે જિનદર્શનની પ્રાપ્તિ ઇચ્છનાર અથવા મોક્ષફળની કામના રાખનારા મુમુક્ષુ જીવે, તેના અમોઘ–અવંધ્ય કારણરૂપ મોક્ષસાધક ×યોગ–બીજનો ચિત્ત–ભૂમિમાં પ્રક્ષેપ કરવા યોગ્ય છે

પ્રભુ ભક્તિ એ ઉત્તમ યોગબીજ

અને તે યોગ–બીજમાં સૌથી પ્રથમ અને સૌથી પ્રધાન એવું પરમ "યોગબીજ શ્રી જિનેશ્વરની ભક્તિ છે, કારણ કે વીતરાગ દશાને પામેલા શ્રી જિનેશ્વર ભગવાન રાગ–દ્વેષ–મોહાદિ સમસ્ત અંતરંગ શત્રુઓને જીતી લઈ, સકલ કર્મકટકનો પરાજય કરી, શુદ્ધ સહજ આત્મસ્વરૂપમાં બિરાજમાન થયેલા શુદ્ધ આત્મા છે, અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત ચારિત્ર અને અનંત વીર્યથી યુક્ત એવા મુક્ત સિદ્ધ પરમાત્મા છે, એવા પરમ યોગી સાક્ષાત્ શુદ્ધ સ્વભાવમય મોક્ષને પામેલા સિદ્ધ આત્માને

× 'करोति योगबीजाना–मुपादानमिह स्थित ।
अवन्ध्यमोक्षहेतूनामिति योगविदो विदु ॥ —શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

" 'जिनेषु कुशल चित्त तन्नमस्कार एव च ।
प्रणामादि च संशुद्ध योगबीजमनुत्तमम् ॥ '—શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

આદર્શસ્થાને સ્થાપી, તેની એકનિષ્ઠ આરાધના કરવી, તે મુખ્ય-પ્રધાન યોગબીજ થઈ પડે એમા જરાય આશ્ચર્ય નથી

એટલે મોક્ષફળના કામી એવા મુમુક્ષુ જીવે તે ભગવાનનુ આરાધન-સેવન કરવા તત્પર થવું, તે પોતાના જ આત્મ કલ્યાણની-આત્મહિતની વાત છે એથી કરીને સૌથી પ્રથમ તે ભગવાનનુ સેવન કરવા આત્માર્થી મુમુક્ષુએ સર્વાત્માથી પ્રવર્તવુ જોઈએ

એટલા માટે જ મહાત્મા આનદઘનજી કહે છે કે-હે સર્વ આત્મબધુઓ! આ સભવદેવને તમે ધુરે-સૌથી પ્રથમ સેવો 'સભવ દેવ તે ધુર સેવો સવે રે'

જગત કલ્યાણકારી 'સભવ' દેવ

આ ભગવાન્ સભવ જિન આ અવસર્પિણી કાલના ત્રીજા જિનેશ્વર થઇ ગયા તેઓએ રાગ-દ્વેષાદિ અરિદલનો સર્વથા સહાર કરી, સકલ કર્મકલ્કનો સક્ષય કરી, શુદ્ધ સહજ આત્મ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કર્યું હતુ અને દેહ છતા દેહાતીત એવી પરમ ઉદાસીન કાયોત્સર્ગ દશાએ શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપમા બિરાજમાન તે પ્રભુ નિષ્કારણ કરુણાથી આ જગતીતલ પર વિહાર કરી, જગત જનને પરમ કલ્યાણમાર્ગનો ઉપદેશ દેતા હતા, પરમાર્થમેઘની વૃષ્ટિ કરી પરમ શાતિપ્રદ ધર્મામૃતનો પ્રવાહ વહાવતા હતા એવા તે ભગવાન્ ખરેખર! 'સભવ' હતા, કારણ કે તેઓથી ઉત્તમ ધર્મ-તીર્થના સભવ-જન્મ થયો હતો

અથવા તે ભગવાન્ '×શંભવ' હતા, કારણ કે શં એટલે આત્મશાંતિના તે ભવ-ઉત્પત્તિસ્થાન હતા. આમ સંભવ, શંભવ આદિ નામ જેને યથાર્થપણે ઘટે છે, એવા આ પ્રભુ દિવ્ય જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્યથી યુક્ત હોવાથી ખરેખરા 'દેવ' છે.

'સંભવ દેવ તે ધુર સેવો સવે રે'

એવા આ પરમ ઉપકારી, પરમ કરુણાસિંધુ શ્રી સંભવદેવને તમે 'ધુરે' સૌથી પ્રથમ, સૌથી પહેલું, પરમ પ્રધાન પદ આપીને સેવો, બીજા બધા કાર્ય કરતાં એને પહેલું સ્થાન આપીને સેવો. જગતના બીજા બધા કામ પડતા મૂકી, આ પ્રભુની સેવા કરવારૂપ આત્માર્થનું કામ સૌથી પહેલું કરો. જગતના બીજા બધા કામ તુચ્છ-અલ્પ ફળદાયી અને આ લોક પૂરતા જ ઉપયોગી કે ઉપકારી છે. પણ આ પ્રભુસેવારૂપ ખરેખરું 'સ્વાર્થ' કાર્ય તો પરમ મોક્ષ ફલદાયી અને આ લોક-પરલોકમાં આત્માનું પરમ કલ્યાણકારી, પરમ ઉપકારી છે, માટે એ પ્રભુસેવાને પરમ ઉપાદેય ગણી, બીજા બધા કાર્ય કરતાં એ પ્રત્યે અનંત અનંતગુણવિશિષ્ટ પરમ 'આદર' ધારણ કરી, તે સેવનકાર્યમાં પરમ પ્રીતિ-ભક્તિથી લાગી જાઓ ! લીન થઈ જાઓ ! તાત્પર્ય કે-જગતના અન્ય કોઈ પણ પદાર્થ

× त्वं शम्भवः सम्भवतर्षरोगैः सन्तप्यमानस्य जनस्य लोके ।
आसीरिहाकस्मिक एव वैद्यो वैद्यो यथा नाथ रुजां प्रशान्त्यै ॥
अनित्यमत्राणमहंक्रियाभिः प्रसक्तमिथ्याध्यवसायदोषम् ।
इदं जगज्जन्मजरान्तकार्तं निरञ्जनां शान्तिमजीगमस्त्वं ।

—શ્રી સમંતભદ્રાચાર્યજીકૃત બૃહત્સ્વયંભૂસ્તોત્ર

કરતા અનંત અનંતગણા મહિમાવાન એવા આ પરમ 'અર્હંત્' પ્રભુને પરમ પૂજાના પાત્ર, પરમ પૂજ્ય, પરમ આરાધ્ય, પરમ ઉપાસ્ય અને પરમ સેવ્ય ગણી, તેની પૂજામાં, તેની આરાધનામાં, તેની ઉપાસનામાં, તેની સેવનામાં સૌથી પ્રથમ તત્પર થાઓ! હે સર્વ મુમુક્ષુ આત્મબંધુઓ! આ પરમ પ્રભુની સેવામાં લાગી જવા માટે હું તમને સર્વને પરમ પ્રેમથી આમંત્રણ કરૂં છું કે—'સંભવ દેવ તે ધુર સેવો સવે રે'

અને તે સેવા કેવા પ્રકારે કરવી જોઈએ તે માટે આનંદઘનજી કહે છે કે—'લહી પ્રભુ સેવન ભેદ'—પ્રભુના સેવનનો ભેદ લહી–પામી–જાણી–સમજી તમે સેવ્ય

'લહી પ્રભુ સેવન ભેદ' તે સ્વરૂપના સ્વામી એવા પ્રભુને સેવો! લૌકિક રીતે તો ઘણા જીવો આ પ્રભુને સેવે છે, ઉપરછલી–બાહ્ય સ્થૂલ દૃષ્ટિથી આ પ્રભુની સેવા કરનારા ઘણા જીવો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પણ તેઓ માત્ર ઉપરટપકેથી સેવે છે–અંદરનો ભેદ પામ્યા વિના સેવે છે પણ અમે જે કહેવા માગીએ છીએ તે તો અલૌકિક રીતે આ અલૌકિક પ્રભુને સેવવાની વાત કહેવા માગીએ છીએ, આ લોકોત્તર પ્રભુની સેવાનો અંતર્ગત ભેદ–રહસ્ય–મર્મ જાણીને–સમજીને સેવવાની વાત કહેવા માગીએ છીએ આધ્યાત્મિક ગુણપ્રકાશરૂપ સેવાની વાત કહેવા માગીએ છીએ આ લોકોત્તર દેવને ઘણા જીવો તેમનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના લૌકિક રીતથી સેવે છે, આ લોક–પરલોક સંબંધી લૌકિક ફલની આકાંક્ષાથી–આશાથી સેવે છે, અથવા ક્રોધ–માન–માયા +લોભ

+ ચાર સંજ્ઞા—(૧) આહાર સંજ્ઞા (૨) ભય સંજ્ઞા, (૩) મૈથુન

આદિ દશ સંજ્ઞા સહિતપણે સેવે છે. આમ અલૌકિક દેવની લૌકિક ફલકામનાથી લૌકિકપણે કરાતી સેવા તે શુદ્ધ સેવા નથી.

શુદ્ધ સેવા તો (૧) પ્રભુ પ્રત્યે પરમ ઉપાદેય બુદ્ધિપૂર્વક, (૨) આહારાદિ દશ સંજ્ઞાના નિરોધ સહિત, (૩) આ લોક-પરલોક સંબંધી કામના રહિતપણે-નિષ્કામપણે કરવામાં આવે તો જ થાય. આવી જે સંશુદ્ધ સેવા છે, તે જ અત્રે યોગબીજરૂપ થઈ પડે છે.

ત્યારે જિજ્ઞાસુ જાણે પ્રશ્ન કરે છે કે તે સેવનનો ભેદ શું ? તે કૃપા કરીને કહો. તેનું સમાધાન કરતા કહે છે—

'સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા રે અભય અદ્વેષ અખેદ,'

પ્રભુસેવનના કારણરૂપ પહેલી ભૂમિકા અભય, અદ્વેષ ને અખેદ છે, માટે તમે અભય, અદ્વેષ ને અખેદ પ્રાપ્ત કરી પ્રભુની સેવા કરો.

પ્રારંભમાં જ કહ્યું તેમ કોઈ પણ મકાન પાયા વિના ચણાય નહિં, પ્રથમ ભૂમિકા બંધાયા વિના ઉપલી ભૂમિકા બંધાય નહિં,—આ નિયમ છે. તેમ પ્રભુસેવારૂપ મહાપ્રાસાદનું ચણતર પણ તેનો પાયો પૂરાયા વિના થાય નહિં, તેની પ્રથમ ભૂમિકા બંધાયા વિના ઉપલી ભૂમિકા બંધાય નહિં.

પ્રભુસેવા પ્રાસાદની પ્રથમ ભૂમિકા– 'અભય અદ્વેષ અખેદ'

સંજ્ઞા (૪) પરિગ્રહ સંજ્ઞા (૫) ક્રોધ સંજ્ઞા (૬) માન સંજ્ઞા, (૭) માયા સંજ્ઞા (૮) લોભ સંજ્ઞા, (૯) ઓઘ સંજ્ઞા (૧૦) લોક સંજ્ઞા. આમાંની કોઈ પણ સંજ્ઞા પ્રભુભક્તિ કરનારને ન હોવી જોઈએ. ભક્તિ સમયે ખાસ પ્રયત્નથી તે તે સંજ્ઞા વર્જવી જોઈએ.

* उपादेयधियात्यन्तं संज्ञाविष्कम्भणान्वितम् ।
फलाभिसंधिरहितं संशुद्धं ह्येतदीदृशम् ॥—श्रीयोगदृष्टिसमुच्चय

જો તે પ્રભુસેવારૂપ પ્રાસાદ બાંધવો હોય, તો પ્રથમ તેનો દૃઢ પીઠિકાબંધ બાંધવો જોઈએ, મજબૂત પાયો નાખવો જોઈએ તો જ તેનું સાનુબંધ ચણતર થયા કરે, તો જ તેની ઉપલી ભૂમિકાઓનું સર્જન થાય નહિં તો 'मूलं नास्ति कुतो शाखा' મૂળ નહિં તો શાખા કયાથી હોય? નિરાધાર-નિરવલંબ મકાન કેમ ઊભું થાય? બીજ વિના ઝાડ કેમ થાય? માટે અહો ભવ્યજનો! પ્રભુભક્તિના કામી એવા મુમુક્ષુઓ! તમે પ્રભુસેવારૂપ અલૌકિક પ્રાસાદની દૃઢ ભૂમિકા બાંધો, મજબૂત પાયો નાખો,-કે જેથી કરીને અનુબંધથી તે મહા દિવ્ય પ્રાસાદનું સાંગોપાંગ નિર્માણ સંપૂર્ણ કરી, તેના પર મુક્તિરૂપ કલશ ચઢાવી, વસ્તુસ્વરૂપની સિદ્ધિરૂપ 'વાસ્તુ' કરાવી, તે અનુપમ પ્રાસાદમાં નિરંતર નિવાસ કરવાનું પરમ સૌભાગ્ય તમે પ્રાપ્ત કરો!

અને તે પ્રથમ ભૂમિકા તો અભય, અદ્વેષ અને અખેદ છે, માટે આ ગુણત્રયી પ્રથમ પ્રાપ્ત કરી, તમે આ આત્મસ્વરૂપનું પ્રભુત્વ પામેલા પરમ પ્રભુને સેવો!

॥ इति श्री संभवजिनस्तवने प्रथम गाथाविवरणम् ॥१॥

દ્વિતીય [illegible]

અભય અદ્વેષ [illegible]

હવે—પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિ[illegible] [illegible] અદ્વેષ, અખેદ કહ્યા, તેનું સ્વરૂપ શું ? કે [illegible] અભય, અદ્વેષ અને અખેદને ઓળખે તે [illegible] કરવા માટે ભય, દ્વેષ અને ખેદનાં [illegible] ઉપરથી તેનાથી વિરુદ્ધ એવા [illegible] સ્વયં સ્પષ્ટ થાય છે—

ભય ચંચળતા હો જે પરિણામની રે,
દ્વેષ [illegible]
ખેદ પ્રવૃત્તિ [illegible] રે,
[illegible] સંભવદેવ૦ ૨

અર્થ —પરિણામ[illegible] તે ભય છે, [illegible] ભાવ તે દ્વેષ છે, [illegible] તે ખેદ છે— આ ત્રણે દોષ [illegible]

[illegible]

પરિણામની [illegible], અસ્થિર[illegible] કંપાયમાનપણું, [illegible] 'ભય' છે [illegible] ક્યારેય પણ કયા [illegible] ભય અથવા [illegible] ઉપસ્થિત થાય છે, [illegible] ચિત્તનું [illegible] ચંચળપણું [illegible] છે આ સર્વ [illegible] અનુભવ છે એટલે [illegible] સુધી [illegible]

ઉપજે છે, તે સર્વ 'ભય'ની ગણનામાં આવે છે આમ 'ભય' શબ્દનો અતિ વિશાલ અર્થમાં અત્ર પ્રયોગ છે એટલે આ સહજ વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે ચિત્તચંચલતાના-ભયના મુખ્ય કારણ શું છે ?

૧.

અભય : 'ભય ચંચલતા હો જે પરિણામની રે'

આગલી કડીના વિવેચનમાં નિર્દેશવામાં આવ્યા હતા તે દશ સંજ્ઞાના પ્રકાર ભયના-ચિત્તચંચલતાના મુખ્ય કારણ છે, કારણ કે ક્રોધાદિ સંજ્ઞારૂપ કારણથી આત્મપરિણામનું સ્પંદન-સંક્ષોભ ઉપજે છે અને તે જ ચિત્ત-ચાંચલ્યરૂપ 'ભય' છે, એટલે તે કારણોનો અભાવ તે અભય છે, એમ જાણી તે તે ભયકારણો ભક્તજને સૌથી પ્રથમ પ્રયત્નથી વર્જવા જોઈએ જેમકે—

આહારસંજ્ઞા—પ્રભુભક્તિમાં એવી તલ્લીનતા-તન્મયતા થઈ જાય કે આહાર વગેરે પણ ભૂલાઈ જાય, ખાવાપીવાનું ભાન ન રહે એવી પ્રભુભક્તિની ધૂન આ ભક્ત જોગીજનને લાગે

'પિયુ પિયુ કરી તુમને જપું રે, હું ચાતક તુમ મેહ '
—શ્રી યશોવિજયજી

ભયસંજ્ઞા—ભક્તિમાં તો ભયને જ ભય × લાગી તે

× भीताभयप्रदमनिन्दितमङ्घ्रिपद्मम्' — શ્રી કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર
तस्याशु नाशमुपयाति भयं भियेव' —શ્રી ભક્તામર સ્તોત્ર

ભાગી જાય ! દૂરથી જ પલાયન કરી જાય ! તો પછી પરમ સમર્થ એવા પરમાત્મા જેવાનું જેણે પરમ નિર્ભય ચરણ-શરણ ગ્રહ્યું છે, એવા ભક્તરાજને ભય શો ?

"ધીંગ ધણી માથે કિયો રે, કુણ ગંજે નર ખેટ ? વિમલજિન"

શ્રી આનંદઘનજી

'જસુ ભગતે નિરભય પદ લહીએ, તેહની સેવામાં થિર રહીએ'

શ્રી દેવચંદ્રજી

મૈથુનસંજ્ઞા—તુચ્છ કામવિકારનો તો ભક્તિવેળાયે ઉદ્ભવ ઘટે જ નહિ, કારણ કે નિષ્કામ એવા પરમાત્માનું નામસ્મરણ પણ કામનો નાશ કરનારું છે

'પરમાતમ પદ કામના, કામનાશન એહ'

'જોતાં પણ જગીજ તુને, ન વધે વિષયવિરામ'

શ્રી દેવચંદ્રજી

'જિહાં કામ ત્યાં રામ ના, રામ તિહાં નહિ કામ'

પરિગ્રહસંજ્ઞા—પરિગ્રહની મૂર્છા, પરવસ્તુને પોતાની માનવારૂપ મમત્વબુદ્ધિ અત્રે દૂર થઈ જાય, કારણ કે પરવસ્તુ પ્રત્યેની—પુદ્ગલાદિ પ્રત્યેની પ્રીતિ છોડયા વિના પ્રભુ સાથે પ્રીતિ જોડાય નહિ અને સાચો ભક્તજન તો પ્રભુને નિરંતર પ્રાર્થે કે-હે પરમકૃપાળુ દેવ ! આપ મને આ પરપરિણતિ રંગમાંથી ઉગારો ! આ પરવસ્તુની જાળમાંથી છોડાવો ! આવા પુરુષને ભક્તિકાર્યમાં પરિગ્રહ સાભર પણ શેનો ?

"એ પરપરિણતિ રંગથી રે, મુજને નાથ ઉગાર રે દયાલરાય !"

'પ્રીતિ અનંતી પરથકી, જે તોડે તે જોડે એહ'

—શ્રી દેવચંદ્રજી

ક્રોધસંજ્ઞા—ક્રોધનો ઉદય અહીં હોય નહિ, કારણ કે ક્રોધ અને પરમ શાંત સુધારસમાં નિમજ્જનરૂપ ભક્તિને બને નહિ પ્રશમરસનિમગ્ન પરમાત્માના દર્શનથી જ ક્રોધ શમી જાય, ને શાંત અમૃતરસમાં ઝીલે

'અમિયભરી મૂરતિ રચી રે, ઉપમા ન ઘટે કોય,
શાંત સુધારસ ઝીલતી રે, નીરખત તૃપ્તિ ન હોય. વિમલજિન'

—શ્રી આનંદઘનજી

'ઉપશમરસ ભરી, સર્વ જનશંકરી,
મૂર્તિ જિનરાજની આજ ભેટી'-શ્રી દેવચંદ્રજી

માનસંજ્ઞા—લૌકિક માન-મોટાઈની કે કીર્તિ-પૂજા વગેરેની સ્પૃહા અહીં સશુદ્ધ ભક્તિમાં ઘટે નહિ જો લોકમાં મનાવા-પૂજાવાની કામનાએ તે કરવામાં આવે, અથવા હું કેવી ભક્તિ કરું છું, એવું અભિમાન ધરવામાં આવે, તો તે ચિંતામણિ રત્નને *કાણી કોડી જેવું કરી મૂકે છે, કારણ કે અમૂલ્ય એવા ઉત્તમ ભક્તિકર્તવ્યને ગૌણ કરી તે પામર, તુચ્છ, નિર્માલ્ય માનની પાછળ દોડે છે, એટલે કે પરમ મહત્ એવા ભક્તિ આદિ ધર્મકાર્યનું પુરેપુરું અપમાન કરી, આશાતના કરે છે, પણ સાચો ભક્તજન તો કેવલ એક આત્માર્થે જ—આત્મકલ્યાણને માટે જ પ્રભુભક્તિ કરે છે

---

* साम्यं विना यस्य तपःक्रियादेर्निष्ठा प्रतिष्ठाजनमात्र एव ।
स्वर्धेनुचिंतामणिकामकुंभान् करोत्यसौ काणकपर्दमूल्यान् ॥

—શ્રી યશોવિજયજી કૃત અધ્યાત્મોપનિષદ્

'લહ્યુ સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું, ગ્રહ્યુ વ્રત અભિમાન,
ગ્રહે નહિ પરમાર્થને, લેવા લૌકિક માન '
શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

'भवाभिनन्दिना लापपरस्क्या धर्मक्रियामपि ।
महता हीनदृष्ट्याचैर्दुरन्ता तद्विदो विदु ॥'
—શ્રી યોગબિન્દુ ૮૯

માયાસંજ્ઞા—શુદ્ધ ભક્તિમાં માયા-કપટ ન હોય, બગલા ભગત જેવી કુટિલતા-માયાચાર ન હોય, દંભ ન હોય, પોતાના દોષના આચ્છાદનરૂપે-ઢાંકણરૂપે ધર્મનો ડોળ-ઢોંગીપણુ ન હોય, દાંભિક છેતરપીંડીવાળી ઠગબાજી ન હોય, પોતાને ને પરને વંચવારૂપ આત્મવંચના ન હોય, 'હાથમાં માળા ને મનમાં લાળા' એવી વંચક વૃત્તિ ન હોય, ટીલાટપકાં તાણી જગતને છેતરવાની ચાલબાજી ન હોય. સાચો ભક્તજન તો ચોકખા ચિત્તે, નિખાલસ સરલ હૃદયે, શુદ્ધ અન્તઃકરણથી, નિષ્કપટપણે, પ્રભુચરણ પ્રત્યે આત્માર્પણ કરવાની ભાવના ભાવે, ને તેમ કરવા પ્રવર્તે.

'કપટ રહિત થઈ આતમઅર્પણા રે, આનંદઘન પદ રેહ '
—શ્રી આનંદઘનજી

" જ્યાંસુધી ચિત્તમાં બીજો ભાવ હોય ત્યાંસુધી તમારા સિવાય બીજામાં મારે કંઈ પણ ભાવ નથી એમ દેખાડીએ તો તે વૃથા જ છે અને કપટ છે, અને જ્યાંસુધી કપટ છે ત્યાં સુધી ભગવાનના ચરણમાં આત્માનું અર્પણ ક્યાંથી થાય ? જેથી સર્વ જગતના ભાવ પ્રત્યે વિરામ પમાડી, વૃત્તિને શુદ્ધ ચૈતન્યવાળી કરવાથી જ તે વૃત્તિમાં અન્યભાવ

રહ્યો ન હોવાથી શુદ્ધ કહેવાય અને તે નિષ્કપટ કહેવાય એવી ચૈતન્યવૃત્તિ ભગવાનમા લીન કરવામા આવે તે જ આત્મઅર્પણતા કહેવાય × × × જે પોતે બીજે સ્થળે લીન છે, તેના અર્પણ વગેરા બીજા જડ પદાર્થ ભગવાનમા અર્પણ કયાથી થઈ શકે ? માટે ભગવાનમા ચિત્તવૃત્તિની લીનતા એ જ આત્મઅર્પણતા છે ”

—શ્રીગજચંદ્રજીકૃત ઋષભજિન સ્તવન વિવેચન

લોભસંજ્ઞા—મને આ ભક્તિ આદિથી આ સાસારિક લાભ હો, એવી લોભવૃત્તિ–લાલચ સશુદ્ધ અનુષ્ઠાનમા ઘટે નહિ, કારણ કે જે એવા તુચ્છ ક્ષણિક નમાલા ફલની ઇચ્છા રાખે, તો તે અનત ગણુ મોટુ ફલ હારી જાય છે, ચિંતામણિ વેચી કાચ્ચો ખરીદે છે! તે તો ભક્તિ નહિ પણ ભાડાયત જ છે! પણ સાચો ભક્તજન તો તેવી કોઈપણ લોભરૂપ લાલચ રાખે જ નહિ, તે તો અનાસક્તપણે કોઈપણ ફળની આશા વિના ભક્તિ આદિ કર્તવ્ય કર્યા કરે

‘ कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ’ —ગીતા

‘ ભક્તિ નહિ તે તો ભાડાયત, જે સેવાફલ જાચે ’
—શ્રી દેવચદ્રજી

ઓઘસંજ્ઞા—સામાન્ય, પ્રાકૃત જનપ્રવાહને અનુસરવા રૂપ ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી વૃત્તિ અત્ર ન હોય, ગતાનુગતિકપણુ ન હોય, આધળાની પાછળ આધળો દોડયો જાય એવુ અધશ્રદ્ધાળુપણુ ન હોય, પરતુ સાચી તત્ત્વ સમજણપૂર્વકની ભક્તિ હોય

'નિર્મળ તત્ત્વરુચિ થઈ રે, કરજો જિનપતિ ભક્તિ "
—શ્રી દેવચંદ્રજી

લોકસંજ્ઞા—લોકને રીઝવવા માટે, લોકના રંજન-આરાધન અર્થે ક્રિયા કરવી તે લોકસંજ્ઞા છે. તેવી લોકસંજ્ઞા-લોકૈષણા આ શુદ્ધ ભક્તિ આદિમાં ઘટે નહિ, કારણ કે લોકૈષણારૂપ *લોકપંક્તિ અને લોકોત્તર એવું આ મહત્કાર્ય એ બેને કદી મળતી પાણ આવે નહિ. જો આત્માર્થ જોઈતો હોય તો માનાર્થ છોડવો જોઈએ, ને માનાર્થ જોઈતો હોય તો આત્માર્થ છોડવો જોઈએ. એક મ્યાનમાં જેમ બે તલવાર સમાય નહિ, 'ભસવું ને લોટ ફાકવો' એ બન્ને ક્રિયા જેમ સાથે બને નહિ, તેમ આત્માર્થ ને માનાર્થનો કદી મેળ ખાય નહિ. અને પરમાર્થ વિચારીએ તો આત્માર્થ પાસે લોકૈષણાનું મૂલ્ય એ બદામનું પણ નથી. તેમજ લોક પણ દુરારાધ્ય છે—રીઝવવો મુશ્કેલ છે, જે એક વાર પ્રશંસાના ફૂલ વેરે છે તે જ નિન્દાના ચાબખા મારે છે! માટે પ્રભુને રીઝવવા હોય, શુદ્ધ ભક્તિ કરવી હોય, તો લોકને રીઝવવાનો પ્રયાસ છોડી દેવો જોઈએ, લોકોત્તર દેવને લૌકિક ભાવથી ભજવાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આમ સમજીને ભક્ત યોગી પુરુષ લોકસંજ્ઞાનો સ્પર્શ પણ કરતો નથી.

'જન મન રંજન ધર્મનું મૂલ્ય ન એક બદામ.'
શ્રી ચિદાનંદજી

---

* 'लोकाराधनहेतोर्या मलिनेनान्तरात्मना ।
क्रियते सत्क्रिया सात्र लोकपंक्तिरुदाहृता ॥'
—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીકૃત યોગબિંદુ

'મલ્લિનાથ તુજ રીઝ, જન રીઝે ન હુએરી,
લોક લોકોત્તર વાત, રીઝ છે દોય જુઈરી,
તાત ચક્ર ધુર પૂજ્ય, ચિંતા એહ હુઈરી'
શ્રી યશોવિજયજી

'આદર્યો આચરણ લોક ઉપચારથી,
શાસ્ત્ર અભ્યાસ પણ કાંઈ કીધો,
શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વળી આત્મ અવલંબ વિનુ,
તેહવો કાર્ય તિણે કો ન સીધો'
શ્રી દેવચંદ્રજી

"લોકસંજ્ઞાથી લોકાગ્રે જવાતુ નથી"

"જગતને રૂડું દેખાડવા અનંત વાર પ્રયત્ન કર્યું, તેથી રૂડું થયુ નથી, કેમકે પરિભ્રમણ અને પરિભ્રમણના હેતુઓ હજુ પ્રત્યક્ષ રહ્યા છે એક ભવ જો આત્માનુ રૂડું થાય તેમ વ્યતીત કરવામા જશે, તો અનંત ભવનુ સાટું વળી રહેશે, એમ હું લઘુત્વભાવે સમજ્યો છઉં અને તેમ કરવામા જ મારી પ્રવૃત્તિ છે"

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આમ ચિત્તચચલતાના કારણરૂપ આ દશ પ્રકારની સંજ્ઞાને ભક્તિવેળાયે શમાવી દેવામા આવે, નિરોધવામા આવે, તો જ સંશુદ્ધ ભક્તિ થઈ ગણાય, અને તો જ ભક્તિકાર્યમા પ્રથમ ભૂમિકારૂપ 'અભય'ની પ્રાપ્તિ થાય

અને એટલા માટે જ,–જ્યા ખાવાપીવાનુ પણ ભૂલાઈ જાય, ભય ભગી જાય, કામ નકામો થઈ પડે, મમતા મરી જાય ક્રોધ શમી જાય, માનનુ માન ન રહે, કપટનુ કપટ

ચાલે નહિ, લોભનો લોભ થાય નહિ, અધશ્રદ્ધા ટળીને સાચી સમજણ હોય, અને લોકની વાહવાહની બીલકુલ પરવા ન હોય,—એવી ચિત્તસંક્ષોભના કારણ રહિત, 'અભય' સશુદ્ધ ભક્તિ જ સાચા ભક્તજનો કરે છે

વળી ઈહલોકભય, પરલોકભય, વેદનાભય, અશરણભય, અગુપ્તિભય, મરણભય, આકસ્મિકભય—એમ સાત પ્રકારના મહાભય જે વર્ણવવામાં આવ્યા છે, તે પણ ચિત્તચચલતાના કારણરૂપ હોઈ ખરેખર 'ભય' છે, કારણ કે તે તે ભયને લીધે વ્યાકુલપણું રહે છે, અને તેથી ચિત્તચચલતા—સકપતા ઉપજે છે એટલે ભક્તજને તે ભય પણ પ્રયત્નથી ટાળવા જોઈએ જેમકે—આ લોકમા પુત્ર પ્રતિબધ, સ્ત્રી પ્રતિબધ, ધન પ્રતિબધ, કુટુબ પ્રતિબધ આદિ કારણોને અગે મોહને લીધે, આનુ આમ અનિષ્ટ થઈ જશે તો? આ મારુ ઇષ્ટ કોઈ હરી જશે તો? અગ્નિથી, જલથી વા અન્યથી મારી આ સપત્તિનો નાશ થશે તો? આ કુટુબની અપકીર્તિ થશે તો? ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે આ લોક સબધી ચિંતારૂપ આર્ત્તધ્યાન આદિથી ચિત્તની ચચલતા—સભયતા ઉપજે છે તેવા પ્રકારની સભયતા પરમ નિર્ભય એવા અભયદાતા પ્રભુના શરણાર્થી સાચા ભક્તજનને ઘટે જ નહિ તે તો પરમ નિર્ભયના જ અનુભવે _

પરલોકમા મારુ શુ થશે? એ સબધી કઈ પણ ચિંતાનુ કારણ ભક્ત જનને હોતુ નથી, કારણ કે પ્રભુભક્તિથી મને અવશ્ય સુગતિની પ્રાપ્તિ થવાની છે એવો તેને નિશ્ચય

સપ્ત મહાભય રહિત અભયપણું

છે જ્યા પ્રભુના સ્વરૂપનુ સવેદન થાય છે ત્યા વેદનાની સ્મૃતિ પણ કેમ થાય ? પ્રભુનુ શરણ જેણે ગ્રહ્યુ છે, તેને અશરણપણાની કે અગુપ્તિપણાની ભીતિ ક્યાથી હોય ? પરમ અમૃત-પદદાતા પ્રભુને જે ભજે છે, તેને મૃત્યુનો કે અકસ્માતનો ભય શેનો રહે ?

"સપ્ત મહાભય ટાળતો રે, સપ્તમ જિનવર દેવ"—
શ્રી આનદઘનજી

વળી એ જ પ્રકારે વિષયવિભાગાદિ બીજા પણ જે જે ચિત્તચચળતાના કારણ છે, તે પણ ભયસ્થાન હોઇ પ્રભુસેવા ઇચ્છનારે પ્રયત્નથી વર્જવા જોઇએ જ્ઞાની મહાત્માઓએ પોકારીને કહ્યુ છે કે—'મૂઢાત્મા× જ્યા (વિષયાદિ પરવસ્તુમા) વિશ્વસ્ત છે, તેનાથી બીજુ આત્માનુ ભયસ્થાન નથી, અને જ્યાથી ભયભીત છે, તે પરમાત્મસ્વરૂપથી બીજુ અભયસ્થાન નથી'

પરમ અભય પ્રભુના આશ્રયે અભય થવુ

તાત્પર્ય કે-પ્રભુ સેવા ઇચ્છનાર ભક્તજને ચિત્તચચલતાના સર્વ કારણ છોડી સૌથી પ્રથમ ચિત્તસ્થિરતા-અભયતા કેળવવી જોઇએ, પરમ અભયદાન દાતા પ્રભુનો આશ્રય કરનારે સર્વ ભયનો પરિત્યાગ કરી પરમ નિર્ભય-અભય થવુ જોઇએ અને એમ થાય તો જ પ્રભુ સેવાની

× "मूढात्मा यत्र विश्वस्तस्ततो नान्यद् भयास्पद ।
यतो भीतस्ततो नान्यदभयस्थानमात्मन ॥"
—શ્રી પુજ્યપાદસ્વામીજીકૃત સમાધિશતક

પ્રથમ ભૂમિકા દૃઢ થતા મુક્તિસાધક ભક્તિમાર્ગે આગળ વધી શકાય પરમતત્ત્વદૃષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ અત્યંત માર્મિક સુભાષિત ભાખ્યું છે કે—

> 'બીજી સમજણ પછી કહીશ,
> જ્યારે ચિત્તે સ્થિર થઈશ.'

૨

અદ્વેષ 'દ્વેષ અરોચક ભાવ'

દ્વેષ એટલે અરોચક ભાવ. કાર્ય પ્રત્યે અરોચક ભાવ, અરુચિ, અણગમો, અભાવો તેનું નામ દ્વેષ કોઈ પણ કાર્ય કરવુ હોય, પણ તે પ્રત્યે અરુચિ-અભાવો હોય તો કેમ સિદ્ધ થાય? પરાણે પુણ્ય કેમ થાય? તેમ પ્રભુસેવા કરવી હોય, પણ તે પ્રત્યે અરુચિ-અભાવો હોય તો તે કેમ સધાય? તે તો મન વિનાનુ મળવું ને ભીત સાથે ભટકાવુ-તેના જેવું થાય

ભોજનનું દૃષ્ટાંત

ભોજન પર બેઠા હોઈએ, પણ ખાવાની રુચિ જ ન હોય, અભાવો જ હોય, તો ખવાય કેમ? ને ભાવે પણ કેમ? પરાણે કોળીઆ ઉતારીએ તો વમન થાય, કે અજીર્ણ થાય તેમ પ્રભુભજનમા બેઠા હોઈએ, પણ તે પ્રત્યે રુચિ જ ન હોય, અણગમો-અભાવો હોય, તો ખરૂ 'ભજન' થાય જ કેમ? ને ભાવ સ્ફુરે પણ કેમ? પરાણે–

કૃત્રિમપણે 'ભજન' કરવાની ચેષ્ટા કરીએ, તો દાંભિકપણારૂપ-ઢોંગધતુરાપણારૂપ-બગલાભગતપણારૂપ વમન થાય, અને દુષ્ટ મિથ્યાભિમાનરૂપ અજીર્ણ થાય.

પણ જો રુચિપૂર્વક-ભાવથી ભોજન કરીએ તો ભાવે, સરળતાથી ગળે ઉતરે, અને સારી રીતે રસ ઉત્પન્ન થઈ પાચન થાય, જરે અને પૌષ્ટિક રસ શરીરના પ્રતિઅંગને પુષ્ટ કરે. તેમ પ્રભુભક્તિરૂપ-ભજનરૂપ ભાવ ભોજન જો રુચિપૂર્વક-ભાવપૂર્વક કરીએ, તો ભાવની ઓર સ્ફુરણા થતી જાય ને સરલતાથી હૃદયમાં ઉતરે, અને સમ્યક્પણે રસ ઉત્પન્ન થઈ, પરિણત થાય, પાચન થાય, જરે અને પરમ પૌષ્ટિક ભક્તિરસ આત્માના પ્રદેશે પ્રદેશે પ્રસરી આત્મભાવની પરમ પુષ્ટિ થાય,-જેનો સહજ આવિષ્કાર ભક્તિ-રોમાંચસ્ફુરણ અને આનંદાશ્રુજલ આદિથી વ્યક્ત થાય, માટે રુચિપૂર્વક જો પ્રભુસેવા કરવામાં આવે, તો જ ભક્તિ અમૃતરસ આત્મપરિણામી થાય, નહિ તો પરાણે ઘોચપરોણા કરવા જેવું થાય.

અરોચકભાવ-દ્વેષવાળી જે ક્રિયા છે તે રાજવેઠ[1] સમાન છે. પરાણે રાજાના આદેશથી વેઠ પકડીને જે રાજસેવા કરવામાં આવે છે, તેમાં મનનો ઉલ્લાસ ભાવ હોતો નથી, 'આ ક્યાં કયાંથી આવી' એવો અણગમો હોય છે અને જેમ તેમ જલદી 'પતાવી' દેવાની ભાવના હોય છે તેમ ખરી રુચિ વિના અથવા અરોચક ભાવથી જે પ્રભુસેવા કરાય છે તે પણ વેઠ જેવી થઈ પડે છે લોકલજ્જાદિ

[1] રાજવેઠનું દૃષ્ટાંત

કારણ કે પોતાનુ લૌકિક માન જાળવી રાખવા ખાતર, કે ધર્મીપણાનો ખોટો દેખાવ કરવા ખાતર જે ક્રિયા કરવામા આવે, તેમા અંતરનો ઉલ્લાસભાવ હોતો નથી, આ વેઠ ક્યાંથી આવી ? એવો ભાવ હોય છે, અને જેમ તેમ જલદી ગડબડગોટો વાળી સેવા-પૂજા 'પતાવી' દેવાની-'લે તારો ભોગ ને મૂક મ્હારો કેડો'-એવી તુચ્છ ભાવના હોય છે

રોચકભાવથી પ્રભુભક્તિ

પણ સાચા રોચક ભાવથી-રાજભક્તિભાવથી-જે રાજસેવા કરવામા આવે છે, તેમા તો મનનો ઉલ્લાસભાવ હોય છે, અંતરનો ઉમળકો હોય છે, અને પોતાની ફરજરૂપ રાજધર્મ બગાબર નીમકહલાલીથી અદા કરવાની ભાવના હોય છે, અને તેથી રાજાની પ્રસન્નતાદિ ફળની પ્રાપ્તિ હોય છે તેમ સાચા રોચક ભાવથી જે જિનેશ્વર મહારાજની ભક્તિ કરવામા આવે છે, તેમા તો અંતરનો ઉલ્લાસભાવ હોય છે, પ્રેમનો ઉમળકો હોય છે, ઊંચી હોસ-ઉછરંગ હોય છે, અત્યંત ઉલટ હોય છે, અપૂર્વ ચિત્તપ્રસન્નતા હોય છે અને પોતાના અવશ્ય કર્તવ્યરૂપ-આવશ્યક ધર્મરૂપ ભક્તિકર્તવ્ય ઉત્તમ રીતે સુવિધિપણે સાધ્ય કરવાની ઉચ્ચ ભાવના હોય છે, અને આવા ઉત્તમ સુપાત્ર અવિરાધક આરાધક ભક્તજન પ્રત્યે ભગવાન્ 'સુસ્થિત' મહારાજની પ્રસન્નતા-કૃપાદૃષ્ટિવૃષ્ટિ કેમ ન હોય ? જો કે નિષ્કારણ કરુણારસસાગર તે પ્રભુની કરુણા તો સર્વ જીવ પ્રત્યે સરખી જ છે, પણ અવિરાધક આરાધક જીવ પ્રત્યે જ તે સફળ થાય છે, અને તેના જ જન્મનુ કૃતાર્થપણુ-ધન્યપણુ હોય છે

"તુજ કરુણા સહુ ઉપરે રે, સરખી છે મહારાજ !
પણ અવિરાધક જીવને રે, કારણ સફળો થાય ચંદ્રાનન જિન !"
"જન્મ કૃતારથ તેહનો રે, દિવસ સફલ પણ તાસ, જિનવર પૂજો
જગતશરણ જિનચરણને રે, વંદે ધરિય ઉલ્લાસ જિનવર પૂજો"
—શ્રી દેવચંદ્રજી

"શુભ શીતળતામય છાય રહી, મનવાંછિત જ્યાં ફળપંક્તિ કહી,
જિનભક્તિ ગ્રહો તરુ કલ્પ અહો ! ભજીને ભગવંત ભવંત લહો"
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી મોક્ષમાળા

પ્રભુના અદ્ભુત ગુણગણ પ્રત્યે ગુણરુચિ

અને સાચો જે ભક્તજન હોય છે તેને તો પ્રભુ પ્રત્યે દ્વેષ–અરોચકભાવ હોવાની વાત તો દૂર રહો, પણ પરમ અદ્વેષ જ હોય છે, પરમ રોચકભાવ જ હોય છે, કારણ કે પ્રભુના અનન્ય ગુણગણથી રીઝી તેને તેમના પ્રત્યે પરમ પ્રીતિ ઉપજી છે, પરમ રુચિ જાગી છે, અને પ્રભુની આ અનન્યસદૃશ ગુણસમૃદ્ધિ તેને એટલી બધી ગમી ગઈ છે કે આવી ગુણસંપત્તિ મને હોય તો કેવું સારું ! એવી સ્પૃહારૂપ રુચિ તેને ઉપજી છે જેમ કોઈ દ[illegible] ...ઢય શ્રીમાન્ ઐશ્વર્યસંપન્ન

નગરજન [illegible] પામી, મને પણ આવી

સ[illegible] છે, તેમ આત્મગુણ–

ધનમાં [illegible] વર્તતા ભવ્ય

જીવને [illegible] નિવાસી પ્રભુની

[illegible] તેના પ્રત્યે

[illegible] ! આવી

અદ્‌ભુત જ્ઞાનાદિ ગુણસંપદા મને હોય તો કેવું સારું ! આ સ્વરૂપના સ્વામી આનંદઘન પ્રભુના પરમાનંદનો લાભ મને પ્રાપ્ત થાય તો કેવું સારું !

"જ્ઞાનાદિક ગુણ સંપદા રે, તુજ અનંત અપાર,
તે સાંભળતા ઉપની રે, રુચિ તિણે પાર ઉતાર
અજિતજિન ! તારજ્યો દીનદયાળ !" **શ્રી દેવચંદ્રજી**

"અહો ! આ બહુ સુખી છે એને ભય પણ નથી શોક પણ નથી હાસ્ય પણ નથી વૃદ્ધતા નથી રોગ નથી આધિયે નથી વ્યાધિયે નથી, ઉપાધિયે નથી એ બધું ય નથી પણ × × × અનંત અનંત સચ્ચિદાનંદ સિદ્ધિથી તેઓ પૂર્ણ છે આપણને એવા થવું છે"—**શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર**, પત્રાંક ૬૧

અને આવી રુચિ તેને ઉપજે છે, એટલે પછી તે પોતાનું પરમાનંદમય નિજ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય એટલા માટે તે શ્રીમદ્ જિનેશ્વર ભગવાનને નિરંતર પોતાના પરમ પૂજ્ય આદર્શ સ્થાને સ્થાપી-સુપ્રતિષ્ઠિત કરી, તેને પરમ આરાધ્ય, સાધ્ય, ઉપાસ્ય, સેવ્ય માની, પરમ રુચિપૂર્વક તેની આરાધનામાં-સાધનામાં-ઉપાસનામાં-સેવનામાં એકનિષ્ઠ થઈ, તેમની પરમ ઉત્સાહથી ભક્તિ કરે છે, પરમ આત્મોલ્લાસથી આરાધના કરે છે, પ્રભુ 'ચરણ'ની ભાવસેવા કરે છે આમ જેમ જેમ રુચિ વધે છે તેમ તેમ તે રુચિને અનુસરતું આત્મવીર્ય પ્રવર્તે છે, અને તે 'રુચિ-અનુયાયી વીર્ય ચરણધારા સધે' છે,-આત્મચારિત્રની અખંડ ધારા સાધે છે

રુચિથી પ્રવૃત્તિ

"ઓળખતા બહુમાન સહિત રુચિ વધે હો લાલ ..

રુચિ અનુયાયી વીર્ય, ચરણધારા સધે. હો લાલ
દીઠો સુવિધિ જિણંદ સમાધિરસે ભર્યો હો લાલ"

—શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ માત્ર સાચી રુચિ-ઈચ્છા-રોચકભાવ ઉપજતાં કેટલું બધું કલ્યાણ થાય છે! 'Where there is a will, there is a way' એટલા માટે જ સાચી નિર્દંભ-નિર્વ્યાજ ઈચ્છા, રુચિ, રોચક ભાવ જ્યાં પ્રધાન છે, એવા ઈચ્છાયોગને સર્વ યોગમાં પ્રથમ યોગ કહ્યો છે, મોક્ષહેતુ યોગના પાયારૂપ-પ્રથમ ભૂમિકારૂપ કહ્યો છે, કારણ કે આ સાચા (Genuine Real) ઈચ્છાયોગ વિના આ યોગરૂપ મોક્ષમાર્ગે આગળ વધાય જ નહિ. પરમ યોગીશ્વર જિનનું સ્વરૂપ સૌથી પ્રથમ ઈચ્છે, રુચે, તો જ તેને આરાધવા પ્રવર્તે. અને જે 'ભોગીજન' છે, તે તો તે 'અનંતસુખસ્વરૂપ' શ્રી જિનપદને ઈચ્છે જ છે, અને અતિશય ભક્તિ સહિત તેના ચરણની ઉપાસના કરે જ છે.

ઈચ્છાયોગ

"ઈચ્છે છે જે જોગીજન, અનંત સુખસ્વરૂપ,
મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિનસ્વરૂપ
ઉપાસના જિનચરણની, અતિશય ભક્તિ સહિત"

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

તાત્પર્ય કે-પ્રભુસેવા કરવા ઈચ્છનારે પ્રથમ અદ્વેષ-અરોચક ભાવનો અભાવ-રોચકભાવ અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવો જ જોઈએ; તો જ પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય.

અદ્વેષ એટલે મૈત્રી ભાવના

અથવા દ્વેષ એટલે અરોચક ભાવ, એ વ્યાખ્યા જો બીજી રીતે ઘટાવીએ, તો જગતમાં કોઈ પણ જીવ પ્રત્યે દ્વેષ ઉપજવો, મત્સર થવો, અરોચક ભાવ–અણગમો થવો તે દ્વેષ છે અને તેથી વિપરીતપણે,–જગતમાં કોઈ પણ જીવ પ્રત્યે દ્વેષ ન ઉપજવો, મત્સર ન થવો, અરોચક ભાવ–અણગમો–અભાવો ન ઉપજવો, પરંતુ ભૂતમાત્ર પ્રત્યે 'મૈત્રી' ભાવ થવો તેનું નામ અદ્વેષ છે એટલે પ્રભુની જે 'સેવા' કરવા ઇચ્છે છે, તેને તો કદી પણ કોઈ પણ જગજ્જંતુ પ્રત્યે દ્વેષ, મત્સર, અરોચક ભાવ, અણગમો હોય જ નહિ, પરંતુ ભૂતમાત્ર પ્રત્યે કેવળ અદ્વેષ, અમત્સર, રોચક ભાવ, ગમો, પ્રેમભાવ, મૈત્રીભાવ જ હોય, કારણ કે ભગવાન પોતે જગજ્જંતુ માત્રના પરમ મિત્ર, પરમ વિશ્વબંધુ છે

સમસ્ત જગત પ્રત્યે મૈત્રી તથા પ્રથમ 'મિત્રા' દૃષ્ટિ

એટલે તેની ભક્તિ ઇચ્છનારે સમસ્ત જગજ્જીવો પ્રત્યે અદ્વેષ–મૈત્રીભાવ જ ભાવવો જોઈએ, સમસ્ત જગત્ પ્રત્યે નિર્વૈર બુદ્ધિ જ કેળવવી જોઈએ, વિશ્વવત્સલ થવું જોઈએ. આ મૈત્રી ભાવના હોય તો જ અધ્યાત્મમાં પ્રવેશ થઈ શકે, તો જ તે આ અધ્યાત્મમય પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા પામી શકે; કારણ કે પ્રભુની ×આજ્ઞાનું પાલન

× 'यस्य चाराधनोपायः सदाज्ञाभ्यास एव हि ।'

—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત અષ્ટક

એ જ એની મોટામા મોટી સેવા છે, અને સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે અદ્વેષ-મૈત્રીભાવ* રાખવો એ પ્રભુની આજ્ઞા છે એ આજ્ઞાનુ ઉલ્લઘન કરી, કોઇપણ જીવ પ્રત્યે દ્વેષભાવ રાખી જો કોઇ પ્રભુસેવા-ભક્તિ કરવા ધારે, તો તે વિડબના માત્ર જ થઇ પડે પ્રભુસેવાનો પ્રથમ અધિકાર પામવા માટે તો ભૂતમાત્ર પ્રત્યે અદ્વેષપરિણામી-મૈત્રીભાવનાભાવિત જ થવુ જોઇએ અને એવી મૈત્રી ભાવનાથી જે ભાવિતાત્મા હોય છે તે જ યથાયોગ્યતા પામી યોગની યથાર્થાભિધાના 'મિત્રા' દૃષ્ટિ પામે છે, અને આ મિત્રા દૃષ્ટિમા જ પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે જ્યારે 'મિત્રા'-યોગની પ્રથમ દૃષ્ટિ ખુલે છે ત્યારે 'અદ્વેષ' નામનો આ પ્રથમ ગુણ પ્રગટે છે, એમ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયકાર શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજી કહે છે

અદ્વેષ ગુણ

અને અત્રે આ અદ્વેષગુણ પ્રગટે છે, તેથી કરીને પોતે દેવ-ગુરુ-ધર્મકાર્યમા પ્રવર્તતો હોય, પણ બીજો કોઇ તેમા પ્રવર્તતો ન હોય, તો તેવ જીવ પ્રત્યે તેને ખેદ-મત્સર હોતો નથી, તિરસ્કાર હોતો નથી, અસહિષ્ણુતા હોતી નથી, પણ મધ્યસ્થ ઉપેક્ષાવૃત્તિ હોય છે જો કે હજુ અહીં તેવા પ્રકારનુ તત્ત્વજ્ઞાણપણ નથી, એટલે માત્સર્ય-દ્વેષનુ બીજ નાશ પામ્યુ નથી, સત્તામા છે, તો પણ તે મત્સર-બીજનો અકુરો-ફણગો ફૂટતો નથી, ઉદય થતો નથી, દબાઇ રહે છે, કારણ કે અહીં જીવનુ ચિત્ત તો તત્ત્વ અનુષ્ઠાનનો

---

* " खामेमि सव्वे जीवा, सव्वे जीवा खमंतु मे।
मित्ति मे सव्वभूएसु, वेरं मज्झ न केणइ॥'—શ્રી વદિત્તા સૂત્ર

આશ્રય કરી સત્કર્મમાં લાગ્યું રહે છે, તે પોતે પોતાના કાર્યમાં સાવધાન-મશગૂલ રહે છે, 'સબ સબકી સંભાળીએ, મૈં મેરી ફોડતા હું', એમ સમજી તે પોતે પોતાની સંભાળે છે, એટલે તેને પારકી પંચાતનો-ચિંતાનો અવકાશ રહેતો નથી, અને જો રહેતો હોય તો તેને બીજા પ્રત્યે દ્વેષ, મત્સર કે તિરસ્કાર તો ઉપજતો જ નથી, પણ ઊલટો કંઈક કરુણાભાવ સ્ફુરે છે કે અરે ! આ બિચારા જીવો સન્માર્ગને પામતા નથી, તેથી અનંત દુઃખપરંપરાને પામશે,-એમ તેને 'પરદુઃખછેદન ઇચ્છા' રૂપ 'કરુણા' ઉપજે છે

અદ્વેષ એ નકારાત્મક મોટો ગુણ

અથવા દ્વેષ એટલે અરોચક ભાવ, અરુચિ, અણગમો. તેનો અભાવ તે અદ્વેષ સદ્દેવ, સદ્ધર્મ, સન્માર્ગ આદિ પ્રત્યે કદાચ રોચક ભાવ ન હોય, તોપણ દ્વેષ-અરોચક ભાવનો અભાવ હોવો તે પણ નકારાત્મક પ્રકારનો (Negative virtue) એક મોટો ગુણ છે એવો મધ્યસ્થ ભાવરૂપ અદ્વેષ ગુણ પ્રગટવો તે પણ કાંઈ નાનીસૂની વાત નથી કારણ કે સત્ પ્રત્યે, કોઈ પણ જ્ઞાની સત્પુરુષ પ્રત્યે, સત્પુરુષના વચનામૃત પ્રત્યે જાણ્યે અજાણ્યે પણ દ્વેષ થવો, એ ઘોર આશાતનારૂપ હોઈ, ભારેકર્મીનું લક્ષણ છે, અનંતાનુબંધી કષાયનું કારણ છે એટલે એવા દુષ્ટ દ્વેષનો માત્ર અભાવ થવો એ પણ મોટી વાત છે ભલે જિન ભગવાન્ પ્રત્યે હજુ પ્રીતિ-ભક્તિ ન ઉપજી હોય, તો પણ તેના પ્રત્યે દ્વેષના અભાવરૂપ મધ્યસ્થભાવ-અદ્વેષ પણ જીવની પ્રગતિનું એક મોટું સીમાચિહ્ન (Milestone) છે

એ ગુણ પ્રાપ્ત થયે જીવ આગળના જિજ્ઞાસાદિ ગુણ પામવાને યોગ્ય થાય છે આ અંગે મહાજ્ઞાની શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું વચનામૃત છે કે—

"જ્ઞાની પુરુષની અવજ્ઞા બોલવી તથા તેવા પ્રકારના પ્રસંગમા ઉજમાળ થવુ એ જીવનુ અનંત સંસાર વધવાનુ કારણ છે એમ તીર્થકર કહે છે તે પુરુષના ગુણગ્રામ કરવા, તે પ્રસંગમા ઉજમાળ થવું, અને તેની આજ્ઞામા સરળ પરિણામે પરમ ઉપયોગ દૃષ્ટિએ વર્ત્તવુ એ અનંત સંસારને નાશ કરનાર તીર્થંકર કહે છે અને તે વાક્યો જિનાગમને વિષે છે ઘણા જીવો તે વાક્ય શ્રવણ કરતા હશે, તથાપિ પ્રથમ વાક્યને અફળ અને બીજા વાક્યને સફળ કર્યું હોય એવા જીવો તો કવચિત્ જોવામા આવે છે, પ્રથમ વાક્યને સફળ અને બીજા વાક્યને અફળ એમ જીવે અનંત વાર કર્યું છે"

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૩૨૩

અદ્વેષ ગુણ પણ વિરલ

આવો મહાન્ અદ્વેષ ગુણ હાલમા વિરલ જણાય છે ખેદની વાત છે કે એવા ઘણા જીવો દૃષ્ટિગોચર થાય છે કે જે પરમ વંદ્ય જ્ઞાની સત્પુરુષ આદિ પ્રત્યે આ અદ્વેષભાવ તો દૂર રહ્યો પણ નિષ્કારણ દ્વેષ-મત્સર-ઘૃણા-જુગુપ્સાદિ નિંદ્ય અધમ ભાવ સેવે છે ! આ કેવળ ઉચ્છૃંખલ સ્વચ્છંદ ભાવરૂપ હોઈ દુર્લભબોધિપણું સૂચવે છે બીજુ કાંઈ વધારે આપણાથી ન બની શકે તો ચિંતા નહિ, પણ જાણ્યે-અજાણ્યે આ દ્વેષભાવ આપણે શા માટે ધરવો જોઈએ ? આ પ્રશ્ન પોતાના આત્માને તેઓએ પૂછવો જોઈએ

અને આવો મહાન્ અદ્વેષ ગુણ સૌથી પ્રથમ આવશ્યક છે, અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે, એટલા માટે જ પરમ ભક્ત કવિ આનંદઘનજીએ આ અદ્વેષભાવ પ્રથમ પ્રાપ્ત કરી, પ્રભુસેવા કરવા માટે સર્વ આત્માઓને પરમ પ્રેમથી નિમંત્રણ કર્યું છે

૩.

અખેદ : 'ખેદ પ્રવૃત્તિ હો કરતાં થાકીએ રે'.—

ખેદ-અખેદની વ્યાખ્યા

પ્રવૃત્તિ કરતા થાકી જઈએ તેનું નામ 'ખેદ' છે જેમ માર્ગે ગમન કરતા-ચાલતા થાકી જવું તેને આપણે ખેદ-થાક કહીએ છીએ, તેમ સન્માર્ગે ગમન કરતાં-પ્રવર્ત્તતાં થાકી જવું તે ખેદ-થાક છે સંસારવ્યવહારમાં પ્રવૃત્તિ કરતા અથવા અર્થ-કામનો પુરુષાર્થ સેવતા થાકવું તે જેમ ખેદ છે, તેમ પરમાર્થ વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ કરતા અથવા ધર્મ-મોક્ષનો પુરુષાર્થ સેવતા થાકવું તે પણ એક પ્રકારનો ખેદ છે અત્રે પ્રકૃતમાં-પ્રભુસેવા-ભક્તિમાં પ્રવર્ત્તતા થાકવું તે પણ ખેદનો પ્રકાર છે. ગમનાગમન આદિ બાહ્ય પ્રવૃત્તિનો થાક તે શારીરિક (Physical Fatigue) ખેદ છે, સેવાભક્તિ આદિ અભ્યંતર પ્રવૃત્તિનો થાક તે માનસિક (Mental or Psychological fatigue) ખેદ છે એથી ઊલટું તે તે પ્રવૃત્તિ કરતા ન થાકવું તે અખેદ છે

"આ ખેદ-અખેદનું સ્વરૂપ સમજવા માટે તે કોને,

કેમ, કયા કારણથી ઉપજે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે એ તો સર્વ કોઈનો સામાન્ય અનુભવ છે કે ગમન કરવાની જ્યારે વૃત્તિ નથી હોતી, મનને કટાળો હોય છે, મન થાકેલુ હોય છે, ત્યારે ગમે તેવો સશક્ત માણસ પણ તરત ઢીલો-શિથિલ થઈ જાય છે, પગ આગળ ચાલવાની ના પાડે છે, ગમનનો ઉત્સાહ વધતો નથી, અને પ્રગતિ અટકી પડે છે, અથવા અતિ બહુ-વધારે પડતુ, ગજા ઉપરાંત ચાલવાથી પણ થાક લાગે છે આમ જ્યારે વૃત્તિ થાકે છે ત્યારે પ્રવૃત્તિ પણ થાકે છે એ જ પ્રકારે જ્યારે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમા રસ નથી રહેતો, રુચિ-વૃત્તિ ખડિત થાય છે, ઉત્સાહ ઓસરી જાય છે, ત્યારે તે તે પ્રવૃત્તિથી મનુષ્ય થાકે છે, ખેદ પામે છે તેથી ઊલટુ જ્યારે રસ અતૂટ હોય છે, રુચિ-વૃત્તિ અખડિત હોય છે, ઉત્સાહ પ્રવર્દ્ધમાન હોય છે, ત્યારે તે તે પ્રવૃત્તિ કરતા જીવને થાક લાગતો નથી, ખેદ ઉપજતો નથી દાખલા તરીકે—

ખેદ કોને કેમ ઉપજે છે?

સાસારિક લોકવ્યવહારની અનત પ્રવૃત્તિ કરતા જીવ થાકતો નથી-ખેદ પામતો નથી દિવસોના દિવસો, મહિનાના મહિના, વર્ષોના વર્ષો, ભવોના ભવો અર્થ-કામની સિદ્ધિ અર્થે રાત દિવસ એકધારી અખડ પ્રવૃત્તિ કરતા છતા આ જીવને લેશ પણ થાક લાગતો નથી, ખેદ ઉપજતો નથી, એ આ જીવની કાર્યક્ષમતાની અદ્ભુત આશ્ચર્યકારક ઘટના છે! તે નથી જોનો

અર્થ-કામમા અથાક પ્રવૃત્તિ !

દિવસ કે નથી જોતો રાત, નથી જોતો ટાઢ કે નથી જોતો તડકો, નથી જોતો ભૂખ કે નથી જોતો તરસ, નથી જોતો દેશ કે નથી જોતો વિદેશ, નથી જોતો આપત્તિ કે નથી જોતો વિપત્તિ, તે તો દુષ્પૂર ઉદર-દરીના ભરણ કાજે, ધનોપાર્જન અર્થે, અથવા વિષય-મૃગતૃષ્ણાના પૂજન કાજે ભોગસાધન અર્થે, ગમે ત્યા ગમે તે કરવા સદા ખડે તત્પર રહે છે ! ગમે તે સંકટ સહેવા, ગમે તે જોખમ વહોરવા, ગમે તેટલી જહેમત ઉઠાવવા તે સદોદ્યત રહે છે !

" ભવનગરીમા જીવ ભિખારી, કરમા લઈ ઘટ પાત્ર,
વિષયબુભુક્ષુ ભીખ માગતો, ભમે દિવસ ન રાત"
—'મનોનંદન' (ડૉ. ભગવાનદાસ)

યેન કેન પ્રકારેણ લક્ષ્મી સચય કરવા માટે વ્યવહાર કૌશલ્ય ધરાવનારા વ્યાપારીઓ કેવા ઝાવા નાખી કેટલા બધા કાળા-ધોળા કરે છે ! મહા બુદ્ધિચાપલ્ય દર્શાવનારા બૅરિસ્ટરો-વકીલો-સૉલિસિટરો આદિ ખૂબ ઝીણવટથી બાહોશીથી કેસ લડવા માટે કેટલો બધો અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવે છે ! પરંતુ ખમજન મોટા ડાક્તરો 'કેસ' બચાવવા નિદાન-ચિકિત્સા વગેરે માટે રાતદિવસ કેટલો બધો અવિશ્રાંત શ્રમ લ્યે છે ! અન્ય અન્ય વ્યવસાયીઓ ધંધાર્થીઓ પણ પોતપોતાના વ્યવસાયમા થાકયા વિના નિરંતર કેવા રચ્યા પચ્યા રહે છે ! કીર્તિલાલસુ કે લોકક-યાણવાચ્છુ બુદ્ધિશાળી લેખકો પાનાના પાના ને ગ્રંથોના ગ્રંથો (Volumes) ભરવાનું કૌશલ્ય દાખવતા થાકતા જ નથી ! જનમનરંજન કરનાર

વાચાલ વક્તા વાચસ્પતિઓ અસ્ખલિત વાગ્ધારાથી વ્યાખ્યાન ધરા ધ્રૂજાવતા ખેદ પામતા જ નથી !

અથાક પ્રવૃત્તિનું રહસ્ય કારણ

આવી તેઓની અથાક-અખેદ પ્રવૃત્તિનું રહસ્ય કારણ શું ? એ એઓ કેમ કરી શકે છે ? તેનો એક જ ઉત્તર છે કે તેઓને તે તે નિજ નિજ પ્રવૃત્તિમાં રસ છે, રુચિ છે, વૃત્તિ છે, તે તે પ્રવૃત્તિમાં તેઓ સ્વરસથી (Interest) પ્રવર્તે છે, સ્વાર્થ અથવા ક્વચિત્ કિંચિત્ પરાર્થ એઓના ઉત્સાહને વેગ (Impetus) આપનારૂં પ્રોત્સાહક પ્રેરક કારણ થઈ પડે છે. ઐહિક-આ લોક સંબંધી લક્ષ્મી, અધિકાર, કીર્તિ, લોકસેવા આદિની સિદ્ધિ અર્થે પ્રાયે તેઓની તે તે પ્રવૃત્તિ હોય છે, પણ આ લક્ષ્મી આદિની પ્રાપ્તિથી આ જીવનું શું વધે છે ? પ્રાય સંસારનું વધવાપણું ને નર દેહનું હારી જવાપણું જ હોય છે આ 'અમૂલ્ય તત્ત્વવિચાર'નો ક્ષણભર પણ ઊભા રહી વિચાર કરવા આ મહાનુભાવો તસ્દી લેતા નથી ! આ બધી દોડાદોડ-દોડધામ શા માટે ? ને કોના માટે ? આ આટલી બધી અથાગ પ્રવૃત્તિનું તાત્ત્વિક ફળ-પરિણામ શું ? તેનો શાંત-સ્વસ્થ ચિત્તે તેઓ કદી વિમર્શ કરતા નથી !

"લક્ષ્મી અને અધિકાર વધતાં શું વધ્યું ? તે તો કહો,
શું કુટુંબ કે પરિવારથી વધવાપણું ? એ નય ગ્રહો,
વધવાપણું સંસારનું, નર દેહને હારી જવો,
એનો વિચાર નહિ અહોહો ! એક પળ તમને હવો !"

— શ્રીમદ્ રાજચંદ્રપ્રણીત શ્રીમોક્ષમાળા

વળી આ બધી તો પરપ્રવૃત્તિ છે, આત્માથી અતિરિક્ત એવી પરવસ્તુની પ્રાપ્તિ માટેની, ગ્રહણ માટેની, રક્ષણ માટેની આ બધી દોડધામ છે. આત્માને કંઈ તેથી વાસ્તવિક આત્મલાભ થતો હોય એવું પ્રાયે જણાતું નથી, છતાં આ પરભાવપ્રવૃત્તિ માટે આ જીવને કેટલો બધો પ્રેમ ! કેટલો બધો ઉત્સાહ ! કેટલી બધી રુચિ ! કેટલો બધો અભેદ ! પરમ ભાવયોગી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું અત્યંત માર્મિક અમૃતવચન છે કે—

પરપ્રવૃત્તિમાં અભેદ !

"સમસ્ત વિશ્વ ઘણું કરીને પરકથા તથા પરવૃત્તિમાં વહ્યું જાય છે, તેમાં રહી સ્થિરતા ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? એવા અમૂલ્ય મનુષ્યપણાનો એક સમય પણ પરવૃત્તિએ જવા દેવા યોગ્ય નથી, અને કંઈ પણ તેમ થયા કરે છે, તેનો ઉપાય કંઈ વિશેષે કરી ગવેષવા યોગ્ય છે"

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પત્રાંક ૫૫૦

'પરપરિણતિ રાગીપણે, પરરસ રંગે રક્ત રે,
પરગ્રાહક રક્ષકપણે, પરભોગે આસક્ત રે
જગતારક પ્રભુ વિનવું "

—મુનિવર્ય શ્રી દેવચંદ્રજી

અને આવી જે આ કામ-ભોગબંધકથારૂપ પરભાવપ્રવૃત્તિ છે, તે તો શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીએ કહ્યું છે તેમ, સર્વને *અનંતવાર શ્રુત છે, અનંતવાર પરિચિત છે, અનંતવાર

* " सुदपरिचिदाणुभूदा सव्वस्स वि कामभोगबंधकहा ।
एयत्तस्सुवलंभो णवरि ण सुलहो विहत्तस्स ॥ "
જુઓ શ્રી સમયસાર ગા. ૪ અને તેની
શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યજીકૃત ટીકા.

અનુભૂત છે પણ એક શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની પરમાર્થ વાર્તા આ જીવે કદી પણ સાંભળી નથી, પરિચિત કરી નથી, અનુભવી નથી. છતાં આવી અનંત પરભાવપ્રવૃત્તિથી આ જીવ હજુ પણ થાક્યો નથી, ખેદ પામ્યો નથી, એ ખરેખર! મહાખેદમય આશ્ચર્ય વાર્તા છે! આ જ આ મહામૂઢ ભવાભિનંદી જીવનો પરભાવપ્રવૃત્તિ પ્રત્યેનો કેટલો ઉત્કટ રસ છે તે સૂચવે છે! તેથી જ તે પરપ્રવૃત્તિમાં અજ્ઞાતપણે પ્રવર્તતાં ખેદ પામવાને બદલે અખેદ ધારી રહ્યો છે!

આત્મપ્રવૃત્તિમાં ખેદ!!

પણ પ્રભુભક્તિ આદિ આત્માર્થ પ્રવૃત્તિ કે જે જીવના ખરેખરા પરમાર્થસત્ સાચા સ્વાર્થની પ્રવૃત્તિ છે, તે પરત્વે આ જીવની કેવી સ્થિતિ છે? કેવી પરિણતિ છે? કેવી દૃષ્ટિ છે? તેના પ્રત્યે તો જાણે તેને રુચિ જ નથી, રસ જ નથી, વૃત્તિ જ નથી, અથવા છે તો ઉપરછલ્લી, ઉપલક કે દેખાવ પૂરતી! ક્ષણ-બે ક્ષણ, ઘડી-બે ઘડી આ પ્રવૃત્તિ કરતાં તે બાપડો થાકી જાય છે! આત્માર્થબાધક એવી સાંસારિક પરપ્રવૃત્તિ કે જે ક્ષણિક તુચ્છ કલ્પિત લાભદાયી અને પરિણામે હાનિકારી છે, તે માટે જીવ ગમે તેટલી પ્રવૃત્તિ કરતાં થાકતો નથી, અને આત્માર્થસાધક એવી શાશ્વત પરમ આત્મલાભ આપનારી જે આ સ્વભાવરૂપ સત્ પ્રવૃત્તિ છે, તે માટે થોડી પણ પ્રવૃત્તિ કરતાં આ જીવને થાક લાગે છે! નાટક-સિનેમાદિ તમાસા ઉજાગરા કરીને પણ જે જોગીની જેમ આખી રાત પૂર્ણ રસથી નટવાકોના કનાડા જોતાં થાકતો

નથી, તે બિચારો એક-બે ઘડી ભક્તિ-સ્વાધ્યાય આદિ પ્રવૃત્તિ કરતાં ચળવિચળ પરિણામી થઈ થાકી જાય છે! ખરેખર! આ જીવની વિચિત્ર વિવેકશક્તિની (!) બલિહારી છે!

" હરિનું ચંદન ઘસતાં તારું, શ્રમથી શરીર બગડે!
ભાવે ભાગ જ રગડે!

એકાદશી ઓચ્છવના જાગરણ, અતિ કઠણ તને લાગે,
ભાંડ ભવૈયા જોવા સારૂ, સારી રાત જ જાગે,
પ્રભુ તેને પ્રસન્ન તે કેમ થાય?
હ્હાના દિલનું કપટ નવ જાય "

—શ્રી નરસિંહ મહેતા

આત્મપ્રવૃત્તિમાં અનંતગણો અખેદ જોઈએ

ખરી રીતે તો આત્માર્થબાધક પરભાવપ્રવૃત્તિ પ્રત્યે આ જીવને જેટલા આદર, રસ, રુચિ, ઉત્સાહ છે, તે કરતાં અનંતગુણવિશિષ્ટ પરમ આદર, પરમ રસ, પરમ રુચિ, પરમ ઉત્સાહ આ પ્રભુભક્તિ આદિ આત્માર્થસાધક પરમાર્થ પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે હોવા જોઈએ, અનંત અનંત પ્રવૃત્તિ કરતાં પણ ખેદ ન થવો જોઈએ આમ રાતદિવસ સૂતાં, બેસતાં, ઊઠતાં, જાગતાં પ્રભુની સેવાભક્તિ કરતાં, સ્મરણ કરતાં, સ્તવન કરતાં, ભજન કરતાં, ભાવન કરતાં, ધ્યાવન કરતાં જીવ, ત્યારે ન જ થાકે,—કાચ તન થાકે, મન થાકે, વચન થાકે, પણ ભાવ તો ન જ થાકે,—ત્યારે જ તેને અખેદ ભાવ પ્રગટ્યો

જાણવો, અને ત્યારે જ તેને આ પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થઈ જાણવી

" નિશદિન સૂતા જાગતા, હઈડાથી ન રહે દૂર રે,
જબ ઉપગાર સંભારીએ, તવ ઉપજે આનંદ પૂર રે
જગતગુરુ જાગતો સુખકંદ રે મુનિસુવ્રત "

" તુમ ગુણગણ ગંગાજલે, હું ઝીલી નિર્મલ થાઉં રે,
અવર ન ધંધો આદરૂ, નિશદિન તોરા ગુણ ગાઉં રે
ગિરુઆ રે ગુણ તુમતણા "

—શ્રી યશોવિજયજી

આ અખેદભાવ જેને ઉપજ્યો હોય છે, તેનો રાગ પ્રભુગુણના રંગથી રંગાઈ જાય છે, મન-વચન-કાયાના યોગ ગુણનિધાન પ્રભુના ગુણને આધીન બને છે, ભાવ પ્રભુગુણમાં રમણ કરે છે, ઉપશમમૂર્તિ પ્રભુના દર્શનથી ગાઢ પ્રીતિ ઉપજે છે ને આંખ તૃપ્ત થતી નથી

" રાગ તે પ્રભુ ગુણ રંગમે, યોગ ગુણી આધીન,
ભાવને રમણ પ્રભુગુણે, પ્રભુ દીઠે રતિ પીન "

" મનમોહન તુમ સનમુખ નિરખત, આંખ ન તૃપતી અમચી,
મોહતિમિર રવિ હર્ષ ચંદ્ર છવિ, મૂરત એ ઉપશમચી
હું તો વારિ પ્રભુ તુમ મુખની "

—શ્રી દેવચંદ્રજી

પ્રભુભક્તિમાં આવો અખેદ ભાવ ક્યારે ઉપજે ? અચિન્ત્ય ચિંતામણિ સમો પ્રભુનો અને પ્રભુભક્તિનો મહિમા જ્યારે

આવો અખેદ કયારે ઉપજે ?

હૃદયમા વસે ત્યારે, સુરધન, સુરમણિ, સુરતરુ પ્રભુના પરમ મહિમા આગળ તુચ્છ-પામર જાણે ત્યારે; પ્રભુના ગુણ-મકરંદના પાનમા લીન થયેલો મન-મધુકર સુવર્ણમય મેરુને અને ઈદ્ર, ચંદ્ર, નાગેદ્રાદિને પણ પરમ શ્રીમાન્ પ્રભુ પાસે રંક ગણે ત્યારે, પરમૈશ્વર્યમય પરમ પ્રભુની ગુણસંપદા આગળ જ્યારે સુરપતિ-નરપતિ સંપદા દુર્ગધી કદન્નરૂપ ભાસે ત્યારે આમ થાય ત્યારે જ જિનભક્તિમા અથાક એવો સાચો અપૂર્વ રંગ લાગે.

"નાથ ભક્તિ રસ ભાવથી રે મનમોહના રે લાલ
તૃણ જાણુ પર દેવ , રે ભવિબોહના રે લાલ
ચિતામણિ સુરતરુથકી રે મન૦
અધિકી અરિહંત સેવ રે ભવિ૦ "

"કરો સાચા રંગ જિનેશ્વરુ, સંસાર વિરંગ સહુ અન્ન રે,
સુરપતિ નરપતિ સંપદા, તે તો દુરગંધી કંન્ન રે કરો સાચા"
—શ્રી દેવચંદ્રજી

"મુજ મન તુજ પદ પંકજે રે, લીનો ગુણ મકરંદ,
રંક ગણે મંદરધરા રે, ઈંદ્ર ચંદ્ર નાગેંદ
વિમલ જિન દીઠા લોયણ આજ"—શ્રી આનંદઘનજી

વળી જ્યારે સંસારાર્થ પરપ્રવૃત્તિમા જીવ ખેદ પામે, ત્યારે જ આ મોક્ષાર્થ ભક્તિપ્રવૃત્તિમા અખેદ ઉપજે જ્યા સુધી પરપ્રવૃત્તિમા અખેદ હોય, ત્યાંસુધી ભક્તિ આદિ આત્મપ્રવૃત્તિમા અખેદ ઉપજે નહિ 'ભવે ખેદ' થાય ત્યારે

'શિવે અખેદ' થાય, ત્યારે જ આત્મપ્રવૃત્તિમા* અતિજાગરૂક અને પરપ્રવૃત્તિમા 'બધિરાંધમૂક'—બહેરો, આંધળો ને મૂંગો અને ભવાભિનંદીપણું ત્યજી 'માત્ર મોક્ષ અભિલાષ' રૂપ મુમુક્ષુપણું ભજે ત્યારે જ આવો અખેદ ઉપજે પર સાથેની અનંતી પ્રીતિ તોડે તે જ પ્રભુની સાથે પ્રીતિ જોડે

"કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;
ભવે ખેદ પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ
દશા ન એવી જ્યાં લગી, જીવ લહે નહિ જોગ,
મોક્ષ માર્ગ પામે નહિ, મટે ન અંતર રોગ"
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

"પ્રીતિ અનંતી પર થકી, જે તોડે તે જોડે એહ,
પરમ પુરુષથી રાગતા, એકત્વતા હો દાખી ગુણગેહ
ઋષભ જિણંદશું પ્રીતડી" —શ્રી દેવચંદ્રજી

આ 'ખેદ' જીવની આધ્યાત્મિક પ્રગતિ રૂંધનારા આઠ ચિત્તદોષ—આશય દોષ મધ્યે પ્રથમ દોષ છે (૧) ખેદ, (૨) ઉદ્વેગ, (૩) ક્ષેપ, (૪) ઉત્થાન, (૫) ભ્રાંતિ, (૬) અન્યમુદ્, (૭) રુગ્, (૮) આસંગ—આ આઠ ચિત્તદોષ છે તે તે દોષને લીધે જીવ પ્રભુ-ભક્તિ-ધ્યાનાદિમા વિઘ્ન

ખેદાદિ આઠ ચિત્ત દોષ

* 'आत्मप्रवृत्तावतिजागरूक, परप्रवृत्तौ बधिरान्धमूक ।
—શ્રી યશોવિજયજીકૃત અધ્યાત્મોપનિષદ્

" કામ એક આત્માર્થનું બીજો નહિ મનરોગ "
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીકૃત આત્મસિદ્ધિ

પામે છે જેમ જેમ તે દોષ ટળે છે, તેમ તેમ ભક્તિ-ધ્યાનાદિ નિર્મલ થતા જાય છે, કારણ કે યોગની સિદ્ધિમા મનના જયની જરૂર છે, ને મનોજયમા આ આઠ દોષ નડે છે આ દોષથી યુક્ત આશયને-ચિત્તના દુષ્ટ અધ્યવસાયને જ્યારે છોડી દીએ, ત્યારે અનુક્રમે તે તે યોગદૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ હોય છે, પહેલો ખેદ દોષ છોડતા પહેલી મિત્રાદૃષ્ટિ હોય છે, બીજો ઉદ્વેગ દોષ છોડતા બીજી તારા દૃષ્ટિ હોય છે, ઇત્યાદિ માટે આ આઠ ચિત્તદોષ મતિમન્ આત્માર્થી પુરુષે પ્રયત્નથી વર્જવા જોઈએ એનું વિશેષ સ્વરૂપ આ લેખકે (વિવેચકે) સવિસ્તર વિવેચન કરેલ શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય આદિ ગ્રંથાતરથી સમજવા યોગ્ય છે, છતા અત્રે ‘ ખેદ ’ દોષનો પૂર્વાપર સબધ-સકલના સમજવા સક્ષેપે વિચારીએ તો—

ખેદાદિ દોષની સકલના

સન્માર્ગરૂપ યોગમાર્ગની સાધનામા ચિત્તને પ્રથમ ખેદ ઉપજે, થાક લાગે, દૃઢતા ન રહે, એટલે તેમા ઉદ્વેગ ઉપજે-અણુગમો આવે, વેઠીઆની જેમ પરાણે કરે, એથી કરીને ચિત્ત વિક્ષેપ થાય, ડામાડોળ વૃત્તિ ઉપજે, મન બીજે બીજે દોડ્યા કરે, એટલે ચાલુ ક્રિયામાથી મન ઊઠી જાય, ઉત્થાન થાય, ને ચારે કોર ભમ્યા કરે, ભ્રાન્તિ ઉપજે, એમ ભમતા ભમતા કોઈ અન્ય સ્થળે તેને લીજ્જત આવે-અન્યમુદ્ થાય, એટલે શુદ્ધ ક્રિયાનો ઉચ્છેદ થાય, પીડારૂપ-ભગરૂપ રોગ લાગુ પડે, ને તે અમુક સ્થળે આસગ-આસક્તિ ઉપજે, ‘ અહીં દ્વારકા ’ જ થઈ જાય ! આમ આ આઠ આશય-દોષની

'પૂર્વાપર સબંધરૂપ સકલના ઘટાવી શકાય છે તે દોષ જેમ જેમ છોડાય, તેમ તેમ અનુક્રમે આઠ યોગદષ્ટિરૂપ આત્મગુણનો આવિર્ભાવ થતો જાય છે, પ્રગટપણુ થતુ જાય છે.

અથવા પ્રકારાતર અધ્યાત્મ પરિભાષામા આ દોષ ઘટાવીએ તો (૧) આત્મતત્ત્વની સાધનામા જીવની દૃઢતા ન રહે, ખેદ ઉપજે, (૨) તે સાધનામા ઉદ્વેગ–અણગમો આવે, (૩) એટલે ચિત્ત વિક્ષેપ પામી પરવસ્તુમા–પરભાવમા દોડયા કરે, ઉધામા નાખે, (૪) અને આત્મભાવમાથી ઊઠી જાય–ઉત્થાન પામે, (૫) એટલે પછી ભ્રાંતિ–વિપર્યાસ પામી ચારે કોર પરભાવમા ભમ્યા કરે, (૬) ને એમ કરતા તેમા આનદ પામે–રમણતા અનુભવે, અન્યમુદ્ ધારે, (૭) એટલે રાગ–દ્વેષ–મોહરૂપ ત્રિદોષ સનિપત (રોગ) લાગુ પડે, (૮) અને પરવસ્તુમા–પરભાવમા આસગ–આસક્તિ ઉપજે ઈત્યાદિ પ્રકારે આની યથામતિ ઘટના કરી શકાય છે અને આ દોષ દૂર થવાનો ક્રમ પણ પરસ્પર સકળાયેલો છે, તે આ પ્રમાણે —

(૧) ધર્મક્રિયામા પ્રથમ તો મનની દૃઢતા રહે, ખેદ ન થાય, (૨) ઉદ્વેગ–અણગમો ન ઉપજે, વેઠરૂપ ન લાગે, (૩) એટલે વિક્ષેપ ન ઉપજે, (૪) અને ચિત્ત તેમાથી ઊઠી ન જાય, (૫) એટલે ચારે કોર ભમે નહિ, (૬) અને અન્ય સ્થળે આનદનો પ્રસગ બને નહિ, (૭) એટલે પછી ક્રિયાને રોગ લાગુ પડે નહિ, (૮) અને અમુક સ્થળે આસક્તિ–આસગ પણ ઉપજે નહિ

'આ ઉપરથી સહેજે સમજી શકાય છે કે સૌથી પ્રથમ 'ખેદ' નામનો આશયદોષ દૂર થવો જોઈએ તે દૂર થયા વિના યોગમાર્ગની પ્રથમ ભૂમિકા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, મોક્ષમાર્ગે એકડો પણ મડાતો નથી, આત્મ ગુણના આવિર્ભાવરૂપ ગુણસ્થાન વિકાસનુ પ્રથમ પગથિયું પણ સ્પર્શાતું નથી એ દોષ દૂર થાય તો જ બીજા પછીના દોષ દૂર થઈ આગળ પ્રગતિ થઈ શકે છે, કારણ કે ખેદને લીધે પ્રભુભક્તિ આદિ ધર્મ ક્રિયામા મનની દૃઢતા રહેતી નથી, એકાગ્રપણુ–પ્રણિધાનપણુ રહેતું નથી, અને આ જે દૃઢતા છે તે તો ધર્મનો મુખ્ય–પ્રધાન હેતુ છે,–જેમ પાણી કૃષિમા મુખ્ય પ્રધાન હેતુ છે તેમ

સૌથી પ્રથમ ખેદ દોષ જવો જોઈએ

"કિરિયામા ખેદ કરી રે, દૃઢતા મનની નાહિ રે,
મુખ્ય હેતુ તે ધર્મનો રે, જેમ પાણી કૃષિમાહિ રે
પ્રભુ તુજ વાણી મીઠડી રે "

—શ્રી યશોવિજયજીકૃત સાડા ત્રણસો ગાથાનુ સ્તવન

એટલા માટે જ જીવની આધ્યાત્મિક ગુણપ્રકાશરૂપ પ્રગતિ અર્થે આ દોષ સૌથી પ્રથમ દૂર કરવો આવશ્યક–જરૂરનો હોવાથી શ્રી આનદઘનજીએ આ ખેદ દોષ, દૂર કરી, અર્થાત્ અખેદપણુ પ્રાપ્ત કરી, પ્રભુસેવામા અથાકપણે પ્રવૃત્તિ કરવા, દૃઢતાથી 'રઢ લગાડીને મડી' પડવા, સર્વ ભક્ત જોગીજનોને સપ્રેમ આહ્વાન કર્યું છે

આમ ઉપરમા જે આ ભય, દ્વેષ ને ખેદ એ ત્રણ

અભય અદ્વેષ અખેદ થાઓ!

દોષની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી, તે ત્રણે દોષ અબોધરૂપ-અજ્ઞાનરૂપ છે 'દોષ અબોધ લખાવ,' 'અબોધમાં તેનું લેખું છે-ગણના છે, કારણ કે ભય-પરિણામની ચચળતા થકી દ્વેષ-મત્સરભાવ ઉપજવો, ખેદ-સત્પ્રવૃત્તિ કરતાં થાકવું-એ બધું ય અબોધને-અણજાણપણાને લઈને થાય છે, માટે અજ્ઞાનજન્ય આ 'ત્રિદોષ'નો ત્યાગ કરી, અર્થાત્ પરિણામની ચચળતા છોડી, અરોચક ભાવ ત્યાગી, સત્સેવા ભક્તિમાં અથાક દૃઢતા ધારી, અભય, અદ્વેષ અને અખેદ બની, પ્રભુસેવની પ્રથમ ભૂમિકા કરી તમે આ સદ્ભાવદેવને હુરેસાથી પ્રથમ સેવો, એમ શ્રી આનંદઘનજીએ અત્રે સર્વ આત્મબંધુઓને પરમ પ્રેમથી આમંત્રણ કર્યું છે

॥ इति महागीतार्थ महर्षि श्री आनंदघनजीसंगीते श्री संभवजिनस्तवने मनसुखनंदनेन भगवानदासेन विरचितं द्वितीयगाथाविवरणम् ॥२॥

તૃતીય પરિચ્છેદ

ચરમાવર્ત્ત મીમાંસા

પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકારૂપ અભય, અદ્વેષ અને અખેદ એ બતાવ્યા, અર્થાત્ પરિણામની ચચળતારૂપ ભય, અરોચક ભાવરૂપ દ્વેષ અને પ્રવૃત્તિ કરતા થાકવારૂપ ખેદ, એ ત્રણ અજ્ઞાનજન્ય દોષ જ્યારે ટળે અને પરિણામની અચચળતારૂપ અભય, રોચકભાવરૂપ અદ્વેષ અને પ્રવૃત્તિ કરતા અથાક-પણારૂપ અખેદ, એ ત્રણ ગુણ જ્યારે પ્રગટે, ત્યારે પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થય આવા ભય, દ્વેષ, ખેદ એ ત્રિદોષ દૂર થઈ, અભય, અદ્વેષ,-અખેદ એ ત્રિગુણ ક્યારે અને કોને પ્રાપ્ત થાય ? તે બતાવવા માટે હવે મહામુનીશ્વર શ્રી આનંદઘનજી કહે છે —

ચરમાવર્ત હો ચરણ કરણ તથા રે,
ભવપરિણતિ પરિપાક,
દોષ ટળે ને દષ્ટિ ખુલે ભલી રે,
પ્રાપતિ પ્રવચન વાક
સંભવ દેવ તે ધુર સેવો સવે રે ૩

અર્થ —જીવને (૧) જ્યારે ચરમ-છેલ્લો પુદ્ગલપરાવર્ત્ત વર્ત્તતો હોય, (૨) અને તેમા પણ ચરમ-છેલ્લું યથાપ્રવૃત્ત કરણ પ્રાપ્ત થયું હોય, (૩) અને જ્યારે તથાભવ્યત્વ પરિણતિનો પરિપાક થયો હોય, ત્યારે (૧) દોષ ટળે છે, (૨) ભલી-રૂડી દૃષ્ટિ ખુલે છે, (૩) અને પ્રવચન વાણીની પ્રાપ્તિ થાય છે.

વિવેચન—

ચરમાવર્ત્ત—છેલ્લો પુદ્ગલ પરાવર્ત્ત

ચરમાવર્ત્ત એટલે શું ?

ચરમાવર્ત્ત એટલે શું ? ચરમ એટલે છેલ્લો અને આવર્ત્ત એટલે ફેરો, ચકરાવો ચરમાવર્ત્ત એટલે છેલ્લો ફેરો, ભવભ્રમણનો છેલ્લો ચકરાવો, છે નો આટો કોઈ એક બિન્દુથી ચક્ર ભમવાનું શરૂ થાય, તે બિન્દુ પાસે ચક્ર ભમીને પાછું આવે ત્યારે એક આવર્ત્ત—ચકરાવો—ફેરો થયો કહેવાય તે જ પ્રમાણે ભવચક્રનો એક આંટો ફરી રહે તેને જૈન પરિભાષામા પુદ્ગલપરાવર્ત્ત કહે છે

અખિલ લોકના સમસ્ત પુદ્ગલને ગ્રહણ–ત્યાગવડે જીવ જ્યારે સ્પર્શી ચૂકે ત્યારે એક પુદ્ગલ–પરાવર્ત્ત થાય છે (Revolution of a Pudgala cycle) તે એક પુદ્ગલ પરાવર્ત્તમા આ જીવ અનત દ્રવ્ય, ભવ અને ભાવને ફરસે છે, દ્રવ્યથી અનત પુદ્ગલ પરમાણુને, ક્ષેત્રથી લોકાકાશના સર્વ પ્રદેશને, કાળથી અનત અવસર્પિણી–ઉત્સર્પિણીને, ભવથી અનત જન્મ મરણને, અને ભાવથી અનત અધ્યવસાય સ્થાનકને આ જીવ પરાવર્ત્તે છે* એક પુદ્ગલપરાવર્ત્તમા અનંત દુ ખથી ભરેલા એવા અનત જન્મમરણ 'સ્વરૂપ

* 'पडिदेससमयपुग्गलआउगपरिणामणामकालट्ठं ।
गहिउज्झियाइं बहुसो अणंतभवसायरे जीवो ॥'

—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીકૃત ભાવપાહુ

સમજ્યા વિના' આ જીવે કર્યા છે અને આ અનાદિ સંસારમાં જૂદી જૂદી ગતિમાં પરિભ્રમણ કરતાં ચક્રભ્રમણન્યાયે આ સર્વ જીવોએ એવા તો અનંત પુદ્ગલપરાવર્ત્તો વ્યતીત કર્યા છે

" अनादिरेष संसारो नानागतिसमाश्रय ।
पुद्गलानां परावर्ता अत्रानंतास्तथा गता ॥ "
—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીકૃત યોગબિંદુ

" જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુ ખ અનંત,
સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત "
—શ્રીમ. રાજચંદ્રજીકૃત શ્રીઆત્મસિદ્ધિ

"જગતારક પ્રભુ વિનવું, વિનતડી અવધાર રે,
તુજ દરિસણ વિણ હું ભમ્યો, કાળ અનંત અપાર રે જગતારક॰
સૂક્ષ્મ નિગોદ ભવે વસ્યો, પુદ્ગલ પરિયટ્ટ અનંત રે,
અવ્યવહારપણે ભમ્યો ક્ષુલ્લક ભવ અત્યંત રે જગતારક॰"
શ્રી દેવચંદ્રજી

આમ પરાવર્ત્ત કરતા કરતા **તથાભવ્યત્વના પાકથી** કોઈ જીવને ગણત્રીમાં આવે તેમ કેટલાક બાકી રહે છે, અને તે કેટલાકમાં પણ કોઈ આસન્નમુક્તિગામી જીવને ચરમ-છેલ્લો પરાવર્ત્ત-ફેરો વર્તતો હોય છે, ત્યારે તે ઉક્ત ગુણ પામવા યોગ્ય થાય છે આ તથાભવ્યત્વનું પણ વિચિત્રપણું હોય છે

આ-છેલ્લા-ચરમ આવર્ત્તનું કારણ પણ તથાભવ્યત્વનો

પરિપાક—ભવપરિણતિનો પરિપાક એ છે એટલે કે જ્ય
જીવમાં તથાપ્રકારની યોગ્યતા પ
ચરમાવર્ત્તનું કારણ તેવા પ્રકારની યોગ્યતા—પાત્ર
તથાભવ્યત્વનો પાક પરિપક્વ થાય, ત્યારે મિથ્યાત
વિષની કડવાશ દૂર થાય,
કંઈક માધુર્યની—મીઠાશની સિદ્ધિ સાંપડે આમ
યોગ્યતાના—તથાભવ્યતાના પાકથી જ્યારે છેલ્લો પુદ્ગલપરાવર્ત
વર્તતો હોય, ત્યારે જ નિયમથી શ્રી જિન ભગવાન પ્ર
ઉક્ત ગુણસંપન્ન સંશુદ્ધ ચિત્તવાળી ભક્તિ જાગવાનો સ
છે, અન્ય કાળે નહિ જ તે સિવાયના બીજા સમયે—તે
પૂર્વે કે તેની પાછળ, આ સંશુદ્ધ ચિત્તાદિ ન હોય, કારણ
તેની પૂર્વે ક્લિષ્ટ આશય હોય છે, અને તેની પાછળ
વિશુદ્ધતર આશય હોય છે, એમ યોગવિદો વદે છે

યથાયોગ્ય યોગ્યતા—પાત્રતા વિના કોઈ પણ કાર્ય બ
સંભવતું નથી, એટલે જ્યાં લગી જીવમાં તેવા પ્રકારની તથા
યોગ્યતા—પાત્રતા ન આવી
જીવની યોગ્યતાનો પરિપાક ત્યાંલગી તેને તથાપ્રકારના શુદ્ધ
પ્રાપ્તિ થવી શક્ય નથી પ્રભુભ
આદિ ઉત્તમ યોગબીજની પ્રાપ્તિ થવી, અને તેમાં પણ અભ
અદ્વેષ—અખેદ ભાવ ઉપજવા, એ કાંઈ જેવી તેવી કે નાનીસ
વાત નથી, પણ જીવની ઉત્તમ યોગ્યતાની ને મહાભાગ્યની

× ' चरमे पुद्गलावर्ते तथाभव्यत्वपाकत ।
संशुद्धमेतन्नियमान्नान्यदापीति तद्विद ॥ '
—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીકૃત યોગદૃષ્ટિસમુચ્

છે એવી યોગ્યતારૂપ મહાભાગ્યનો ઉદય તો જીવનો જ્યારે છેલ્લો ભવ-ફેરો હોય ત્યારે સાંપડે છે, કારણ કે ત્યારે જ જીવની તથાપ્રકારની ભવ્યતા-યોગ્યતા પરિપકવ થાય છે, એટલે પકાવવાથી જેમ કડવી વનસ્પતિની કડવાશ દૂર થાય છે, તેમ મિથ્યાત્વરૂપ ઝેરની કડવાશનું પ્રમાણ ઓછું થાય છે અને આત્મપરિણામની કંઈક મીઠાશ-સંવેગમાધુર્ય નીપજે છે, જેથી કરીને પ્રભુ પ્રત્યે તેવો સાચો અંતરંગ ભક્તિભાવ સ્ફુરે છે

" દેવચંદ્ર પ્રભુની હો કે, પુણ્યે ભક્તિ સધે,
આતમ અનુભવની હો કે, નિત નિત શક્તિ વધે "
—શ્રી દેવચંદ્રજી

ચરમાવર્ત્તમાં જ યોગ્યતા કેમ?

હવે ચરમાવર્ત્તમાં જ આવી યોગ્યતા કેમ હોય છે? અને તેની પૂર્વેના અન્ય આવર્ત્તોમાં કેમ નહિં? તે અત્ર પ્રસંગથી સહજ વિચારવું રસપ્રદ અને બોધપ્રદ થઈ પડશે

(૧) પ્રભુ પ્રત્યે સદ્‌ભાવસંપન્ન કુશલ ચિત્ત થવું અને તેમાં અભયાદિ ઉપજવા, એ **આધ્યાત્મિક ગુણ** છે અને અધ્યાત્મનો પ્રારંભ પણ **ચરમાવર્ત્ત**માં જ થાય છે, તે પૂર્વે નહિં તે પૂર્વે તો વાતોના વડા જેવી સ્થિતિ હોય છે પણ વાદોથી કે વાતોથી કંઈ વળતું નથી તત્ત્

(૧) ચરમાવર્ત્તમાં જ અધ્યાત્મ સંમાર્ગનો પ્રારંભ

પ્રતિપત્તિ-માટે *અધ્યાત્મ પરમ ઉપાય છે જેમ કોઈ નગરે જવુ હોય તો તેના સાચા માર્ગે અપ્રમાદીપણે ગમન કરે-ચાલવા માંડે તો તે પ્રાપ્ત થાય, તેમ મુક્તિ-નગરે જવુ હોય તો તેના અધ્યાત્મરૂપ સન્માર્ગે ગમન કરે-આત્મપરિણતિ મય સત્‌ક્રિયાત્મક પ્રવૃત્તિ કરે તો જ તે અનુક્રમે પ્રાપ્ત થાય

કોઈ પણ ઉપેયની પ્રાપ્તિ સદુપાયથી જ-સત્સાધનથી જ થાય છે, નહિ કે અસદ્ ઉપાયથી, એટલા માટે બુધજને સદુપાયપરાયણ થવુ જોઈએ અધ્યાત્મ સિવાય મોક્ષનો બીજો કોઈ સદુપાય છે નહિ એટલે મુમુક્ષુએ અધ્યાત્મમય પરમાર્થ માર્ગના સેવનમા તત્પર થવુ જોઈએ

"જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રની શુદ્ધતા રે, એકપણે અને અવિરુદ્ધ.
મૂળ મારગ સાભળો જિનનો રે
જિનમારગ તે પરમાર્થથી રે, એમ કહ્યુ સિદ્ધાંતે બુધ
મૂળ મારગ સાભળો જિનનો રે
—શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર

"ચરમ નયન કરી મારગ જોવતો રે, ભૂલ્યો સયલ સસાર,
જિણે નયણે કરી મારગ જોઈએ રે, નયન તે દિવ્ય વિચાર
પથડો નિહાળુ રે બીજા જિનતણો રે
શ્રી આનદઘન

એવા દિવ્ય જ્ઞાનચક્ષુ વિનાના પ્રાણીઓ તીવ્ર પાપ

* "अध्यात्ममत्र परम उपायः परिकीर्तित ।
गतौ स मार्गगमन यथैव ह्यप्रमादिनः ॥"
—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીકૃત શ્રી યોગબિ

અભિભૂત–દબાયેલા–કચડાયેલા હોવાથી અન્ય આવર્તોને વિષે અધ્યાત્મરૂપ સન્માર્ગે અવતરતા નથી,—ગાઢ જ ગલમા આંધળો જેમ સન્માર્ગે અવતરતો નથી +તેમ એટલે યોગના ભેદરૂપ આ અધ્યાત્મ અચરમાવર્તોમા યુક્ત જ નથી

વનસ્પતિકાયમા જ અનત ઉત્સર્પિણી–અવસર્પિણી પ્રમાણ જેની સ્થિતિ છે એવા કાયસ્થિતિ તરુને, તે અનત અનતરૂપ વનસ્પતિ જન્મોમા દેવ સબધી સુખ ક્યાથી હોય ? તેમજ મનુષ્યપણાને પણ અયોગ્ય એવા તેજસ્કાયમા કે વાયુકાયમા સ્થિતિ કરતા ભવ્ય જીવોને પણ તે અવસ્થાને વિષે ચારિત્રપ્રાપ્તિ કેમ હોય ? ન જ હોય તેમ અન્ય સમયે–ચરમાવર્ત્ત સિવાયના અન્ય આવર્ત્તોમા યોગનો સભવ જ નથી.

આમ સસારસમુદ્રમા ભવ આવર્તોમા–વમળોમા ગોથા ખાતા પ્રાણીઓને આ અધ્યાત્મ પ્રાપ્ત થવુ અત્યત અત્યત દુર્લભ છે, અત્યત અત્યત દુરાપ છે, કારણ કે **ચરમ પુદ્ગલાવર્ત્તમા જે શુક્લપાક્ષિક, ભિન્નગ્રથિ અને ચારિત્રી હોય છે,** તેને જ આ અધ્યાત્મ કહ્યુ છે,* અર્થાત્

+ " तीव्रपापाभिभूतत्वाज्ज्ञानलोचनवर्जिता ।
सद्वर्त्मन्यवतरन्त्येषु न सत्वा गहनान्धवत् ॥
तस्मादचरमावर्तेष्वध्यात्म नैव युज्यते ।
कायस्थितितरोर्यद्वत्तज्जन्मस्वामर सुखम् ॥ " —શ્રી યોગબિન્દુ

* " चरमे पुद्गलावर्त्ते यतो य शुक्लपाक्षिक ।
भिन्नग्रन्थिश्चरित्री च तस्यैवेतदुदाहृतम् ॥ " —શ્રી યોગબિન્દુ

तत्पञ्चमगुणस्थानादारभ्यैवैतदिच्छति ।
निश्चयो व्यवहारस्तु पूर्वमप्युपचारत ॥ " —શ્રી અધ્યાત્મસાર.

નિશ્ચય નયથી તો પાંચમા ગુણસ્થાનથી જ અધ્યાત્મનો પ્રારંભ થાય છે, પણ વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ તે પૂર્વે પણ આ ઉપચારથી અપુનર્બંધકાદિને પણ ઘટે છે

આ ચરમાવર્ત્ત પૂર્વે અન્ય આવર્ત્તોમાં તેની પ્રાપ્તિ કેમ નથી થતી ? તેનું કારણ એ છે કે–અન્ય આવર્ત્તોમાં વર્ત્તતા જીવોને +પ્રદીર્ઘ–અતિ લાંબો સંસાર હજુ ભમવાનો છે, માલિન્યનો–આત્મમલિનપણાનો પણ અતિશય વર્તે છે, અતત્ત્વને વિષે અભિનિવેશ હોય છે ચરમાવર્ત્તમાં પણ ઉક્ત ગુણથી વિકલ એવા અન્યને–ભવ્યને પણ આ હોતું નથી

"તે અપરાધી હો જે તુજથી દૂર કે, ભૂરિ ભ્રમણ દુઃખના ધણી,
તે માટે હો તુજ સેવા રંગ કે, હોજો એ ઇચ્છા ઘણી"
—શ્રી દેવચંદ્રજી

(૨) જિન ભગવાન પ્રત્યે ભક્તિ આદિ ઉત્તમ યોગબીજની પ્રાપ્તિ જીવનો ઘણો ઘણો ભાવમલ* જ્યારે

+ ' प्रदीर्घभवसद्भावान्मालिन्यातिशयात्तथा ।
अतत्त्वाभिनिवेशाच्च नान्येष्वन्यस्य जातुचित् ॥ '—શ્રી યોગબિન્દુ

* " एतद्भावमले क्षीणे प्रभूते जायते नृणाम् ।
करोत्यव्यक्तचैतन्यो महत्कार्यं न यत्क्वचित् ॥
चरमे पुद्गलावर्त्ते क्षयश्चास्योपपद्यते । —શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

" तस्य द्रव्यमेतच्च स्वाभाविक्येव योग्यता ।
तस्यानादिमती सा च मलनाम्नल उच्यते ॥ '—શ્રી યોગબિંદુ

(૨) ચરમાવર્ત્તમાં જ ભાવમલ અલ્પતા

ક્ષીણ થાય છે ત્યારે હોય છે અત્રે ઘણો મલ એટલે ઘણા પુદ્ગલપરાવર્ત્તનો આક્ષેપક એવો ભાવમલ સમજવો. અને આવો આ ઘણા મલનો ક્ષય **ચરમ પુદ્ગલાવર્ત્ત**માં થાય છે આ ભાવમલ સહજ-આત્મસમકાલભાવી છે, અર્થાત્ અનાદિ આત્માની સાથે આ સહજ મલ અનાદિથી લાગેલો છે મલ એટલે કર્મસંબંધની યોગ્યતા, અને જીવના સ્વભાવનું તે મલન-વિષ્કંભન-સ્થગન કરે છે એટલા માટે તે 'મલ' કહેવાય છે કર્મસંબંધની યોગ્યતારૂપ આ ભાવમલ પ્રતિઆવર્ત્તે દૂર થતો જાય છે, અને જેમ જેમ તે દૂર થતો જાય છે તેમ તેમ આત્માની ભાવશુદ્ધિ થતી જાય છે એમ કરતા ચરમાવર્ત્તમાં ભાવમલની અતિઅલ્પતા હોય છે, એટલે તેમાં તથાપ્રકારની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય તો પણ અન્ય આવર્ત્તોમાં ભાવમલની બહુલતા હોવાથી તેવી યોગ્યતા હજુ નથી હોતી

આમ મલની અલ્પતાને લીધે ભાવશુદ્ધિ હોય છે, અને ભાવશુદ્ધિને લીધે સર્વજ્ઞ અનુષ્ઠાન શુભ હોય છે, કારણ કે આગ્રહ વિનિવૃત્ત-દૂર થયો હોવાથી, અલ્પ-અલ્પતર બંધ થાય છે એટલા માટે જ કર્મપરમાણુઓ આગળની જેમ સંક્લેશહેતુ હોતા નથી, તથા અંતસ્તત્ત્વ-આત્માની સંશુદ્ધિને લીધે ઉત્કટ શુભ ભાવ હોય છે આવા પ્રકારની સ્થિતિ ચરમાવર્ત્તમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પૂર્વે નહિ

(૩) અચરમાવર્ત્તમાં તેવી ભાવશુદ્ધિનો અભાવ હોય

(૩) ચરમાવર્ત્તમાં જ શુદ્ધ અનુષ્ઠાન

છે તેમાં જે અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે, તે **વિષ**, **ગરલ** અથવા **અનનુષ્ઠાન** પ્રકારનું હોય છે કારણ કે તે ભવાભિષ્વંગ ભાવથી તથા અનાભોગયોગથી— અણસમજણથી કરવામાં આવે છે આ લોક-પરલોકમાં ફલ અપેક્ષા તે ભવાભિષ્વંગ કહેવાય છે એટલે કાં તો તે આ લોકમાં ફલકામનાએ કરવામાં આવતું એવું **વિષ અનુષ્ઠાન** હોય છે; કાં તો પરલોકના ફલની કામનાએ કરવામાં આવતું એવું **ગરલ અનુષ્ઠાન** હોય છે, અને કાં તો અનાભોગથી—વગર સમજ્યે, સંમૂર્છિમની જેમ, ક્રિયાજડ પણે કરવામાં આવતું, તે કર્યું ન કર્યા બરાબર એવું **અનનુષ્ઠાન** હોય છે અચરમાવર્ત્તમાં અનુષ્ઠાનની—ધર્મક્રિયાની આવી નિકૃષ્ટ સ્થિતિ હોય છે પણ **ચરમાવર્ત્ત**માં તો અનુષ્ઠાન તદ્ધેતુ પ્રકારનું હોય છે, અર્થાત્ આત્માને અમૃત-રૂપે પરિણમે એવા તત્ત્વસમજણવાળા, આજ્ઞાનુસારી, સંવેગરંગવાળા, ભાવસાર **અમૃત અનુષ્ઠાનના** હેતુરૂપ-કારણરૂપ હોય છે, કારણ કે એને સદનુષ્ઠાન ભાવનો શુભ ભાવઅંશ હોય છે આમ વિષ, ગરલ ને અનનુષ્ઠાન સેવનારા અન્ય આવર્ત્તવાળા જીવો પ્રગટ અપાત્ર છે, અને **અમૃત-અનુષ્ઠાનના હેતુરૂપ તદ્ધેતુ** અનુષ્ઠાન આચરનારા ચરમાવર્ત્તવર્તી **અપુનર્બંધકાદિ** જીવો જ માત્ર ભક્તિ આદિ સદનુષ્ઠાનના સુપાત્ર છે

" જિનગુણ અમૃત પાનથી રે-મન મોહના રે લાલ
અમૃત ક્રિયા સુપસાય રે ભવિ મોહના લાલ

અમૃત ક્રિયા અનુષ્ઠાનથી રે-મન૦
આતમ અમૃત થાય રે-ભવિ૦ "-શ્રીદેવચદ્રજી

(૪) ચરમાવર્તમા જ મુખ્ય પૂર્વસેવા

(૪) અને એટલા માટે જ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જે ફરી નથી બાધતા એવા *અપુનર્બધકને જ મુખ્ય એવી યથોક્ત પૂર્વસેવા હોય છે, અર્થાત્ અધ્યાત્મ યોગની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ પૂર્વે યોગ્યતા મેળવવા માટે આવશ્યક એવી પ્રથમ ભૂમિકારૂપ પૂર્વ આરાધના હોય છે, કારણ કે તેને કલ્યાણ આશયનો યોગ હોય છે, પણ બાકીનાને તો તે ઉપચારથી હોય છે શુદ્ધ× થતુ જતું જતિવત રત્ન અને સુવર્ણ જેમ ગુણોથી સયોજાય છે, તેમ શુદ્ધ થતો જતો આત્મા પણ વિવિધ ગુણોથી સયુક્ત થાય છે એટલે અલ્પ મલવાળા **અપુનર્બધકાદિ ચરમાવર્તવર્તી** જીવો ગુણપાત્ર બને છે, પણ તીવ્ર મલ-વિષયોગવાળા અચરમાવર્તવર્તી તેવા ગુણને પામતા નથી. માટે **શાત-ઉદાત્ત** ગુણને પામેલા અપુનર્બધકાદિ જ શુદ્ધ અનુષ્ઠાન સેવે છે, સૂક્ષ્મ ભાવનો ઊહ-તત્ત્વવિચાર કરે છે, અને તત્ત્વસવેદન અનુભવે છે આવા મહાત્માઓનુ આ શુદ્ધ અનુષ્ઠાન **યોગના હેતુપણાથી યોગ હોય છે**, અને તેનો અવતાર મુખ્ય એવી પૂર્વસેવામા થાય છે

---

* " मस्यैषा मुख्यरूपा स्यात्पूर्वसेवा यथोदिता ।
कल्याणाशययोगेन शेषस्याप्युपचारत ॥ ' —શ્રી યોગબિન્દુ

× " शुध्यत्येके यथा रत्न जात्य काञ्चनमेव वा ।
गुणै सयुज्यते चित्रैस्तद्वदात्मापि दृश्यताम् ॥ '—શ્રી યોગબિન્દુ

(૫) અન્ય આવર્ત્તોમા વર્ત્તનારા જીવો દૂરભવ્ય છે-એને હજુ મુક્તિ પામવાને ઘણી વાર છે, પણ આ ચરમ આવર્ત્તમા વર્તે છે તે તો આસન્નભવ્ય-નિકટમુક્તિગામી જીવ હોય છે કારણ કે અનત આવર્ત્તો જ્યા વ્યતીત થયા છે ત્યા આ એક કાઈ હિસાબમા નથી+ એવા ચરમાવર્ત્તવર્ત્તી પુરુષને ભવભયથી ઝાઝુ ડરવાનુ રહેતું નથી જેમ કોઈ સત્સાધક§ વિદ્યા સાધતો હોય, તેને ચરમ-છેલ્લી નિકટમા રહેલી વેતાલ આદિના દર્શનથી ઉપજતી ડરામણી બહુ ખેદ ઉપજાવતી નથી, પણ વિદ્યાસિદ્ધિ હવે નજીકમા છે એવી આશા બધાવાથી એના ચિત્તમા ઊલટો પ્રમોદ ઉલ્લસે છે, તેમ ચરમાવર્ત્તમા વર્ત્તતો સત્સાધક પણ મોક્ષમાર્ગની સાધના કરે છે, તેને આ ચરમ આવર્ત્તની ડરામણી બહુ ખેદ ઉપજાવતી નથી, પણ મુક્તિ-સિદ્ધિ હવે સમીપમા છે એવી દૃઢ આશાના અવલબનથી ઊલટો અત્યત આનદ ઉલ્લસે છે વળી તે વિદ્યાસિદ્ધિ કાઇ મહત્ અર્થની સિદ્ધિ નથી, તેમજ આત્યતિકી નથી, પણ મુક્તિ તો પરમ મહત્ અર્થની સિદ્ધિ છે, અને આત્યતિકી પણ છે, તો પછી તેની સિદ્ધિ જ્યા આસન્ન-નિકટ હોય ત્યા તો કેટલો બધો આનદ

(૫) ચરમાવર્ત્તમા જ મુક્તિ નિકટતા

+ ' थाव्रा चेयमस्योच्चैश्चरमावर्तिनो यत ।
भूयांसोऽमी व्यतिक्रान्तास्तदेकोऽत्र न किंचन ॥ '—શ્રી યોગબિન્દુ

§ " सत्साधकस्य चरमा समयापि विभीषिका ।
न खेदाय यथात्यन्त तद्वदेतद्विभाव्यताम् ॥ ' —શ્રી યોગબિન્દુ

વર્ત્તે ? કેવી અપૂર્વ ચિત્તપ્રસન્નતા વર્ત્તે ? એટલા માટે જ યોગમાર્ગના જ્ઞાતા પુરુષોએ* અપુનર્બંધકાદિ× ચરમાવર્ત્તમા વર્ત્તનારા જીવોને ભાવસાર–તત્ત્વપરિણતિપ્રધાન–અ તરાત્મપરિણામી તથા આ લોક–પરલોકની ફલાપેક્ષાથી રહિત અને સાચી સમજણવાળા કહ્યા છે

"હવે સ પૂરણ સિદ્ધતણી શી વાર છે ?
દેવચ દ્ર જિનચ દ્ર જગત આધાર છે "—શ્રી દેવચ દ્રજી

અત્રે તૃણ +આદિમાથી થતા ઘૃત આદિ ભાવનું દષ્ટાંત ઘટે છે, તૃણ, પત્ર, પુષ્પ, ફલ આદિ ગાયના ચારા માટે યોગ્ય છે, અને પછી તે પરિણામ પામી ઘૃત આદિ ભાવના ઉત્પત્તિહેતુરૂપ થાય છે, અર્થાત્ તેમાથી ઘૃત–દૂધ–દહીં–માખણ બનવા યોગ્ય છે આમ ઘૃતાદિ ભાવને માટે યોગ્ય છે, છતા તૃણાદિ ભાવનો ત્યારે તે તૃણાદિ કાળે ઘૃતાદિ ભાવ નથી હોતો, તેમ અન્ય સમયે–અન્ય આવર્ત્તોમા મોક્ષહેતુ યોગ નથી હોતો પણ તે અધ્યાત્માદિભાવમા–પરિણામમા નિબ ધન

---

* " अत एव च योगज्ञैरपुनर्बंधकादय ।
भवमग्रा विनिर्दिष्टास्तथापेक्षादिवर्जिता ॥ —શ્રી યોગબિન્દુ.

× ' કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જે ફરીવાર બાધતા નથી એવા લઘુકર્મી–મદકષાયી જીવો તે અપુનર્બંધક કહેવાય છે

+ तृणादीनां च भावानां योग्यानामपि नो यथा ।
तदा घृतादिभाव स्यात्तद्वद्योगोऽपि नान्यदा ॥
नवनीतादिकल्पस्तत्तद्भावेऽत्र निबन्धनम् ।
पुद्गलानां परावर्तश्चरमो न्यायसङ्गतम् ॥ —શ્રી યોગબિન્દુ

રૂપ-તત્કાળ કારણરૂપ તો **ચરમ પુદ્ગલાવર્ત્ત** જ છે તે નવનીત-માખણ આદિ સમાન છે જેમ નવનીત-માખણ આદિમાથી ઘી શીઘ્ર જ બને છે, તેમ આ ચરમાવર્ત્તમા અધ્યાત્મ-યોગ શીઘ્ર નિષ્પન્ન થાય છે અને તેથી મુક્તિ પણ સન્નિધાનમા વર્તે છે અન્ય આવર્ત્તો તે તૃણાદિ સાવ સમાન છે જેમ તૃણાદિમાથી ઘી બનવાને હજુ બહુવાર છે, તેમ અચરમાવર્ત્તમા અધ્યાત્મપ્રાપ્તિ બહુ દૂર છે અને તેથી મુક્તિ પણ દૂર છે

(૬) અચરમાવર્ત્તી ભવાભિનદી

(૬) અને આમ કેમ છે? તેનુ કારણ એ છે કે- **અચરમાવર્ત્તી જીવો ભવાભિનદી** હોય છે, પ્રાય આહાર-ભય-પરિગ્રહ એ ત્રિસજ્ઞાથી યુક્ત અને એથી કરીને જ દુખીઆ એવા હોય છે તેમા વળી ધર્મક્રિયા કરનારા કોઈ હોય તો તે પણ **લોકપક્તિ**મા આદર કરનારા હોય છે અર્થાત્ ક્ષુદ્ર, લાભરતિ, દીન, મત્સરવત, ભયવાન, શઠ, અજ્ઞ એવા આ ભવાભિનદી-સસારને અભિનદનારા-સસારમા રચ્યાપચ્યા રહેનારા જીવો નિષ્ફળ આરભસગત હોય છે, વધ્યક્રિયાસપન્ન હોય છે, તેઓની ધર્મક્રિયા પણ વાઝણી હોય છે, 'છાર પર લિપણા' જેવી હોય છે, 'આધળો વણે ને પાડો ચાવે' એના જેવી હોય છે ભવને અભિનદનારા (Hailing) જીવના સમસ્ત ધર્મઅડાણ પણ આમ તેની અતર્ગત પરિણતિ-વૃત્તિની દુષ્ટતાને લીધે મિથ્યા હોય છે, વચક થઈ પડે છે.

" અવગુણ ઢાંકણ કાજ કરું જિનમત ક્રિયા ।
છંડું ન અવગુણ ચાલ અનાદિની જે પ્રિયા ।।
દૃષ્ટિરાગનો પોષ તેહ સમકિત ગણું ।
સ્યાદ્વાદની રીત ન જાણું નિજપણું
વિહરમાન ભગવાન ! સુણો મુજ વિનતિ "
—શ્રી દેવચંદ્રજી

વળી મલિન અંતરાત્માથી લોકારાધન હેતુએ—જનમન રંજનાર્થે ધર્મમાં ખપવા ખાતર જે સત્ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે લોકપંક્તિ છે એવી લોકપંક્તિમાં—લોકની પંગતમાં આ ભવાભિનંદી બિરાજે છે ! સગવડપંથી બની લોકની હારમાં બેસી જાય છે !

'લોકપંક્તિ'માં બેસનારો ભવાભિનંદી

લોકને રીઝવવા ખાતર જગતને રૂડું દેખાડવા માટે તે ધર્મક્રિયા આચરે છે ! આવી લોકપંક્તિથી કરવામાં આવતી **ભવાભિનંદીની ધર્મક્રિયા*** પણ મહત્ એવા ધર્મ પ્રત્યેની હીન દૃષ્ટિને લીધે, કીર્તિ આદિ માનના હીન હેતુએ નિયોજનને લીધે, અત્યંત **દુરંત—દારુણ પરિણામવાળી** હોય છે કારણ કે કલ્પદ્રુમ—ચિંતામણિ—કામધેનુથી પણ અધિક એવા પરમ મહિમાવંત મહંત ધર્મનો તુચ્છ માન-પૂજાદિ અર્થે પ્રયોગ કરી, વેચાણ—લીલામ કરી, હીન ઉપયોગ કરી, તે પામર પ્રાણી તે પરમ પૂજ્ય ધર્મની ઘોર **આશાતના કરે છે અને એવી આશાતનાનું ધર્મને નામે**

---

* " भवाभिनन्दिनो लोकपंक्त्या धर्मक्रियामपि ।
महतो हीनदृष्ट्युच्चैर्दुरन्तां तद्विदो विदुः ॥ —श्री योगबिन्दु

ચરી ખાવાનો દુષ્ટ અધમ વૃત્તિથી ઉપજતી ધર્મહીલનાનુ દારુણ–ભયકર ભવભ્રમણરૂપ પરિણામ તેને ભોગવવુ પડે છે એટલે આવો લોકપક્તિમા વર્ત્તનારા ભવાભિનદી જીવ યોગ સન્માર્ગને યોગ્ય કેમ હોય ?

" આદર્યુ આચરણ લોક ઉપરથી,
શાસ્ત્ર અભ્યાસ પણ કાઈ કીધો
શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વળી આત્મ અવલબ વિણ,
તેહવો કાર્ય તિણે કો ન સીધો
તાર હો તાર પ્રભુ ! મુજ સેવક ભણી
" જે લોકોત્તર દેવ નમું લૌકિકથી !
દુર્લભ સિદ્ધ સ્વભાવ પ્રભો તહકીકથી "

—શ્રી દેવચદ્રજી

ચરમાવર્તવર્ત્તી મુમુક્ષુ આત્માર્થી

આથી ઊલટુ ચરમાવર્ત્તમા વર્ત્તનારા **અપુનર્બધકાદિ** જીવ ભવાભિનદી દોષોના પ્રતિપક્ષ ગુણોથી–અક્ષુદ્રતા, અલોભતા આદિથી યુક્ત, અને ઔદાર્ય–દાક્ષિણ્ય આદિ વર્ધમાન ગુણવાળો હોય છે ભવાભિનદીની પેઠે તે ભવને અભિનદતો (Hail) નથી, સસાર રૂડો છે–સારો છે–ભલો છે, એમ તેને પ્રશસતો રહી તેમા રચ્યોપચ્યો રહેતો નથી, પણ તે દુષ્ટ છે, અનિષ્ટ છે, હેય છે, એમ તેને સાચા ભાવથી નિદનારો–તિરસ્કારનારો હોય છે ભવાભિનદી ભવાભિષ્વગથી યુક્ત હોઈ, આ લોક–પરલોક સબધી પૌદ્ગલિક ફલકામનાવાળો હોય છે, પણ આ અપુનર્બધકાદિ તો ભવબધનથી સર્વથા છૂટવા ઈચ્છનારો,

માત્ર મોક્ષ અભિલાષ ધરાવનારો, ખરેખરો ' મુમુક્ષુ ' હોય છે, એટલે તે લોકપક્તિમા કદી આદર કરતો નથી, જગતને રૂડુ દેખાડવા પ્રયત્ન કરતો નથી, જન-મનરજન કરી કીર્ત્તિ માન-પ્રતિષ્ઠાદિનો ભૂખ્યો હોતે નથી, પરતુ કેવળ એક **આત્માર્થનો જ-આત્મકલ્યાણનો જ કામી હોય છે,** બીજો કોઇ મનોરોગ તેને હોનો નથી **આત્માર્થી મુમુક્ષુમા** હોવા યોગ્ય ગુણગણ તેમા દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતો જાય છે દયા, શાતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય આદિ ઉત્તમ ગુણો આ મુમુક્ષુના ઘટમા-અતરમા સદાય ' સુજાગ્ય '-અત્યત જાગ્રત વર્ત્તે છે

" કામ એક આત્માર્થનુ, બીજો નહિ મનરોગ
દયા શાતિ સમતા ક્ષમા, સત્ય ત્યાગ વૈરાગ્ય,
હોય મુમુક્ષુ ઘટ વિષે, એહ સદાય સુજાગ્ય "

—શ્રીમદ્ રાજચદ્રજીપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

" એક મોક્ષની ઇચ્છા છે મન વિષે,
બીજી કાઈ ગમે નહિ વાત જીવ્યુ ધન્ય તેહનુ"

વૈષ્ણવ કવિ મનોરદાસ

(૭) અન્ય દર્શનીઓએ× જે **પૂર્વ સેવા** કહી છે, તે તો ચરમાવર્ત્તને નિકટના એવા અન્ય પરાવર્ત્તગત છે,

---

× " अत एवेह निर्दिष्टा पूर्वसेवापि या परैः ।
सासन्नान्यगता मन्ये भवाभिष्वगभावत ॥
अपुनर्बन्धकादीनां भवाब्धौ चलितात्मनाम् ।
नासौ तथाविधा युक्ता वक्ष्यामो युक्तिमत्र तु ॥ "—श्री

(૭) ચરમાવર્ત્તમાં જ વિમલ મન સદ્બુદ્ધિ સાન્નિધ્ય

કારણ કે હજુ તેમાં પણ ભવાભિષ્વંગનો—આ લોક પરલોક સંબંધી ફલાપેક્ષાનો ભાવ છે પણ ભવાબ્ધિમાં જે ચલિતાત્મા છે, જેનો આત્મા વિનિવર્ત્તમાન—ઓસરી રહેલો છે, એવા અપુનર્બંધકાદિની તેવી પૂર્વ સેવા અન્ય દર્શનીઓએ કહેલી પૂર્વ સેવા સરખી નથી, પણ એથી વિશિષ્ટ છે કારણ કે આ મહાત્માઓનું મન મુક્તિમાર્ગપરાયણ એવું વિમલ મુક્તિથી યુક્ત હોય છે,—તેઓને સદ્બુદ્ધિનો—સમ્યક્ત્વ આદિ ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ ગુણસ્થાનનો સમીપ ભાવ વર્ત્તે છે એટલા માટે

(૮) ચરમાવર્ત્તમાં જ પ્રકૃતિનો નિવૃત્ત અધિકાર

(૮) વળી જો સમ્યક્પણે વિચારવામાં આવે તો અન્ય દર્શનીઓએ વિચિત્ર પ્રકૃતિનું નિવૃત્તાધિકારીપણું અને પુરુષની કુશલ ધી-પ્રાપ્તિ વગેરે કહેલ છે, તે પણ કેવલ એવા પ્રકારે આવર્ત્તભેદથી ઘટે છે અર્થાત્ અન્ય આવર્ત્તોમાં પ્રકૃતિનું અનિવૃત્તાધિકારીપણું* હોય છે, અધિકારીપણું—પ્રાબલ્ય હઠ્યું નથી હોતું, જોર નરમ પડ્યું નથી હોતું, અને પુરુષને—આત્માને કુશલ બુદ્ધિની—મોક્ષમાર્ગાનુસારિણી બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ નથી હોતી, પણ ચરમાવર્ત્તમાં તે પ્રકૃતિનું અધિકારીપણું—સત્તા નિવૃત્ત થાય છે, પ્રાબલ્ય હઠે

* 'अनिवृत्ताधिकारायां प्रकृतौ सर्वथा हि ।
न पुंसस्तत्त्वमार्गेऽस्मिन्जिज्ञासापि प्रवर्तते ॥' —શ્રી યોગબિન્દુ

છે, ને નરમ પડે છે અને પુરુષને મોક્ષમાર્ગને અનુસરતી એવી કુશલ બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ હોય છે

આમ આ સમસ્ત વક્તવ્યનો સાર આ તુલનાત્મક કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે —

ચરમાવર્ત્ત—અચરમાવર્ત્તની તુલના—કોષ્ટક

મુદ્દો	અચરમાવર્ત્ત	ચરમાવર્ત્ત
બંધ	સકૃદ્બંધકાદિ	અપુનર્બંધકાદિ
અધ્યાત્મ	અધ્યાત્મ પ્રવેશ અયોગ્યતા	અધ્યાત્મ પ્રવેશ યોગ્યતા
ભાવમલ	ભાવમલ બહુલતા	ભાવમલ અલ્પતા
ભાવ	ભાવ સંક્લિષ્ટતા	ભાવશુદ્ધિ-ઉત્કટ શુભ ભાવ
અનુષ્ઠાન	અશુદ્ધ અનુષ્ઠાન- વિષ-ગર-અનનુષ્ઠાન	શુદ્ધ અનુષ્ઠાન- તદ્ધેતુ-અમૃત
ગુણ-દોષ	શ્રુતાદિ દોષભાજન- ગુણઅપાત્ર અયોગ	દોષ અભાજન-ગુણપાત્ર યોગ હેતુ યોગ
ભવ્યતા	દૂરભવ્યતા દૂરમુક્તિ દૂરયોગ્યતા	આસન્નભવ્યતા નિકટમુક્તિ નિકટયોગ્યતા
પૂર્વસેવા	ઉપચારથી	મુખ્યરૂપા
મુખ્ય લક્ષણ	ભવાભિનંદીપણું- લોકપંક્તિમાં આદર	મુમુક્ષુપણું-આત્માર્થી પણ - લોકપંક્તિમાં અનાદર
મન બુદ્ધિ	મન મલમલિનતા, દુર્બુદ્ધિ	મનોવિમલતા-સદ્બુદ્ધિનું સાન્નિધ્ય
પ્રકૃતિ-પુરુષ	પ્રકૃતિનું અનિવૃત્તાધિકારીપણું- પુરુષને કુશલ બુદ્ધિ અપ્રાપ્તિ	પ્રકૃતિનું નિવૃત્તાધિકારીપણું પુરુષને કુશલ બુદ્ધિ પ્રાદુર્ભાવ

આ સર્વ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે-અચરમાવર્ત્તમાં

જીવની તેવા પ્રકારની યોગ્યતા હોતી નથી, માત્ર **ચરમાવર્ત્ત**માં જ તેવી યથાયોગ્ય યથાયોગ્યતા-પાત્રતા-મોક્ષમાર્ગનું અધિકારીપણું પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે પ્રભુસેવા-પ્રભુભક્તિ જે અધ્યાત્મ-યોગમય મોક્ષમાર્ગના ઉત્તમ અંગભૂત છે, તેની પ્રથમ ભૂમિકા પણ અત્રે જ પ્રાપ્ત થાય છે

ચરમાવર્ત્તનું વ્યવહારુ લક્ષણ

હવે કોઇ પ્રશ્ન કરે કે આપણને **ચરમાવર્ત્ત** છે કે **અચરમાવર્ત્ત** એની ખબર કેમ પડે ? તો તેનું સમાધાન એમ છે કે—ચરમાવર્ત્તનું વ્યવહારુ સામાન્ય લક્ષણ **શ્રી હરિભદ્રાચાર્ય**જીએ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ × કહ્યુ છે-(૧) દુખીઆ પ્રત્યે અત્યંત દયા, (૨) ગુણવંત પ્રત્યે અદ્વેષ, (૩) સર્વત્ર ઔચિત્યથી સેવન આ લક્ષણ સારી પેઠે સમજવા જેવું છે

દુખીઆ પ્રત્યે અત્યંત દયા

રોગ વગેરે શારીરિક દુખથી, તેમજ દરિદ્રતા-દૌર્ભાગ્ય વગેરેથી ઉપજતા માનસિક દુખથી, આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિથી જે જીવો બિચારા દુખીઆ હોય, પરિતાપ પામી આકુલવ્યાકુલ થતા હોય, તેઓ પ્રત્યે અત્યંત દયા-અનુકંપા કરવી તે અત્રે પ્રથમ લક્ષણ છે એટલે કે તે તે દુખથી તે જીવને જેવો કંપ-આત્મપ્રદેશપરિસ્પંદ થતો હોય, તેવો તેને અનુસરતો કંપ

× दुःखितेषु दयात्यन्तमद्वेषो गुणवत्सु च ।
औचित्यात्सेवनं चैव सर्वत्रैवाविशेषतः ॥ "–શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય

પોતાના આત્માને વિષે થાય, તેનુ નામ અનુકપા છે તે દુખ જાણે પોતાનુ જ હોય એવી ભાવના ઉપજે, 'પીડ પરાઈ જાણે રે,' જેમ શરીરના એક ભાગને દુખ થતા બીજા ભાગમા પણ અનુકપ ઊઠે છે તેમ બીજાના દુખે પોતે દુખી થવુ તે અનુકપા છે અને પોતાનુ દુખ દૂર કરવાને જેમ પોતે સદા તત્પર હોય તેમ પરદુખભજન કરવાને સદા તત્પર હોવુ, તે જ ખરી અનુકપા અથવા દયા છે, કારણ કે પરદુખ છેદવાની જે ઇચ્છા તેનું નામ જ કરુણા-દયા છે

"પરદુખ છેદન ઇચ્છા કરુણા" —શ્રી આનદઘનજી
"વૈષ્ણવજન તો તેને કહિયે પીડ પરાઈ જાણે રે"
શ્રી નરસિહ મહેતા.

"સર્વ દર્શને એ ઉપદેશ, એ એકાતે નહિ વિશેષ,
સર્વ પ્રકારે જિનનો બોધ, દયા દયા નિર્મળ અવિરોધ"
—શ્રીમદ્ રાજચદ્રજીકૃત મોક્ષમાળા

"જિસકે હિરદે હય ભૂત દયા, વાને સાધન ઓર કિયો ન કિયો"
કબીરજી

ગુણવંત પ્રત્યે અદ્વેષ

ગુણવાન જન પ્રત્યે અદ્વેષ-અમત્સર હોવો, ઈર્ષ્યા રહિતપણુ હોવુ, તે આ છેલ્લા પુદ્ગલાવર્ત્તનુ બીજુ લક્ષણ છે ગુણ-પુણ્યનો દ્વેષ તે મત્સર કહેવાય છે, તે અહીં ન હોય વિદ્યા, વિનય, વિવેક, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ વગેરે ગુણોથી જો કોઇપણ પોતાના કના

અધિક-ચઢીયાતો દેખાય, તો તેના પ્રત્યે અદેખાઇ ન કે
પરંતુ તે તે ગુણ જોઇ ઊલટો મનમાં પ્રસન્ન થાય, શ
થાય, પ્રમોદભાવ ધરે કે-'ધન્ય છે આને ! આનામાં વિદ્ય
વિનય-વિવેકનો કેવો વિકાસ છે ! આ કેવો જ્ઞાનવાન, કે
ચારિત્રવાન છે !' આમ પરના પરમાણુ જેવડા ગુણને પ
પર્વત જેવો ગણી પોતાના હૃદયમાં સદાય વિકાસ પા
પ્રફુલ્લિત થાય, સાચો સદ્‌ગુણાનુરાગી બને, તો સમજવું કે
આ છેલ્લા પુદ્‌ગલાવર્ત્તનું ચિહ્ન છે

" परगुणपरमाणून्पर्वतीकृत्य नित्य,
निजहृदि विकसन्त सन्ति सन्त कियन्त ! "

—શ્રી ભર્તૃહ

" ગુણપ્રમોદ અતિશય રહે, રહે અંતર્મુખ યોગ "

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ઔચિત્યથી-ઉચિતતા
અનત્ર જ્યાં જેમ ઘટે તેમ સેવા કરવી તે ત્રીજું લક્ષ
છે જે આત્માર્થી છે તે જ્યાં જ્યાં જે જે કરવું ઘટે છે તે
કરે, અને જ્યાં ત્યાં જે જે સમજવું ઘટે છે તે તે સમજે
તેનું નામ ઔચિત્ય છે

" જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, તિહાં સમજવું તેહ,
ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન એહ "

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીપ્રણીત શ્રીઆત્મસિ

અને તેમાં પણ અવિશેષથી-કોઇ પણ જાતના ભેદભ
વિના, ટાળો પાડયા વિના, સામાન્યપણે દીન-દુઃખી વગે

અભેદભાવે સર્વની ઉચિત સેવા

સર્વ કોઈની પણ યથાયોગ્ય સેવા કરવી, એ **ઉચિત સેવા** છે, **સેવાધર્મ** છે અત્રે ઉચિતપણુ–યથાયોગ્યપણુ આમ સમજવું મુનિ–સાચા સાધુગુણથી યુક્ત એવા સત્પાત્ર સત્પુરુષ પ્રત્યે જે વૈયાવચ્ચ-સેવા કરવામા આવે, ત્યા ભક્તિભાવનું પ્રધાનપણુ ઉચિત છે દુખી, દીન, અપગ વગેરે પ્રત્યે કાઈ સેવા કરવામા આવે તેમા ×અનુકપાભાવનુ પ્રધાનપણ ઉચિત છે ઇત્યાદિ અત્ર વિચારવુ યોગ્ય છે

આમ અત્રે ત્રણ લક્ષણ કહ્યા, તે જેનામા હોય, તે ચરમ આવર્ત્તમા વર્ત્તે છે, તેને ભવચક્રનો છેલ્લો આંટો છે એમ જાણવુ માટે **ચરમાવર્ત્તમા** આવવુ હોય, ભવનો અત આણવો હોય, તો આ લક્ષણો–**આદ્યમિક ગુણો** આત્મામા પરિણમાવવા જોઈએ, દુખીની અત્યત દયાથી હૃદયને કોમળ–આર્દ્ર કરવુ જોઈએ, ગુણઅદ્વેષથી ચિત્તભૂમિ ચોકખી કરવી જોઈએ, અને સર્વ જીવની યથોચિત સેવા કરી વિશ્વવત્સલ બનવુ જોઈએ એમ આ ઉપરથી મહાત્મા શાસ્ત્રકારે ગર્ભિત બોધ આપ્યો જણાય છે

× ' अनुकम्पाऽनुकम्प्ये स्याद्भक्तिः पात्रे तु सङ्गता ।
अन्यथा धीस्तु दातॄणामतिचारप्रसञ्जिका ॥ '

–શ્રી યશોવિજયજીકૃત દ્વાત્રિંશતદ્વાત્રિંશિકા.

સારબોધ તાત્પર્ય

પ્રસંગવશાત્ અત્ર અતિ ઉપયુક્ત જાણી **ચરમાવર્ત્ત** સબંધી કરવામાં આવેલ આ સમસ્ત વિવરણ પરથી શું **સારબોધ-તાત્પર્ય-પરમાર્થ** ફલિત થાય છે ? તે સુજ્ઞ વિચારકે વિચારવા યોગ્ય છે ઉક્ત લક્ષણ પરથી આપણે પોતે **અચરમાવર્ત્ત**માં વર્ત્તીએ છીએ કે **ચરમાવર્ત્ત**માં વર્ત્તીએ છીએ ? આપણામાં અચરમાવર્ત્તીના લક્ષણ છે કે ચરમાવર્ત્તીના ? એ **આંતર નિરીક્ષણથી** (*Introspection*) -અંતર્મુખ અવલોકનથી તપાસવું જોઇએ જો અચરમાવર્ત્તીના લક્ષણ દેખાય, તો તે જેમ દૂર થાય અને ચરમાવર્ત્તના લક્ષણ પ્રાપ્ત થાય, તેવો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ જો ચરમાવર્ત્તીના લક્ષણ દેખાય તો તે જેમ બને તેમ પુષ્ટ થાય એવો અખંડ આત્મ-પુરુષાર્થ નિરંતર ચાલુ રાખવો જોઇએ જેમકે—

અચરમાવર્ત્તીનું મુખ્ય લક્ષણ ભવાભિનંદીપણું છે, અને ચરમાવર્ત્તીનું મુખ્ય લક્ષણ મુમુક્ષુપણું છે એટલે ભવાભિનંદીપણું-સંસારને અભિનંદવાનું છોડી દઈ, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ જ ધારણ કરવો જોઇએ, ક્ષુદ્રતાદિ દોષ ત્યજી, અક્ષુદ્રતાદિ-દયા-ગુણપ્રમોદાદિ ગુણ ભજવા જોઇએ તેમજ-ભવાભિનંદી લોકપંક્તિમાં બેસે છે, અર્થાત્ કીર્તિ આદિ અર્થે ધર્મક્રિયા પણ લોકને રીઝવવા કરે છે, તેમ નહિ કરતાં કેવળ એક આત્માર્થે જ સમસ્ત

'માત્ર મોક્ષ અભિલાષ'

ધર્મપ્રવૃત્તિ કરવી જોઇએ. કારણ કે જેને લોકમા માન-પૂજાદિની કામના નથી હોતી, અને જેને અતરમા ભવનું દુઃખ વ્હાલુ નથી હોતુ, એવો સાચો અતરગ વૈરાગ્યવંત મુમુક્ષુ આત્માર્થી જીવ જ જિન ભગવાનનો માર્ગ [illegible] યોગ્ય અધિકારી હોય છે આ અગે શ્રીમદ્ [illegible] પરમ શાતરસમય ટકોતકીર્ણ વચનામૃત છે કે—

> " મૂળ મારગ સાભળો જિનનો રે
> કરી વૃત્તિ અખડ [illegible]
> નોંય પૂજાદિની જો [illegible] રે
> નોંય વ્હાલુ અતર ભવ[illegible]
>
> —[illegible]

આત્માર્થે જ તત્ત્વ સમજણપૂર્વક ધર્મક્રિયા

અને એટલા માટેજ અહ[illegible] અનનુષ્ઠાન છોડી દઇ તદ્[illegible] ન સેવવુ જોઇએ, પણ [illegible] અમૃત અનુષ્ઠાન [illegible] અખડ ઉપયોગ રાખવે [illegible] વગેરે તુચ્છ પ્રકારોને [illegible] દઢ સવેગરગથી [illegible] આ ધવી જોઇએ.

વળી આપણે જોયું હતું કે ભાવમલની અલ્પતાથી જ ચરમાવર્ત્તમા અવાય છે, અને ઉત્તરોત્તર આત્મદશા વધે છે માટે આ ભાવમલ આત્મમલિનતા –માટીનો મેલ જેમ દૂર થાય તેમ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ આ ભાવમલને દૂર કરવાની રહસ્ય–ચાવી (Master key) આપણા પોતાના જ હાથમા છે, કારણ કે રાગ, દ્વેષ ને મોહ એ જ મુખ્ય ભાવમલ છે, તે કરવા–ન કરવા આપણા હાથમા છે તે જેમ જેમ દૂર કરીએ તેમ તેમ આત્માની ભાવશુદ્ધિ થતી જાય છે એટલે આત્માના વિકાસનો અને તે માટેના પુરુષાર્થનો માર્ગ સદાને માટે સાવ ખુલ્લો પડયો છે જીવ જેમ જેમ રાગ–દ્વેષ–મોહની માત્રા ઘટાડતો જાય, વિષય–કષાયની મંદતા–ક્ષીણતા કરતો જાય, તેમ તેમ તેનુ 'ગુણસ્થાન' વધતુ જાય

ભાવમલની ક્ષીણતા

અને આ બધાનો સારસમુચ્ચય એ જ છે કે–જીવ કષાયનુ ઉપશાન્તપણુ કરે, માત્ર મોક્ષ સિવાય બીજી કોઈ પણ અભિલાષા–ઇચ્છા ન રાખે, સસાર પ્રત્યે ખેદ–કટાળો–વૈરાગ્ય ધાર, અને સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે દયા દાખવે, તો ત્યા આત્માર્થનો નિવાસ થાય એવી યોગ્ય દશાનો યોગ જીવ જ્યાસુધી ન પામે ત્યાસુધી તે મોક્ષ માર્ગને પામે નહિ અને તેનો અતર્ રોગ મટે નહિ અને તેવા પ્રકારે ઉક્ત સર્વે શાસ્ત્રકથનના પરમ નિષ્કર્ષરૂપ–નીચોડરૂપ શ્રીમદ્ રાજચદ્રજીનુ અત્યત માર્મિક મનનીય સુભાષિત છે કે—

'ત્યા આત્માર્થ નિવાસ'

જેથી કર્મનું કરણ થાય છે—છેદ ઉડાવાય છે, રણ—અટાપટાના દાવની જેમ, કર્મ અને આત્માના યુદ્ધમા કર્મશત્રુને મહાત કરવાના આ કરણ—દાવ છે, કે જેથી કરીને કર્મશત્રુ ઢીલો પડે છે, તેના ।—રસ આદિ મંદ થાય છે

ગિરિનદીનો પત્થર ઘસતા પીસાતા, કૂટાતા પીટાતા, ઘુણ—ઘૂર્ણનન્યાયે ગોળ લીસો થાય છે તેમ અનાદિ સંસારમા રખડતા આથડતા જીવને કવચિત્ કવચિત્ કેમે કરીને ભાવમલની ક્ષીણતા થતા તથાભવ્યત્વનો પરિપાક થયે, એવો કોઇ વિશિષ્ટ આત્મપરિણામ થઈ આવે છે, એવો કોઈ કુણો—કોમળ મંદ વિષયકષાયી આત્મભાવ થઇ આવે છે, એવી કર્મસ્થિતિ—રસની મંદતા ઉપજે છે, કે તે ગ્રંથિની નિકટ આવી પડે છે ‘ આગુસે ચલી આતી હૈ ’ એ રીતે અનાદિ કાળપ્રવાહમા પ્રવર્ત્તતા પ્રવર્ત્તતા જીવને જે કવચિત્ કિંચિત્ ભાવ ચમકારા જેવુ સામાન્યપણે (ordinarily) પ્રવર્ત્તે છે એવું પૂર્વાનુપૂર્વ કરણ તે યથાપ્રવૃત્તકરણ છે આવુ યથાપ્રવૃત્તકરણ તો જીવ અનંત વાર કરે છે, । અનંત વાર ગ્રંથિની નિકટ આવે છે પણ તે માત્ર ય—સાધારણ પ્રયત્નરૂપ હોઇ આત્મવીર્યની ક્ષીણ ગ્રંથિભેદ કર્યા વિના પાછો વળી જાય છે ભવ્ય બન્નેને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ બીજા તેમ એકલા ભવ્યને જ પ્રાપ્ત થાય છે, ટલે જ તે મોક્ષમાર્ગમા પ્રવેશી શકતો નથી

યથાપ્રવૃત્ત કરણ.

કરણ

ણ

ચતુર્થ પરિચ્છેદ :

ચરમકરણ અને તથાભવ્યત્વ પરિપાક

૧ ચરમ કરણ એટલે શું ?

'ચરમ કરણ' એટલે શું ? ચરમ એટલે છેલ્લું અને કરણ એટલે આત્મપરિણામવિશેષ આ ચરમ કરણ અત્રે **ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણ** જ વિવક્ષિત છે એટલે કે જીવ જ્યારે ઉક્ત લક્ષણવાળા **ચરમાવર્ત્ત**મા વર્ત્તતો હોય અને તેમા પણ જ્યારે તેને **ચરમ યથાપ્રવૃત્ત કરણ** પ્રાપ્ત હોય, ત્યારે જ ઉક્ત ભયાદિ 'દોષ ટળે, દૃષ્ટિ ખૂલે' ઇત્યાદિ ગુણની સપ્રાપ્તિ થાય છે

આ કરણ સબધી વિશેષ વિચાર આ વિવેચનલેખકે **શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય** સવિવેચન ગ્રથમા (જે પ્રસિદ્ધ થયો છે) વિસ્તારથી ચર્ચ્યો છે, તથાપિ અત્રે સક્ષેપથી વિચારીએ તો—

ત્રણ કરણ

કરણના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે (૧) યથાપ્રવૃત્તકરણ, (૨) અપૂર્વકરણ, (૩) અનિવૃત્તિકરણ તેમા ભવ્યોને એ ત્રણેય કરણ અનુક્રમે પ્રાપ્ત થાય છે, પણ બીજાઓને એટલે કે અભવ્યોને તો માત્ર યથાપ્રવૃત્ત કરણ જ પ્રાપ્ત થાય છે, બીજા બે કરણ તેને કદી પણ પ્રાપ્ત થઇ શકે નહિ, અને એટલે જ તે મોક્ષ પામવાને અયોગ્ય (Inelligible) હોય છે આ કરણ એટલે આત્મપરિણામ

વિશેષ કે જેથી કર્મનુ કરણ થાય છે–છેદ ઉડાવાય છે, યુદ્ધમા કરણ–અટાપટાના દાવની જેમ, કર્મ અને આત્માના સનાતન યુદ્ધમા કર્મશત્રુને મહાત કરવાના આ કરણ–દાવ ખેલાય છે, કે જેથી કરીને કર્મશત્રુ ઢીલો પડે છે, તેના સ્થિતિ–રસ આદિ મદ થાય છે

ગિરિનદીનો પત્થર ઘસ તા પીસાતા, કૂટાતા પીટાતા, **ઘર્ષણ-ઘૂર્ણનન્યાયે** ગોળ લીસો થાય છે તેમ અનદિ સસારમા રખડતા આથડતા જીવને કવચિત્ કવચિત કેમે કરીને ભાવમલની ક્ષીણતા થતા

યથાપ્રવૃત્ત કરણ

તથાભવ્યત્વનો પરિપાક થયે, એવો કોઇ વિશિષ્ટ આત્મપરિણામ થઈ આવે છે, એવો કોઈ કુણો–કોમળ મદ વિષયકષાયી આત્મભાવ થઇ આવે છે, એવી કર્મસ્થિતિ–રસની મદતા ઉપજે છે, કે તે ગ્રથિની નિકટ આવી પડે છે 'આગુસે ચલી આતી હે' એ રીતે અનાદિ કાળપ્રવાહમા પ્રવર્ત્તતા પ્રવર્ત્તતા જીવને જે કવચિત્ કિચિત્ ભાવ ચમકારા જેવુ સામાન્યપણે (ordinarily) પ્રવર્ત્તે છે એવું પૂર્વાનુપૂર્વ કરણ તે યથાપ્રવૃત્તકરણ છે આવુ યથાપ્રવૃત્તકરણ તો જીવ અનત વાર કરે છે, ને અનત વાર ગ્રથિની નિકટ આવે છે પણ તે માત્ર સામાન્ય–સાધારણ પ્રયત્નરૂપ હોઇ આત્મવીર્યની મદતાને લીધે તે ગ્રથિભેદ કર્યા વિના પાછો વળી જાય છે આ કરણ ભવ્ય–અભવ્ય બન્નેને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ **બીજા** બે કરણ ઉપર કહ્યુ તેમ **એકલા ભવ્યને** જ પ્રાપ્ત થાય છે, **અભવ્યને નહિ, એટલે જ તે મોક્ષમાર્ગમા પ્રવેશી શકતો નથી.**

ચતુર્થ પરિચ્છેદ :

ચરમકરણ અને તથાભવ્યત્વ પરિપાક

૧. ચરમ કરણ એટલે શું ?

'ચરમ કરણ' એટલે શું ? ચરમ એટલે છેલ્લું અને કરણ એટલે આત્મપરિણામવિશેષ આ ચરમ કરણ અત્રે **ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણ** જ વિવક્ષિત છે એટલે કે જીવ જ્યારે ઉક્ત લક્ષણવાળા **ચરમાવર્ત્ત**મા વર્ત્તતો હોય અને તેમા પણ જ્યારે તેને **ચરમ યથાપ્રવૃત્ત કરણ** પ્રાપ્ત હોય, ત્યારે જ ઉક્ત ભયાદિ 'દોષ ટળે, દૃષ્ટિ ખૂલે' ઈત્યાદિ ગુણની સપ્રાપ્તિ થાય છે

આ કરણ સબધી વિશેષ વિચાર આ વિવેચનલેખકે **શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય** સવિવેચન ગ્રથમા (જે પ્રસિદ્ધ થયો છે) વિસ્તારથી ચર્ચ્યો છે, તથાપિ અત્રે સક્ષેપથી વિચારીએ તો—

ત્રણ કરણ

કરણના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે (૧) યથાપ્રવૃત્તકરણ, (૨) અપૂર્વકરણ, (૩) અનિવૃત્તિકરણ તેમા ભવ્યોને એ ત્રણેય કરણ અનુક્રમે પ્રાપ્ત થાય છે, પણ બીજાઓને એટલે કે અભવ્યોને તો માત્ર યથાપ્રવૃત્ત કરણ જ પ્રાપ્ત થાય છે, બીજા બે કરણ તેને કદી પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ, અને એટલે જ તે મોક્ષ પામવાને અયોગ્ય (Intelligible) હોય છે આ કરણ એટલે આત્મપરિણામ

વિશેષ કે જેથી કર્મનુ કરણ થાય છે–છેદ ઉડાવાય છે, યુદ્ધમા કરણ–અટાપટાના દાવની જેમ, કર્મ અને આત્માના સનાતન યુદ્ધમા કર્મશત્રુને મહાત કરવાના આ કરણ–દાવ ખેલાય છે, કે જેથી કરીને કર્મશત્રુ ઢીલો પડે છે, તેના સ્થિતિ–રસ આદિ મદ થાય છે

ગિરિનદીનો પત્થર ઘસાતા પીસાતા, કૂટાતા પીંટાતા, **ઘર્ષણ-ઘૂર્ણનન્યાયે** ગોળ લીસો થાય છે તેમ અનદિ સસારમા રખડતા આથડતા જીવને કવચિત્ કવચિત્ કેમે કરીને ભાવમલની ક્ષીણતા થતાં તથાભવ્યત્વનો પરિપાક થયે, એવો કોઇ વિશિષ્ટ આત્મપરિણામ થઈ આવે છે, એવો કોઈ કૂણો–કોમળ મદ વિષયકષાયી આત્મભાવ થઇ આવે છે, એવી કર્મસ્થિતિ–રસની મદતા ઉપજે છે, કે તે ગ્રથિની નિકટ આવી પડે છે 'આગુસે ચલી આતી હૈ' એ રીતે અનાદિ કાળપ્રવાહમા પ્રવર્ત્તતા પ્રવર્ત્તતા જીવને જે કવચિત્ કિંચિત્ ભાવ ચમકારા જેવુ સામાન્યપણે (ordinarily) પ્રવર્ત્તે છે એવું પૂર્વાનુપૂર્વ કરણ તે યથાપ્રવૃત્તકરણ છે આવુ યથાપ્રવૃત્તકરણ તો જીવ અનત વાર કરે છે, ને અનત વાર ગ્રથિની નિકટ આવે છે પણ તે માત્ર સામાન્ય–સાધારણ પ્રયત્નરૂપ હોઇ આત્મવીર્યની મદતાને લીધે તે ગ્રથિભેદ કર્યા વિના પાછો વળી જાય છે આ કરણ ભવ્ય-અભવ્ય બન્નેને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ **બીજા એ કરણ ઉપર કહ્યુ તેમ એકલા ભવ્યને જ પ્રાપ્ત થાય છે, અભવ્યને નહિં, એટલે જ તે મોક્ષમાર્ગમા પ્રવેશી શકતો નથી.**

યથાપ્રવૃત્ત કરણ.

અને ભવ્ય પણ જ્યા લગી અપૂર્વ (unprecedented) આત્મપરિણામરૂપ ભાવને પામી, અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ સ્ફુરાવી. અનન્ય પ્રયત્નથી, અસાધારણ (Extraordinary effort) પ્રયાસથી, પોતાના સર્વ સામર્થ્યથી (with all his might)

અપૂર્વકરણ : અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ

શૂરવીરપણે 'યા હોમ કરીને,' ગ્રંથિરૂપ દુર્ભેદ્ય દુર્ગના ભેદ કરવા સર્વાત્માથી પ્રવર્ત્તતો નથી, ત્યા લગી તે પણ તે કાર્યમા સફળ થતો નથી કારણ કે ગ્રંથિભેદરૂપ દુર્ઘટ કાર્ય માટે અસામાન્ય અસાધારણ અપૂર્વ પ્રયત્નની જરૂર છે, તેમા પૂર્વાનુપૂર્વ યથાપ્રવૃત્ત પ્રયત્ન કામ આવે નહિ જેમ યુદ્ધમા મજબૂત કિલ્લો સર કરવા માટે બળવાન્ શસ્ત્રોથી ભારી હલ્લો (Mass attack) કરવો પડે છે, તેમ ગ્રંથિરૂપ દુર્ભેદ્ય દુર્ગને જીતવા માટે અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થરૂપ ભાવવજ્રનો જોરદાર હલ્લો લઈ જવો જ જોઈએ, નહિ તો તેમા નિષ્ફળતા જ મળે છે, અર્થાત્ ગ્રંથિ આગળથી 'પીછેહઠ' (Retreat) કરવી પડે છે

"ગ્રંથિ પહેલે ગુણસ્થાનકે છે, તેનું ભેદન કરી આગળ વધી ચોથા સુધી ગસારી જીવો પહોચ્યા નથી કોઈ જીવ નિર્જરા કરવાથી ઊંચા ભાવે આવતા, પહેલામાથી નીકળવા વિચાર કરી, ગ્રંથિભેદની નજીક આવે છે, ત્યા આગળ ગાઠનુ એટલુ બધુ તેના ઉપર જોર થાય છે કે ગ્રંથિભેદ કરવામા શિથિલ થઈ જઈ અટકી પડે છે, અને એ પ્રમાણે મોળો થઈ પાછો વળે છે આ પ્રમાણે ગ્રંથિભેદ નજીક અનતીવાર

આવી જીવ પાછો ફર્યો છે કોઈ જીવ પ્રબલ પુરુષાર્થ કરી નિમિત્ત કારણનો જોગ પામી કરેડીઆ કરી ગ્રંથિભેદ કરી, આગળ વધી આવે છે, અને જ્યારે ગ્રંથિભેદ કરી આગળ વધ્યો કે ચોથામા આવે છે, અને ચોથામા આવ્યો કે વહેલો મોડો મોક્ષ થશે, એવી તે જીવને છાપ મળે છે ”

શ્રીમ. રાજચંદ્ર પત્રાંક ૭૫૩

'છેલ્લુ' યથાપ્રવૃત્ત કરણ

પણ જીવ જ્યારે છેલ્લા પુદ્ગલાવર્ત્તમા વર્ત્તતો હોય છે, ને તેમા પણ ભાવમલની અત્યત ક્ષીણતા થાય છે ત્યારે ભવ્ય જીવને છેલ્લુ યથાપ્રવૃત્ત કરણ* પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે ગ્રંથિભેદની અત્યત નિકટ આવે છે આ છેલ્લુ યથાપ્રવૃત્તિકરણ અપૂર્વકરણને નિકટ હોવાથી અને અપૂર્વકરણને અવશ્ય પમાડનાર કારણરૂપ હોવાથી તત્ત્વથી એ 'અપૂર્વ' જ છે-જીવને કદી પણ પૂર્વે પ્રાપ્ત થયું નથી એમ યોગવિદો વદે છે એટલે પછી તેને 'અપૂર્વ' આત્મભાવનો ઉલ્લાસ થતા, અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થની સ્ફુરણાથી અપૂર્વકરણ ને અનિવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ થાય છે અપૂર્વકરણ એટલે અનાદિ કાળમા પૂર્વે કદી પણ પ્રાપ્ત થયો નથી એવો અપૂર્વ આત્મપરિણામ, અને સમ્ય

* यथाप्रवृत्तिकरणे चरमेऽल्पमलत्वत ।
आसन्नग्रन्थिभेदस्य समस्त जायते ह्यद ॥
अपूर्वासन्नभावेन व्यभिचारवियोगत ।
तत्त्वतोऽपूर्वमेवेदमिति योगविदो विदुः ॥ '

—શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીકૃત યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય.

કૃત્વની પ્રાપ્તિ કરાવ્યા વિના રહે નહિ–નિવર્તે નહિ, તે અનિવૃત્તિકરણ અપૂર્વકરણથી ગ્રંથિભેદ થાય છે અને અનિવૃત્તિકરણથી સમ્યક્ત્વ થાય છે

તેમા જ્યાસુધી *ગ્રંથિ છે ત્યાસુધી યથાપ્રવૃત્તિકરણ છે, ગ્રંથિ છેદતા–ઉલ્લઘતા અપૂર્વકરણ છે, અને ગ્રંથિભેદ કરીને જીવ સમ્યક્ત્વ સ મુખ થાય

યથાકરણ અને ગ્રંથિભેદ ત્યારે અનિવૃત્તિકરણ છે આ ગ્રંથિ એટલે અત્યત દુર્ભેદ્ય,

ભેદવી ઘણી કઠણ એવી ગાઠ કર્કશ, ઘન, રૂઢ અને ગૂઢ એવી વાસની ગાઠ જેમ ભેઙવી મુશ્કેલ હોય છે, તેમ જીવની આ ગાઠ રાગ–દ્વેષ પરિણામરૂપ ગાઠ ભેઙવી ઘણી દુષ્કર છે એટલા માટે જ તેને ભેદવા માટે જીવે સર્વાત્માથી અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ કરવો આવશ્યક છે આ સર્વ આ આકૃતિ પરથી સમજાશે —

અપૂર્વકરણ
યથાપ્રવૃત્તિકરણ → ↓ → અનિવૃત્તિકરણ → સમ્યક્ત્વ
ગ્રંથિભેદ

આ અપૂર્વકરણને અત્યત નિકટનુ અને અપૂર્વકરણનુ અમોઘ કારણ એવુ જે અપૂર્વવત્ ‘ છેલ્લુ ’ યથાપ્રવૃત્તકરણ

* ‘ करण अहापवत्त अपुव्वमणियट्टिमेव भव्वाण ।
इयरेसिं पढम चिय भण्णइ करण ति परिणामो ॥
जा गण्ठी ता पढम गण्ठि समइच्छओ भवे बीय ।
अनियट्टीकरणं पुण सम्मत्तपुरक्खडे जीवे ॥ ’

'ગુણના સ્થાનરૂપ' ખરેખર પહેલું 'ગુણસ્થાનક'

જીવને જ્યારે વર્ત્તતું હોય છે, ત્યારે જ અત્ર પ્રસ્તુત ગુણગણની પ્રાપ્તિ હોય છે, અને ત્યારે જ અત્રે મુખ્ય–નિરુપચરિત એવું પહેલું મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક હોય છે, અર્થાત્ ઉપચારરૂપ નહિં પણ ખરેખર 'ગુણના સ્થાનરૂપ' એવું યથાર્થનામા પહેલું 'ગુણસ્થાનક' હોય છે

" કરણ અપૂર્વના નિકટથી, જે પહેલું ગુણઠાણું રે,
મુખ્યપણે તે ઈહા હોવે, સુયશ વિલાસનું ટાણું રે.
વીર જિનેસર દેશના"

—શ્રી યશોવિજયજીકૃત યોગદૃષ્ટિસજ્ઝાય

તાત્પર્ય કે–છેલ્લા યથાપ્રવૃત્તકરણરૂપ અપૂર્વ ભાવ પામી જ્યારે જીવનો અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થ×જાગે છે, ત્યારે જ તેને સાચો રંગ લાગે છે પરમ ભાવિતાત્મા **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના** અમર શબ્દોમા કહીએ તો—

" જબ જાગેગે આતમા, તબ લાગેગે રંગ "

૨

'તથા રે ભવપરિણતિ પરિપાક'

આમ જ્યારે જીવને ચરમાવર્ત્ત અને તેમા પણ ચરમ કરણ વર્ત્તે છે, ત્યારે તેને પ્રસ્તુત ગુણગણની પ્રાપ્તિ થાય

× ' यदभावे सुषुप्तोऽहं यद्भावे व्युत्थित पुन ।
अतीन्द्रियमनिर्देश्यं तत्स्वसंवेद्यमस्म्यहम् ॥ "

—શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીજીકૃત સમાધિશતક

છે અને આ ચરમાવર્ત્ત તથા ચરમ કરણની પ્રાપ્તિ પણ **તથાભવ્યત્વના** પરિપાકને આધીન છે, એટલા માટે જ અત્રે કહ્યું–'તથા રે ભવપરિપતિ પરિપાક" એટલે કે જ્યારે જીવમાં તથાપ્રકારની ભવ્યતા પાકે, તેવા પ્રકારની યોગ્યતા-પાનના પરિપકવ થાય ત્યારે મિથ્યાત્વરૂપ વિષની કડવાશ દૂર થાય અને કંઈક સંવેગરૂપ માધુર્યની–મીઠાશની સિદ્ધિ સાંપડે કહ્યું છે કે—

" योग्यता चेह विज्ञेया बीजसिद्ध्याद्यपेक्षया ।
आत्मनः सहजा चित्रा तथाभव्यत्वमित्यतः ॥ २७८ ॥ "

શ્રી યોગબિંદુ

અર્થાત્–બીજસિદ્ધિ વગેરેની અપેક્ષાએ જે સહજ એવી નાના પ્રકારની યોગ્યતા તે **તથાભવ્યત્વ** કહેવાય છે

જીવોની તેવા તેવા પ્રકારની સહજ યોગ્યતા તે 'તથાભવ્યત્વ'

જીવોની તેવા તેવા પ્રકારની યોગ્યતા તેનું નામ તથાભવ્યત્વ પ્રત્યેક જીવની વ્યક્તિત્વરૂપ (Individuality) તથાભવ્યતા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની હોય છે, અને તેથી કરીને જ આ ચેતન જગતના ચિત્રવિચિત્રપણાનો તાત્ત્વિક ખુલાસો થઈ જાય છે આ અંગે તત્ત્વસ્પર્શી ચર્ચા **શ્રી હરિભદ્રાચાર્યજીએ યોગબિન્દુમાં** કરી છે જિજ્ઞાસુએ ત્યાંથી જોઈ લેવી ×

× " सांसिद्धिकमिदं ज्ञेयं सम्यग्चित्रं च देहिनाम् ।
तथा कालादिभेदेन बीजसिद्ध्यादिभावतः ॥
सर्वेषामेव सत्त्वानां तत्स्वाभाव्यनियोगतः ।
नान्यथा संविदे तेषां सूक्ष्मबुद्ध्या विभाव्यताम् ॥

—શ્રી યોગબિન્દુ

—યથાયોગ્ય યોગ્યતા—પાત્રતા વિના કોઈ કાર્ય બનવું સંભવતું નથી એટલે જ્યાં લગી જીવમાં તેવા પ્રકારની તથારૂપ યોગ્યતા—પાત્રતા ન આવી હોય ત્યાં લગી તેને તથારૂપ ગુણની પ્રાપ્તિ થવી શક્ય નથી પ્રભુભક્તિ વગેરે ઉત્તમ યોગબીજની પ્રાપ્તિ થવી, એ કંઈ જેવી તેવી કે નાનીસૂની વાત નથી, પણ જીવના મોટા ભાગ્યની વાત છે એવો ભાગ્યોદય તો જીવનો જ્યારે છેલ્લો ભવફેરો હોય ત્યારે સાંપડે છે, કારણ કે ત્યારે જીવની તથા પ્રકારની ભવ્યતા—યોગ્યતા× પરિપક્વ થાય છે, એટલે મિથ્યાત્વરૂપ ઝેરની કડવાશનું પ્રમાણ ઓછું થાય છે, અને પરિણામની કંઈક મીઠાશ નીપજે છે, જેથી કરીને પ્રભુ પ્રત્યે અપૂર્વ ભક્તિભાવ સ્ફુરે છે

યોગ્યતાથી જ યોગબીજ પ્રાપ્તિ

અને આ ઉપરથી એટલું પણ ખાસ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે કે—કાળસ્થિતિ પાકશે, ભવપરિણતિ પરિપાક થશે, ભવની મુદ્દત પૂરી થશે ત્યારે આપણે માગે પામશું, માટે આપણે તો તેની રાહ જોયા કરશું! એવું ખોટું મિથ્યા આલંબન પકડી અળસુ—પ્રમાદી થવા યોગ્ય નથી, પાદપ્રસારિકા અવલંબવા યોગ્ય નથી, હાથ જોડી બેસી રહી પુરુષાર્થહીન થવા યોગ્ય નથી જ્ઞાની પુરુષોએ કાળલબ્ધિપરિપાક વગેરે કહ્યા છે, તેનો

ભવસ્થિતિ આદિ ખોટા આલંબન છોડી દેવા

× "चरमे पुद्गलावर्ते तथाभव्यत्वपाकतः ।
संशुद्धमेतन्नियमान्नान्यदापीति तद्विदः ॥"
—શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય.

શીવટો અનર્થકારી અર્થ કરવા યોગ્ય નથી જ્ઞાની પુરુષનો ઉપદેશ કદી પણ પુરુષાર્થહીનતા પ્રેરે જ નહિ, પુરુષાર્થની જાગ્રતિ જ પ્રેરે, માટે તેનો આશય સમજવો જોઇએ

યોગ્યતા વધારવાનો પ્રયાસ

આપણી પોતાની તથાભવ્યતા કેવી છે, તે આપણે જાણતા નથી (unknown factor), પણ તે ભવ્યતાનો પરિપાક કરવાનો પુરુષાર્થ તો આપણા હાથમા છે એટલે કે આપણી ભવ્યતા-યોગ્યતા કેમ જલદી પકાવવી તેનો પ્રયાસ આપણે કરી શકીએ એમ છીએ આપણી પાત્રતા-યોગ્યતા વધારીએ, એટલે એની મુદ્દત એની મેળે પાકશે, આપણે એની ચિંતા કરવાની જરૂર નથી દાખલા તરીકે-મગમા પાકવાની યોગ્યતા છે, પણ તે ચૂલે ચઢાવીએ તો પાકે, એની મેળે કોઇ કાળે પાકે નહિ, તેમ ભવ્ય એવા આત્મામા પણ ભવ્યતા-યોગ્યતા આણવાનો પ્રયાસ ન કરીએ, તો એની મેળે યોગ્યતા આવે નહિ

'કરો સત્ય પુરુષાર્થ'

એટલા માટે જો પરમાર્થની ઇચ્છા હોય, તો કાળસ્થિતિ જેમ પાકે, ભવપરિણતિ પરિપાક થાય, આત્મામા યોગ્યતા-પાત્રતા જેમ આવે, તેવા ઉપાય લેવાનો સત્ય પુરુષાર્થ કરવો જોઇએ; અને તેવા ઉપાયોમા પ્રાથમિકમા પ્રાથમિક જે ઉપાય-દયા આદિ અહીં પૂર્વે સ્પષ્ટ બતાવ્યા છે, તેનો આશ્રય કરી આત્માર્થ સાધવો જોઇએ, શુદ્ધ નિમિત્ત કારણના અવલંબનથી ઉપાદાન પ્રગટાવવુ જોઇએ કે જેથી

કરીને ભવપરિણતિ છેલ્લા પુદ્ગલાવર્ત્તમા આવી ઊભી રહે, ભવનો છેલ્લો ફેરો બાકી રહે, ને તેમા પણ જેમ બને તેમ ઓછા ભવ કરવા પડે આમ અત્રે ધ્વનિ છે આની સાથે સવ ી એવા પ-મપુરુષાર્થ પ્રેરક વીરગર્જનારૂપ સત્ય વચનો વર્ત્તમાન યુગના પ મ સ ત-ભાવયોગી **શ્રીમદ્ રાજચ દ્રજી** જેવા જ્ઞાનાવતાર પુરુષે ઉચ્ચાર્યા છે —

" જો ઇચ્છો પરમાર્થ તો, કરો સત્ય પુરુષાર્થ,
ભવસ્થિતિ આદિ નામ લઇ, છેદો નહિ આત્માર્થ
દયા શાંતિ સમતા ક્ષમા, સત્ય ત્યાગ વૈરાગ્ય,
હોય મુમુક્ષુ ઘટ વિષે, એહ સદાય સુજાગ્ય "

શ્રી આત્મસિદ્ધિ

અર્થાત્—તમે જો પરમાર્થને ઇચ્છતા હો, તો પુરુષાર્થ કરો, અને ભવસ્થિતિ આદિના નામ લઈ આત્માર્થનો છેદન કરો દયા, શાન્તિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય આદિ લક્ષણો મુમુક્ષુના ઘટમા—અ તરમા સદ ય 'સુજાગ્ય'—અત્ય ત જાગ્રત હોય

માટે તથાભવ્યતાના પરિપાકરૂપ યોગ્યતા—પાત્રતા પામવા માટે જ્ઞાનીપુરુષોએ નિર્દિષ્ટ કરેલા ઉક્ત વ્યવહારુ લક્ષણો આત્મામા પ્રગટાવવા પ્રત્યેક આત્મહિતાર્થીએ નિર તર પ્રયત્ન શીલ થવુ જોઈએ, એ જ અત્ર સાર બોધ પ્રાપ્ત થાય છે

અથવા આ સર્વનુ તાત્પર્ય સ ક્ષેપમા કહીએ તો ચરમાવર્ત્તના વર્ણનમા કહ્યા પ્રમાણે આ લક્ષણો—ગુણો આત્મામા પરિણમવા જોઇએ દુ ખીની અત્ય ત દયાથી હૃદયને કોમળ—આર્દ્ર કરવુ જોઇએ, ગુણ—અદ્વેષથી ચિત્તભૂમિ ચોકખી કરવી

તાત્પર્ય : યોગ્ય-પાત્ર જીવના લક્ષણ

જોઇએ, ને સર્વ જીવની યથોચિત સેવા કરી વિશ્વવત્સલ બનવું જોઇએ, તેમજ ભવાભિનંદીપણું અને લોકપંક્તિનો પરિત્યાગ કરી માત્ર મોક્ષની અભિલાષા ધરાવવારૂપ સાચું મુમુક્ષુપણું પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ આ ગુણ-લક્ષણો જ્યારે આત્મ પરિણામી વર્ત્તતા હોય, ત્યારે જ જીવનો છેલ્લો પુદ્ગલ-પરાવર્ત્ત-ભવનો છેલ્લો ફેરો ? એમ સમજાય તથા અપૂર્વ ભાવ ઉલ્લાસ, અપૂર્વ આત્મજાગૃતિ, અપૂર્વ પુરુષાર્થની સ્ફુરણા જ્યારે વર્ત્તે ત્યારે જ આ જીવ ચરમકરણનું વ્યવહારુ લક્ષણ પામ્યો કહેવાય તથા માત્ર મોક્ષની તીવ્રવેગી અભિલાષારૂપ (Most ardent & earnest desire) સંવેગના માધુર્યવડે કરીને જ્યારે મિથ્યાત્વ વિષની અથવા વિષયકષાયરૂપ ઝેરની કટુતા અલ્પ-અલ્પતર થતી જતી હોય, ત્યારે આ જીવ તથાભવ્યત્વ પરિણતિપરિપાકના ભાવ-લક્ષણને પામ્યો કહી શકાય

" મંદ વિષય ને સરળતા, સહ આજ્ઞા સુવિચાર,
કરુણા કોમળતાદિ ગુણ, પ્રથમ ભૂમિકા ધાર "

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

અને આમ દયા, ગુણપ્રમોદ, સાચો નિષ્કપટ નિર્દંભ સેવાભાવ, વિશ્વવાત્સલ્ય આદિ ગુણગણથી અલંકૃત થયેલો જીવ, અપૂર્વ આત્મવીર્યની સ્ફુરણારૂપ અપૂર્વ પુરુષાર્થ જાગૃતિને પામી, દૃઢ સંવેગરંગથી રંગાયેલો વર્તતો હોઇ, '**ચરમાવર્ત્ત હો ચરમકરણ તથા રે, ભવપરિણતિ પરિપાક**' એ સૂત્રવચનના યથાર્થ ભાવને પામેલો, હોય, ત્યારે—

પંચમ પરિચ્છેદ

દૃષ્ટિઉન્મીલન અને પ્રવચનવાક્પ્રાપ્તિ

' દોષ ટળે વળી દૃષ્ટિ ખૂલે ભલી રે,
પ્રાપતિ પ્રવચન વાક સુ ભવદેવ તે ધુર સેવો સવે રે '

અર્થાત્—(૧) દોષ ટળે, (૨) દૃષ્ટિ ખુલે, (૩) અને પ્રવચન વાણીની પ્રાપ્તિ થાય

' દોષ ટળે '

આમા **' દોષ ટળે '** એટલે કે આગલી ગાથામા કહેલા ભય-દ્વેષ-ખેદરૂપ ચિત્તદોષ ટળે, અથવા ' દોષ અબોધ લખાવ ' એ પદમા કહેલ અબોધરૂપ-અજ્ઞાનરૂપ દોષ ટળે-દૂર થાય, અને અબોધરૂપ આધાર ટળે એટલે તેના આધારે રહેલા ભય-દ્વેષ-ખેદરૂપ દોષ પણ આપોઆપ ટળે, અને આમ અભય-અદ્વેષ-અખેદરૂપ **' સેવન કારણ પહેલી ભૂમિકા '** ની પ્રાપ્તિ થાય

' વળી દૃષ્ટિ ખૂલે ભલી રે '

અને આ અબોધરૂપ-અજ્ઞાનરૂપ દોષ પણ શાથી ટળે ? તે માટે કહ્યુ કે **' વળી દૃષ્ટિ ખૂલે ભલી રે '** અર્થાત્ ભલી-રૂડી-સમ્યક્ એવી ' દૃષ્ટિ ' ખૂલે તેથી અને આ દૃષ્ટિ પણ શાથી ખૂલે ? તે માટે કહ્યુ-' પ્રાપતિ પ્રવચન વાક ' અર્થાત્ પ્રવચન વાણીની પ્રાપ્તિ થાય તેથી આમ આ પરમ અર્થગંભીર

'સૂત્ર' પદોનો પૂર્વાપર કાર્યકારણ સબધ છે હવે આ પદોની પૃથક્કરણાત્મક (analytical) વિવક્ષા કરીએ —

૧

'દૃષ્ટિ ખૂલે ભલી રે'

અત્રે ત્રણ પદનો વિચાર કરવાનુ પ્રાપ્ત થાય છે (૧) દૃષ્ટિ, (૨) ખુલે, ( ) ભલી આ સબધી સવિસ્તર વિવરણ આ વિવેચનલેખકે **શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય સવિવેચન** ગ્રથમા કરેલ છે અત્રે તો પુન પ્રસગથી તેમાથી અગુલીનિર્દેશરૂપ સક્ષેપ વિચાર કરીએ દૃષ્ટિ એટલે યથાર્થ સત્શ્રદ્ધાસગત બોધ, સમ્યગ્દર્શન, આ દૃષ્ટિ તે અત્ર '**યોગદૃષ્ટિ**' વિવક્ષિત છે, અને બોધપ્રકાશની તરતમતા પ્રમાણે તે સામાન્યથી આઠ પ્રકારની છે (૧) મિત્રા, (૨) તારા, (૩) બલા, (૪) દીપ્રા, (૫) સ્થિરા, (૬) કાતા, (૭) પ્રભા, (૮) પરા આ દૃષ્ટિભે૰ કેમ પડે છે તે સમજવા માટે ×ઓઘદૃષ્ટિનુ દૃષ્ટાત આપ્યુ છે

ઓઘ દૃષ્ટિ

કોઈ એક દ્રશ્ય હોય તે-(૧) મેઘલી રાતે ઘણુ ઘણુ ઝાખુ કઈક દેખાય, (૨) તેના કરતા કઈક વધારે મેઘ વિનાની રાતે દેખાય, (૩) તેના કરતા પણ ઘણુ વધારે મેઘલા દિવસે દેખાય, (૪) અને તેના કરતા પણ ઘણુ ઘણુ વધારે મેઘ વગરના દિવસે દેખાય અને

× " समघमेघाग्य गी सग्रहाद्यर्भकादिवत् ।
ओघ दृष्टिरिह मिथ्यादृष्टीतराश्रया ॥ " —શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

તેમા પણ (૫) દૃષ્ટા—જોનારો જો ભૂત વગેરે ગ્રહથી અથવા ચિત્તવિભ્રમ વગેરે ગ્રહથી ગ્રહાયેલો હોય તો તેના દેખવામા, (૬) અને તેવા ગ્રહરહિત જોનારના દેખવામા પણ ચોકખો ભેદ–ફેર પડે, (૭) અથવા દેખનારો બાળક હોય તો તેના દેખવામા (૮) અને પુખ્ત ઉમરનો હોય તો તેના દેખવામા પણ વિવેકના ઓછાવત્તા પ્રમાણને લીધે તફાવત હોય, અથવા (૯) કાચ (પડલ–મોતીઓ) વગેરે આડો હોવાથી દેખનારની દૃષ્ટિ જો અવરાઈ–ઢકાઈ હોય તો તેના દેખવામા, (૧૦) અને કાચ (પડલ) આડો ન હોય, તેના દેખવામા પણ જરૂર ફેર પડે આમ એક જ દશ્યમા–જોવાની વસ્તુમા પણ વિચિત્ર ઉપાધિભેદને લીધે જૂદા જૂદા દૃષ્ટિભેદ થાય છે આ દૃષ્ટાત પ્રમાણે લૌકિક પદાર્થને લૌકિક દૃષ્ટિએ દેખવાના જે ભેદ છે, તે તે ઓઘદૃષ્ટિના પ્રકાર છે

" સઘન અઘન દિન રયણિમા, બાલ વિકલ ને અનેરા રે,
અર્થ જુએ જેમ જૂજૂઆ, તિમ ઓઘ નજરના ફેરા રે
વીર જિનેસર દેશના "

શ્રી યશોવિજયજીકૃત યોગ દ સજ્ઝાય ૧–૨

'ઓઘદૃષ્ટિ' એટલે સામાન્ય દૃષ્ટિ, સામાન્ય દર્શન. ઓઘ એટલે પ્રવાહ પ્રવાહપતિત દૃષ્ટિ તે ઓઘદૃષ્ટિ આમ અનાદિ સસારપ્રવાહમા તણાઈ રહેલા અને તેમા જ રાચનારા એવા ભવાભિનદી સામાન્ય કોટિના જીવોની દૃષ્ટિ, તે ઓઘદૃષ્ટિ છે લોકપ્રવાહને અનુસરતા પ્રાકૃત જનોનુ જે લૌકિક પદાર્થ સબધી સામાન્ય દર્શન તે ઓઘદૃષ્ટિ છે

(Commonplace vision of a layman) અને આ ઓઘદષ્ટિ પણ જ્ઞાનાવરણીય-દર્શનાવરણીય વગેરે કર્મના ભિન્ન ભિન્ન ક્ષયોપશમને લીધે ન્યૂનાધિકતાને લીધે જૂદા જૂદા પ્રકારની, વિચિત્ર પ્રકારની હોય છે

આમ એક જ લૌકિક-દશ્ય દેખવામા પણ, જૂદી જૂદી જાતની બાહ્ય ઉપાધિને લીધે જેમ ઓઘદષ્ટિના ભેદ પડે છે,

યોગદષ્ટિ

તેમ પરલોક સબધી જ્ઞેયમા-આત્મતત્ત્વ આદિ જ્ઞાનવિષયમા પણ, ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાને કારણે, જૂદા જૂદા પ્રકારનો માન્યતાભેદ-દષ્ટિભેદ હોય છે, દર્શનભેદ હોય છે જેમ ઢમેરાનો પડો (Diaphragm) ઓછોવત્તો ખુલે તેમ દષ્ટિમર્યાદાનુ ક્ષેત્ર (Field of vision) વધઘટ થાય છે, તે જ પ્રકારે જેવી ક્ષયોપશમની વધઘટ-તરતમતા હોય, જેટલું કર્મનું આવરણ ખસ્યું હોય-કર્મનો પડદો ખૂલ્યો હોય, તેટલુ ઓછુવત્તુ દર્શન યોગદષ્ટિ વાળા સમકિતી પુરુષને થાય છે આમ 'યોગદષ્ટિ' એટલે યોગ સબધી દષ્ટિ, યોગમાર્ગને અનુસરતી એવી દ્રષ્ટા યોગીની-સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષની દષ્ટિ (Vision of Yogi) ઓઘદષ્ટિ ને યોગદષ્ટિનો આમ પ્રકટ ભેદ છે —

" દર્શન જે થયા જુજુઆ, તે ઓઘ નજરને ફેરે રે,
ભે૦ થિરાદિક ચારમા, સમકિત દષ્ટિને હેરે રે
વીર જિનેસર દેશના."
શ્રી યોગ દ સજ્ઝાય. ૧-૩

ઓઘદૃષ્ટિ ને યોગદૃષ્ટિની તુલના કોષ્ટક

મુદ્દો	ઓઘદૃષ્ટિ	યોગદૃષ્ટિ
દૃષ્ટા પાત્ર	સામાન્ય ભવાભિનંદી જીવ	યોગી સમ્યગ્દૃષ્ટિ મુમુક્ષુ પુરુષ
દૃશ્ય વિષય	લૌકિક	અલૌકિક
દર્શન પદ્ધતિ	લૌકિક—ગતાનુગતિક, પ્રવાહ પતિત ગાડરીઆ પ્રવાહ જેવી	અલૌકિક પારમાર્થિક યોગમાર્ગાનુસારિણી, તત્ત્વગ્રાહિણી
ભેદ કારણ	ક્ષયોપશમની વિચિત્ર તરતમતા	ક્ષયોપશમની વિચિત્ર તરતમતા
વિશેષતા	દર્શનભેદ બાબત વિવાદનો સંભવ	દર્શનભેદ બાબત વિવાદનો અસંભવ

શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય સવિવેચન ગ્રંથના આ લેખકે કરેલ વિવેચનમાંથી આપેલ પ્રસ્તુતોપયોગી (Relevant) અલ્પ અંશના અનુસંધાનમાં,–ગ્રંથકારે કહેલી આ 'દૃષ્ટિ'ની શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યા આ છે —

" सच्छ्रद्धासंगतो बोधो दृष्टिरित्यभिधीयते ।
असत्प्रवृत्तिव्याघातात्सत्प्रवृत्तिपदावहः ॥ "

—શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શ્લો. ૧૭

અર્થાત્ સત્શ્રદ્ધાથી સંગત એવો જે બોધ તે 'દૃષ્ટિ' કહેવાય છે, અને તે અસત્ પ્રવૃત્તિના વ્યાઘાતથી—અટકવાથી સત્પ્રવૃત્તિપદાવહ એટલે સત્પ્રવૃત્તિ પદ પમાડનારો એવો હોય છે

આમ સત્શ્રદ્ધાથી યુક્ત એવો જે બોધ તેનું નામ 'દૃષ્ટિ' છે અહીં 'સત્શ્રદ્ધા' એમ ખાસ કરીને કહ્યું તે અસત્શ્રદ્ધાનો અપવાદ-નિષેધ કરવા માટે છે સત્શાસ્ત્રનો આધાર છોડી, પોતાના અભિપ્રાયે કરીને-પોતાના સ્વચ્છંદે કરીને, પોતાની મતિકલ્પના પ્રમાણે જ્યાં અસત ખોટા તર્કવિતર્ક-વિકલ્પ કરવામાં આવે છે, એવી શાસ્ત્રબાહ્ય જે શ્રદ્ધા, તે અસત્શ્રદ્ધા છે આવી અસત્શ્રદ્ધા આ 'દૃષ્ટિ'માં હોતી નથી એમાં તો સત્શાસ્ત્રના આધારવાળી, સત્શાસ્ત્રને અનુકૂળ, આપ્ત પુરુષની આગમરૂપ આજ્ઞાને અનુસરનારી, એવી સત્શ્રદ્ધા-સાચી શ્રદ્ધા જ હોય છે આવી સત્શ્રદ્ધા હોય તો જ તે બોધને 'દૃષ્ટિ' નામ ઘટે છે

સત્શ્રદ્ધાસંગત બોધ તે 'દૃષ્ટિ'

દૃષ્ટિ એટલે દર્શન-દેખવું તે છે આમાં નિષ્પ્રત્યપાયપણું હોય છે, કોઇ પણ આડખીલી હોતી નથી, એટલા માટે તે દર્શન અથવા દૃષ્ટિ કહેવાય છે પછી આ ભલે થોડી ઉઘડી હોય કે ઝાઝી ઉઘડી હોય, પણ તે ખુલતા જે કાંઇ દેખાય છે તે દેખાય છે, દીઠું એટલે બસ દીઠું, તેમાં કોઇ પ્રત્યવાય નડતો નથી આ 'દૃષ્ટિ' એટલે 'દર્શન' એમ કહ્યું તે યથાર્થ છે આ બરાબર સમજવા આંખનો-ચર્મચક્ષુનો દાખલો લઇએ —

આંખ બંધ હોય તો કાંઇ દેખાતું નથી પછી આંખ જરાક ઉઘડે તો પાસેનો પદાર્થ ઝાંખો ઝાંખો દેખાય છે,

આખનુ દૃષ્ટાત

પછી વધારે ઉઘડે તો તેથી વધારે દેખાય છે, એમ જેમ જેમ આખ ખૂલતી જાય તેમ તેમ વધારે ને વધારે દેખાતુ જાય છે છેવટે સપૂર્ણ આખ ખૂલતાં અનત આકાશ પણ તે નાની સરખી આખથી દેખાય છે તેમ આ આતરૂચક્ષુરૂપ 'યોગદૃષ્ટિ' પણ જેમ જેમ ઉઘડતી જાય છે, ઉન્મીલન પામતી જાય છે, ખૂલતી જાય છે, તેમ તેમ તેની દૃષ્ટિમર્યાદાનુ ક્ષેત્ર વધતુ જાય છે, વધારે ને વધારે વિશાળ 'દર્શન' થતુ જાય છે, ને છેવટે સપૂર્ણ દૃષ્ટિ ખૂલતા અનત 'દર્શન' થાય છે પણ આ થોડુ કે ઝાઝુ જે કાઈ દેખાય છે, તે બધુય 'દર્શન' અથવા 'દૃષ્ટિ' કહેવાય છે, એમા માત્ર માત્રાનો-અશનો ભેદ (Difference of degree) છે, દર્શનભેદ નથી આ દર્શનની જાતિ એક છે, એટલા માટે 'जातौ एकवचन' એ સૂત્ર પ્રમાણે 'દૃષ્ટિ' એમ એકવચનની પ્રયોગ કર્યો છે આમ યોગદૃષ્ટિ અથવા દર્શન એક છતા તેના ઉન્મીલન અશ પ્રમાણે-ઉઘડવા પ્રમાણે તેના વિભાગ પાડયા છે આવુ દર્શન કે દૃષ્ટિ કયારે ઉઘડી કહેવાય ? તેની અત્ર મર્યાદા બતાવી છે કે જ્યારે સત્શાસ્ત્રની શ્રદ્ધાવાળો બોધ હોય ત્યારે

આથી ઉલટુ સત્શ્રદ્ધા વિનાનો જે બોધ છે અથવા સ્વચ્છદ કલ્પનારૂપ અસત્ શ્રદ્ધાવાળો જે બોધ છે, તે 'દૃષ્ટિ' અથવા 'દર્શન' કહી શકાય નહિં, કારણ કે આખ ઉઘડી ન હોય ત્યાસુધી જેમ અધપણુ જ છે,

દૃષ્ટિઅધપણું :

દેખવાપણું નથી, દર્શન નથી, તેમ સતુશાસ્ત્રશ્રદ્ધાયુક્ત બોધથી જ્યાલગી આંતર્ દૃષ્ટિ ઉઘડી નથી, ઉન્મીલન પામી નથી, ત્યાલગી દૃષ્ટિઅંધપણું જ છે, દેખવાપણું નથી, દર્શન નથી

નેત્રરોગીનું દૃષ્ટાંત

આ જીવને નેત્રરોગીની ઉપમા ઘટે છે નેત્રરોગી એટલે કે જેને આંખનો રોગ છે એવો પુરુષ આંખ ઉઘાડી શકતો નથી, આંખ મીંચી જ રાખે છે, તેને ઉજાસ પણ ગમતો નથી તેની જો કોઇ નિષ્ણાત નેત્રવૈદ્ય (Eye-specialist) બરાબર ચિકિત્સા કરી યથાયોગ્ય અંજન વગેરે આંજીને દવા (Treatment) કરે તો ધીરે ધીરે તેનો રોગ મટવાનો સંભવ છે તે સદ્વૈદ્યનો ને તેને આધીન ઓષધનો જોગ ન બને ત્યાંસુધી તેનો રોગ કેમે કરીને મટે નહિ

તેમ આ જીવને દૃષ્ટિઅંધપણાનો–મિથ્યાદૃષ્ટિપણાનો ગાઢ રોગ લાગુ પડયો છે તે આંખ મીંચીને જ પડયો છે ! તેનાથી જ્ઞાન–પ્રકાશ પણ દેખી શકાતો નથી ! હવે તેને કોઈ મહાપુણ્યના જોગાનુજોગે કોઇ તેવા સદ્ગુરુરૂપ નિષ્ણાત સદ્વૈદ્યનો જોગ મળે, ને તેના રોગનું બરાબર નિદાન કરી, યોગ્ય ચિકિત્સા કરે, જ્ઞાનરૂપ અંજન આંજે, તો ધીરે ધીરે તે દૃષ્ટિઅંધની દૃષ્ટિ ખૂલતી જાય, ને છેવટે તે નેત્રરોગ તદ્દન મટી જાય પણ આમાં માત્ર શરત એટલી જ છે કે સાચા સદ્ગુરુરૂપ સદ્વૈદ્યને શોધી કાઢી (નહિ કે અસદ્ગુરુને અથવા પોતાની માની લીધેલા ગુણવિહીન કુલધર્મના ગુરુને,

કારણ ઊંટવૈદ (Quack) તો આંખ જ ફોડી નાખે અથવા દૃષ્ટિરાગી બનાવી દીએ !)–તેની દવા દૃઢ શ્રદ્ધાથી, યથાવિધિ પથ્ય અનુપાન સાથે કરવામાં આવે, તો જ તે આત્મભ્રાંતિ રૂપ રોગમાં મોટો રો । જાય તે આ પ્રમાણે —

" આત્મભ્રાંતિ સમ રોગ નહિ, સદ્ગુરુ વૈદ્ય સુજાણ,
ગુરુ આજ્ઞા સમ પથ્ય નહિ, ઔષધ વિચાર ધ્યાન "

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

" अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
नेत्रमुन्मीलितं येन तस्मै सद्गुरवे नमः ॥ "

"પ્રવચન અંજન જો સદ્ગુરુ કરે, દેખે પરમ નિધાન જિનેસર,
હૃદય નયન નિહાળે જગધણી, મહિમા મેરુ સમાન જિનેસર ! "

શ્રી આનંદઘનજી

અત્રે સત્શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા કહી છે, તેમાં તે શાસ્ત્રના મૂળ પ્રણેતા આપ્ત પુરુષની, તેમજ તે શાસ્ત્રનો આશય સમજાવનારા સદ્ગુરુની શ્રદ્ધા પણ

'બિના નયન પાવે નહિ '

ગર્ભિતપણે સમાઇ જાય છે, કારણ કે જાગતી જ્યોત જેવા ભાવયોગી સદ્ગુરુ વિના તે શાસ્ત્ર સમજાવશે કોણ ? શાસ્ત્ર કાંઇ એની મેળે સમજાઇ જતું નથી ! તે તો જેને દિવ્ય જ્ઞાનદૃષ્ટિ ઉઘડી છે, એવા પ્રગટ યોગી સ્વરૂપ જ્ઞાની સદ્ગુરુ મુખેથી સમજવામાં આવે, તો જ સમજાય તેવા ગુરુગમ વિના તે આગમ તો અગમ થઇ પડે છે ! કારણ 'બિના નયનકી બાત,' 'બિના નયન'–સદ્ગુરુની દોરવણી વિના સમજાય

નહિં, ને તે 'દિવ્ય નયન' તો સદ્‌ગુરુના ચરણ સેવે તો સાક્ષાત્ ખૂલે

" બિના નયન પાવે નહિં, બિના નયનકી બાત,
સેવે સદ્‌ગુરુ કે ચરન, સો પાવે સાક્ષાત
બૂઝી ચહત જો પ્યાસકો, હૈ બૂઝનકી રીત;
પાવે નહિ ગુરુગમ બિના, એહી અનાદિ સ્થિત "

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

" ચરમ નયન કરી મારગ જોવતો રે, ભૂલ્યો સયલ સંસાર;
જિણે નયણે કરી મારગ જોઈએ રે, નયન તે દિવ્ય વિચાર
પથડો નિહાળું રે બીજા જિનતણો રે." શ્રી આનંદઘનજી

" इय चावरणापायभेदादष्टविधा स्मृता ।
सामान्येन विशेषास्तु भूयांसः सूक्ष्मभेदतः ॥ "

—શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ૧૮

આમ સામાન્યપણે 'દૃષ્ટિ'નો કંઈક વિચાર કર્યો હવે તે 'ખુલે' એટલે શું ? તે વિચારીએ દૃષ્ટિ ખુલે એટલે યોગદૃષ્ટિનું ઉઘડવું, ઉન્મીલન પામવું, વિકસન થવું તે આવરણ ટળવાના ભેદને લીધે સામાન્યથી તેના ઉન્મીલનના-વિકાસના આઠ સ્થૂલ ભેદ (Broad divisions) પડે છે, બાકી સૂક્ષ્મ ભેદથી જોઈએ તો વિશેષ ભેદ તો ઘણા ઘણા છે દાખલા તરીકે —

દૃષ્ટિ ખૂલવાના-વિકાસના આઠ ભેદ

આંખ આડેનો પડદો જેમ જેમ દૂર થતો જાય, તેમ

તેમ વધારે ને વધારે ચોકખુ દેખાતું જાય છે, છેવટે સંપૂર્ણ પડદો ટળી જતા પૂરેપૂરુ દેખાય છે, આમ પડદો દૂર થવાની અપેક્ષાએ એક જ દૃષ્ટિના–દર્શનના જૂદા જૂદા ભેદ પડે છે તે જ પ્રકારે કર્મપ્રકૃતિઓના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, ક્ષય આદિ પ્રમાણે જેમ જેમ કર્મનુ આવરણ ખસતુ જાય છે, પડદો દૂર થતો જાય છે, તેમ તેમ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ નિર્મલ દર્શન થતુ જાય છે, ને છેવટે સંપૂર્ણ આવરણ–પડદો ટળી જતા સંપૂર્ણ દર્શન થાય છે આમ આવરણ ટળવાના ભેદથી આ દૃષ્ટિના આઠ સ્થૂલ ભેદ સામાન્યથી પડયા છે

સૂક્ષ્મભેદ અનંત ષટ્સ્થાનપતિત હાનિવૃદ્ધિ

પણ સૂક્ષ્મભેદની અપેક્ષાએ જો બારીકીથી જોઇએ, તો તેના વિશેષ ભેદ ઘણા ઘણા છે, અનંત છે, કે જેનો કહેતા પાર ન આવે, કારણ કે મિત્રાથી માંડી પરા દૃષ્ટિ સુધી કર્મના ક્ષયોપશમ આદિ પ્રમાણે, દર્શનના પ્રકાર અનંત છે ષટ્સ્થાનપતિત ષડ્ગુણવૃદ્ધિનો નિયમ અહીં લાગુ પડે છે જેમકે-(૧) અનંત ભાગવૃદ્ધિ, (૨) અસંખ્યાત ભાગવૃદ્ધિ, (૩) સંખ્યાત ભાગવૃદ્ધિ, (૪) સંખ્યાત ગુણવૃદ્ધિ, (૫) અસંખ્યાત ગુણવૃદ્ધિ, (૬) અનંત ગુણવૃદ્ધિ આમ મિત્રાના કનિષ્ઠમા કનિષ્ઠ પ્રકારમા ઓછામા ઓછુ (minimum) એક અંશ (Unit) દર્શન માનીએ, તો પછી તેમા આ નિયમ પ્રમાણે વૃદ્ધિના અનંત સંયોગો (Permutations & Combinations) થતા, અનંત ભેદ થાય આમ યોગના સ્થાન પણ અસંખ્ય છે

" અલ્પ વીર્ય ક્ષયોપશમ અછે, અવિભાગ વર્ગણારૂપ રે,
ષટ્ ગુણ એમ અસંખ્યથી, થાયે યોગસ્થાન સ્વરૂપ રે,
મન મોહ્યું અમારું પ્રભુ ગુણે
સૂક્ષ્મ નિગોદી જીવથી, જાવ વર સન્ની પજ્જત્ત રે,
યોગના ઠાણ અસંખ્ય છે, તરતમ જોગે પરાયત્ત રે મન૦"

અને આમ દૃષ્ટિના સ્થૂલ ભેદરૂપ જે આઠ વિકાસ તબક્કા (stages), તે જ મિત્રાદિ આઠ દૃષ્ટિ. આ સદ્દૃષ્ટિની

આઠ દૃષ્ટિની યથાર્થ ઉપમા

અષ્ટધા દૃષ્ટિમાં બોધવિકાસ કેવો થતો જાય છે, બોધપ્રકાશની તરતમતા કેવી હોય છે, તેનો સાધર્મ્યથી અવબોધ થવા માટે મહર્ષિ હરિભદ્રાચાર્યજીએ ઉત્તમ ઉપમાની યોજના કરી છે, કે જેના પરથી સુગમતાથી તે તે દૃષ્ટિના સ્વરૂપનો ઘણો બોધ થઈ જાય છે આ આઠ દૃષ્ટિને અનુક્રમે (૧) તૃણ* અગ્નિકણની, (૨) છાણાના અગ્નિકણની, (૩) કાષ્ઠના અગ્નિકણની (૪) દીપકની પ્રભાની, (૫) રત્નપ્રભાની (૬) તારાપ્રભાની (૭) સૂર્યપ્રભાની, (૮) અને ચંદ્રપ્રભાની,—એમ ઉપમા આપી છે તૃણ અગ્નિથી માંડીને ચંદ્રપ્રભા સુધી ઉત્તરોત્તર પ્રકાશની તરતમતા છે, તેમ મિત્રા દૃષ્ટિથી માંડીને પરા દૃષ્ટિ સુધી ઉત્તરોત્તર બોધરૂપ પ્રકાશની તરતમતા છે આમ આ આઠ દૃષ્ટિને યથાયોગ્ય ઉપમા આપી શાસ્ત્રકાર મહર્ષિએ થોડા શબ્દોમાં ઘણું રહસ્ય ચમત્કારિક રીતે બતાવી દીધું છે, તે

* तृणगोमयकाष्ठाग्निकणदीपप्रभोपमा ।
रत्नताराऽर्कचन्द्राभा सद्दृष्टेर्दृष्टिरष्टधा ॥ '—શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

સવિસ્તર દર્શન આ વિવેચનલેખકે પ્રસ્તુત શ્રી યોગદૃષ્ટિ-સમુચ્ચય ગ્રંથના વિવેચનમા કરાવ્યું છે અત્રે વિસ્તારભયથી અંગુલીનિર્દેશમાત્ર કર્યો છે

યોગદૃષ્ટિને આત્માના 'થર્મોમીટર'ની ઉપમા

મહાસમર્થ તત્ત્વદ્રષ્ટા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ આ યોગદૃષ્ટિને થર્મોમીટરની (Thermometer) ઉષ્ણતામાપક યંત્રની ઉપમા આપી છે, તે પણ યથાયોગ્યપણે અત્યંત બંધબેસતી છે જેમ થર્મોમીટરથી શરીરની ઉષ્ણતાનુ-ગરમીનુ માપ થઈ શકે છે, તેમ આ યોગદૃષ્ટિ પરથી આત્માની આધ્યાત્મિક પ્રગતિનું, આત્મદશાનું, આત્માના ગુણસ્થાનનુ માપ નીકળી શકે છે હું પોતે કઈ દૃષ્ટિમા વર્તું છુ ? મારામા તે તે દૃષ્ટિના કહ્યા છે તેવા લક્ષણ છે કે નહિ ? ન હોય તો તે પ્રાપ્ત કરવા મ્હારે કેમ પ્રવર્તવુ ? ઇત્યાદિ પ્રકારે અંતર્મુખનિરીક્ષણ (Introspection) કરી, આત્મગુણવૃદ્ધિની પ્રેરણા પામવા માટે આ 'યોગદૃષ્ટિ' આત્માર્થી મુમુક્ષુને પરમ ઉપયોગી છે, પરમ ઉપકારી છે

પહેલી ચાર દૃષ્ટિ સુધી મિથ્યાત્વ 'ગુણસ્થાનક'

આમા પ્રથમ ચાર દૃષ્ટિ સુધી 'ગુણસ્થાનક' શબ્દના ખરેખરા અર્થમા મુખ્ય એવું પહેલું 'મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક' હોય છે, પાંચમી દૃષ્ટિથી માંડીને સમ્યક્ત્વ હોય છે તેમા પણ તે પ્રથમ ગુણસ્થાનકનો પ્રકર્ષ-પરાકાષ્ઠા છેલ્લામા છેલ્લી હદ ચોથી દૃષ્ટિમા

પ્રાપ્ત થાય છે એટલે મિત્રા વગેરે ચાર દૃષ્ટિમા ઉત્તરોત્તર મિથ્યાત્વનુ પ્રમાણ ઘટતુ જાય છે, ને તેથી ઉપજતા ગુણનુ પ્રમાણ વધતુ જાય છે આમ ચોથી દૃષ્ટિમા મિથ્યાત્વની માત્રા ઓછામા ઓછી ને તજ્જન્ય ગુણની માત્રા વધારેમા વધારે હોય છે એટલે દીપ્રા દૃષ્ટિમા ઓછામા ઓછા મિથ્યાત્વવાળુ ઊંચામા ઊંચુ 'મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનક' હોય છે ત્યારપછી પાચમી સ્થિરા દૃષ્ટિથી માડીને મિથ્યાત્વનો સર્વથા અભાવ ને સમ્યક્ત્વનો સદ્ભાવ હોય છે

" કરણ અપૂર્વના નિકટથી, જે પહેલું ગુણઠાણુ રે,
મુખ્યપણે તે ઈહા હોવે, સુયશવિલાસનું ઠાણુ રે
વીર જિનેસર દેશના "
—શ્રી યોગદૃષ્ટિ સજ્ઝાય ૧-૧૫

આમ દૃષ્ટિ 'ખૂલે' એ પદનો વિવેક કર્યો, હવે 'ભલી' શબ્દનો વિચાર કરીએ ભલી એટલે રૂડી, યથાર્થ, સમ્યક્, સત્ આ મિત્રા આદિ દૃષ્ટિ તે ભલી, રૂડી, સમ્યક્, સત દૃષ્ટિ છે અને શકા થવાનો સભવ છે કે-સદ્દૃષ્ટિપણુ—સમ્યગ્દૃષ્ટિપણુ તો ગ્રથિભેદ થયા પછી હોય છે, અને તે ગ્રથિભેદ તો હજુ આગળ ઉપર ઘણા લાબા વખત પછી થવાનો છે, કારણ કે તે તો પાચમી સ્થિરા દૃષ્ટિમા થાય છે એટલે મિત્રા વગેરે ચાર તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, તો પછી તેને પણ સદ્દૃષ્ટિમા કેમ ગણવામા આવી? તેનુ **સમાધાન—**

આ દૃષ્ટિને 'ભલી' કેમ કહી?

જે મિત્રા વગેરે ચાર દૃષ્ટિઓ છે, તે સમ્યગ્દૃષ્ટિના

મોઘ-અચૂક કારણરૂપ થાય છે, તેટલા માટે કારણમાં ાર્યના ઉપચારથી તે મિત્રા વગેરેનું પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ ણુ ઘટે છે, એટલે જ એને સમ્યગ્દૃષ્ટિની મદદ ગણી છે આ સમજવા માટે આ દૃષ્ટાંત છે —

શેરડીમાથી શુદ્ધ સાકરનું દૃષ્ટાત

શુદ્ધ સાકરના ચોસલાની–ખડી સાકરની બનાવટમા તેની આગલી આગલી અવસ્થાઓ પણ કામની છે કારણ કે ખડી સાકર બને છે, તે એમ ને એમ બની જતી નથી શેરડીથી માડીને શુદ્ધ સાકર સુધીની સઘળી પ્રક્રિયામાથી તેને પસાર થવુ પડે છે, ત્યારે જ ખડી સાકરની પ્રાપ્તિ થાય છે તે આ પ્રકારે.— (૧) પ્રથમ તો શેરડી હોય, (૨) પછી તેનો રસ કાઢવામા આવે, (૩) તેને ઉકાળીને કાવો બનાવાય, (૪) તેમાથી ગોળ બને, (૫) ત્યાર પછી તેને શુદ્ધ કરતા કરતા તેમાથી બારીક ખાંડ થાય, (૬) પછી શર્કરા–ઝીણી સાકર બને, (૭) અશુદ્ધ સાકરના ગઠ્ઠા–પિંડા થાય, (૮) અને છેવટે શુદ્ધ સાકરના ચોસલા–ખડી સાકર (Refined crystallised sugar) બને આમ શુદ્ધ સાકરની અવસ્થાએ પહોચતા પહેલા જૂદી જૂદી પ્રક્રિયામાથી (Various Processes) પસાર થવુ જ પડે છે

તેમા શેરડીથી માડીને ગોળ બનવા સુધીની ચાર અવસ્થાઓ બરાબર મિત્રા વગેરે પહેલી ચાર દૃષ્ટિઓ છે, અને ખાંડથી ખડી સાકર સુધીની ચાર અવસ્થાઓ બરાબર

સ્થિરા વગેરે છેલ્લી ચાર દૃષ્ટિઓ છે એટલે જેમ શુદ્ધ સાકરની બનાવટમા શેરડીથી માડીને બધી અવસ્થાઓ ખપની–કામની છે, તેમ શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિને માટે મિત્રા દષ્ટિ વગેરે અવસ્થાઓ પણ તેવા તેવા પ્રકારે ઉપયોગની છે, કારણ કે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિનુ કારણ થાય છે આમ આ મિત્રા વગેરે દષ્ટિને અત્રે યોગદષ્ટિમા પોતપોતાનું યથાયોગ્ય સ્થાન છે જ

આ મિત્રા વગેરે અવસ્થાઓ ખરેખર ! ઇક્ષુ–શેરડી વગેરે જેવી છે, કારણ કે તેમાથી સવેગરૂપ માધુર્યની–મીઠાશની પ્રાપ્તિ થાય છે મૂળ શેરડી જ ન હોય તો રસ ક્યાથી નીકળે ? રસ ન હોય તો ગોળ કેમ બને ? મીઠી સાકર કેમ નીપજે ? પણ આ મિત્રા વગેરે તો શેરડી વગેરે જેવી હોઇ, તેમાથી અવશ્ય પરમાર્થપ્રેમરૂપ રસાદિની નિષ્પત્તિ થાય છે, ને મીઠી સાકર જેવા–પરમ અમૃત જેવા સંવેગની મધુરતાનો અનુભવ થાય છે

આથી ઊલટું અભવ્યો તો નલ જેવા–બરૂ જેવા છે, તેથી કરીને જ તમને કોઈ કાળે સવેગરૂપ માધુર્ય નીપજતુ નથી 'નલ' તો સાવ નીરસ હોય છે, એટલે એને ગમે તેટલો પીલો તોપણ તેમાથી રસ નીકળતો નથી, તો પછી તેમાથી મીઠી સાકરની પ્રાપ્તિ તો કયાય દૂર રહી!

અભવ્યો મિત્રાઆદિ દૃષ્ટિ પામવા અયોગ્ય–અપાત્ર

તેમ આ અભવ્યો પણ તેવા જ નીરસ, 'કોરા ધાકોડ' હોય છે, તેમને ગમે તેટલા બોધથી પણ પરમાર્થપ્રેમરૂપ

રસ ઉપજતો નથી, તો પછી સંવેગરૂપ મીઠી સાકરની આશા ક્યાથી હોય ? આવા અભવ્યો ભલે પરમાર્થપ્રેમ વિનાની નીરસ-સાવ સુક્કી એવી અનત દ્રવ્ય ક્રિયા કર્યા કરે, અથવા તો 'ખૂબ શાસ્ત્રો* ભણી મોટા પડિત શ્રુતધર બને, પણ તેઓ પોતાની પ્રકૃતિને કદી છોડતા નથી,–ગોળવાળુ દૂધ પીને પણ સાપ નિર્વિષ થાય નહિ તેમ ' કારણ કે તેઓના હૃદયમા કદી પણ પરમાર્થરગનો અકુર ફૂટતો નથી, આમ હોવાથી તેઓ મોક્ષમાર્ગ પામવાને સર્વથા અયોગ્ય છે, એટલા માટે જ તે 'અભવ્ય' કહેવાય છે એટલે અર્થાપત્તિ ન્યાયથી તેવા પુરુષો આ મિત્રા વગેરે દૃષ્ટિ પામવાને પણ યોગ્ય નથી હોતા, કારણ કે જો તે પામે તો તે 'અભવ્ય' ક્યાથી રહે ?

'દૃષ્ટિ ખૂલે ભલી રે'

આમ આ મિત્રા વગેરે દૃષ્ટિ પામે તે ભવ્ય જ હોય, અભવ્ય હોય જ નહિ, એટલા માટે એની પ્રાપ્તિને અત્રે 'ભલી' કહી છે તે યથાર્થ છે કારણ કે તે આત્માનુ ખરેખરૂ ભલુ કરનારી, કલ્યાણ કરનારી–કલ્યાણમાર્ગે ચલાવનારી છે

ઇત્યાદિ પ્રકારે યોગદૃષ્ટિ સબધી આ સમસ્ત આશય હૃદયમા રાખી પરમ ઉદાર આશયગભીર મહાત્મા **આનદઘનજીએ**

---

* 'ण मुयइ पयडिमभव्वो सुट्ठुवि अज्झाइऊण सत्थाणि ।
गुडदुद्धंपि पिबंता ण पण्णया णिव्विसा हुंति ॥'

—શ્રી કુદકુદાચાર્યજીકૃત સમયસાર ગા૦ ૩૧૭

'દૃષ્ટિ ખૂલે ભલી રે' એવો પરમ અર્થગર્ભ શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે, અને તે અત્યંત મહત્ત્વનો હોવાથી તે પરિસ્ફુટપણે સમજાવવા માટે અને તેની પૂર્વપશ્ચાત્ યથાયોગ્ય ભૂમિકા (proper perspective) દર્શાવવા માટે આટલું પ્રાસંગિક વિવેચન કરવું પડયું અસ્તુ ! હવે આગળ વધીએ !

૨

'પ્રાપતિ પ્રવચન વાક'—

'પ્રવચન' શબ્દનો પરમાર્થ

અગાઉ 'દૃષ્ટિ ખૂલે ભલી રે' એનો પરમાર્થ વિચાર્યો, તો આ ભલી દૃષ્ટિ કેમ ખૂલે ? તે માટે કહ્યું કે 'પ્રાપતિ પ્રવચન વાક' અર્થાત્ પ્રવચન વાણીની પ્રાપ્તિ થાય તો દૃષ્ટિ ખૂલે આ 'પ્રવચન' શબ્દ સમજવા જેવો છે હાલમાં તો લોકો વિવેક વિના ગમે ત્યાં ને ગમે તેવા પ્રસંગમાં આ મહાન્ શબ્દનો શિથિલ (Loose) પ્રયોગ કરે છે સામાન્ય પ્રાકૃત જનનું (Layman) સામાન્ય વિષયક (Common-place) ભાષણ કે વક્તવ્ય પણ 'પ્રવચન' કહેવાય છે ! પણ અત્ર તો ખરેખરા પરમાર્થથી તેનો પ્રયોગ કર્યો છે પ્રવચન એટલે પ્રકૃષ્ટ વચન, પ્રમાણભૂત આપ્તપુરુષનું વચન જે વચન સર્વથી પર છે ને જેનાથી પર કોઈ નથી એવું પ્રકર્ષ પામેલું (supreme & sublime) વચન તે પ્રવચન આવું પરમાર્થે પરમ વિશ્વાસ યોગ્ય, પરમ પ્રમાણભૂત, 'તહત્તિ' કરવા

યોગ્ય પ્રકૃષ્ટ-વચન હોવું જોઈએ ! વીતરાગ સર્વજ્ઞનુ જ. રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ ત્રિદોષ જેને સર્વથા નિવૃત્ત થયા છે, એવા પરમ પુરુષોત્તમ સર્વજ્ઞ વીતરાગનુ વચન તે જ વાસ્તવિક 'પ્રવચન' કહેવા યોગ્ય છે

'પ્રાપ્ત' તે આપ્ત

કારણ કે જેના દોષ* ને આવરણ ટળ્યા છે, અર્થાત્ રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ દોષ અને જ્ઞાન-દર્શન આવરણ ટળ્યા છે, તે જ પુરુષ 'આપ્ત' (વિશ્વાસપાત્ર) હોવા યોગ્ય છે, કારણ કે જ્ઞાનને આવરણ હોય તો અપૂર્ણ જ્ઞાનને લીધે તેનુ વચન અસત્ય પણ હોય, એટલે તેના પર વિશ્વાસ મૂકી શકાય નહિ, અને રાગ-દ્વેષ-મોહાદિ હોય તો તેથી પણ અસત્ય વદવાનો પ્રસગ આવે, એટલે પણ વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ પણ નિરાવરણ જ્ઞાન હોય અને રાગદ્વેષરહિતપણુ-નિર્દોષપણુ હોય, તો જ તેનું વચન સપૂર્ણ સત્ય હોઈ વિશ્વાસપાત્ર-આપ્ત હોય જે જે વિષયમા નિષ્ણાત હોય તે વિષયમા તેનું વચન જ પ્રમાણભૂત (Authority) ગણાય, તે સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે અતીંદ્રિય એવા આત્માદિ વિષયમા અતીન્દ્રિય જ્ઞાની એવા સર્વજ્ઞ આપ્ત પુરુષ પ્રમાણભૂત હોઈ, તેનુ જ વચન પ્રમાણ છે, કારણ કે તે યોગીશ્વરે આત્મસ્વરૂપનુ સાક્ષાત્ દર્શન કરી તેની પ્રાપ્તિ કરી છે, અને તથારૂપ અનુભવ કરી પોતે સહજ આત્મસ્વરૂપ એવા સાક્ષાત્ 'પ્રભુ' બન્યા છે; અને જેવું આત્મસ્વરૂપ તેમણે દીઠુ તેવુ યથાર્થપણે

* 'दोषावरणयोर्हानिर्निःशेषास्त्यतिशायनात् ।
क्वचिद्यथा स्वहेतुभ्यो बहिरन्तर्मलक्षयः ॥'
—શ્રી સમતભદ્રાચાર્યકૃત આપ્તમીમાંસા

તેમણે કહી દેખાડ્યું છે ('जहंट्ठिय वत्थुवाइणो') એટલે એવા આ આત્મદ્રષ્ટા નિર્દોષ આત્માનુભવી 'આપ્ત' પુરુષ આ બાબતમાં* પ્રમાણભૂત છે, આપ્ત છે, પરમ વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય છે લોકવ્યવહારમાં પણ જેમ કોઈ સાચા પ્રમાણિક મનુષ્યનો વગર વિચાર્યે પણ વિશ્વાસ રાખે, તેમ પરમાર્થમાં પણ આ સાચા પ્રમાણિક નિર્દોષ સત્પુરુષ વગર વિચાર્યે પણ (વિચારીને તો વિશેષે કરીને) વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય છે, 'તહત્તિ' કરવા યોગ્ય છે પરમ તત્ત્વદ્રષ્ટા **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** ભાખ્યું છે કે—

" તે પ્રાપ્ત કરવા વચન કોનું સત્ય કેવળ માનવું,
નિર્દોષ નરનું કથન માનો તેહ જેણે અનુભવ્યું "

શ્રી મોક્ષમાળા, પાઠ ૬૭

આમ પરમ નિર્દોષ વીતરાગ સર્વજ્ઞ જ આપ્ત છે, અને આ આપ્ત પુરુષનું વચન એ જ પ્રવચન છે, એ જ આગમ છે, અને એ જ પરમ વિશ્વાસપાત્ર એવું શાસ્ત્ર છે 'શાસ્ત્ર' શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ પણ ઉપરોક્ત સર્વ ભાવને પુષ્ટ કરે છે કારણ કે જીવને કાર્યાકાર્ય સંબંધી જે શાસન-આજ્ઞા કરે, અને તે નિર્દોષ શાસનવડે કરીને જે જીવનું ત્રાણ એટલે સંસારભયથી રક્ષણ કરે, તે 'શાસ્ત્ર' છે એમ તેનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ છે અને આવું શાસ્ત્ર તો નિર્દોષ એવા વીતરાગ સર્વજ્ઞનું જ વચન હોઈ શકે-બીજા કોઈનું નહિ

---

* " तमेव सच्च निःसंकं ज जिणेहिं पवेइअ ।
अर्हमिद हि तद्वाक्य नान्यथावादिनो जिना ॥ "

—શ્રી આચારાંગ સૂત્ર.

" शासनात्त्राणशक्तेश्च बुधैः शास्त्रं निरुच्यते ।
वचनं वीतरागस्य तच्च नान्यस्य कस्यचित् ॥ "
—શ્રી યશોવિજયજીપ્રણીત અધ્યાત્મોપનિષદ્

પ્રવચનસાર પ્રવચન-પ્રયોજન

અને આવા આ પ્રવચનનું પણ પ્રવચન, પ્રકૃષ્ટ વચન, પ્રથમ વચન, પ્રમુખ વચન શું છે ? આ પ્રવચનવાણી મુખ્યપણે શું બોધે છે ? સમસ્ત પરભાવથી વ્યાવૃત્ત કરી આત્માને સ્વભાવમાં આણવો એ જ જિન ભગવાનની મુખ્ય 'આણા'-આજ્ઞા છે, એ જ શાસનસર્વસ્વ છે, એ જ પ્રવચનસાર છે, એ જ સૂત્રપરમાર્થ છે વિભાવરૂપ અધર્મમાંથી નિવૃત્તિ કરાવી સ્વભાવરૂપ ધર્મ પમાડવો એ જ જિનપ્રવચનનું મુખ્ય પ્રયોજન છે, એ જ ઉદ્દેશ છે, એ જ ઉપદેશ છે, એ જ આદેશ છે, અને એ જ 'वत्थुसहावो धम्मो' વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ એ પરમ સૂત્ર પ્રમાણે આત્માનો વાસ્તવિક ધર્મ છે, એ જ મહાગીતાર્થ આનંદઘનજીએ સંગીત કરેલો 'ધરમ પરમ અરનાથનો' છે, અને એ જ 'परधर्मो भयावहः' ભયાવહ પરધર્મમાંથી જીવને [illegible] અભય આપનારો સ્વધર્મ-'સ્વસમય' છે [illegible] પણ આ મુખ્ય આજ્ઞારૂપ પ્રવચનના વિર[illegible] છે —[illegible] પ્રધાન [illegible]જીએ× કહ્યું છે કે—'શ્રી જિનેશ્વરે [illegible] કહી છે તેમાં પણ એક આત્મા જ [illegible] કરવા યોગ્ય છે

× ' उक्तं जिनैर्द्वादशभेदमङ्गं श्रुतं [illegible] ।
तस्मिन्नुपादेयतया जिनेन, [illegible] ॥
—શ્રી [illegible]

અને બાકી બીજું બધુંય હેય-ત્યાગવા યોગ્ય છે"—એ જ પરમ સારભૂત મુખ્ય વાત કહી છે જિનપદની અને નિજપદની એકતા છે, જેવું જિન ભગવાનનું સ્વરૂપ છે તેવું જ આ આત્માનું સ્વરૂપ છે, એમાં કાંઈ પણ ભેદભાવ નથી;— આ વસ્તુનો લક્ષ થવા માટે જ આ સર્વ સુખદાયી શાસ્ત્રો કહ્યા છે અનંત ગુણરત્નોનો 'પરમ નિધાન' એવો આ આત્મા 'પ્રગટ મુખ આગળે' પડ્યો છે, તે આ અજ્ઞાની જગત્ ઉલ્લંઘીને ચાલ્યું જાય છે તેને આ પરમ નિધાનનું ભાન કરાવનાર આ જગદીશ જિન ભગવાનની પ્રવચન જ્યોતિ છે

"જિનપદ નિજપદ એકતા, ભેદભાવ નહિં કાંઈ,
લક્ષ થવાને તેહનો, કહ્યા શાસ્ત્ર સુખદાયિ"

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

"પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે, જગત ઉલ્લંઘી હો જાય,
જ્યોતિ વિના જુઓ! જગદીશની, અંધોઅંધ પલાય
ધર્મ જિનેસર ગાઉં રંગશું"

—શ્રી આનંદઘનજી

આવી સ્વ-પરના ભેદરૂપ વિવેક કરાવનારી મહામહિમાવાન અમૂલ્ય પ્રવચનવાણીની પ્રાપ્તિ થાય, તો જીવની 'દૃષ્ટિ' ખૂલે જેમ નેત્રરોગીને સદ્અંજન આંજવામાં આવતાં તેનો નેત્રરોગ દૂર થાય ને દૃષ્ટિ ખૂલે, તેમ જેને મિથ્યાદર્શનરૂપ અથવા દૃષ્ટિરાગરૂપ નેત્રરોગ લાગુ પડ્યો છે, એવા આ જીવને પ્રવચન-અંજનના પ્રયોગથી-જ્ઞાનાંજનશલાકાથી તે

'પ્રવચન અંજન જો સદ્ગુરુ કરે'

રૂપિઅંધપણારૂપ દષ્ટિરોગ નષ્ટ થાય છે, અને આતરદષ્ટિરૂપ દિવ્ય ચક્ષુ-'દિવ્ય નયન' ખૂલે છે, આધ્યાત્મિક એવી યોગદષ્ટિ ઉન્મીલન પામે છે, એટલે મેરુ સમા મહિમાવાળો જે 'પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે' છે એવા જગધણી આત્માનુ-પરમાત્માનુ તેને હૃદય-નયનથી દર્શન થાય છે

" પ્રવચન અજન જો સદ્ગુરુ કરે, દેખે પરમ નિધાન;
હૃદય-નયન નિહાળે જગધણી, મહિમા મેરુ સમાન "
—શ્રી આનદઘનજી

આમ પ્રવચનવાણીનો મહિમા મેરુ સમો મહાન્ છે આ જિન પ્રવચનને જ્ઞાનીઓએ 'સમુદ્ર'ની ઉપમા આપી છે તે પણ અત્યત યથાર્થ છે, કારણ કે તેનો બોધ અગાધ છે, પરમ પરમાર્થગભીર છે, 'બોધાગાધ', સુપદ પદવીરૂપ જલપૂરથી તે સુંદર છે, અહિંસારૂપ વિપુલ લહરીઓથી તે અગાહ દેહવાળો છે, તે ચૂલારૂપ વેલાવાળો અને ગુરુગમરૂપ મણિથી સકુલ-ભરપૂર છે આવા પ્રવચન-સમુદ્રનો પાર પામવો દુષ્કર છે (જુઓ શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત સસારદાવા૦ સ્તુતિ) આવી આ પ્રવચન વાણીને જેટલી ઉપમા આપવામા આવે તેટલી ઓછી છે, '**ઉપમા આપ્યાની જેને તમા રાખવી તે વ્યર્થ**' આવી અનુપમ ગુણકારિણી જિનવાણીનો બાલ જીવો ખ્યાલ નથી પામતા, તે ગુણખાણી વાણી તો જેણે જાણી તેણે જ જાણી છે, '**જિનેશ્વરતણી વાણી જાણી તેણે જાણી છે**' અને તેવા પ્રકારે જૈન

'જિનેશ્વરતણી વાણી જાણી તેણે જાણી છે'

દર્શનની અપૂર્વ પરમ પ્રભાવના કરનારા મોક્ષમાળા ગ્રંથમાં 'જિનેશ્વરની વાણી'ની મુક્તક કંઠે પ્રશંસા કરતા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ અનન્ય ભાવથી સંગીત કર્યું છે—

" અનંતઅનંત ભાવ ભેદથી ભરેલી ભલી,
અનંત અનંત નય નિક્ષેપે વ્યાખ્યાની છે,
સકલ જગતહિતકારિણી હારિણી મોહ,
તારિણી ભવાબ્ધિ મોક્ષચારિણી પ્રમાણી છે,
ઉપમા આપ્યાની જેને તમા રાખવી તે વ્યર્થ,
આપવાથી નિજ મતિ મપાઈ મેં માની છે,
અહો! રાજ્યચંદ્ર! બાલ ખ્યાલ નથી પામતા એ,
જિનેશ્વરતણી વાણી જાણી તેણે જાણી છે "
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

॥ इति महागीतार्थ महर्षि श्री आनदघनजी सगीते श्री सभयजिनस्तवने मनसुखनदनेन भगवानदासेन विरचितं तृतीयगाथाविवरणम् ॥ ३ ॥

ષષ્ઠ પરિચ્છેદ :

સત્સંગ અને ભાવમલની ક્ષીણતા

પ્રવચનવાણીની પ્રાપ્તિ થાય, તો દોષ ટળે ને દૃષ્ટિ ખૂલે એમ ઉપરમાં કહ્યું તો આ પ્રવચનવાણીની પ્રાપ્તિ પણ કેમ થાય ? તે માટેની પરમ અર્થગંભીર કારણપરંપરાનો ભક્ત કવિ આનંદઘનજી ઉપન્યાસ કરે છે —

પરિચય પાતક ઘાતક સાધુ શું રે,
અકુશલ અપચય ચેત;
ગ્રંથ અધ્યાતમ શ્રવણ મનન કરી રે,
પરિશીલન નય હેત
સંભવ દેવ તે ધુર સેવો સવે રે ૪

અર્થ —પાતકનો-પાપનો ઘાત-નાશ કરનાર એવા પાતકઘાતક સાધુ સાથે પરિચય, અકુશલ-અશુભ ભાવના અપચયવાળું (ક્ષીણમલવાળું) ચિત્ત, અને અધ્યાત્મ ગ્રંથનું શ્રવણ-મનન કરી તેનું નય-હેતુપૂર્વક પરિશીલન,- (આમ કારણપરંપરા છે)

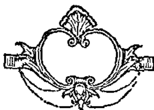
વિવેચન

અત્રે પ્રવચનપ્રાપ્તિમાં કારણભૂત ત્રણ સંકલનાબદ્ધ કારણનો ઉલ્લેખ છે (૧) પાતકઘાતક સાધુનો પરિચય, (૨) ક્ષીણમલવાળું ચિત્ત, (૩) અધ્યાત્મ ગ્રંથના શ્રવણ-મનનાદિ. આનો અનુક્રમે વિચાર કરીએ —

દર્શનની અપૂર્વ પરમ પ્રભાવના કરનારા મોક્ષમાળા ગ્રંથમાં 'જિનેશ્વરની વાણી'ની મુક્તક કે પ્રશંસા કરતા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ અનન્ય ભાવથી સંગીત કર્યું છે—

" અનંતઅનંત ભાવ ભેદથી ભરેલી ભલી,
અનંત અનંત નય નિક્ષેપે વ્યાખ્યાની છે,
સકલ જગતહિતકારિણી હારિણી મોહ,
તારિણી ભવાબ્ધિ મોક્ષચારિણી પ્રમાણી છે,
ઉપમા આપ્યાની જેને તમા રાખવી તે વ્યર્થ,
આપવાથી નિજ મતિ મપાઇ મેં માની છે,
અહો! રાજચંદ્ર! બાલ ખ્યાલ નથી પામતા એ,
જિનેશ્વરતણી વાણી જાણી તેણે જાણી છે "
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

॥ इति महागीतार्थ महर्षि श्री आनंदघनजी सगीते श्री संभवजिनस्तवने मनसुखनंदनेन भगवानदासेन विरचितं तृतीयगाथाविवरणम् ॥ ३ ॥

આપના દૃષ્ટાંતે શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ અને યોગદૃષ્ટિ-સમુચ્ચયમા યોગબીજ પ્રસગે શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ એ જ વાત કરી છે નમસ્કાર મત્રમા પણ પચ પરમેષ્ઠિ મધ્યે એને ગૌરવભર્યું સ્થાન આપ્યુ છે તે મુખ્યપણે યથોક્ત ગુણગણગુરુ ભાવાચાર્ય—ભાવસાધુને અનુલક્ષીને.

સાધુગુણભૂષિત ભાવસાધુનું જ માન્યપણુ

આમ સ્પષ્ટ શાસ્ત્રસ્થિતિ છતા અને × બાલ જીવોની દૃષ્ટિ તો પ્રાય લિંગ-બાહ્ય વેષ પ્રત્યે હોય છે, એટલે તે તો મુગ્ધ હોઇ ભોળવાઈ જઇ વેષમા જ સાધુપણુ કલ્પે છે પણ પ્રાજ્ઞ જન તો આગમતત્ત્વનો વિચાર કરે છે; અર્થાત્ આગમાનુસાર, શાસ્ત્રમા કહ્યા પ્રમાણે, યથાસૂત્ર આચરણરૂપ તાત્ત્વિક સાધુત્વ છે કે કેમ તેની સમીક્ષા કરે છે, અને જેનામા યથોક્ત આદર્શ નિર્ગ્રંથ શ્રમણપણુ દૃશ્ય થાય તેનો જ સાચા સાધુપણે સ્વીકાર કરે છે આવા જે વિચક્ષણ જનો છે તે તો ભાવવિહીન દ્રવ્યલિંગને* પ્રાય કંઈ પણ વજૂદ આપતા નથી, તેઓ તો

× " बाल पश्यति लिङ्ग मध्यमबुद्धिर्विचारयति वृत्तम् ।
आगमतत्त्व तु बुध परीक्षते सर्वयत्नेन ॥ "

—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત ષોડશક

* " बाह्य लिङ्गमसार तत्प्रतिबद्धा न धर्मनिष्पत्तिः ।
धारयति कार्यवशतो यस्माच्च विडम्बकोऽप्येतत् ॥
बालमध्यस्य गाढ चारु न च सरितरस्यापि ।
कञ्चुकमात्रत्यागान्न हि भुजगो निर्विषो भवति ॥ "

—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત ષોડશક

૧.

'પરિચય પાતક ઘાતક સાધુશું'

પાતક ઘાતક સાધુનો પરિચય

પાતકનો-પાપનો ઘાત-નાશ કરે, પાપ-દોષને હણી નાખે એવા સાધુ પુરુષનો પરિચય થાય તો પ્રવચનવાણીની પ્રાપ્તિ થાય પ્રાપ્ત હોય તેની પાસેથી પ્રાપ્તિ થાય. ઐશ્વર્યવત હોય તે દારિદ્ર-ફેડે 'કુવામા હોય તો હવાડામા આવે.' જેને પ્રવચનવાણી પ્રાપ્ત હોય અર્થાત્ આત્મપરિણામ પામી હોય, એવા 'પ્રાપ્ત' પરિણત ભાવિતાત્મા સાધુપુરુષ જ તેની પ્રાપ્તિમા આપ્ત ગણાય સાધુ કોણ ? અને કેવા હોય ? તે વિચારવા યોગ્ય છે સાધુના કપડા પહેર્યા, દ્રવ્ય લિંગ ધારણ કર્યું, એટલે સાધુ બની ગયા એમ નહિ, પણ આદર્શ સાધુગુણસપન્ન હોય તે સાધુ, જેનો આત્મા સાધુત્વગુણે ભૂષિત હોય તે સાધુ, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગને સમ્યક્પણે સાધે તે સાધુ, એ આત્મજ્ઞાની ને ખરેખરા આત્મારામી હોય તે સાધુ, એ વાર્તા સ્પષ્ટ સમજી લેવા યોગ્ય છે અને આવા ભાવસાધુ જ મુખ્યપણે વિવક્ષિત છે 'આતમજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજા તો દ્રવ્યલિંગી રે,' તેમજ 'મુનિગણ આતમરામી રે' ઈત્યાદિ આનદઘનજીના અન્ય વચનો પણ આ જ સૂચવે છે દ્રવ્યાચાર્ય-દ્રવ્યસાધુ વગેરે તો ખોટા રૂપીઆ જેવા છે, તેને માનવા તે તો કૂડાને રૂડા માનવા જેવું છે અને તે રૂડું નથી, માટે ભાવાચાર્ય-ભાવસાધુ આદિનુ જ માનવાપણું શાસ્ત્રકારે સમત કરેલુ છે - આવશ્યકનિર્યુક્તિમા ઘાતુ અને

ભાવના દૃષ્ટાંતે શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીએ અને યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચયમાં યોગબીજ પ્રસંગે શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ એ જ વાત કરી છે નમસ્કાર મંત્રમાં પણ પંચ પરમેષ્ઠિ મધ્યે જેને ગૌરવભર્યું સ્થાન આપ્યું છે તે મુખ્યપણે યથોક્ત ગુણગણગુરુ ભાવાચાર્ય—ભાવસાધુને અનુલક્ષીને.

સાધુગુણભૂષિત ભાવસાધુનું જ માન્યપણું

આમ સ્પષ્ટ શાસ્ત્રસ્થિતિ છતાં અજ્ઞ ×બાલ જીવોની દૃષ્ટિ તો પ્રાયઃ લિંગ–બાહ્ય વેષ પ્રત્યે હોય છે, એટલે તે તો મુગ્ધ હોઈ ભોળવાઈ જઈ વેષમાં જ સાધુપણું કલ્પે છે પણ પ્રાજ્ઞ જન તો આગમતત્ત્વનો વિચાર કરે છે, અર્થાત્ આગમાનુસાર, શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે, યથાસૂત્ર આચરણરૂપ તાત્ત્વિક સાધુત્વ છે કે કેમ તેની સમીક્ષા કરે છે, અને જેનામાં યથોક્ત આદર્શ નિર્ગ્રંથ શ્રમણપણું દૃશ્ય થાય તેનો જ સાચા સાધુપણે સ્વીકાર કરે છે આવા જે વિચક્ષણ જનો છે તે તો ભાવવિહીન દ્રવ્યલિંગને* પ્રાયઃ કંઈ પણ વજૂદ આપતા નથી, તેઓ તો

× ' बालः पश्यति लिङ्गं मध्यमबुद्धिर्विचारयति वृत्तम् ।
आगमतत्त्वं तु बुधः परीक्षते सर्वयत्नेन ॥ '

—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત ષોડશક

* " बाह्यं लिङ्गमसारं तत्प्रतिबद्धा न धर्मनिष्पत्तिः ।
धारयति कार्यवशाद्यस्माच्च विडम्बकोऽप्येतत् ॥
बाह्यग्रन्थत्यागान्न चात्र रविताऽस्वपि ।
कञ्चुकमात्रत्यागान्न हि भुजगो निर्विषो भवति ॥ "

—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત ષોડશક

મુખ્યપણે ભાવ-આત્મપરિણામ પ્રત્યે જ દૃષ્ટિ કરે છે, ભાવિતાત્મા એવા ભાવલિંગીને જ મહત્ત્વ આપે છે, દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-તપ આદિ આત્મભાવના પ્રગટપણાના અને નિષ્કષાયપણાના અવિસંવાદી માપ ઉપરથી મૂલ્યાંકન કરે છે, સાચા નગદ રૂપીઆને જ સ્વીકારે છે કારણ કે તે સારી પેઠે જાણે છે કે-ધાતુ ખોટી અને છાપ ખોટી, અથવા ધાતુ ખોટી અને છાપ સાચી, એ બે પ્રકાર કલાઇના રૂપીઆ જેવા બનાવટી (Counterfeit) મૂલ્યહીન દ્રવ્યલિંગી સાધુઓના છે, તે તો સર્વથા અમાન્ય-અસ્વીકાર્ય છે, અને ધાતુ સાચી પણ છાપ ખોટી, અથવા ધાતુ સાચી અને છાપ પણ સાચી, એ બે પ્રકાર ચાંદીના રૂપીઆ જેવા સાચા મૂલ્યવાન ભાવલિંગી સાધુજનોના છે, અને તે જ સર્વથા માન્ય છે. એટલે દ્રવ્યથી તેમજ ભાવથી જે સાધુ છે, અથવા દ્રવ્યથી નહિં છતાં ભાવથી જે સાધુ છે,-એ બન્ને પ્રકારના ભાવસાધુને જ તે માન્ય કરે છે અમુક પુરુષમાં કેટલો આત્મગુણ પ્રગટ્યો છે? તે યોગમાર્ગે કેટલો આગળ વધ્યો છે? તે કેવી યોગદશામાં વર્ત્તે છે? તેનું ગુણસ્થાન કેવું છે? તેની અંદરની સુડ (કષાયસુડનરૂપ) સુડાઇ છે કે નહિં? તેનો આત્મા પરમાર્થે 'સાધુ' 'મુનિ' બન્યો છે કે નહિં? ઈત્યાદિ તે તપાસી જુએ છે કારણ કે તેના લક્ષણનું તેને બરાબર ભાન છે તે જાણે છે કે-જે આત્મજ્ઞાની સમદર્શી વીતરાગ પુરુષ હોય, જે પૂર્વ પ્રારબ્ધ પ્રમાણે સર્વથા ઈચ્છારહિતપણે અપ્રતિબંધ ભાવથી વિચરતા હોય, અને પરમશ્રુત એવા કે પુરુષની વાણી કદી પૂર્વે ન સાંભળી હોય એવી અપૂર્વ હોય

તે જ સાચા સદ્ગુરુ છે 'छत्तीस गुणो गुरु मज्झ।' તે જાણે છે કે-જે આત્મજ્ઞાની આત્માનુભવી હોય, જે નિરંતર આત્મભાવમાં રમણ કરનારા આત્મારામી હોય, જે વસ્તુગતે વસ્તુનું સ્વરૂપ પ્રકાશનારા હોય, જ્ઞાની સત્પુરુષોના સનાતન સંપ્રદાયને અનુસરનારા જે સદા અવંચક હોય, અને જે સમકિતી પુરુષ સારભૂત એવી સંવર ક્રિયાના આચરનારા હોય, તે જ સાચા શ્રમણ છે, તે જ સાચા સાધુ છે, તે જ સાચા મુનિ છે, તે જ સાચા નિર્ગ્રંથ છે, બાકી બીજા તો 'દ્રવ્યલિંગી' વેષધારીઓ છે આમ તે જાણતા હોઈ, મુખ્યપણે તેવા સાચા ભાવયોગીઓને જ, ભાવાચાર્ય આદિને જ તે માને છે, તેમના આદર-ભક્તિ કરે છે

" આતમજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજા તો દ્રવ્યલિંગી રે,
વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદઘન મત સંગી રે.
વાસુપૂજ્ય "

" આગમધર ગુરુ સમકિતી, કિરિયા સંવર સાર રે,
સંપ્રદાયી અવંચક સદા, શુચિ અનુભવ આધાર રે. શાન્તિજિન "
શ્રી આનંદઘનજી

" આત્મજ્ઞાન સમદર્શિતા, વિચરે ઉદય પ્રયોગ,
અપૂર્વવાણી પરમ શ્રુત, સદ્ગુરુ લક્ષણ યોગ્ય "
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

" जं सम्मंति पासह, तं मोणंति पासह।"—શ્રી આચારાંગસૂત્ર

આવા ભાવસાધુને જ મુખ્યપણે લક્ષગત રાખી અત્રે 'પાતક-ઘાતક' એવો સૂચક શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે

'પાતક-ઘાતક' સાધુ કેવા હોય ?

'પાતકઘાતક' કોણ હોઈ શકે ! જેણે પોતે પાપનો ઘાતક કર્યો હોય તે જ અન્યના પાપનો ઘાતક હોઈ શકે, પણ પોતાના પાપનો ઘાત નથી કર્યો એવો જે શ્રી ઉત્તરાધ્યયન અને દશવૈકાલિક સૂત્રમા વર્ણવેલ 'પાપશ્રમણ' હોય તે પાતકઘાતક કેમ હોઈ શકે ? એટલે એવા પાપશ્રમણની વાત તો કયાય દૂર રહી! જેણે પાપનો ઘાત-નાશ કર્યો છે એવા નિષ્પાપ પુણ્યાત્મા સાધુ, કલ્યાણસપન્ન પુણ્યમૂર્ત્તિ સાચા સતપુરુષ જ પાતકઘાતક હોય આવા સત્પુરુષ દર્શનથી પણ પાવન 'દર્શનાદપિ પાવના' હોય છે, એમના દર્શન કરતા પણ આત્મા પાવન થઈ જાય એવા તે પરમ પવિત્રાત્મા હોય છે એમના પવિત્ર આત્મચારિત્રનો કોઈ એવો અદ્ભુત મૂક પ્રભાવ પડે છે કે બીજા જીવોને દેખતાં વેત જ તેની અજબ જાદૂઈ અસર થાય છે આવા કલ્યાણમૂર્ત્તિ, દર્શનથી પણ પાવન, નિર્દોષ, નિર્વિકાર વીતરાગ એવા જ્ઞાની સત્પુરુષ, એમની સહજ દર્શનમાત્રથી પણ પાવનકારિણી ચમત્કારિક પ્રભાવતાથી સાચા મુમુક્ષુ યોગીઓને શીઘ્ર ઓળખાઈ જાય છે કારણ કે તેવા મૌન મુનિનુ દર્શન પણ હજારો વાગ્ આડંબરી વાચસ્પતિઓના લાખો વ્યાખ્યાનો કરતા અનતગણો સચોટ બોધ આપે છે સ્વદેહમા પણ નિર્મમ એવા આ અવધૂત વીતરાગ મુનિનુ સહજ ગુણસ્વરૂપ જ એવું અદ્ભુત હોય છે જેમકે—

" શાતિકે સાગર અરુ, નીતિકે નાગર નેક,
દયાકે આગર જ્ઞાન ધ્યાનકે નિધાન હૈ,

શુદ્ધ બુદ્ધિ બ્રહ્મચારી સુખ શાન્તિ પૂર્ણ પ્યારી,
સબનકે હિતકારી, ધર્મકે ઉદ્યાન હો
રાગદ્વેષસે રહિત, પરમ પુનિત નિત્ય,
ગુનસે ખચિત ચિત્ત, સજ્જન સમાન હો;
શાયચ દ્રુ ધૈર્ય પાળ, ધર્મ ઢાલ ક્રોધ કાલ,
મુનિ તુમ આગે મેરે, પ્રનામ અમાન હો "
શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

શ્રી સૂત્રકૃતાંગના× દ્વિ શ્રુ સ્ક ના ૭૦ મા સૂત્રમા નિર્ગ્રંથ મુનિનું આ પ્રકારે પરમ સુંદર હૃદયગમ વર્ણન કર્યું છે–'તે અણગાર ભગવંતો

સૂત્રાંગમા વર્ણવેલું નિર્ગ્રંથ મુનિનું આદર્શ સ્વરૂપ

ઈર્યાસમિત, ભાષાસમિત, એષણા સમિત, આદાનભંડમાત્રનિક્ષેપણા સમિત, પારિષ્ઠાપનિકા સમિત, મનસમિત, વચનસમિત, કાયસમિત, મનગુપ્ત, વચનગુપ્ત, કાયગુપ્ત, ગુપ્ત, ગુપ્તેન્દ્રિય, ગુપ્ત બ્રહ્મચારી, અક્રોધ, અમાન, અમાય, અલોભ, શાંત, પ્રશાંત, ઉપશાંત, પરિનિર્વૃત, અનાશ્રવ, અગ્રંથ, છિન્નશ્રોત, નિરુપલેપ, કાંસ્યપાત્ર જેવા મુક્તજલ, શંખ જેવા નિરંજન, જીવ જેવા અપ્રતિહતગતિ, ગગનતલ જેવા નિરાલંબન, વાયુ જેવા અપ્રતિબંધ, શારદજલ જેવાં શુદ્ધ હૃદય, પુષ્કર પત્ર જેવા નિરુપલેપ, કૂર્મ જેવા ગુપ્તેન્દ્રિય, વિહગ જેવા વિપ્રમુક્ત, ગેંડાના શીંગડા જેવાં એકજાત, ભારંડપક્ષી જેવા અપ્રમત્ત, કુંજર જેવા શૌંડીર, વૃષભ જેવા સ્થિર, સિંહ જેવા દુર્ધર્ષ,

× " से जहा णामए अणगारा भगवंतो इरियासमिया भासासमिया —सू

મંદર જેવા અપ્રકંપ, સાગર જેવા ગંભીર, ચંદ્ર જેવા સૌમ્ય લેશ્યાવંત, સૂર્ય જેવા દીપ્તતેજ, જાત્ય સુવર્ણ જેવા જાતરૂપ, વસુંધરા જેવા સર્વસ્પર્શવિષહ, સુહુત હુતાશન જેવા તેજથી જ્વલંત હોય છે તે ભગવંતોને કયાય પણ પ્રતિબંધ હોતો નથી '

આવા ગુણનિધાન પાતક-ઘાતક સાધુપુરુષનો 'પરિચય' એટલે શું ? પરિચય એટલે સમાગમ, સત્સંગ, સંસર્ગ, ઓળખાણ, સ્વરૂપપિછાન, તથાદર્શન

પરિચય એટલે શું ?

એવા પરમ નિર્દોષ, પરમ નિર્વિકાર, વીતરાગ જ્ઞાની સત્પુરુષને-સાધુ સંતજનને તેના યથાર્થ ગુણસ્વરૂપે ઓળખવા, તેમનું જે સહજ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ છે તે સ્વરૂપે તેમનું 'તથાદર્શન' કરવું, સત્પુરુષનુ સત્પુરુષ સ્વરૂપે જેમ છે તેમ યથાસ્થિત દર્શન કરવુ, તે જ વાસ્તવિક પરિચય અથવા ઓળખાણ છે આ સતપુરુષ 'સત્' છે, પ્રત્યક્ષ સત્સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા સાચા સદ્ગુરુ છે, શાસ્ત્રોક્ત સકલ સાધુગુણથી શોભતા આ સાધુચરિત સાચા ભાવસાધુ છે, શુદ્ધ સુવર્ણ જેવા શુદ્ધ, પરમ અમૃત જેવા મધુર અને શુદ્ધ સ્ફટિક જેવા નિર્મલ પરમ પવિત્ર પુરુષ છે સર્વ પરભાવ-વિભાવનો સંન્યાસ-ત્યાગ કરનારા આત્મારામી એવા આ સાચા 'સંન્યાસી'- ધર્મસંન્યાસ યોગી છે, આદ્યાભ્યંતર ગ્રંથથી-પરિગ્રહથી રહિત એવા સાચા નિર્ગ્રંથ-ભાવશ્રમણ* છે, પરભાવ પ્રત્યે મૌન

* " सुविदिदपदत्थसुत्तो संजमतवसंजुदो विगतरागो ।
समणो समसुहदुक्खो भणिदो सुद्धोपओगोत्ति ॥ "
—શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજીકૃત શ્રી પ્રવચનસાર.

એવા આત્મજ્ઞાની વીતરાગ જ્ઞાની ' 'મુનિ' છે, સહજ આત્મસ્વરૂપ પદનો જેને સાક્ષાત્ યોગ થયો છે એવા યથાર્થ ભાવયોગી છે સ્વરૂપવિશ્રાંત એવા આ શાંતમૂર્તિ 'સંત' છે એમના 'સત્' નામ પ્રમાણે 'સત્'–સાચા છે, આત્માના પ્રત્યક્ષ પ્રગટ સત્સ્વરૂપથી યુક્ત એવા 'સત' છે–ઇત્યાદિ પ્રકારે સત્પુરુષની સત્પુરુષ સ્વરૂપે પીછાન થવી તે 'પરિચય' છે

આવો પરિચય કાંઈ એકદમ થઈ જતો નથી, પણ જેમ જેમ સતસમાગમ–સત્સંગના બળથી સદ્બોધનો પ્રસંગ વધતો જાય છે, તેમ તેમ સતસ્વરૂપની પીછાન વધતી જાય છે, અને જેમ જેમ સદ્બોધવૃદ્ધિથી સતસ્વરૂપની પીછાન થતી જાય છે, તેમ તેમ જીવના પાતકની ઘાત થઈ આત્મગુણવિકાસરૂપ 'ધર્મલાભ'ની પ્રાપ્તિ વધતી જાય છે આવા ગાઢ પરિચયરૂપ સત્સંગ પ્રસંગની વાત તો દૂર રહો! પણ સાચા સત્પુરુષની સન્નિધિ પણ પાપનાશિની હોય છે,–'प्रीणाति पद्मसरस-स्तरसोऽनिलोऽपि।' પદ્મસરનો સરસ વાયુ પણ પ્રસન્નતા અર્પે છે, તેની જેમ શ્રી શંકરાચાર્ય કહે છે કે–'क्षणमपि सज्जनसंगतिरेका, भवति भवार्णवतरणे नौका।' એક ક્ષણ પણ સજ્જનની સંગતિ ભવાર્ણવ તરવામાં નૌકા બની જાય છે આ સત્સંગનો મહિમા જ્ઞાનીઓએ અત્યંત ગાયો છે શ્રી યશોવિજયજી કહે છે કે 'સજ્જન' શબ્દના અક્ષર તો થોડા છે, અને ગુણ ઘણા છે તે લખ્યા

સત્સંગનો અનન્ય મહિમા

લખાય એમ નથી, પણ ગુણાનુરાગરૂપ પ્રેમથી મનમાં પરખાય છે

" અક્ષર થોડા ગુણ ઘણા, સજ્જનના તે ન લિખાય રે,
વાચક યશ કહે પ્રેમથી, પણ મનમાંહિ પરખાય રે "
—શ્રી યશોવિજયજી

" ઉપાસના જિન ચરણની, અતિશય ભક્તિ સહિત;
મુનિજન સંગતિ રતિ અતિ, સંયમ યોગ ઘટિત "
—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

આ 'મુનિજન સંગતિ રતિ અતિ' રૂપ સત્સંગની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરતા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી વદે છે કે —

" સર્વ પરમાર્થના સાધનમાં પરમ સાધન તે સત્સંગ છે સત્પુરુષના ચરણ સમીપનો નિવાસ છે બધા કાળમાં તેનું દુર્લભપણું છે, અને આવા વિષમ કાળમાં તેનું અત્યંત દુર્લભપણું જ્ઞાની પુરુષોએ જાણ્યું છે જે પુરુષ સદ્ગુરુની ઉપાસના વિના નિજ કલ્પનાએ આત્મસ્વરૂપનો નિરધાર કરે તે માત્ર પોતાના સ્વચ્છંદના ઉદયને વેદે છે, એમ વિચારવું ઘટે છે અવશ્ય આ જીવે પ્રથમ સર્વ સાધનને ગૌણ ગણી, નિર્વાણનો મુખ્ય હેતુ એવો સત્સંગ જ સર્વાર્પણપણે ઉપાસવો યોગ્ય છે, કે જેથી સર્વ સાધન સુલભ થાય છે, એવો અમારો આત્મસાક્ષાત્કાર છે "

(જુઓ) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, પત્રાંક ૧૯૧-૪૨૮-૫૧૮ ઇ

૨

'અકુશલ અપચય ચેત'

અકુશલ ભાવના અપચયવાળુ ચિત્ત'

આમ 'પરિચય પાતક ઘાતક સાધુશુ' થાય એટલે 'અકુશલ અપચય ચેત' થાય, અકુશલ ભાવના અપચયવાળુ ચિત્ત થાય - અર્થાત્ ચિત્તમાથી અશુભ ભાવ ઓછો ઓછો થતો જાય, આત્માનો માહીનો મેલ ધોવાનો જાય, ભાવમલની અલ્પતા થાય, કારણુ કે સત્સગનો મહિમા અનન્ય છે સર્વ જ્ઞાની પુરુષોએ આ સત્સગને ખૂબ ખૂબ વખાણ્યો છે સત્સગ એ જીવને તરવાનુ ઉત્તમ સાધન છે સત્સગથી જીવના સ્વચ્છદાદિ દોષ સહેજે દૂર થાય છે ને આત્મગુણની વૃદ્ધિ થાય, કે સત્સગનો આશ્રય જીવને પરમ આધારરૂપ, અવષ્ટભરૂપ, ઓથરૂપ થઈ પડે છે, ને તેના અવલબને સસારસાગર ખાબોચિયા જેવો થઇ જઈ લીલાથી પાર ઉતરાય છે જીવના પરમ બાધવરૂપ આ સત્સગની જેટલી પ્રશસા કરીએ તેટલી ઓછી છે, માટે તેમા સર્વાત્માથી આત્માર્પણુ કરવું યોગ્ય છે એમ સત્પુરુષો ઉપદેશે છે

"માટે જેની પ્રાપ્તિ કરવાની દૃઢ મતિ થઈ છે, તેણે પોતે કંઈ જ જાણુતો નથી એવો દૃઢ નિશ્ચયવાળો પ્રથમ વિચાર કરવો અને પછી 'સત્'ની પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાનીને શરણે જવુ તો જરૂર માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય આ જે વચનો લખ્યા છે, તે સર્વ મુમુક્ષુને પરમ બાધવરૂપ છે, પરમ

રક્ષકરૂપ છે અને એને સમ્યક્ પ્રકારે વિચાર્યેથી પરમ પદને આપે એવા છે એમા નિર્ગ્રંથ પ્રવચનની સમસ્ત દ્વાદશાંગી, ષટ્ દર્શનનુ સર્વોત્તમ તત્ત્વ અને જ્ઞાનીના બોધનું બીજ સક્ષેપે રહ્યુ છે

" સર્વ પરમાર્થના સાધનમા પરમ સાધન તે સત્સગ છે, સત્પુરુષના ચરણ સમીપનો નિવાસ છે ××× અવશ્ય આ જીવે પ્રથમ સર્વ સાધનને ગૌણ ગણી, નિર્વાણનો મુખ્ય હેતુ એવો સત્સગ જ સર્વાર્પણપણે ઉપાસવો યોગ્ય છે, કે જેથી સર્વ સાધન સુલભ થય છે, એવો અમારો આત્મ-સાક્ષાતકાર છે "(જુઓ શ્રીમદ્ રાજચદ્ર પત્રાક ૧૮૧-૪૨૮-૫૧૮૯૦)

ભાવમલ અલ્પતા

અથવા બીજી અપેક્ષાએ વિચારીએ તો ' પરિચય પાતક ઘાતક સાધુ શુ ' ક્યારે થાય ? ' અકુશલ અપચય ચેત ' થાય ત્યાં ચિત્ત અકુશલ ભાવના અપચયવાળુ થાય, ચિત્તનો અશુભ ભાવ ઓછા થાય, ત્યારે ઉત્તમ સચા સાધુ પુરુષની-ભાવયોગીરૂપ સાચા સદ્ગુરુની સગતિનો લાભ મળે જ્યારે જીવનો અદરનો મેલ (આત્મમલિનતા) ધોવાઈ જઈને ઓછો થાય, ભાવમલની અલ્પતા× થાય, ત્યારે તથા ' જોગ ' જીવને ભાગે આવા ' પુણ્ય પડૂર જ્યારે પ્રકટે ' ત્યારે સત્પુરુષનો સમાગમયોગ થાય રત્નનો મલ જેમ જેમ દૂર

× " एतच्च सत्प्रणामादिनिमित्तं समये स्थितम् ।
अस्य हेतुश्च परमस्तथा भावमलाल्पता ॥ "

—શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય.

થાય, તેમ તેમ તેની કાંતિ–ચળકાટ ઝળહળી ઊઠે છે, તેમ જીવનો અંતર્ગત ભાવમલ જેમ જેમ ધોવાતો જાય છે, તેમ તેમ તેની ધર્મપ્રાપ્તિની યોગ્યતારૂપ કાંતિ ઓર ને ઓર ખીલતી જાય છે, આત્મપ્રકાશ ઓર ને ઓર ઝળકતો જાય છે આમ માંહેનો મલ ધોવાતા જેમ જેમ આત્મા નિર્મલ બને, ચિત્ત ચોકખુ બને, તેમ તેમ તેનામાં સન્માર્ગ પામવાની પાત્રતા આવતી જાય છે, અને તે પાત્રતારૂપ લોહચુંબકથી આકર્ષાઈને તેને સત્પુરુષના જોગરૂપ ઉત્તમ નિમિત્ત સાંપડે છે

"કલ્યાણને વિષે પ્રતિબંધરૂપ જે જે કારણો છે, તે જીવે વારંવાર વિચારવા ઘટે છે તે તે કારણોને વારંવાર વિચારી મટાડવા ઘટે છે, અને એ માર્ગને અનુસર્યા વિના કલ્યાણની પ્રાપ્તિ ઘટતી નથી **મળ, વિક્ષેપ અને અજ્ઞાન** એ અનાદિ જીવના ત્રણ દોષ છે જ્ઞાની પુરુષોના વચનની પ્રાપ્તિ થયે તેનો યથાયોગ્ય વિચાર થવાથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ હોય છે × × × સરળપણું, ક્ષમા, પોતાના દોષનું જોવું, અલ્પારંભ, અલ્પ પરિગ્રહ એ આદિ મલ મટવાના સાધન છે જ્ઞાની પુરુષની અત્યંત ભક્તિ એ વિક્ષેપ મટવાનું સાધન છે"—**શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર**

કારણ કે આ **ભાવમલની** જ્યારે ઘનતા* હોય, ગાઢપણું–પ્રબલપણું હોય ત્યારે સત્પુરુષો પ્રત્યે તેવી મહોદયવાળી પ્રતીતિ હોય નહિ, શ્રદ્ધા–આસ્થા ઉપજે નહિ આત્માનો અંદરનો મેલ જ્યાંસુધી ગાઢ હોય ત્યાંસુધી

* 'नास्मिन् घने यत: सत्सु तत्प्रतीतिर्महोदया ।
किं सम्यग् रूपमीक्षन्ते कदाचिन्मन्दलोचना: ॥

સતની પ્રત્યે વિશ્વાસ બેસે નહિ ત્યાંસુધી જીવ ગુરુકર્મી—ભારેકર્મી હોય, ત્યાંસુધી સત્પુરુષની તેવી પીછાન, ઓળખાણ થાય નહિ. અને દૃષ્ટાંત છે કે—જેની આંખનું તેજ મંદ છે, ઓછું છે, જે દૃષ્ટિદોષથી ઝાંખું ઝાંખું દેખે છે, એવો મંદલોચનવાળો પુરુષ શું બરાબર વસ્તુસ્વરૂપ દેખી શકે ખરો? ન જ દેખી શકે. તેમ ભાવમલ ઘણો હોવાથી જેના ભાવચક્ષુ ઉઘડ્યા નથી, તે સત્પુરુષના સ્વરૂપને બરાબર ન ઓળખી શકે, ન પીછાની શકે, ને ઓળખે નહિ તો પ્રતીતિ પણ ક્યાંથી કરે? આમ 'સત્પુરુષો પ્રત્યે સત્પણાની બુદ્ધિ તીવ્ર મલ હોય ત્યાંસુધી ઉપજે નહિ, કારણ કે ઘણા ઊંચા ઝાડની શાખાને પાંગળો કદી આંગળીથી સ્પર્શી શકે નહિ.'

હિતપ્રવૃત્તિ અહિતનિવૃત્તિ

આથી ઊલટું **ભાવમલની અલ્પતા** થાય ત્યારે સત્પ્રતીતિ અને સત્સેવા ઉપજ્યા વિના રહે નહિ. અને અલ્પ વ્યાધિવાળા પુરુષનું દૃષ્ટાંત છે. કોઈ એક મનુષ્ય છે તે મોટી બીમારીમાંથી ઊઠ્યો છે, તેનો રોગ લગભગ નષ્ટ થયો છે, તે લગભગ સાજો થઈ ગયો છે, માત્ર ખૂજલી વગેરે નાનામૂના ક્ષુદ્ર નજીવા મામૂલી વિકારો બાકી છે, પણ તે રહ્યાસહ્યા તુચ્છ વિકારો

"अल्पव्याधिर्यथा लोके तद्विकारैर्न बाध्यते ।
चेष्टते चेष्टसिद्ध्यर्थं वृत्त्यैवायं तथा हिते ॥" —શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય

"सत्सु सत्त्वधियं हन्त मले तीव्रे लभेत कः ।
अङ्गुल्या न स्पृशेत् पङ्गुः शाखां सुमहतस्तरोः ॥"
—શ્રી યશોવિજયજી

તેને ઝાઝી બાધા કરતા નથી, બહુ હેરાન કરતા નથી, તેમજ તેના રોજના કામમા આડખીલી-અટકાયત કરતા નથી, અને આવો અલ્પ વ્યાધિવાળો, લગભગ સાજો થઇ ગયેલો પુરુષ પોતાના કુટુબના ભરણપોષણ ખાતર રાજસેવા, વેપાર વગેરે ઈષ્ટ કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે પ્રવર્ત્તે છે તે જ પ્રકારે અલ્પ મળવાળો પુરુષ પણ સ્વત વૃત્તિથી જ સત-સેવાદિ આત્મહિતમા પ્રવૃત્તિ કરે છે, શુભ વૃત્તિઓને પોષતો રહી, દુષ્ટ અશુભ વૃત્તિઓને રોકે છે, ને આત્માનુ કલ્યાણ થાય એવા શુભ કાર્ય કરે છે તે યથાશક્તિ દાન દીએ છે, સદાચાર આદિરૂપ શીલ પાળે છે, અને 'સર્વ જગતનું કલ્યાણ થાઓ ! સર્વ પ્રાણીગણો પરહિતનિરત થાઓ ! સર્વ દોષો નાશ પામો ! સર્વત્ર લોકો સુખી થાઓ !' ઇત્યાદિ શુભ ભાવના તે ભાવે છે રાજસી, તામસી વૃત્તિ પરિહરી તે સાત્ત્વિકી વૃત્તિને ભજે છે અહિત પ્રવૃત્તિમાથી નિવર્ત્તી તે હિતપ્રવૃત્તિમા પ્રવર્ત્તે છે આમ તે પ્રતિદિન અકુશલ અપચય કરતો રહે છે

સપ્તમ પરિચ્છેદ

અધ્યાત્મ ગ્રંથના શ્રવણ મનન પરિશીલન

અને આમ ' અકુશલ અપચય ચેત ' થતા સંતનો પ
થાય ત્યારે ' ગ્રંથ અધ્યાતમ શ્રવણ મનન કર
પરિશીલન નય હેત ' થાય જ્યારે સંતસમાગમ
ત્યારે જ તેના મુખેથી અધ્યાત્મગ્રંથનુ શ્રવણ થાય, તે
તેનુ મનન થાય, અને પછી નય હેતુ અપેક્ષાએ
પરિશીલન થાય આનો હવે પરિચ્છેદથી વિશેષ વિચાર કરી

૧

' ગ્રંથ અધ્યાતમ શ્રવણ મનન કરી રે. '

અધ્યાત્મગ્રંથનો ઉપદેશ કોણ આપી શકે
અધ્યાત્મ યોગને જાણતા નથી કે તેના અનુભવરસને
ચાખ્યો નથી, તે તેનો ઉપદે
આપી શકે એ તો પ્રગટ
શકાય એવી વાત છે
' અધ્યાત્મ ' એમ કહી અધ્ય
હાસી ઉડાવનારા અમૂ
અધ્યાત્મ સપરિણતિ વિના અ

અજ્ઞાની કે શુષ્કજ્ઞાની
અધ્યાત્મ ગ્રંથના
ઉપદેશદાનના
અનધિકારી

યોગની દાંભિક વાતો કરનારા શુષ્કજ્ઞાનીઓ તેના
દાનના અધિકારી હોતા નથી તેમજ યોગગ્રંથના ભા
જાણતા નથી અથવા તો પોતાના માયાચારની પોલ

જવાની બીકે જે પ્રકાશતા નથી અને ખોટી મોટાઈમાં જે મ્હાલે છે, એવા અજ્ઞાની ગુરુએ પણ તેના ઉપદેશ દાનના અધિકારી થવા સમર્થ નથી જે પરપરિણતિને પોતાની માની આર્ત્તધ્યાનમા વર્ત્તે છે અને જે ક્રોધ-માનાદિ કષાયથી ભરેલા છે એવા મોહમૂઢ અસદ્‌ગુરુએ પણ તેના ઉપદેશદાનના અધિકારી સભવતા નથી

" યોગગ્રથના ભાવ ન જાણે, જાણે તો ન પ્રકાશે,
ફોગટ મોટાઈ મન રાખે, તસ ગુણ દૂર નાસે
ધન્ય તે મુનિવરા રે

પરપરિણતિ પોતાની માને, વરતે આરતધ્યાને,
બધ મોક્ષ કારણ ન પીછાને, તે પહિલે ગુણઠાણે
ધન્ય તે મુનિવરા રે "

શ્રી યશોવિજયજીકૃત સા ત્ર ગાથાનુ સ્તવન

અધ્યાત્મ યોગનો ઉપદેશ દેવાને જો કોઈ પણ યોગ્ય હોય તો મૂર્તિમાન્ યોગસ્વરૂપ એવા શ્રી સદ્‌ગુરુ સત્પુરુષ જ છે, કારણ કે જેનામા **સદુપદેષ્ટા**

આત્મજ્ઞાની સદ્‌ગુરુ સત્પુરુષ જ સદુપદેષ્ટા

સદ્‌ગુરુમા અવશ્ય હોવા યોગ્ય આત્મજ્ઞાન-વીતરાગતા આદિ ગુણો પ્રગટ ઝળહળે છે, એવા આ સત્પુરુષ સાક્ષાત્ ભાવયોગી, અધ્યાત્મરસપરિણત આત્મા છે એટલે અધ્યાત્મ યોગ જેનામા અત્યત આત્મપરિણામી થયો છે, એવા પરિણત ગીતાર્થ સત્પુરુષ જ અધ્યાત્મયોગનો ઉપદેશ દેવાને પરમ યોગ્ય છે આમ આવા ભાવિતાત્મા

મહાત્માના મુખેથી જ અધ્યાત્મ ગ્રંથના શ્રવણનો લાભ મળી શકે.

અધ્યાત્મ ગ્રંથ એટલે શું?

હવે અધ્યાત્મ ગ્રંથ એટલે શું? જે ક્રિયા નિજ સ્વરૂપને સાધે તે અધ્યાત્મ, જે ક્રિયા કરી ચતુર્ગતિ સાધે તે અધ્યાત્મ નહિ અર્થાત્ મોહનો અધિકાર જેના પરથી ચઢ્યો ગયો છે એવા મુમુક્ષુ પુરુષની, આત્માને અધિકૃત કરી જે અંતરાત્મપરિણતિરૂપ શુદ્ધ ક્રિયા તેનું નામ 'અધ્યાત્મ' અને આવા અધ્યાત્મ યોગનું જ્યાં મુખ્યતાએ ગુંથણીરૂપ કથન કર્યું છે, આત્માને પુરસ્કૃત-આગળ કરી તેના નિરંતર લક્ષપૂર્વકનો જ્યાં ઉત્તમ બોધ કર્યો છે, તેનું નામ 'અધ્યાત્મ ગ્રંથ' આવું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર સર્વ શાસ્ત્રમાં શિરોમણિ છે **શ્રી યશોવિજયજી** કહે છે કે—'અન્ય શાસ્ત્રને જાણનારો કલેશ જાણે છે, અને અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર જાણનારો રસ જાણે છે, ચંદનનો ભાર ખર વહે છે, પણ તેનો ભોગ તો ભાગ્યશાળી જ પામે છે'×

"નિજ સ્વરૂપ જે કિરિયા સાધે, તેહ અધ્યાત્મ કહિયે રે,
જે કિરિયા કરી ચઉગતિ સાધે, તે ન અધ્યાત્મ લહિયે રે."

—શ્રી આનંદઘનજી

× 'ગતમોહાધિકારાણામાત્માનમધિકૃત્ય યા ।
પ્રવર્તતે ક્રિયા શુદ્ધા, તદધ્યાત્મં જગુર્જિનાઃ ॥
અન્યશાસ્ત્રવિદઃ ક્લેશં, રસમધ્યાત્મશાસ્ત્રવિત્ ।
ભાગ્યભૃદ્ભોગમાપ્નોતિ, વહતે ચન્દનં ખરઃ ॥'

(Sanskrit printed in Devanagari:)
'गतमोहाधिकाराणामात्मानमधिकृत्य या ।
प्रवर्तते क्रिया शुद्धा, तदध्यात्मं जगुर्जिनाः ॥
अन्यशास्त्रविदः क्लेशं, रसमध्यात्मशास्त्रवित् ।
भाग्यभृद्भोगमाप्नोति, वहते चन्दनं खरः ॥'

—શ્રી યશોવિજયજીકૃત અધ્યાત્મસાર

શુશ્રૂષાપૂર્વક શ્રવણ

આવા મહામહિમાવાન અધ્યાત્મગ્રંથનું શુશ્રૂષાદિ ગુણસંપન્ન જિજ્ઞાસુ પુરુષને પ્રથમ તો શ્રવણ થાય આ શ્રવણ તીવ્ર **શુશ્રૂષા**–સાંભળવાની ઇચ્છાપૂર્વક હોવું જોઇએ કારણ કે આ શુશ્રૂષા બોધજલપ્રવાહની સરવાણી સમાન છે, આ શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ સરવાણી વિનાની ભૂમિમાં કૂવો *ખોદવા જેવું વ્યર્થ છે જેમ કૂવામાં સરવાણી હોય તો તે વાટે પાણી આવ્યાં જ કરે, તેમ ઉત્કટ શ્રવણેચ્છારૂપ સરવાણી જો હોય, તો તે વાટે બોધરૂપ પાણીનો પ્રવાહ એકધારો અક્ષયપણે આવ્યા જ કરે. પણ કૂવામાં સરવાણી ન હોય તો પાણી આવે નહિ, તેમ જો આવી શુશ્રૂષારૂપ અક્ષય સરવાણી ન હોય, તો બોધરૂપ પાણીનો પ્રવાહ આવે જ નહિ, ને જ્ઞાનરૂપી કૂવો ખાલી જ રહે આમ શુશ્રૂષા વિનાનું બધું શ્રવણ કર્યું તે ધૂળ થાય છે, સાંભળ્યું ન સાંભળ્યા જેવું થાય છે, એક કર્ણછિદ્રથી પેસી સોંસરૂં બીજેથી નીકળી જાય છે, હૃદયમાં પ્રવેશતું નથી, ફોગટ જાય છે જેમ કોઈ એવી ખેરડ ભૂમિ–કે જેમાં પાણીની સરવાણી આવતી ન હોય, તે ભૂમિમાં ગમે તેટલો ઊંડો કૂવો ખોદ્યા કરીએ (Tapping) તો પણ પાણી આવે જ નહિ, કૂવો ખોદવો ન ખોદ્યા બરાબર જ થાય, શ્રમમાત્ર જ ફળ મળે, મહેનત માથે પડે, તેમ સાચી શુશ્રૂષા વિનાનું બધુંય શ્રવણ નિષ્ફળ જાય છે,

---

* " बोधाम्भःस्रोतसश्चैषा सिरातुल्या सतां मता ।
अभावेऽस्याः श्रुतं व्यर्थमसिरावनिकूपवत् ॥ "
—શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય.

બોધરૂપ ફળ આપતું નથી, એળે જાય છે, તેવા શ્રવણમા તો વાયુના તરંગોથી (Air-waves) શબ્દો કર્ણપટ પર અથડાઈ પાછા વાયુમા–હવામા મળી જાય છે।

જેમ કોઈ એક રાજા રાતે શયન કરતી વેળાએ વાર્તા સાભળતો હોય, ઊંઘમા ને ઊંઘમા તે હોકારો પણ દેતો જાય, પણ તેનું લક્ષ તેમા હોય નહિ શું સાભળ્યું તે તેના ખ્યાલમા રહે નહિ। અને સવારે ઊઠીને બાપુ પૂછે કે–અલ્યા। રાતે કઈ વાર્તા કરી હતી? તેમ પ્રસ્તુત શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ કરતો હોય તે જાણે ઊંઘતો હોય એમ સાભળે છે। તે મોટેથી ઘાટો પાડી 'જી। મહારાજ।' એમ હોકારો પણ દે છે। પણ શું સાભળ્યું તેનું તેને ભાન હોતું નથી। તે ઘેર આવીને પૂછે કે આજ મહારાજ વખાણમા શી વાત કરતા હતા। આમ સાચી શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ ફોગટ–નકામું છે, હૃદયને સ્પર્શતું નથી, એક કાનથી બીજે કાને કાઢી નાખ્યા જેવું થાય છે ઉત્કટ શ્રવણેચ્છા વિનાનું જે શ્રવણ તે નામમાત્ર શ્રવણ છે એમ તો આ જીવે અનંત વાર કથા–વાર્તા સાભળી છે, ને સાભળી સાભળીને તેના કાન પણ ફૂટી ગયા છે ને મહારાજોના ઘાગ પણ બેસી ગયા છે। તો પણ હજુ તેને બ્રહ્મજ્ઞાન–સાચું આત્મજ્ઞાન થયું નથી। અખા ભક્તે કહ્યું છે તેમ 'કથા સુણી સુણી ફૂટયા કાન, તોય ન આવ્યું બ્રહ્મ જ્ઞાન' કારણ કે તેણે અંતરાત્માથી શ્રવણ કર્યું નથી. ખરૂં શ્રવણ તો ત્યારે થાય કે જ્યારે મન રીઝે–પ્રસન્નતા

શુશ્રૂષા વિનાનું શ્રવણ વ્યર્થ

પામે, તન ઉલ્લસે-શરીરમાં રોમાંચ રૂવાડાં ઊભાં થાય એવી શ્રવણેચ્છા વિના જે ગુણકથા સાંભળવામાં આવે, તે બહેરા માણસ આગળ સંગીત કરવા બરાબર છે ! ભેંસ આગળ ભાગવત છે ! અંગ્રેજી કહેવત પ્રમાણે-ડુક્કર પાસે મોતીનો ચારો નાખવો બરાબર છે! 'Casting pearls before swine'

"સરી એ બોધ પ્રવાહની જી, એ વિણુ શ્રુત થલ કૂપ,
શ્રવણ સમીહા તે કિસીજી ? શયિત સુણે જિમ ભૂપ !
રે જિનજી ! ધન ધન તુજ ઉપદેશ
મન રીઝે તન ઉલ્લસેજી, રીઝે બુઝે એક તાન,
એ ઈચ્છા વિણુ ગુણકથાજી, બહેરા આગળ ગાન રે જિનજી !"
શ્રી યશોવિજયજીકૃત યો૦ દ૦ સજ્ઝાય

શ્રવણેચ્છા કેવી ઉત્કટ હોવી જોઈએ તે માટે તરુણ સુખી પુરુષનું દૃષ્ટાંત છે. રમણીય રમણીથી યુક્ત એવા તરુણને જેવી દિવ્ય સંગીત સાંભળવાની ઇચ્છા થાય, તેના કરતાં પણ વધારે ઉલ્લાસથી તત્ત્વ અમૃતનું શ્રવણેંદ્રિયદ્વારા પાન કરવાની ઈચ્છા મુમુક્ષુને હોય. (વિશેષ માટે જુઓ આ લેખકે સવિસ્તર વિવેચન કરેલ **યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય**)

" તરુણ સુખી સ્ત્રી પરિવર્યોજી, જિમ ચાહે સુર ગીત,
ત્યમ સાંભળવા તત્ત્વનેજી, એહ દૃષ્ટિ સુવિનીત રે જિનજી !"
—યો૦ દ૦ સજ્ઝાય

આમ સાચી અંતરંગ શ્રવણેચ્છાવાળું હોય તે જ વાસ્તવિક શ્રવણ છે. આ શ્રવણ એટલે માત્ર શબ્દનું કર્ણોદ્વાર પર અથડાવું એમ નહિ, પણ તેની સાથે અર્થગ્રહણ પણ કરી લેવું તેનું નામ શ્રવણ છે. વિદ્વદ્વર્ય

શ્રવણ એટલે શું ?

શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ કહે છે કે—

"કેટલીક વાર ભૂલ તો એ થાય છે કે તે શ્રવણનો અર્થગ્રહણ સાથેનો તાત્ત્વિક સંબંધ વસ્તુતઃ ધ્યાનમાં લેવાતો જ નથી 'શ્રવણ' એટલે સાંભળવું અને સાંભળવું એટલે કાનમાં શબ્દો પડવા દેવા, અને આટલું થતાં શ્રવણ થયું એમ ઘણીવાર કૃતકૃત્યતા માની લેવાય છે × × × શબ્દને કર્ણમાં લઈ તેની સાથે અર્થગ્રહણ પણ કરી લેવું તેનું નામ 'શ્રવણ', એમ શ્રવણ શબ્દનો વાસ્તવિક અને પ્રાચીન શાસ્ત્રસંમત અર્થ છે."

સદ્‌ગુરુમુખે વા સત્‌શાસ્ત્રમુખે શ્રવણ

અને આ જે શ્રવણ છે તેમાં પરની અપેક્ષા રહે છે, કારણ કે સાંભળવાનું બીજાના બોલ્યા કે ઉપદેશ્યા વિના સંભવે નહિ, માટે શ્રવણ અન્યદ્વારા, અન્ય મુખે હોય છે એટલે કે મુખ્યપણે તે 'શ્રુત' શ્રવણ પુરુષવિશેષરૂપ બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્‌ગુરુ મુખે કરવાનું હોય છે, અને તેનો જોગ ન હોય તો પૂર્વકાલીન મહાત્માઓના સત્‌શાસ્ત્રમુખે શ્રવણ કરવાનું છે, કારણ કે મહાયોગગતસંપન્ન એવા તે તે મહાપુરુષોનો ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા 'અક્ષર' સ્વરૂપે વ્યક્ત થઈ, તેમની કૃતિઓમાં પ્રગટપણે અક્ષર સ્વરૂપે રહ્યો છે પ્રત્યક્ષ આત્મજ્ઞાની સદ્‌ગુરુના અભાવે, આવા પરોક્ષ આત્મજ્ઞાની સદ્‌ગુરુઓના વચનનું અવલંબન જ શ્રેયસ્કર થઈ પડે છે, પરમ ઉપકારી આધારભૂત થઈ પડે છે સાચા સદ્‌ગુરુના અભાવે, અન્ય સામાન્ય કોટિના જે તે પ્રાકૃત જનને ગુરુ

સ્થાપી–માની બેસી તેના મુખે શ્રવણ કરવા કરતા, આવા પરોક્ષ સદ્‌ગુરુઓના સદ્‌ગ્રંથ મુખે શ્રવણ કરવુ, તે અનેકગણુ વધારે લાભદાયી છે, એમ વિદ્વાનોનુ માનવુ છે તથારૂપ ગુરુગુણે રહિત ગમે તેને ગુરુ કલ્પવા કરતા, આમ કરવુ તે જ યોગ્ય છે

"કેવળ સાધારણ વર્ગના પુરુષ પાસેથી પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ લેવો એ ઠીક, કે અસાધારણ પુરુષ પાસેથી એના ગ્રથોદ્વારા જે પરોક્ષ ઉપદેશ મળે એ ઠીક ? આ પ્રશ્નનો એક જ ઉત્તર ઘટે છે અસાધારણ પુરુષો પોતાના અનુપમ આત્માને ગ્રથમા કેવી સારી રીતે સક્રાત કરી શકે છે, એ વાત જો ધ્યાનમા લેવામા આવે તો સહજ સમજાય એમ છે કે આ બીજો માર્ગ જ ઉત્તમ છે" —પ્રો આનદશકર ધ્રુવ

"આત્માદિ અસ્તિત્વના, જેહ નિરૂપક શાસ્ત્ર,
પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુ યોગ નહિ, ત્યા આધાર સુપાત્ર
અથવા સદ્‌ગુરુએ કહ્યા, જે અવગાહન કાજ,
તે તે નિત્ય વિચારવા, કરી મતાતર ત્યાજ"
—શ્રીમદ્ રાજચદ્રપ્રણીત શ્રી આત્મસિદ્ધિ

આત્મારામી સદ્‌ગુરુ મુખે જે અધ્યાત્મ ગ્રથનુ અપૂર્વ શુશ્રૂષારસથી શ્રવણ થયુ, તે શ્રુતબોધનુ પછી મુમુક્ષુ પુરુષ મનન કરે છે, મનથી પુન પુન તત્ત્વચિતન કરે છે, મીમાસન કરે છે, તત્સ્પર્શી સદ્‌વિચારણા કરે,

અધ્યાત્મ મનન

અહોનિશ ઊહાપોહ કરે છે, નિત્ય નિદિધ્યાસન કરે છે જેમ કોઈ ખોરાક ખાય તે બરાબર રસપૂર્વક ચાવે તો હોજરીમા પાચક રસની બરાબર ઉત્પત્તિ થાય ને તેની પાચનક્રિયા ઉત્તમ થય, અને પછી તે રસ લોહીમા એકરસ થઈ સર્વ અંગને માંસલ કરે, પુષ્ટ-ભરાવદાર બનાવે, તેમ સમ્યક્ બોધરૂપ આહાર પણ રસપૂર્વક બરાબર ચાવવામા આવે, પુન પુન ચર્વણ-મનન કરવામા આવે, તો ઉત્તમ ભાવરૂપ રસની નિષ્પત્તિ થાય ને શુદ્ધ આત્મપરિપુષ્ટિરૂપ ઉત્તમ પાચન ક્રિયા થાય, અને પછી તે પરિણત રસ આત્માના અંગે અંગમા-પ્રદેશ પ્રદેશમા વ્યાપ્ત થઈ તેને શુદ્ધ આત્મધર્મની પુષ્ટિથી માંસલ કરે, પુષ્ટ ભરાવદાર બનાવે માટે શ્રવણ પર જેટલો ભાર મૂકવામા આવે છે તેના કરતા અનેકગણો ભાર મનન-મીમાંસન પર મૂકવા યોગ્ય છે, પરંતુ વર્ત્તમાનમા તેથી ઊલટી જ પરિસ્થિતિ દૃશ્ય થાય છે હાલમા વાચન-શ્રવણ ખૂબ વધ્યુ છે પણ મનનશક્તિ જાણે કુંઠિત થઈ ગયેલી જણાય છે, તેથી કરીને જ ઘણા લોકોનુ જ્ઞાન પણ ઊડા અવગાહનવાળુ તલસ્પર્શી હોવાને બદલે માત્ર છીછરુ, ઉપરછલુ ને ઉપરચોટિયુ પ્રતિભાસે છે અને તેથી કરીને જ ગંભીર વિચારશીલ તત્ત્વ નવનીત સમા સાહિત્યને બદલે ક્ષુલ્લક છાસબાકળા જેવા સત્ત્વહીન નિર્માલ્ય સાહિત્ય પ્રત્યે વિશેષ અભિરુચિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે મહાત્મા દેવચંદ્રજી મહામુનિ પોકારી ગયા છે કે—

" તત્ત્વ રસિક જન થોડલા રે, બહુલો જન સંવાદ,
જાણો છો જિનરાજજી રે, એ સઘલો વિખવાદ
ચંદ્રાનન જિન!"

૨

પરિશીલન : ભાવનાજ્ઞાન

અધ્યાત્મ તત્ત્વનુ મનન થાય એટલે પછી તેનુ પરિશીલન થાય-પરિભાવન થાય પરિ-સર્વથા, શીલન-સ્વભાવભૂતપણુ અનુબોધનુ સર્વથા

અધ્યાત્મ પરિશીલન આત્મસ્વભાવભૂતપણુ અત્રાત્મ પરિણામીપણુ, ભાવિતાત્મપણુ થવુ

તે પરિશીલન આવુ પરિશીલન જેને થાય છે તેના હૃદયમાં અધ્યાત્મ તત્ત્વ વજ્રલેપ દૃઢ અકિત થાય છે, ને તે અધ્યાત્મ યોગીને અહોનિશ સૂતા બેસતા જાગતા ઊઠતા નિરતર તે પરમાર્થ વિષયનુ જ અનુસ્મરણ રહ્યા કરે છે આ અગે પરમ ભાવિતાત્મા **શ્રીમદ્ રાજચદ્રજીનુ** સ્વાનુભવ વચન છે કે-' રાત્રી અને દિવસ એક પરમાર્થ વિષયનુ જ મનન રહે છે આહાર પણ એ જ છે, નિદ્રા પણ એ જ છે, શયન પણ એ જ છે, સ્વપ્ન પણ એ જ છે, ભય પણ એ જ છે, ભોગ પણ એ જ છે, પરિગ્રહ પણ એ જ છે, ચલન પણ એ જ છે, આસન પણ એ જ છે અધિક શુ કહેવુ ? હાડ, માસ અને તેની મિજાને એક જ એ જ રગનુ રગન છે એક રોમ પણ એનો જ જાણે વિચાર કરે છે ' (**શ્રીમદ્ રાજચદ્ર** પત્રાક ૧૨૦)-આમ પરિશીલનવડે કરીને પરમાર્થ જેના આત્મામા પરિણત થયો છે, તે યોગી પુરુષનુ ચિત્ત અન્ય કાર્ય કરતા પણ આત્મધર્મમા જ લીન હોય,-સસાર સબધી બીજા કામ કરતા પણ પતિવ્રતા સ્રીનુ ચિત્ત પોતાના પ્રિયતમમા જ લીન હોય તેમ

આ શ્રવણ, મનન ને પરિશીલન જે કહ્યાં તે જ બીજા શબ્દોમાં શ્રુતજ્ઞાન, ચિંતાજ્ઞાન ને ભાવનાજ્ઞાન કહી શકાય.

શ્રુતજ્ઞાન, ચિંતાજ્ઞાન ને ભાવનાજ્ઞાન

વાક્યાર્થમાત્ર વિષયવાળું મિથ્યાભિનિવેશ રહિત જે જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન*, તે કોઠીમાં નાખેલા દાણાની પેઠે જેમનું તેમ રહે છે, વૃદ્ધિગત થતું નથી. મહાવાક્યાર્થજન્ય જ્ઞાન જે અતિ સૂક્ષ્મ સુયુક્તિ ચિંતાથી યુક્ત છે તે ચિંતાજ્ઞાન, તે જલમાં તેલ બિંદુની જેમ ફેલાય છે. ઐ૰ પર્યંગત-પરમાર્થભૂત જે જ્ઞાન, વિધિ આદિમાં અત્યંતપણે યત્નવંતુ છે તે ભાવનાજ્ઞાન; અને તે અશુદ્ધ સદ્રત્નની દીપ્તિ-કાંતિ સમું ઝળહળે છે. આ ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાનમાં ભાવનાજ્ઞાન જ વાસ્તવિક જ્ઞાન છે અને તે જ ઉત્તમ છે. ઉક્ત સ્વરૂપવાળા શ્રુતજ્ઞાનની સર્વત્ર વિપુલતા હોય છે, પણ ભાવનાજ્ઞાનવાળો ભાવિતાત્મા તો કવચિત્ વિરલો જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ અંગે મહર્ષિ હરિભદ્ર સૂરિજી શ્રી ધર્મબિન્દુમાં સ્પષ્ટપણે પ્રકાશે છે કે—

---

* "वाक्यार्थमात्रविषयं कोष्ठकगतबीजसन्निभं ज्ञानम् ।
श्रुतमयमिह विज्ञेयं मिथ्याभिनिवेशरहितमलम् ॥
यत्तु महावाक्यार्थजमतिसूक्ष्मसुयुक्तिचिन्तयोपेतम् ।
उदक इव तैलबिन्दुर्विसर्पि चिन्तामयं तत् स्यात् ॥
ऐदम्पर्यगतं यद्विध्यादौ यत्नवत्तथैवोच्चैः ।
एतत्तु भावनामयमशुद्धसद्रत्नदीप्तिसमम् ॥"

—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત ષોડશક

'×શ્રુતમયી પ્રજ્ઞાથી જાણ્યું તે જાણ્યું નથી, ભાવનાથી દીઠું-જાણ્યું તે ખરેખરું જાણ્યું છે, કારણ કે શ્રુતજ્ઞાનથી જે જાણપણું તેનું ઉપરાગ માત્રપણું છે, અર્થાત્ જેમ સ્ફટિકમાં સન્નિહિત પુષ્પાદિની ઉપરાગરૂપ ઝાંઈ જ પડે છે, પણ અંતપ્રવેશ હોતો નથી, તેમ શ્રુતમયી પ્રજ્ઞામાં બહિરંગ ઉપરછલો (superficial skin-deep) બોધ માત્ર જ હોય છે, પણ અંતપરિણતિ હોતી નથી અને તેનું કારણ પણ એ છે કે હાડોહાડ (Bone-deep) રંગ લાગ્યો છે એવો ભાવનાજ્ઞાનવાળો પુરુષ જેમ દૃષ્ટ અનર્થોમાંથી નિવર્તે છે, તેમ શ્રુતમયી પ્રજ્ઞાવાળો અનર્થરૂપ અપાયોમાંથી નિવર્તતો નથી આમ ભાવનાનુગત જ્ઞાનનું તત્ત્વથી જ્ઞાનપણું છે 'भावनानुगतस्य ज्ञानस्य तत्त्वतो ज्ञानत्वात् ।' એટલા માટે જ ભાવિતાત્મા શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી કહે છે કે-મુમુક્ષુએ સર્વત્ર ભાવનામાં જ યત્ન કરવો શ્રેય છે 'इति मुमुक्षोः सर्वत्र भावनायामेव यत्नः श्रेयान् ।'

૩

'પરિશીલન નય હેત'

આ ભાવનામય પરિશીલન અધ્યાત્મ પરત્વે નય અને હેતુ સંબંધી કરવાનું અત્ર વિવક્ષિત છે 'પરિશીલન

× 'नहि श्रुतमय्या प्रज्ञया, भावनादृष्टज्ञातं ज्ञातं नामेति ।
उपरागमात्रत्वादिति । दृष्टवदपायेभ्योऽनिवृत्तेरिति ।"

—શ્રી ધર્મબિન્દુ, અ. ૬

અધ્યાત્મમા નય પરિશીલન

નય હોત.' અધ્યાત્મમા નયનુ પરિશીલન-પરિભાવન કેમ કરવું તે વિચારવા યોગ્ય છે જ્ઞાની પુરુષે એ વસ્તુસ્વરૂપ સમજવા માટે જે નય-અપેક્ષાવિશેષો કહ્યા છે, તેનો પરમાર્થ અધ્યાત્મમા-આત્મામા ભાવન કરવો તે અધ્યાત્મ નય પરિશીલન છે જ્ઞાનીઓએ જે કાઇ ઉપદેશ કર્યો છે તે જીવને પરમાર્થ પમાડવા માટે અમુક અમુક અપેક્ષાવિશેષના પ્રધાનપણાથી કર્યો છે 'उवयसो जो णआ णाम ।' એટલે ઉપદેશ છે તે નય-અપેક્ષાવિશેષથી જીવને સન્માર્ગે દોરવણીરૂપ છે, 'સમન્તવવાની શૈલી'રૂપ છે 'ની' (નય to lead) ધાતુ પરથી વસ્તુ સ્વરૂપ અશ પ્રત્યે દોરી જાય તે નય,-એ શબ્દનો વ્યુત્પત્ત્યર્થ પણ એ જ સૂચવે છે એટલે પાત્રભેદે કે પ્રસગભેદે જો નિત્ય દેશના ઉપકારી લાગી તો ત્યા જ્ઞાનીઓએ દ્રવ્યાસ્તિક નયના પ્રધાનપણે ઉપદેશ કર્યો, જો અનિત્ય દેશના ઉપકારી લાગી તો ત્યા પર્યાયાસ્તિક નયની મુખ્યતાથી ઉપદેશ કર્યો, અથવા અન્ય કોઇ અપેક્ષા કાર્યકારી લાગી, તો ત્યા તેને પ્રધાનપદ આપી ઉપદેશ કર્યો આમ તે તે નયને-અપેક્ષા વિશેષને આશ્રીને તેઓએ સર્વત્ર તેવી તેવી ઉપદેશપદ્ધતિ અગીકાર કરી છે, કારણ કે ગમે તેમ કરી જીવની આત્મભ્રાંતિ દૂર કરી, તને નિજ આત્મસ્વરૂપનો લક્ષ કરાવી 'ઠેકાણે આણવો' પરમાર્થ પમાડવો એ જ એક એમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો નયચક્રના સમસ્ત આગ અનેકાન્ત વસ્તુસ્વરૂપ ધરી સાથે સકળાયેલા હોઇ, પરમાર્થરૂપ

મધ્યબિન્દુની આસપાસ પ્રદક્ષિણા ફરે છે, અને પરમાર્થ પ્રત્યે દોરી જાય છે પિતાની સર્વ તનયો પ્રત્યે સમદૃષ્ટિ હોય, તેમ અનેકાંત× પરમાર્થની સર્વ નયો પ્રત્યે સમદૃષ્ટિ જ હોય છે ચક્રની પરિધિ પરનુ કોઈપણ બિન્દુ મધ્યબિન્દુથી સમાંતર (Equi-distant) હોય તેમ નયચક્રનો પ્રત્યેક નય અનેકાંત પરમાર્થરૂપ મધ્યબિન્દુથી સમાંતર હોય છે, અને સર્વ નયનુ મિલન-સ્થાન પણ પુષ્પની કર્ણિકાની જેમ પરમાર્થરૂપ મધ્યબિન્દુ છે પરંતુ છૂટા છૂટા વિશૃંખલ, વ્યસ્ત, પરસ્પર નિરપેક્ષ નય તો મિથ્યાત્વરૂપ હોઈ દુર્નય અથવા નયાભાસ છે એક શૃંખલા-બદ્ધ, સમસ્ત, એક પરમાર્થ પ્રત્યે લઈ જનારા પરસ્પર સાપેક્ષ નય સમ્યક્ત્વરૂપ હોઈ સુનય છે એટલા માટે જ નિરાગ્રહ એવી અનેકાંતદૃષ્ટિ જેણે સમ્યક્પણે જાણી છે, એવા પરમાર્થદૃષ્ટિ પુરુષો અધ્યાત્મમાં નય પરિશીલન એવું સમ્યક્પણે કરે છે કે તેઓ દુર્નયને સુનયપણે ચલાવી, એકત્વ અભેદપણે ધ્યાવી, તે સર્વને પરમાર્થમાં સમાવી, તેનો વર્તનભેદ દૂર કરે છે, અર્થાત્ તે સર્વને પરમાર્થપ્રત્યયી બનાવે છે મહામુનિ દેવચંદ્રજીએ ગાયુ છે કે—

અનેકાંત પરમાર્થ પ્રત્યે દોરી જાય તે નય
એકાંત તે નયાભાસ

× "यस्य सर्वत्र समता नयेषु तनयेष्विव ।
तस्यानेकान्तवादस्य क्व न्यूनाधिकशेमुषी ॥"

—શ્રી યશોવિજયજીકૃત અધ્યાત્મોપનિષદ

" દુર્નય તે સુનય ચલાયા, એકત્વ અભેદે ધ્યાયા,
તે સવિ પરમારથ સમાયા, તસુ વર્ત્તન ભેદ ગમાયા
મનમોહના જિનરાયા "

આ નયવાદ માત્ર શાસ્રીય રસનો કે વાદવિવાદ માટેનો વિષય નથી, પણ વસ્તુસ્વરૂપ સમજવા અને પરમાર્થ પામવા માટેની અનુપમ યુક્તિવાળી સર્વ સમ ઉપકારી સુંદર યોજના છે, અને એ જ એની વ્યવહારુ ઉપયોગિતા (Practical utility) છે દા. ત. સપ્તભંગી નય, એ કંઈ કંઈ ભગજાલમાત્ર નથી, પણ તત્ત્વનો અવિસંવાદી યથાર્થ વિનિશ્ચય દૃઢ કરાવનારી પરમ સુંદર યુક્તિ છે તેનું અધ્યાત્મ પરિશીલન કરી આત્મા પર ઉતારીએ તો આત્મા સ્વરૂપેણ અસ્તિ, પરરૂપેણ નાસ્તિ, આત્મા સ્વરૂપથી છે, પરરૂપથી નથી, ઈત્યાદિ પ્રકાર ફલિત થાય છે અર્થાત્ સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી આત્મા છે, પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી આત્મા નથી, આમ પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવથી આત્મા ભિન્ન છે એવું તત્ત્વવિનિશ્ચયરૂપ ભેદજ્ઞાન આથી વજ્રલેપ દૃઢ થાય છે

તત્ત્વવિનિશ્ચય માટે નયવાદની વ્યવહારુ ઉપયોગિતા

— તેમજ–નય શબ્દના પરમાર્થ પ્રમાણે આગળ ને આગળ વસ્તુસ્વરૂપ પ્રત્યે દોરી જાય તે નય, અને નૈગમાદિ×

× एषु पूर्वे पूर्वो नय प्रचुरगोचर पर परस्तु परिमितविषय ।
—શ્રી નયપ્રદીપ

ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ વસ્તુ બોધ પ્રત્યે દોરી જાય તે નય

નય પ્રકાર ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મગોચર છે, એટલે આ નયનો પ્રયોગ વસ્તુના ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ બોધરૂપ પરમાર્થ પ્રત્યે લઇ જવા માટે આત્માર્થીને અવશ્ય ઉપયોગી–ઉપકારી થઇ પડે છે આત્માની ગુણદશારૂપ વિકાસક્રમમા અને પ્રભુભક્તિથી પ્રાપ્ત ભાવસેવારૂપ* આત્મપ્રગતિ આદિમા નૈગમાદિ સાતે નયની સુદર રસપ્રદ અને બોધપ્રદ પરમાર્થ ઘટના કરી શકાય છે **શ્રીમદ્ રાજચદ્રજીએ** આ સપ્ત નયો સ્વઆત્મા પર અદ્ભુત રીતે ઘટાવ્યા છે, તે અધ્યાત્મ નય–પરિશીલનનું ઉત્તમ ઉદાહરણ પૂરુ પાડે છે તે આ પ્રકારે–

૪

આત્મામા સપ્ત નયની અદ્ભુત પરમાર્થ ઘટના

"એવભૂત દૃષ્ટિથી ઋજુસૂત્ર સ્થિતિ કર, ઋજુસૂત્ર દૃષ્ટિથી એવભૂત સ્થિતિ કર નૈગમ દૃષ્ટિથી એવભૂત પ્રાપ્તિ કર, એવભૂત દૃષ્ટિથી નૈગમ વિશુદ્ધ કર સગ્રહ દૃષ્ટિથી એવભૂત થા, એવભૂત દૃષ્ટિથી સગ્રહ વિશુદ્ધ કર વ્યવહાર દૃષ્ટિથી એવભૂત પ્રત્યે જા, એવભૂત દૃષ્ટિથી વ્યવહાર વિનિવૃત્તિ કર શબ્દ દૃષ્ટિથી એવભૂત પ્રત્યે જા, એવભૂત દૃષ્ટિથી

---

* જુઓ શ્રી દેવચદ્રજીકૃત ચદ્રપ્રભજિન સ્તવન તથા સુમતિ જિન સ્તવન ।

શબ્દ નિર્વિકલ્પ કર સમભિરૂઢ દષ્ટિથી એવભૂત આવલોક, એવભૂત દષ્ટિથી સમભિરૂઢ સ્થિતિ કર એવભૂત દષ્ટિથી એવભૂત થા, એવભૂત સ્થિતિથી એવભૂત દષ્ટિ શમાવ "—**શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર**, પત્રાંક ૫૪૧

આ સપ્ત નયની ગહન અર્થઘટનાવાળા **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના** ઉપરોક્ત સૂત્રો પરમ આશય ગંભીર છે આ નયસૂત્રોનો જે યત્કિંચિત્ અલ્પ પરમાર્થ મને યથામતિ સમજાયો, તે એક મુનિની જિજ્ઞાસાથી તેમના સમાધાનાર્થે મે લખી મોકલ્યો હતો, તે પ્રસ્તુત અધ્યાત્મ નયપરિશીલનમા સુવિચારણાર્થે પ્રાસંગિક જાણી અત્ર આપું છું

૧ 'એવભૂત દષ્ટિથી ઋજુસૂત્ર સ્થિતિ કર '—જેવા પ્રકારે શુદ્ધ નિશ્ચયથી આત્માની એવભૂત શુદ્ધ સ્વરૂપ સ્થિતિ છે, તે દષ્ટિ લક્ષમા રાખી ઋજુસૂત્રપણે-વર્ત્તમાન પર્યાયમા તથાપ્રકારે સ્થિતિ કર! એટલે કે વર્ત્તમાનમા શુદ્ધ સ્વરૂપમા વર્ત્ત

૧ 'એવભૂત દષ્ટિથી ઋજુસૂત્ર સ્થિતિ કર' ૭

'ઋજુસૂત્ર દષ્ટિથી એવભૂત સ્થિતિ કર '—અને વર્ત્તમાન પર્યાયની-ઋજુસૂત્રની દષ્ટિએ પણ જેવા પ્રકારે આત્માનુ એવભૂત શુદ્ધ નિશ્ચય સ્વરૂપ છે, તેવા પ્રકારે સ્થિતિ કર! અથવા વર્ત્તમાન વ્યવહારરૂપ આચરણની દષ્ટિએ પણ જેવુ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ છે તેવી સ્થિતિ કર! શુદ્ધ સ્વરૂપસ્થ થા!

૨ 'નૈગમ દષ્ટિથી એવભૂત પ્રાપ્તિ કર '—

૨ 'નૈગમ દૃષ્ટિથી એવભૂત પ્રાપ્તિ કર' ઈ

નૈગમ દૃષ્ટિથી એટલે કે જેવા પ્રકારે ચૈતન્યલક્ષણથી આત્મા લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહારથી વ્યવહારાય છે, તે દૃષ્ટિથી–તે દૃષ્ટિ લક્ષમા રાખી એવભૂત શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપે સ્થિતિ કર! અથવા નૈગમ એટલે જેવા પ્રકારે વીતરાગ ભક્તિ, વૈરાગ્ય આદિ મોક્ષસાધક વ્યવહાર લોકપ્રસિદ્ધ છે, તે દૃષ્ટિથી એવભૂત એટલે કે જેવા પ્રકારે આત્મસ્વરૂપ છે તેવા પ્રકારે થા! આ લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહાર આચરીને પણ નિરતર એવભૂત–યથોક્ત આત્મ સ્વરૂપ પામવાનો જ લક્ષ રાખ! '**એવભૂત દૃષ્ટિથી નૈગમ વિશુદ્ધ કર**'–અને એવભૂત દૃષ્ટિથી એટલે સાધ્ય એવા શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને નિરતર લક્ષમા રાખી નૈગમથી ચૈતન્ય લક્ષણ આત્માને વિશુદ્ધ કર! અથવા લોકપ્રસિદ્ધ મોક્ષસાધક વ્યવહારને વિશુદ્ધ કર!

૩ 'સગ્રહ દૃષ્ટિથી એવભૂત થા' ઈ

૩ '**સગ્રહ દૃષ્ટિથી એવભૂત થા**'—સામાન્યગ્રાહી એવા સગ્રહ નયની દૃષ્ટિથી એવભૂત થા! સગ્રહનયની દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ સર્વ જીવ સત્તાથી સિદ્ધ સમાન છે 'સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ'–આ દૃષ્ટિ લક્ષમા રાખી એવભૂત થા! અર્થાત્ જેમ આત્મસ્વરૂપ છે તેવી સ્થિતિને પામેલો થા! એવો સ્વરૂપસ્થ થા! '**એવભૂત દૃષ્ટિથી સગ્રહ વિશુદ્ધ કર**'–એવભૂત અર્થાત્ જેવુ યથાસ્થિત શુદ્ધ સહજ આત્મ સ્વરૂપ છે, તેવી દૃષ્ટિથી–તે અપેક્ષા દૃષ્ટિસન્મુખ રાખી

સગ્રહ અર્થાત્ જે પોતાની સ્વરૂપસત્તા છે તે વિશુદ્ધ કર ! એટલે કે શુદ્ધ નિશ્ચય સ્વરૂપ લક્ષમા રાખી તેને અનુકૂળ શુદ્ધ વ્યવહારનું એવુ અનુષ્ઠાન કર, કે જેથી કરીને-જે સાધનવડે કરીને તે એવભૂત આત્મારૂપ સાધ્ય સિદ્ધ થાય

૪ ' વ્યવહાર દષ્ટિથી એવભૂત પ્રત્યે જા '— વ્યવહાર દષ્ટિથી એટલે પરમાર્થસાધક વ્યવહાર દષ્ટિથી એવભૂત પ્રત્યે જા ! શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રત્યે જા ! કારણ કે સર્વ વ્યવહાર સાધનનું એક જ સાધ્ય સ્વરૂપસિદ્ધિ છે

૪ 'વ્યવહાર દષ્ટિથી એવભૂત પ્રત્યે જા' ઇ

' એવભૂત દષ્ટિથી વ્યવહાર વિનિવૃત્તિ કર '—એવભૂત નિશ્ચયરૂપ શુદ્ધ સ્વરૂપ દષ્ટિ લક્ષમા રાખી વ્યવહાર વિનિવૃત્તિ કર ! એવી ઉત્તરોત્તર ચઢતી આત્મદશા ઉત્પન્ન કરતો જા, કે જેથી પછી વ્યવહાર-સાધનની વિનિવૃત્તિ થાય, અપેક્ષા ન રહે (કારણ કે સમસ્ત વ્યવહાર નિશ્ચયની સિદ્ધિ માટે છે તેની સિદ્ધિ થતી જાય છે, તેમ તેમ વ્યવહારની નિવૃત્તિ થાય છે)

૫. શબ્દ દષ્ટિથી એવભૂત પ્રત્યે જા '— શબ્દદષ્ટિથી એટલે આત્મા શબ્દના ખરેખરા અર્થમા એવભૂત-શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પ્રત્યે જા ! દાખલા તરીકે-જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર પ્રત્યે ગમન-પરિણમન કરે તે આત્મા, એમ ' આત્મા ' શબ્દનો અર્થ છે આ શબ્દના યથાર્થ અર્થરૂપ દષ્ટિ

૫ 'શબ્દ દષ્ટિથી એવભૂત પ્રત્યે જા' ઇ

લક્ષમા રાખી એવભૂત પ્રત્યે જા! શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પામ! 'એવભૂત દષ્ટિથી શબ્દ નિર્વિકલ્પ કર'— એવભૂત-શુદ્ધ સ્વરૂપવક્ષી દૃષ્ટિથી શબ્દને-યથાર્થ અર્થરૂપ 'આત્મા' નામધારી શબ્દને નિર્વિકલ્પ કર! અર્થાત્ 'આત્મા' સિવાય જ્યા બીજો કાઇ પણ વિકલ્પ વર્તતો નથી એવો કર! નિર્વિકલ્પ આત્મધ્યાનને-શુક્લધ્યાનને પામ!

૬. 'સમભિરૂઢ દષ્ટિથી એવભૂત અવલોક'— સમભિરૂઢ-નિશ્ચય સ્વરૂપની સાધનામા સમ્યક્પણે અભિરૂઢ- અતિ ઊંચે ચઢેલ, ઉચ્ચ ગુણસ્થાન સ્થિતિને પામેલ એવી દૃષ્ટિથી, એવભૂત એટલે જેવા પ્રકારે મૂળ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ છે તે અવલોક!

૬ 'સમભિરૂઢ દૃષ્ટિથી એવભૂત અવલોક' ઈ

જો! કારણ કે સમભિરૂઢ સ્થિતિવાળને પ્રત્યક્ષ પ્રગટ એવભૂત આત્મદર્શન-કેવલદર્શન થાય છે 'એવભૂત દષ્ટિથી સમભિરૂઢ સ્થિતિ કર' એવભૂત-શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ 'સ્થિતિની દૃષ્ટિથી સમભિરૂઢ-આત્મસ્વરૂપમા સમ્યક્પણે અત્યત આરૂઢ, એવી પરમ યોગદશાસપન્ન સ્થિતિ કર! સ્વરૂપારૂઢ થા! યોગારૂઢ સ્થિતિ કર!

૭ 'એવભૂત દૃષ્ટિથી એવભૂત થા'— એવભૂત દૃષ્ટિથી-શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ સ્થિતિની દૃષ્ટિથી- લક્ષમા રાખી એવભૂત થા! અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમા જેણે સ્થિતિ કરી છે એવો સ્વરૂપસ્થિત થઈ જા! 'એવભૂત સ્થિતિથી

૭ 'એવભૂત દૃષ્ટિથી એવભૂત થા' ઈ

એવભૂત દૃષ્ટિ શમાવ ’ અને આવા પ્રકારે એવભૂત સ્થિતિથી-યથાસ્થિત શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમા સ્થિતિથી એવભૂત અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપ સ્થિતિની દૃષ્ટિ શમાવ! અર્થાત્ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ જે ત્હારુ સાધ્ય, ધ્યેય, લક્ષ હતું, તે શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપમા તો તું હવે સ્થિત થઇ ચૂક્યો છે, એટલે હવે જૂદી એવી એવભૂત દૃષ્ટિ રહી નથી દૃષ્ટિ અને સ્થિતિ બન્ને એકરૂપ-એકાકાર થઇ ગયા છે, એકમેકમા સમાઇ ગયા છે, તન્મય થઇ ગયા છે, એટલે હવે એનુ અલગ-જૂદુ ગ્રહણ કરવાપણુ રહ્યુ નથી, ‘ દૃષ્ટિ પ્રમાણે સૃષ્ટિ ’ તે ઉત્પન્ન કરી દીધી છે, માટે હે પરબ્રહ્મ ! હવે તે એવભૂત દૃષ્ટિને પણ સમાવી દે, કારણ કે તે તુ જ છે દૃષ્ટિ અને સ્થિતિની એકરૂપતારૂપ, પરમ સિદ્ધ અભેદરૂપ, પરમ નિશ્ચયરૂપ, તે જ પરમ યોગદશાને તું પામ્યો છે

ઇત્યાદિ પ્રકારે અત્ર પ્રસગથી અધ્યાત્મ નય પરિશીલનનું દિગ્દર્શન કર્યું હવે **અધ્યાત્મ હેતુ પરિશીલનનો** કઇક

અધ્યાત્મ હેતુ પરીશીલન

વિચાર કરીએ -સાધ્યનો અવિનાભાવી, એટલે સાધ્યને સાધ્યા વિના ન રહે-અવશ્ય સાધે જ તે **હેતુ** કહેવાય છે નિજ સ્વરૂપની સાધક અધ્યાત્મક્રિયાના સાધનભૂત હેતુનું પરિભાવન કરવું તે અધ્યાત્મ હેતુ પરિશીલન જેમકે-

---

* યોગાવચક, ક્રિયાવચક ને ફલાવચકનુ વિશેષ સ્વરૂપ સમજવા માટે જુઓ આ લેખકે વિવેચિત કરેલ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય પૃ ૧૫૮ થી ૧૬૪

સત્ સાધ્ય લક્ષમાં રાખી, સત્ સાધન સેવે, તો સત્‌સિદ્ધિ થાય. શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો નિરંતર લક્ષ્ય રાખી શુદ્ધ આત્મસાધન સેવે, તો શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિ થાય અર્થાત્ સત્ એવા આત્મસ્વરૂપનો અવંચક યોગ-યોગાવંચક* સાધી, તે આત્મસ્વરૂપની સાધક એવી સત્ અવંચક યોગ ક્રિયા-ક્રિયાવંચક કરે, તો શુદ્ધ આત્મસિદ્ધિરૂપ સત્ અવંચકની પ્રાપ્તિ થાય આ ઉપરથી આ પરમાર્થ ફલિત થાય છે કે યોગસાધન કરવા ઇચ્છતા આત્માર્થી સાધકે એટલું અવશ્ય ગવેષવા યોગ્ય છે કે આપણે જે આ સાધન સેવીએ છીએ તે ખરેખર મોક્ષહેતુરૂપ થઇ પડે છે કે કેમ? ઇષ્ટ આત્મસિદ્ધિરૂપ સાધ્ય મધ્યબિન્દુ પ્રત્યે લઇ જાય છે કે કેમ? સાધ્ય લક્ષ્યબિન્દુ ચૂકી જઇ, લક્ષ્ય વિનાના બાણુની પેઠે, આ મ્હારા યોગ-ક્રિયા-ફલ વંચક તો નથી થઇ પડતાને? અવંચક જ રહે છે ને?

ઉપસંહાર

આમ જ્યારે પાતકઘાતક સાધુનો-સાધુચરિત સત્પુરુષનો પરિચય થાય, ચિત્તમાંથી અકુશલ અપચય થાય-અશુભ ભાવ દૂર થઇ ભાવમલની અલ્પતા થાય, નય-હેતુપૂર્વક અધ્યાત્મ અર્થનું શ્રવણ મનન ને પરિશીલન થાય, અને જ્યારે તેવા સત્સમાગમથી જીવને પ્રવચન વાણીની પ્રાપ્તિ થાય, ત્યારે તથાભવ્યત્વનો પરિપાક થયે અર્થાત્ આત્મપરિણામની શુદ્ધતારૂપ આંતરશુદ્ધિવડે આત્માની તથારૂપ યોગ્યતા પરિપાક પામ્યે,

ચરમાવર્ત્તમા આવેલો જીવ ચરમકરણવડે અપૂર્વ પુરુષાર્થની સ્ફુરણા કરીને અપૂર્વ ભાવ-ઉલ્લાસને પામે, અને ત્યારે જીવના ભય, દ્વેષ, ખેદ એ આદિ અંતર્ગત દોષ ટળી યોગની પ્રથમ દૃષ્ટિ-મિત્રા દૃષ્ટિ ખૂલે, 'દોષ ટળે ને દૃષ્ટિ ખૂલે ભલી રે,' અને ત્યારે જ જીવને અભય-અદ્વેષ-અખેદરૂપ પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ થાય

॥ इति महागीतार्थ महर्षि श्री आनदघनजी सगीते श्री समवजिनस्तवने मनसुखनदनेन भगवाद्दासेन विरचित चतुर्थगाथाविवरणम् ॥

અષ્ટમ પરિચ્છેદ

કારણયોગે કાર્યસિદ્ધિ · નિમિત્ત અને ઉપાદાન

આવી ઉક્ત કારણપર પગનું કથન કરી હવે મહાગીતાર્થ મહાત્મા આનંદઘનજી અર્થાન્તર ન્યાસથી (Corroboration by general statement) તેનું સમર્થન કરતા સર્વસામાન્ય નિયમનો ઉપન્યાસ કરે છે—

કારણ જોગે હો કારજ નીપજે, એમા કોઇ ન વાદ,
પણ કારણ વિણ કારજ સાધિયે, એ નિજ મતઉન્માદ
સંભવ દેવ તે ધુર સેવો સવે રે ૫

અર્થ —કારણના યોગે કરીને કાર્ય નીપજે છે, એ બાબતમા કોઇ વાદ નથી, પણ કારણ વિના જે કાર્ય સાધવાની વાત કરવી, તે તો પોતાના મતનો ઉન્માદ જ છે

વિવેચન

" જે જે કારણ જેહનું રે, સામગ્રી સંયોગ,
મિલતા કારજ નીપજે રે, કર્ત્તાતણે પ્રયોગ
અજિત જિન ! તારજો દીનદયાળ ! "—શ્રી દેવચંદ્રજી

જે જે કાર્યનું જે જે કારણ હોય છે, તે તે સ્વ કારણ કલાપનું સમિલન થયે, સમગ્ર સામગ્રીનો સંયોગ મળ્યે, તે તે કાર્ય તેના કર્ત્તાના પ્રયોગે કરીને સિદ્ધ થાય છે, એ નિર્વિવાદ વાત છે પણ કારણ વિના જે કાર્યની

પાથ સમવાય કારણ

નિષ્પત્તિ થાય એમ કહેવું તે તો મૂળ વિના વૃક્ષની ઉત્પત્તિ જેવુ હોઈ નિજ મતનો ઉન્માદ જ છે, અર્થાત્ ગ્રહાવિષ્ટ મનુષ્યના ઉન્મત્ત પ્રલાપની જેમ તે મતાભિનિવેશથી ઉદ્ભવતો ઉન્મત્ત-પ્રલાપ જ છે કારણ કે કોઈ પણ કાર્ય કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, કર્મ અને પુરુષાર્થ એ પાચ સમવાય કારણ (Federation of causal factors or Aetiology) મળ્યે થાય છે તેમ જીવની પ્રથમ યોગદૃષ્ટિ (મિત્રા દૃષ્ટિ) ખૂલી તેને અભય-અદ્વેષ અખેદરૂપ પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ પણ યથોક્ત પાચ સમવાય કારણના સયોગથી હોય છે, કારણ કે ઉપરમા વિવરીને બતાવ્યું તેમ જ્યારે ચરમાવર્તરૂપ કાળ પ્રાપ્ત થાય, તથાભવ્યત્વરૂપ જીવના નિયતિ સ્વભાવનો પરિપાક થાય, અમુક પ્રતિબધક કર્મનો અપગમ થઈ ચરમકરણની પ્રાપ્તિથી અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થની સ્ફુરણા થાય અને પાતકઘાતક સાધુનો પરિચય તથા અધ્યાત્મ ગ્રથના શ્રવણ, મનનાદિ સત્પુરુષાર્થનુ જીવ સેવન કરે, ત્યારે જીવના અતર્ગત દોષ ટળી આધ્યાત્મિક યોગદૃષ્ટિ ઉઘડે ને અભય-અદ્વેષ-અખેદરૂપ પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય *

૧. પુરુષાર્થનુ પ્રાધાન્ય : કર્તા અને ચાર કારણ

આ પાચ કારણકલાપમા પુરુષાર્થ મુખ્ય છે, પુરુષાર્થનું પ્રાધાન્ય છે, પુરુષાર્થની સ્ફુરણા થતા ઇતર કારણોની પ્રાપ્તિ

* આ બધુય સવિસ્તર સમજવા માટે જુઓ મે વિવેચન કરેલ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય પૃ ૧૭૦ તથા આકૃતિ ૭ આદિ અત્રે તો પ્રસ્તુતમાંથી કિચિત્ સગત ભાગ અત્રે(મા) મૂક્યો છે

પુરુષાર્થનું પ્રાધાન્ય

પણ સુલભ થાય છે આખો માર્ગ જીવના પુરુષાર્થને આધીન છે ને તે પુરુષાર્થ પણ પુરુષને (આત્માને) પોતાને સ્વાધીન છે જીવ જેવા ભાવે પરિણમવા ધારે તેવા ભાવે પરિણમી શકવાને તે સમર્થ છે રાગાદિ વિભાવભાવે પરિણમે તો તે કર્મનો કર્તા હોય છે ને જ્ઞાનાદિ સ્વભાવભાવે પરિણમે તો તે જ કર્મનો હર્તા હોય છે એ વિભાવ ભાવરૂપ ભાવ કર્મપરિણામે નહિ પરિણમવાની બ્રેક(Brake) દબાવવારૂપ પુરુષાર્થની રહસ્ય ચાવી (Master key) પુરુષના (આત્માના) પોતાના હાથમા જ છે તાત્પર્ય કે-જીવ પરભાવ નિમિત્તે રાગ-દ્વેષ-મોહ ન કરે, વિભાવભાવે ન પરિણમે તો મોક્ષ હથેળીમા જ છે આમ કર્મનિબદ્ધ આત્માના (પુરુષના) પુરુષાર્થનો માર્ગ સદાય માટ ખુલ્લો પડયો છે ભવસ્થિતિ આદિ ખોટા બ્હાના છોડી દઇ જીવ સત્ય પુરુષાર્થ કરે એટલી જ વાર છે ' પાચમો આરો કઠણ છે ' તેથી કાઈ લાબા થઇને સૂઇ રહેવુ એવો અર્થ નથી, પણ ઓર વિશેષ જાગતા રહી અપૂર્વ પુરુષાર્થ બળ કેળવવા યોગ્ય છે એ જ પરમાર્થ ઘટાવવા યોગ્ય છે કારણ કે જ્ઞાની પુરુષનો ઉપદેશ કદી પણ પુરુષાર્થહીનતા પ્રેરે જ નહિ, પુરુષાર્થની જાગ્રતિ જ પ્રેરે જ્ઞાનીઓ કહે છે કે-જીવ પુરુષાર્થ સ્ફુરાવે તો અનત કાળના કર્મને પણ એક જ ભવમા-અરે ! એક અતર્મુહૂર્ત્તમા નષ્ટ કરવાનુ સામર્થ્ય આત્મામા છે માત્ર આત્મા ઊઠવો જોઇએ **શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ** વીરગર્જના કરી છે તેમ ' જબ જાગે ગે

આતમા, તબ લાગેગે રંગ ' એવી જ પુરુષાર્થપ્રેરક ગર્જના તેમણે આત્મસિદ્ધિમાં કરી છે —

" જો ઇચ્છો પરમાર્થ તો, કરો સત્ય પુરુષાર્થ,
ભવસ્થિતિ આદિ નામ લઇ, છેદો નહિ આત્માર્થ "

શ્રી આત્મસિદ્ધિ

કર્ત્તા વિના કર્મ હોય નહિ, એટલે કાર્યસિદ્ધિ કર્તાને (પુરુષને) વશ છે, અને સર્વ કારણ પણ તેને સ્વાધીન છે એટલા માટેજ આ વિવેચનના મથાળે ટાંકેલા સુભાષિત પદમા ભાવિતાત્મા દેવચંદ્રજીએ 'કર્ત્તાતણે પ્રયોગ' એ સૂચક વચનપ્રયોગ કર્યો છે તે જ મહામુનિ અન્યત્ર વદે છે કે—

" કર્ત્તા કારણ યોગ, કારજ સિદ્ધિ લહેરી,
કારણ ચાર અનુપ, કાર્યાર્થી તેહ ગ્રહેરી
પ્રણમો શ્રી અરનાથ શિવપુર સાથ ખરોરી "

અર્થાત્ કર્ત્તા કારણના યોગે કાર્યસિદ્ધિ પામે છે, માટે કાર્યાર્થી હોય તે અનુપમ એવા આ ચાર કારણ ગ્રહે—

કર્ત્તા અને ચાર કારણ

ઉપાદાન, નિમિત્ત, અસાધારણ અને અપેક્ષા (૧) જે કારણ છે તે જ પૂર્ણતા અવસરે કાર્ય બને તે ઉપાદાન કારણ જેમકે-માટી છે તે ઘટમા ઉપાદાન કારણ છે (૨) ઉપાદાનથી જે ભિન્ન-જુદુ છે, અને જેના વિના કાર્ય થાય નહિ તેમજ જે પોતે કાર્યરૂપ હોય નહિ તે નિમિત્ત કારણ છે જેમકે-ઘટની બનાવટમા ચક્ર-દંડાદિક, આ નિમિત્તનું કારણપણું કર્ત્તાના વ્યવસાયે કરીને છે, અર્થાત્ કર્ત્તા તેના

પ્રયોગવડે ઉપાદાન કારણને કાર્યરૂપે કરતા હોય ત્યારે જ ઘટે છે, નહિ તો નહિ (૩) વસ્તુથી-ઉપાદાનથી અભેદ સ્વરૂપ છે, અને જે કાર્યપણું ગ્રહતું નથી તે અસાધારણ કારણ છે જેમકે-ઘટની બનાવટમાં સ્થાસ આદિ અવાંતર અવસ્થાઓ (Intermediate products) (૪) જેનો વ્યાપાર-પ્રયોગ કરવો પડતો નથી, જે વસ્તુથી ભિન્ન છે, જે નિયત નિશ્ચય હોવું જોઈએ અને બીજા અનેક કાર્યોમાં પણ જેનું હોવાપણું છે, તે અપેક્ષા કારણ જેમકે-ઘટની બનાવટમાં ભૂમિ, કાલ, આકાશ આદિનો સદ્ભાવ (હોવાપણું) છે

આ કાર્યકારણમીમાંસા આત્મામાં ઘટાવીએ તો–આત્મદ્રવ્ય કર્તા છે, સિદ્ધિપણું તે કાર્ય છે, આત્માનો નિજસત્તાગત ધર્મ તે ઉપાદાન છે યોગ, સમાધિવિધાન, વિધિઆચરણ, ભક્તિ આદિ જેનાવડે કરીને આત્મસિદ્ધિરૂપ નિજ કાર્ય સધાય છે તે અસાધારણ કારણ છે મનુષ્ય ગતિ, પ્રથમ સંઘયણ આદિ અપેક્ષા કારણ છે, અને તે નિમિત્તાશ્રિત ઉપાદાન પ્રગટાવવામાં આવે તો જ લેખે છે અર્થાત્ તેની અપેક્ષા કારણરૂપે ગણના છે, નહિ તો નહિ સમતા અમૃતની ખાણરૂપ જિનરાજ તે નિમિત્ત કારણ છે,–જે પ્રભુના અવલંબને નિયમા સિદ્ધિ હોય છે એમ કહ્યું છે

" કર્ત્તા આતમ દ્રવ્ય, કારજ સિદ્ધિપણોરી,
નિજ સત્તાગત ધર્મ, તે ઉપાદાન ગણોરી પ્રણમો

નિમિત્ત હેતુ જિનરાજ, સમતા અમૃત ખાણી,
પ્રભુ અવલંબન સિદ્ધિ, નિયમા એહ વખાણી પ્રણમો "
—શ્રી દેવચંદ્રજી

૨ ઉપાદાન અને નિમિત્ત

આ ચાર કારણમાં અપેક્ષા કારણનો નિમિત્તમાં અને અસાધારણ કારણનો ઉપાદાનમાં અંતર્ભાવ થઈ શકે છે, એટલે નિમિત્ત અને ઉપાદાન એ બે મુખ્ય કારણ છે, અને તેનો પરસ્પર સાપેક્ષ સંબંધ બરાબર સમજી લેવા યોગ્ય છે ઉપાદાનરૂપ આત્મા પોતે ઉપાદાનકારણપણે ન પ્રગટે ત્યાં સુધી કાર્યસિદ્ધિરૂપ વસ્તુસ્વરૂપ પ્રગટતુ નથી, અને ઉપાદાન કારણ પણ નિમિત્તકારણ વિના પ્રગટતુ નથી અર્થાત્ કર્તાના પ્રયોગે નિમિત્ત કારણના અવલંબન-ઉપકારથી ઉપાદાન ઉપાદાનપણે પરિણમે છે અને તેથી જ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે વળી ઉપાદાનકારણપણું ન થતુ હોય તો નિમિત્તનું નિમિત્તકારણપણું પણ રહેતુ નથી, અર્થાત્ નિમિત્ત નિમિત્તકારણ કહેવાતુ નથી જ્યારે તથારૂપ ઉપાદાન કારણ પ્રગટતુ જતુ હોય, ત્યારે જ તે ખરેખરુ નિમિત્ત કારણ કહેવાય છે, નહિં તો નહિં આમ કર્તા પોતે કાર્યરુચિ થઈ કાર્ય કરવા પ્રવર્તે-પુરુષાર્થ કરે અને શુદ્ધ પુષ્ટ નિમિત્ત કારણનો વિધિપૂર્વક આશ્રય કરતો રહી, ઉપાદાનને ઉપાદાન કારણપણે પ્રગટાવતો જાય તો કાર્યસિદ્ધિ થાય, નિમિત્ત અને ઉપાદાનના સહકાર-સહયોગથી જ કાર્ય નીપજે

૬

ત અને ઉપાદાન

ા કરી હવે મહાગીતાર્થ
ાસથી (Corroboration
મર્થન કરતા સર્વસામાન્ય

પજે, એમા કોઇ ન વાદ,
ધિયે, એ નિજ મતઉન્માદ
વ તે ધુર સેવો મવે રે ૫

ાગે કરીને કાર્ય નીપજે છે, એ
પણ કારણ વિના જે કાર્ય સાધવાની
ા મતનો ઉન્માદ જ છે

વિવેચન

નુ રે, સામગ્રી સયોગ,
જે રે, કર્ત્તાતણે પ્રયોગ
રનો દીનદયાળ ! "–શ્રી દેવચંદ્રજી

ારણ હોય છે, તે તે સ્વ કારણ
ો સયોગ મળ્યે,
ના કર્ત્તાના પ્રયોગે
ાય છે, એ નિર્વિવાદ
ારણ વિના જે કાર્યની

નિષ્પત્તિ થાય એમ કહેવું તે તો મૂળ વિના વૃક્ષની ઉત્પત્તિ જેવુ કોઈ નિજ મતનો ઉન્માદ જ છે, અર્થાત્ ગ્રહાવિષ્ટ મનુષ્યના ઉન્મત્ત પ્રલાપની જેમ તે મતાભિનિવેશથી ઉદ્ભવતો ઉન્મત્ત-પ્રલાપ જ છે કારણ કે કોઇ પણ કાર્ય કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, કર્મ અને પુરુષાર્થ એ પાચ સમવય કારણ (Federation of causal factors or Aetiology) મળ્યે થાય છે તેમ જીવની પ્રથમ યોગદૃષ્ટિ (મિત્રા દૃષ્ટિ) ખૂલી તેને અભય-અદ્વેષ અખેદરૂપ પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ પણ યથોક્ત પાચ સમવાય કારણના સયોગથી હોય છે, કારણ કે ઉપરમા વિવરીને બતાવ્યું તેમ જ્યારે ચરમાવર્તરૂપ કાળ પ્રાપ્ત થાય, તથાભવ્યત્વરૂપ જીવના નિયતિ સ્વભાવનો પરિપાક થાય, અમુક પ્રતિબધક કર્મનો અપગમ થઇ ચરમકરણની પ્રાપ્તિથી અપૂર્વ આત્મપુરુષાર્થની સ્ફુરણા થાય અને પાતકઘાતક સાધુનો પરિચય તથા અધ્યાત્મ ગ્રથના શ્રવણ, મનનાદિ સત્પુરુષાર્થનુ જીવ સેવન કરે, ત્યારે જીવના અતર્ગત દોષ ટળી આધ્યાત્મિક યોગદૃષ્ટિ ઉઘડે ને અભય-અદ્વેષ-અખેદરૂપ પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય *

૧ પુરુષાર્થનુ પ્રાધાન્ય કર્તા અને ચાર કારણ

આ પાચ કારણકલાપમા પુરુષાર્થ મુખ્ય છે, પુરુષાર્થનુ પ્રાધાન્ય છે, પુરુષાર્થની સ્ફુરણા થતા ઇતર કારણોની પ્રાપ્તિ

* આ અધુવ સવિસ્તર સમજવા માટે જુઓ મે વિવેચન કરેલ પૃ. ૧૭૦ તથા આકૃતિ ૭ આદિ અત્રે તો કિંચિત્ સગત ભાગ સક્ષેપમાં મૂક્યો છે

પણ સુલભ થાય છે આખો માર્ગ

પુરુષાર્થનુ પ્રાધાન્ય

જીવના પુરુષાર્થને આધીન છે ને તે પુરુષાર્થ પણ પુરુષને (આત્માને) પોતાને સ્વાધીન છે જીવ જેવા ભાવે પરિણમવા ધારે તેવા ભાવે પરિણમી શકવાને તે સમર્થ છે રાગાદિ વિભાવભાવે પરિણમે તો તે કર્મનો કર્તા હોય છે ને જ્ઞાનાદિ સ્વભાવભાવે પરિણમે તો તે જ કર્મનો હર્તા હોય છે એ વિભાવ ભાવરૂપ ભાવ કર્મપરિણામે નહિ પરિણમવાની બ્રેક (Brake) દબાવવારૂપ પુરુષાર્થની રહસ્ય ચાવી (Master-key) પુરુષના (આત્માના) પોતાના ગજવામા જ છે તાત્પર્ય કે-જીવ પરભાવ નિમિત્તે રાગ-દ્વેષ-મોહ ન કરે, વિભાવભાવે ન પરિણમે તો મોક્ષ હથેળીમા જ છે આમ કર્મનિબદ્ધ આત્માના (પુરુષના) પુરુષાર્થનો માર્ગ સદાય સાવ ખુલ્લો પડયો છે ભવસ્થિતિ આદિ ખોટા બ્હાના છોડી દઈ જીવ સત્ય પુરુષાર્થ કરે એટલી જ વાર છે 'પાચમો આરો કઠણ છે' તેથી કાંઈ લાંબા થઈને સૂઈ રહેવુ એવો અર્થ નથી, પણ ઓર વિશેષ જાગતા રહી અપૂર્વ પુરુષાર્થ બળ કેળવવા યોગ્ય છે એ જ પરમાર્થ ઘટાવવા યોગ્ય છે કારણ કે જ્ઞાની પુરુષનો ઉપદેશ કદી પણ પુરુષાર્થહીનતા પ્રેરે જ નહિ, પુરુષાર્થની જાગ્રતિ જ પ્રેરે જ્ઞાનીઓ કહે છે કે-જીવ પુરુષાર્થ સ્ફુરાવે તો અનત કાળના કર્મને પણ એક જ ભવમા-અરે ! એક અતર્મુહૂર્ત્તમા નષ્ટ કરવાનુ સામર્થ્ય આત્મામા છે માત્ર આત્મા ઊઠવો જોઈએ **શ્રીમદ્ રાજચદ્રજીએ** વીરગર્જના કરી છે તેમ 'જબ જાગે ગે

નિમિત્ત હેતુ જિનરાજ, સમતા અમૃત ખાણી,
પ્રભુ અવલંબન સિદ્ધિ, નિયમા એહ વખાણી પ્રભુમે ”

—શ્રી દેવચંદ્રજી

૨. ઉપાદાન અને નિમિત્ત

આ ચાર કારણમાં અપેક્ષા કારણનો નિમિત્તમાં અને અસાધારણ કારણનો ઉપાદાનમાં અંતર્ભાવ થઈ શકે છે, એટલે નિમિત્ત અને ઉપાદાન એ બે મુખ્ય કારણ છે, અને તેનો પરસ્પર સાપેક્ષ સંબંધ બરાબર સમજી લેવા યોગ્ય છે ઉપાદાનરૂપ આત્મા પોતે ઉપાદાનકારણપણે ન પ્રગટે ત્યાં સુધી કાર્યસિદ્ધિરૂપ વસ્તુસ્વરૂપ પ્રગટતું નથી, અને ઉપાદાન કારણ પણ નિમિત્તકારણ વિના પ્રગટતું નથી અર્થાત્ કર્તાના પ્રયોગે નિમિત્ત કારણના અવલંબન-ઉપકારથી ઉપાદાન ઉપાદાનપણે પરિણમે છે અને તેથી જ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે વળી ઉપાદાનકારણપણું ન થતું હોય તો નિમિત્તનું નિમિત્તકારણપણું પણ રહેતું નથી, અર્થાત્ નિમિત્ત નિમિત્તકારણ કહેવાતું નથી જ્યારે તથારૂપ ઉપાદાન કારણ પ્રગટતું જતું હોય, ત્યારે જ તે ખરેખરું નિમિત્ત કારણ કહેવાય છે, નહિ તો નહિ આમ કર્તા પોતે કાર્યરુચિ થઈ કાર્ય કરવા પ્રવર્ત્તે-પુરુષાર્થ કરે અને શુદ્ધ પુષ્ટ નિમિત્ત કારણનો વિધિપૂર્વક આશ્રય કરતો રહી, ઉપાદાનને ઉપાદાન કારણપણે પ્રગટાવતો જાય તો કાર્યસિદ્ધિ થાય, નિમિત્ત ઉપાદાનના સહકાર-સહયોગથી જ કાર્ય નીપજે

"ઉપાદાન ઉપાદાન પરિણતિ નિજ વસ્તુની રે,
પણ કારણ નિમિત્ત આધીન,
પુષ્ટ અપુષ્ટ દુવિધ તે ઉપદિશ્યો રે,
ગ્રાહક વિધિ આધીન મુનિસુવ્રત
ઉપાદાન આતમા સહી રે, પુષ્ટાલબન દેવ જિનવર પૂજો,
ઉપાદાન કારણ પણે રે, પ્રગટ કરે પ્રભુ સેવ શ્રી સભવ."
શ્રી દેવચદજી

દાખલા તરીકે—ઘડો બનાવવામા માટી છે તે ઉપાદાન છે, પણ દડ–ચક્ર વગેરે નિમિત્ત ન મળે તો તે એની મેળે ઉપાદાનકારણપણે પરિણમે નહિ અને માટીમાથી ઘડો કદી પણ બને નહિ તેમ જીવનો નિજ સત્તાગત ધર્મ તે ઉપાદાન છે નિજ સત્તાએ સર્વ જીવ સિદ્ધ સમા છે, પણ તે શક્તિથી છે ઉપાદાનની વ્યક્તિ માટે–પ્રગટપણા માટે અર્થાત્ ઉપાદાન ઉપાદાનકારણપણે પરિણમે તે માટે તો નિમિત્ત કારણની અવશ્ય જરૂર છે જેનામા શુદ્ધ આત્મારૂપ ઉપાદાન પ્રગટ્યું છે, એવા જિન ભગવાનરૂપ પુષ્ટ નિમિત્ત કારણ વિધિપૂર્વક ન સેવે તો અનતકાળે પણ કદી સિદ્ધિ થાય નહિ, ઉપાદાન પ્રગટે નહિ, તેમજ ઉપાદાનનું દુર્લક્ષ્ય કરી માત્ર નિમિત્ત સેવ્યથી પણ કાર્યસિદ્ધિ થાય નહિ બન્નેના સહકારથી જ સિદ્ધિ નીપજે, પણ ઉપાદાનનુ નામ લઈ જે એ નિમિત્ત છોડી દીએ, તેઓ સિદ્ધિ પામતા નથી ને ભ્રાતિમા ભૂલા ભમે છે આ અવશ્ય સિદ્ધાંત જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યો છે સદ્ગુરુની આજ્ઞા, જિનદશા એ આદિ નિમિત્ત કારણ છે, તે

અપુનર્બંધકથી માંડી માર્ગનો અધિકારી

તેમજ અત્રે એ પણ સમજવા યોગ્ય છે કે આ અભય-અદ્વેષ અખેદરૂપ પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા જેને પ્રાપ્ત થાય છે, તે ચરમાવર્ત્તમાં વર્ત્તતો જીવ અવશ્ય અપુનર્બંધક જ હોય. અને આ અપુનર્બંધકને જ લલિતવિસ્તરા, યોગબિન્દુ, પંચાશકાદિ શાસ્ત્રોમાં સર્વત્ર **શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ** ડિંડિમનાદથી ઉદ્‌ઘોષીને જિનમાર્ગનો પ્રાથમિક અધિકારી કહ્યો છે, ને વસ્તુ પણ આ ઉપરોક્ત સર્વ વિધાનને પુષ્ટ કરે છે શ્રી લલિતવિસ્તરામાં **શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીની** હરિગર્જના છે કે—

" व्यवस्थितश्चायं महापुरुषाणां क्षीणप्रायकर्मणां विशुद्धाशयानां भवाबहुमानिनां अपुनर्बन्धकादीनामिति। अन्येषां पुनरिहानधिकार एव, शुद्धदेशनाऽनर्हत्वात्। शुद्ध देशना हि क्षुद्रसत्त्वमृगयूथसंत्रासनसिंहनादः। "

(અર્થાત) અને આ-શ્રેયોમાર્ગ મહાપુરુષ, ક્ષીણપ્રાય કર્મવાળા, વિશુદ્ધ આશયી, ભવઅબહુમાની એવા અપુનર્બંધકાદિનો વ્યવસ્થિત છે, અન્યોનો પુન અહીં અનધિકાર જ છે,-શુદ્ધ દેશનાના અનર્હપણાને (અયોગ્યપણાને) લીધે. શુદ્ધ દેશના ખરેખર ! ક્ષુદ્રસત્ત્વવાળા મૃગયૂથને સંત્રાસન સિંહનાદ છે

તે જ મહર્ષિ પંચાશકમાં પ્રકાશે છે કે—

" एते अहिगारिणो इह ण उ सेसा दव्वओ वि जं एसा।
इयरीए जोग्गयाए सेसाण उ अप्पहाणं त्ति ॥
ण य अपुणबंधगाओ परेण इह जोग्गया वि जुत्त त्ति
ण य ण परेण वि एसा जमभव्वाणं वि णिद्दिट्ठा ॥ "

(અર્થાત્) આ—અપુનર્બંધકાદિ અહીં અધિકારીઓ છે, પણ શેષ તો દ્રવ્યથી પણ અધિકારી નથી, કારણ કે આ દ્રવ્ય વંદના ઇતરની–ભાવ વંદનાની યોગ્યતા સતે હોય છે, અને તે દ્રવ્ય વંદના શેષને અર્થાત્ અપુનર્બંધક સિવાયનાને અપ્રધાન હોય છે અને અપુનર્બંધકથી પરને અર્થાત્ સકૃદ્બંધકાદિને અહીં યોગ્યતા પણ યુક્ત નથી, અને એથી પરને–સકૃદ્બંધકાદિને પણ આ અપ્રધાન દ્રવ્યવંદના નથી એમ નથી અર્થાત્ હોય છે જ, કારણ કે તે અભવ્યોને પણ કહી છે તાત્પર્ય કે–સાચા મુમુક્ષુ આ માર્ગી એવા અપુનર્બંધકથી માંડીને જ જિનમાર્ગનું અધિકારીપણું કહ્યું છે

" અપુનર્બંધકથી માંડીને, જાવ ચરમ ગુણઠાણ,
ભાવ અપેક્ષાએ જિન આણા, મારગ ભાખે જાણ "

—શ્રી યશોવિજયજી કૃત સાડા ત્રણ સો ગા સ્ત.

૨ 'સુગધ સુગમ કરી સેવન આદરે'

આટલી પ્રાસંગિક પશ્ચાદ્‌ભૂમિકા પરથી 'સુગધ સુગમ કરી આદરે' ઇત્યાદિ આ ગાથાના વક્તવ્યનું યથાર્થપણું સમજવું સુગમ થઈ પડશે જેણે દિવ્ય યોગદૃષ્ટિથી જિનમાર્ગનું સમ્યગ્‌દર્શન કર્યું છે, એવા આર્ષ દ્રષ્ટા મહર્ષિ આનંદઘનજીએ લોકોમાં દિવ્ય નયનરૂપ યોગદૃષ્ટિનો પ્રાય અભાવ દેખી, 'પરથ

'સુગધ સુગમ કરી સેવન આદરે'

નિહાળુ રે બીજા જિનતણો રે ' એ બીજા સ્તવનમા
આત્મસંવેદનમય ખેદનો ચીત્કાર વ્યક્ત કર્યો હતો કે '
નયણ કરી મારગ જોવતો રે, ભૂલ્યો સયલ સસાર, ' ' પુ
પરપર અનુભવ જોવતા રે, અધોઅધ પલાય ' ઇત્યાદિ

લોકોની અંધશ્રદ્ધાપ્રધાન દશા નિહાળી સાચી શા
દાઝથી ખિન્ન થયેલા તેઓનો અત્રે પણ ચીત્કાર ની
પડ્યો છે કે ' મુગધ સુગમ કરી સેવન આદરે '
અલૌકિક જિનમાર્ગનું જેને ભાન નથી ને તે દિવ્યમા
યથાર્થપણે દેખવાની અલૌકિક સમ્યગ્ યોગદૃષ્ટિ જેને
નથી, તે મુગ્ધ જનો, મૂઢ અજ્ઞાની બાલ ભોળા જીવો ભગવા
સેવન જાણે સુગમ હોય એમ જાણી આદરે છે પણ ઉપ
વિવરી બતાવ્યું છે તેમ અભય-અદ્વેષ-અખેદરૂપ આધ્યા
ગુણયોગ્યતાની પ્રાપ્તિ એ જ પ્રભુસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા
અને તે પણ જો આવી વિકટ ને દુર્ગમ છે, તો
આગળ આગળની ભૂમિકાઓ તો અતિ અતિ દુર્ગમ
એમા પૂછવુ જ શુ !

અને ' મુગ્ધ ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તે સૂચક
મુગ્ધ એટલે શુ ? મુગ્ધ એટલે બાલ, ભોળા, મૂઢ,

' મુગ્ધ સુગમ કરી સેવન આદરે '

અબૂઝ જેને પરમાર્થનું ભાન
ને તત્ત્વનુ જ્ઞાન નથી,
ગતાનુગતિક ગાડરીઆ પ્રવાહ
અંધશ્રદ્ધાળુ પ્રાકૃત લોકો
મુગ્ધજન છે, જેને યોગદૃષ્ટિનો દિવ્ય બોધપ્રકાશ સાપ
નથી ને ઓઘદૃષ્ટિના અજ્ઞાન અંધકારમા નિમગ્ન રહી

લોકસંજ્ઞાના ઓઘમા-પ્રવાહમા તણાયા કરે છે, એવા બહિર્દૃષ્ટિ ભવાભિનંદી જનો તે મુગ્ધજન છે આ મુગ્ધજનો પ્રાય લૌકિક ભાવથી આ લોકોત્તર દેવની સેવા કરે છે— **શ્રી દેવચંદ્રજીએ** પોકાર્યું છે તેમ 'જેહ લોકોત્તર દેવ નમુ લૌકિકથી !'–પણ આ લોકોત્તર દેવનું અને તેની અધ્યાત્મપ્રધાન લોકોત્તર સેવાનુ સ્વરૂપ સમજતા નથી, છતા આ પ્રભુની સેવા તો સુગમ છે અને અમે તે કરીએ છીએ એમ આત્મસતોષ અનુભવી પોતાના મનને મનાવે છે, એ જ તેમનુ મુગ્ધપણુ, ભોળપણુ, બાલપણુ છે મુગ્ધ બાળ જેમ રમકડાથી ભોળવાઈ ફોસલાઈ જાય, તેમ આ મુગ્ધ બાલ જીવો પણ પોતે માનેલી ઉપરછલા દેખાવવાળી સેવામા જ પર્યાપ્તિ માની ફોસલાઇ–ભોળવાઇ જાય છે

'કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણા'

પણ પ્રભુ કાઈ એવા ભોળા નથી ને એની સેવા પણ સ્હેલી–સોહલી નથી, પણ ઘણી જ દોહલી છે, કારણ કે અવિરાધકપણુ થાય નહિ ને જીવના 'દિલનું કપટ' જાય નહિ ત્યાલગી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય નહિ ને તે પરમ કરુણાળુની કરુણા* ફળે નહિ પરભાવ પ્રત્યેની

---

* આ ઉપચરિત કથન છે આ અંગે શ્રી દેવચંદ્રજીનું સુભાષિત છે કે—

ઉજ કરુણા મહુ ઉપરે રે, સરખી છે મહારાજ !
પણ અવિરાધક જીવને રે, કારણ સફળો થાય
ચદ્રાનન જિન !"

પ્રીતિરૂપ વિરાધકપણુ ત્રોડાય નહિ, ત્યા લગી પ્રભુ સાથે પ્રીતિરૂપ આરાધકપણુ જોડાય નહિ **શ્રી દેવચદ્રજીએ** કહ્યુ છે તેમ 'પ્રીતિ અનતી પર થકી, જે ત્રોડે તે જોડે એહ' **શ્રી આનદઘનજીએ** પણ પ્રથમ સ્તવનમા એવા જ ભાવથી સ્પષ્ટ પ્રકાશ્યુ છે કે 'કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણા રે, આનદઘનપદ રેહ' કપટ રહિત થઈ પ્રભુના ચરણે આત્માર્પણ કરવુ એ જ આનદઘનપદ પામવાની રેખા છે પણ પોતાનો આત્મા અન્યત્ર પરભાવમા અર્પિત હોય ને કહેવુ કે હુ આત્માર્પણ કરુ છુ વા પ્રભુને ભજુ છુ, તો તે પ્રગટ કપટ છે, આત્મવચન છે (જુઓ પરિશષ્ટ) આવુ પરભાવના આસક્તિરૂપ કપટ ન ત્યજે ત્યા લગી પ્રભુને ભજવાનુ કે પ્રભુચરણે આત્માર્પણ કરવાનુ ક્યાથી બને ? આ કપટરૂપ માતૃસ્થાનથી–માયાથી જેની અતરગ પરિણતિ અને વૃત્તિ પરભાવ-વિભાવમા રાચી રહી છે, તે મુગ્ધજન બહિરગ વૃત્તિથી સેવાની ગમે તેવી ચેષ્ટા કરે, તો પણ તે સાચી કાર્યસાધક વા સમ્યક્× કેમ બને ? શ્રી **દેવચદ્રજીનુ** માર્મિક રહસ્યપૂર્ણ વચન છે કે—

"દ્રવ્ય ક્રિયા સાધન વિધિ યાચી, જે જિન આગમ વાચી,
પરિણતિ વૃત્તિ વિભાવે રાચી, તિણે નવિ થાયે સાચી"

મુગ્ધજનોનુ આ મુગ્ધપણુ–મૂઢપણુ–અબૂઝપણુ અનેક પ્રકારે આવિષ્કાર પામે છે જેમકે–આ પૂજનાદિ હુ કરુ છુ

× लभ्यादिनिमित्त मातृस्थानत सम्यक्करणेऽपि शुभभावानुपपत्तिरिति, न–तस्य सम्यक्करणत्वाविरोधे । ઇત્યાદિ

—શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત લલિતવિસ્તરા.

ાણુના આવિષ્કાર
ર-ગર અનુષ્ઠાન
ને અનનુષ્ઠાન

તેથી હુ ધાર્મિક ગણાઇશ, ધર્મના થાભલામા કે ધર્મી છવડામા ખપીશ, લોકો મારી વાહ વાહ કરશે, અથવા મ્હારુ આ સાંસારિક કામ પાર પડશે તો હું આ આ ા માનીશ,-ઇત્યાદિ પ્રકારે આ લોક સબધી ધન--લાભ આદિ તુચ્છ ફલની કામનાથી જે આ મેરુ સમા મહિમાવત મહત્ અનુષ્ઠાનનુ લઘુત્વસપાદન કરી, તેને માને વિષરૂપે પરિણમતા એવા વિષ અનુષ્ઠાનમાં ા નાખે છે, તે જીવ ભલે પડિત કહેવાતો હોય તોપણ તેનુ મુગ્ધપણુ-મૂર્ખપણુ જ દાખવે છે અથવા આ નાદિનુ મને દિવ્ય ભોગાદિ ફળ મળો, એમ પરલોક ાધી ફલકામનાવડે કરીને જે તે જ કારણથી આત્માને રૂપે (slow poison) પરિણમતુ એવુ ગર અનુષ્ઠાન કરે છે, તે પણ જીવનુ તેવુજ મુગ્ધપણુ સૂચવે છે સ્વા તત્ત્વસમજણ વગર જે મુગ્ધચિત્ત જન, સમૂર્છિમની મ, યત્રવત્ ક્રિયાજડપણે-અનુપયોગપણે કર્યું ન કર્યા બરાબર વુ અનનુષ્ઠાન કરે છે, તે તો પ્રગટ મુગ્ધપણુ પ્રકાશે છે

विष लब्ध्यपेक्षात इह सच्चित्तमारणात् ।
महतोऽल्पार्थनाज्ज्ञेय लघुत्वापादनात्तथा ॥
दिव्यभोगाभिलाषेण गरमाहुर्मनीषिण ।
एतद्विहितनीत्यैव कालान्तरनिपातनात् ॥
अनाभोगवतश्चैतदननुष्ठानमुच्यते ।
सप्रमुग्ध मनोऽस्येति ततश्चैतद्यथोदितम् ॥' —श्री योगबिन्दु

અને આમ મુગ્ધ જીવ હાલાહલ વિષ જેવા આત્મઘાતક વિષ અને ગર એ બન્ને પ્રકારના વિક્રિયારૂપ અનુષ્ઠાનને આદરે છે, અથવા તો કર્યું ન કર્યા બરાબર એવા અક્રિયારૂપ અનનુષ્ઠાનને આદરે છે, પણ આત્માને અમૃતરૂપે પરિણમતા એવા સત્‌ક્રિયારૂપ-અમૃતક્રિયારૂપ અમૃત અનુષ્ઠાનનું+ કે તેના પ્રશસ્ત હેતુરૂપ તદ્ધેતુ અનુષ્ઠાનનું તો તેને ભાન જ નથી હોતું, અને કથંચિત્ હોય તો પણ જનમનરંજનાર્થે મલિન અંતરાત્માથી ધર્મક્રિયા કરવાવડે લોકપંક્તિમાં* બિરાજનારા આ ભવાભિનંદી મુગ્ધજનો લોકૈષણાથી પોતાની વાહવાહના નગારા વગડાવવા આદિરૂપ માનાર્થના એટલા બધા ભૂખ્યા હોય છે, કે અમૃતક્રિયારૂપ અમૃતાનુષ્ઠાનની અત્ર-તત્રથી શીખેલી શાબ્દિક વાતો 'માત્ર શબ્દની માહ… કરવા છતાં, તેઓ તે શુદ્ધ આત્માર્થરૂપ દિવ્ય આધ્યાત્મિ… સન્માર્ગે ભાગ્યે જ સંચરતા હોય છે, એ જ તેઓન… મુગ્ધપણાની પરાકાષ્ઠા બતાવે છે

' આતમ સાખે ધર્મ જ્યાં, ત્યાં જનનું શું કામ ?
જનમનરંજન ધર્મનું, મૂલ ન એક બદામ "
—શ્રી ચિદાનંદજી

\+ एतद्रागादिदं हेतुः श्रेष्ठो योगविदो विदुः ।
सदनुष्ठानभावस्य शुभभावांशयोगतः ॥
जिनोदितमिति त्वाहुर्भावसारमदः पुनः ।
संवेगगर्भमत्यन्तममृतं मुनिपुङ्गवाः ॥ " —શ્રી યોગબિન્દુ

* " लोकाराधनहेतोर्या मलिनेनान्तरात्मना ।
क्रियते सत्क्रिया सात्र लोकपंक्तिरुदाहृता ॥ " —શ્રી યોગબિન્દુ

૩ 'સેવન અગમ અનૂપ' : છેવટની પ્રાર્થના

ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે વ્યજિત થતુ આ મુગ્ધપણુ સમાજમા વિપુલપણે પ્રવર્ત્તતુ દેખી શ્રી **આનદઘનજીનો** અત્રે આ ખેદઉદ્ગાર નિકળી પડયો

'સેવન અગમ અનૂપ' છે કે 'મુગધ સુગમ કરી સેવન આદરે ' અન્તુ ! મુગ્ધજનો ભલે ગમે તેમ માનતા હોય, પણ વાસ્તવિક રીતે આ સેવાનુ સ્વરૂપ વિચારીએ તો 'સેવન અગમ અનૂપ' આ સેવન અગમ અને અનુપમ છે તરવારની ધાર પર સ્થિતિ કરવી સોહલી છે, પણ જિન ભગવાનની ચરણસેવા દોહલી છે, તરવારની ધાર પર બાજીગરો નાચતા દેખાય છે, પણ આ ચરણસેવાની ધારા પર દેવો પણ રહી શકતા નથી અને તેવા પ્રકારે સ્વય શ્રી **આનદઘનજીએ** ચૌદમા સ્તવનમા કહ્યુ છે —

" ધાર તરવારની સોહલી દોહલી, ચૌદમા જિનતણી ચરણસેવા,
ધાર પર નાચતા દેખ બાજીગર, સેવના ધાર પર રહે ન દેવા "

દ્રવ્યથી અને ભાવથી આ ચરણસેવાનુ કેવુ દુર્ગમપણુ છે, તે તેનુ સામાન્ય સ્વરૂપ વિચારવાથી પણ સમજી શકાશે

દ્રવ્ય-ભાવસેવા

પ્રભુના સ્વરૂપાચરણ ચરણના સ્મરણપૂર્વક તેમના ચરણકમળ પ્રત્યે વદન, પૂજન, નમન, ગુણસ્તવન એ આદિ દ્રવ્ય ચરણસેવા છે પ્રભુ સાથે અભેદ થવાની ઇચ્છા, 'આનદઘનસ્વરૂપ' થવાની ભાવના, પરભાવમા નિષ્કામપણુ, વિભાવ છાડી સ્વભાવમા વર્ત્તવુ, આશ્રવ ત્યજી

સવર ભાવ ભજવો, આત્મામાં જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ તથારૂપ આત્મગુણ-ભાવનું પરિણમવું-પ્રગટપણું થવું, અર્થાત્ પ્રભુના સ્વરૂપધ્યાનના આલંબને આત્માનું સ્વરૂપાચરણની શ્રેણીએ ચઢતા જવું, યાવત્ યથાખ્યાત ચારિત્રરૂપ પરિપૂર્ણ સ્વરૂપાચરણને પામવું તે સર્વ ભાવચરણસેવા છે અત્રે દ્રવ્ય સેવાનો પ્રત્યેક પ્રકાર પણ ભાવ પર આરોહવા માટે જ છે, ને તેમ થાય તો જ ભાવજનનયોગ્ય તે 'દ્રવ્ય' એ વ્યાખ્યાનુસાર તેનું સફળપણું છે, નહિ તો ભાવનું ઠામ-ઠેકાણું ન હોય તો 'अनुपयोगा द्रव्य' અનુપયોગ તે દ્રવ્ય એ બીજી વ્યાખ્યાનુસાર તેનું પરમાર્થનિષ્ફળપણું છે એટલે જ ભાવના અનુસંધાનવાળી દ્રવ્ય સેવાને પણ જ્ઞાનીઓએ પ્રશંસી છે

" દ્રવ્ય સેવ વંદન નમનાદિક, અર્ચન વળી ગુણગ્રામોજી,
ભાવ અભેદ થવાની ઈહા, પરભાવે નિ:કામોજી
" શ્રી ચંદ્રપ્રભ× જિન પદ સેવા, હેવાએ જે હળિયાજી,
આતમ અનુભવ ગુણથી મળિયા, તે ભવભયથી ટળિયાજી "
" દ્રવ્યથી પૂજા રે કારણ ભાવનું રે, ભાવ પ્રશસ્ત ને શુદ્ધ,
પરમ ઈષ્ટ વાલ્હો ત્રિભુવનધણી રે, વાસુપૂજ્ય સ્વયંબુદ્ધ "

શ્રી દેવચંદ્રજી

× વિશેષ માટે જુઓ શ્રી દેવચંદ્રજીકૃત ચંદ્રપ્રભ જિન સ્તવન અને પ્રભુભક્તિમાં સપ્ત નયની અપવાદ-ઉત્સર્ગથી ચમત્કારિક ઘટના કરી, મહાત્મા શ્રી દેવચંદ્રજીએ પરમાત્માના ભક્તિ અવલંબને આત્મા ભાવસેવાની અધ્યાત્મ ગુણશ્રેણીએ કેવી રીતે આરોહે છે તે તેમની અનુપમ લાક્ષણિક " ... વર્ણવી પોતાના પ્રતાતિરસનો પરિચય આપ્યો છે

'દેજો કદાચિત સેવક યાચના'

આવી આ સેવા અગમ છે એટલું જ નહિ, પણ નુપમ છે, અર્થાત્ એવું કોઈ ઉપમાન નથી કે જેની તેને ઉપમા આપી શકાય, કારણ કે આ ભગવાનનું સ્વરૂપ અનુપમ છે ને તેની ચરણસેવા કરે છે તે પણ તેવા જ અનુપમ આત્મસ્વરૂપને મે છે, એટલે તે સેવા પણ અનુપમ છે. પરમ તત્ત્વદ્રષ્ટા મદ્ રાજચંદ્રજીનું ટંકોત્કીર્ણ વચનામૃત છે કે—'જિનપદ જ પદ એકતા, ભેદભાવ નહિ કાંઈ, લક્ષ થવાને તેહનો, શાસ્ત્ર સુખદાયી." મહામુનિશ્રી દેવચંદ્રજીએ પણ હ્યું છે કે 'જિનવર પૂજા રે તે નિજ પૂજના." સિદ્ધને ને જેમ અજકુલગત સિંહશિશુને નિજ સ્વરૂપનું ભાન ય છે તેમ જિનસ્વરૂપના દર્શને મુમુક્ષુ આત્માને ર્પણ જિમ અવિકાર' પ્રભુના રૂપ દર્પણમાં નિજ સ્વરૂપનું ર્શન થાય છે. દીપકને ઉપાસી વાટ જેમ દીવો બને છે, મ આ આનંદઘનરસરૂપ પરમાત્માના ચરણની ઉપાસનાથી ત્મા પણ સ્વરૂપાચરણની શ્રેણીએ ચઢી તેવો જ આનંદઘનરસરૂપ પરમાત્મા થાય છે. એટલે જ અને છેવટે તવનકર્તા મહર્ષિ શ્રી આનંદઘનજી પ્રાર્થે છે કે—'દે

જિન ઉપાસી જિન થાય જીવો, દીપ ઉપાસી વાટ જ્યું દીવો,
જિન સહજાત્મસ્વરૂપી એવા ભગવાનદાસના શરણ સુહાવા.

જય જિન દેવા! જય જિન દેવા!

—શ્રી પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા (ડૉ. ભગવાનદાસ કૃત

વિશેષાર્થ —જે સ્વરૂપજિજ્ઞાસુ પુરુષો છે, તે પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપને પામ્યા છે એવા ભગવાનના સ્વરૂપમા પોતાની વૃત્તિ તન્મય કર છે, જેથી પોતાની સ્વરૂપદશા જાગ્રત થતી જાય છે અને સર્વોત્કૃષ્ટ યથાખ્યાત ચારિત્રને પ્રાપ્ત થાય છે જેવુ ભગવાનનુ સ્વરૂપ છે, તેવુ જ શુદ્ધ નયની દૃષ્ટિથી આત્માનુ સ્વરૂપ છે આ આત્મા અને સિદ્ધ ભગવાનના સ્વરૂપમા ઔપાધિક ભેદ છે સ્વાભાવિક સ્વરૂપથી જોઈએ તો આત્મા સિદ્ધ ભગવાનની તુલ્ય જ છે સિદ્ધ ભગવાનનુ સ્વરૂપ નિરાવરણ છે, અને વર્ત્તમાનમા આ આત્માનુ સ્વરૂપ આવરણ સહિત છે, અને એ જ ભેદ છે, વસ્તુતાએ ભેદ નથી તે આવરણ ક્ષીણ થવાથી આત્માનુ સ્વાભાવિક સિદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટે છે

અને જ્યાસુધી તેવુ સ્વાભાવિક સિદ્ધસ્વરૂપ પ્રગટયુ નથી, ત્યા સુધી સ્વાભાવિક શુદ્ધ સ્વરૂપને પામ્યા છે એવા સિદ્ધભગવાનની ઉપાસના કર્ત્તવ્ય છે તેમ જ અર્હંતભગવાનની ઉપાસના પણ કર્ત્તવ્ય છે, કેમકે તે ભગવ ન્ સયોગીસિદ્ધ છે સયોગરૂપ પ્રારબ્ધને લઇને તેઓ દેહધારી છે, પણ તે ભગવાન્ સ્વરૂપસમવસ્થિત છે સિદ્ધભગવાન્ અને તેમના જ્ઞાનમા, દર્શનમા, ચારિત્રમા કે વીર્યમા કઈ પણ ભેદ નથી, એટલે અર્હંત ભગવાનની ઉપાસનાથી પણ આ આત્મા સ્વરૂપલયને પામી શકે છે પૂર્વ મહાત્માઓએ કહ્યુ છે કે—

जे जाणइ अरिहंते, दव्व गुण पज्जयेहि य,
सो जाणइ निय अप्पा, मोहो खलु जाइय तस्स लय

જે ભગવાન અર્હંતનું સ્વરૂપ દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયથી જાણે, તે પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ જાણે અને તેનો નિશ્ચયે કરીને મોહ નાશ પામે

તે ભગવાનની ઉપાસના કેવા અનુક્રમથી જીવોને કર્ત્તવ્ય છે, તે નવમા સ્તવનમાં શ્રી આનંદઘનજી કહેવાના છે

ભગવાન સિદ્ધને નામ, ગોત્ર, વેદનીય અને આયુષ્ય એ કર્મોનો પણ અભાવ છે, તે ભગવાન્ કેવળ કર્મરહિત છે ભગવાન અર્હંતને આ સ્વરૂપને આવરણીય કર્મોનો ક્ષય છે, પણ ઉપર જણાવેલા ચાર કર્મનો પૂર્વબંધ, વેદીને ક્ષીણ કરતા સુધી, તેમને વર્ત્તે છે જેથી તે પરમાત્મા સાકાર ભગવાન્ કહેવા યોગ્ય છે

તે અર્હંત ભગવાનમાં જેઓએ 'તીર્થંકરનામકર્મ'નો શુભયોગ પૂર્વે ઉત્પન્ન કર્યો હોય છે, તે 'તીર્થંકર ભગવાન્' કહેવાય છે, જેમનો પ્રતાપ, ઉપદેશબળ, આદિ મહત્ પુણ્ય યોગના ઉદયથી આશ્ચર્યકારી શોભે છે

ભરતક્ષેત્રમાં વર્ત્તમાન અવસર્પિણી કાળમાં તેવા ચોવીશ તીર્થંકર થયા, શ્રી ઋષભદેવથી શ્રી વર્દ્ધમાન

વર્ત્તમાનમાં તે ભગવાન્ સિદ્ધાલયમાં સ્વરૂપસ્થિતપણે વિરાજમાન છે પણ 'ભૂતપ્રજ્ઞાપનીય નય'થી તેમને વિષે 'તીર્થંકર પદ'નો ઉપચાર કરાય છે તે ઔપચારિક નયદૃષ્ટિથી તે ચોવીશ ભગવાનની સ્તવનારૂપે આ ચોવીશ સ્તવનોની રચના કરી છે

સિદ્ધભગવાન્ કેવળ અમૂર્ત્તપદે સ્થિત હોવાથી તેમનું સ્વરૂપ ધ્યાતાથી ચિંતવવું દુર્ગમ્ય છે અર્હંત્ ભગવાનનું

સ્વરૂપ મૂળદૃષ્ટિથી તો તેવુંજ દુર્ગમ્ય છે, પણ સયોગીપદના અવલંબનપૂર્વક ચિંતવતા સામાન્ય જીવોને પણ વૃત્તિ સ્થિર થવાને કંઇક સુગમ ઉપાય છે, જેથી અર્હંતુ ભગવાનની સ્તવનાથી સિદ્ધપદની સ્તવના થયા છતા, આટલો વિશેષ ઉપકાર જાણી શ્રી આનંદઘનજીએ આ ચોવીશી ચોવીશ તીર્થંકરની સ્તવનારૂપે રચી છે નમસ્કારમંત્રમા પણ અર્હંતપદ પ્રથમ મુકવાનો હેતુ એટલોજ છે કે તેમનુ વિશેષ ઉપકારીપણું છે

ભગવાનના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવુ તે પરમાર્થદૃષ્ટિવાન પુરુષોને ગૌણતાથી સ્વરૂપનુ જ ચિંતવન છે 'સિદ્ધપ્રાભૃત'મા કહ્યુ છે કે—

जारिस सिद्ध सहावा, तारिस सहावा सव्व जीवाण,
तह्मा सिद्धतरुई, कायव्वा भव्व जीवहि

જેવુ સિદ્ધભગવાનનુ આત્મસ્વરૂપ છે, તેવુ સર્વ જીવોનુ આત્મસ્વરૂપ છે, તે માટે ભવ્ય જીવોએ સિદ્ધત્વને વિષે રુચિ કરવી

તેમજ શ્રી દેવચંદ્ર સ્વામીએ શ્રી વાસુપૂજ્યના સ્તવનમા કહ્યુ છે કે 'જિનપૂજારે તે નિજપૂજના.'

જો યથાર્થ મૂળ દૃષ્ટિથી જોઇએ તો જિનની પૂજા તે આત્મસ્વરૂપનુ જ પૂજન છે

સ્વરૂપઆકાંક્ષી મહાત્માઓએ એમ જિન-ભગવાનની તથા સિદ્ધભગવાનની ઉપાસના સ્વરૂપ-પ્રાપ્તિનો હેતુ જાણ્યો છે ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનકપર્યંત તે સ્વરૂપ ચિંતવના જીવને પ્રબળ અવલંબન છે

વળી માત્ર એકલુ અધ્યાત્મસ્વરૂપ ચિતવન જીવને વ્યામોહ ઉપજાવે છે, ઘણા જીવોને શુષ્કતા પ્રાપ્ત કરાવે છે, અથવા સ્વેચ્છાચારિપણુ ઉત્પન્ન કરે છે, અથવા ઉન્મત્તપ્રલાપ દશા ઉત્પન્ન કરે છે ભગવાનના સ્વરૂપના ધ્યાનાવલબનથી ભક્તિપ્રધાન દૃષ્ટિ થાય છે, અને અધ્યાત્મદૃષ્ટિ ગૌણ થાય છે જેથી શુષ્કતા, સ્વેચ્છાચારિપણુ અને ઉન્મત્તપ્રલાપતા થતા નથી આત્મદશાબળ થવાથી સ્વાભાવિક અધ્યાત્મપ્રધાનતા થાય છે આત્મા સ્વાભાવિક ઉચ્ચ ગુણોને ભજે છે, એટલે શુષ્કતાદિ દોષો ઉત્પન્ન થતા નથી, અને ભક્તિમાર્ગ પ્રત્યે પણ જુગુપ્સિત થતા નથી સ્વાભાવિક આત્મદશા સ્વરૂપલીનતા પામતી જાય છે જ્યા અર્હંતાદિના સ્વરૂપધ્યાનાવલબન વગર વૃત્તિ આત્માકારતા ભજે છે, ત્યા [ચોવીશીની આ પ્રસ્તાવના અપૂર્ણ પ્રાપ્ત]

(૨)

* વીતરાગોને વિષે ઈશ્વર એવા ઋષભદેવ ભગવાન્ મારા સ્વામી છે તેથી હવે હુ બીજા કથની ઈચ્છા કરતી નથી, કેમકે તે પ્રભુ રિઝયા પછી છોડતા નથી લે પ્રભુનો

---

* શ્રી ઋષભજિન સ્તવન

ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરોરે ઓર ન ચાહુ રે કત
રિઝ્યો સાહેબ સગ ન પરિહરે રે, ભાગે સાદિ અનત ઋ૦(૧)
કોઈ કત કારણ કાષ્ઠ ભક્ષણ કરે રે, મિલશુ કતને ધાય
એ મેળો નવ કહિયે સભવે રે, મેળો ઠામ ન ઠાય. ઋ૦(૩)

યોગ પ્રાપ્ત થવો તેની આદિ છે, પણ તે યોગ કોઈવાર પણ નિવૃત્તિ પામતો નથી, માટે અનંત છે

જગતના ભાવોમાંથી ઉદાસીન થઈ ચૈતન્ય વૃત્તિ શુ ચૈતન્ય સ્વભાવ-સમવસ્થિત ભગવાનમાં પ્રીતિમાન થઈ તેને હર્ષ આનંદઘનજી દર્શાવે છે

પોતાની શ્રદ્ધા નામની સખીને આનંદઘનજીની ચેતન વૃત્તિ કહે છે, કે હે સખી ! મે ઋષભદેવ ભગવાનથી લ કર્યું છે અને તે ભગવાન્ મને સર્વથી વાહાલા છે ભગવાન્ મારા પતિ થવાથી હવે હું બીજા કોઈ પણ પતિન ઇચ્છા કરૂંજ નહીં કેમકે બીજા બધા જન્મ, જરા, મરણા દુ ખે કરીને આકુળ વ્યાકુળ છે, ક્ષણવાર પણ સુખી નથ તેવા જીવને પતિ કરવાથી મને સુખ ક્યાથી થાય ? ભગવા ઋષભદેવ તો અનંત અવ્યાબાધ સુખસમાધિને પ્રાપ્ત થ છે માટે તેનો આશ્રય કરૂ તો મને તે જ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થા તે યોગ વર્ત્તમાનમા પ્રાપ્ત થવાથી હે સખી ! મને પર શીતલતા થઈ બીજા પતિનો તો કોઇ કાળે વિયોગ પ થાય, પણ આ મારા સ્વામીનો તો કોઈ પણ કાળે વિયો થાય જ નહી જ્યારથી તે સ્વામી પ્રસન્ન થયા ત્યાર

કોઈ પતિરંજન અતિઘણું તપ કરે રે પતિરંજન તન તાપ
એ પતિરંજન મે નવ ચિત્ત ધર્યું રે રંજન ધાતુ મેળાપ ઋ૦(
કોઇ કહે લીલા રે અલખ અલખ તણી રે, લખ પૂરે મન આશ
દોષ રહિતને લીલા નવિ ઘટે રે, લીલા દોષ વિલાસ ઋ૦(
ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજન ફળ કહ્યુ રે, પૂજા અખંડિત એહ
કપટ રહિત થઈ આતમ અરપણા રે આનંદઘન પદ રેહ ઋ૦(

કોઇપણ દિવસ સગ છોડતા નથી એ સ્વામીના યોગનો સ્વભાવ સિદ્ધાતમા 'સાદિ અનત' એટલે તે યોગ થવાની આદિ છે, પણ કોઈ દિવસ તેનો વિયોગ થવાનો નથી, માટે અનત છે એમ કહ્યો છે, તેથી હવે મારે કોઇપણ દિવસ તે પતિનો વિયોગ થશે જ નહી ૧

હે સખી ! જગતને વિષે પતિનો વિયોગ ન થાય તે અર્થે જે સ્ત્રિયો નાના પ્રકારના ઉપાય કરે છે તે ઉપાય સાચા નથી, અને એમ મારા પતિની પ્રાપ્તિ થતી નથી તે ઉપાયનું મિથ્યાપણું જણાવવા તેમાના થોડાએક તને કહું છુ

કોઇ એક તો પતિની સાથે કાષ્ઠમા બળવા ઇચ્છે છે, કે જેથી તે પતિની સાથે મેળાપ જ રહે પણ તે મેળાપનો કઇ સભવ નથી, કેમકે તે પતિ તો પોતાના કર્માનુસાર જે સ્થાનને પ્રાપ્ત થવાનો હતો ત્યા થયો, અને સતી થઇને મળવા ઇચ્છે છે એવી તે સ્ત્રી પણ મેળાપને અર્થે એક ચિતામા બળી મરવા ઇચ્છે છે, તોપણ તે પોતાના કર્માનુસાર દેહને પ્રાપ્ત થવાની છે, બન્ને એક જ સ્થળે દેહ ધારણ કરે, અને પતિપત્નીરૂપે યોગ પામીને નિરતર સુખ ભોગવે એવો કઈ નિયમ નથી એટલે તે પતિનો વિયોગ થયો, વળી તેના યોગનો પણ અસભવ રહ્યો, એવો પતિનો મેળાપ તે મે ખોટો ગણ્યો છે, કેમકે તેનુ ઠામ ઠેકાણુ કઇ નથી

(અથવા પ્રથમ પદનો અર્થ એવો પણ થાય છે કે) પરમેશ્વરરૂપ પતિની પ્રાપ્તિને અર્થે કોઇ કાષ્ઠ ભક્ષણ કરે છે, એટલે પચાગ્નિની ધુણિયો સળગાવી તેમા કાષ્ઠ હોમી તે અગ્નિનો પરિષહ સહન કરે છે અને તેથી એમ સમજે છે કે

પરમેશ્વરરૂપ પતિને પામીશુ, પણ તે સમજવુ ખોટુ છે, કેમકે પંચાગ્નિ તાપવામા તેની પ્રવૃત્તિ છે તે પતિનું સ્વરૂપ જાણી, તે પતિને પ્રસન્ન થવાના કારણો જાણી, તે કારણોની ઉપાસના તે કરતા નથી માટે તે પરમેશ્વરરૂપ પતિને ક્યાથી પામશે ? તેની મતિ જેવા સ્વભાવમા પરિણમી છે, તેવા જ પ્રકારની ગતિને તે પામશે, જેથી તે મેળાપનુ કઇ ઠામ ઠેકાણુ નથી ૩

હે સખી ! કોઇ પતિને રિઝવવા માટે ઘણા પ્રકારના તપ કરે છે, પણ તે માત્ર શરીરને તાપ છે, એ પતિને રાજી કરવાનો માર્ગ મે ગણ્યો નથી, પતિને રંજન કરવાને તો બન્નેની ધાતુનો મેળાપ થવો તે છે

કોઇ સ્ત્રી ગમે તેટલા કષ્ટથી તપશ્ચર્યા કરી પોતાના પતિને રિઝવવા ઇચ્છે તોપણ જ્યા સુધી તે સ્ત્રી પોતાની પ્રકૃતિ પતિની પ્રકૃતિના સ્વભાવાનુસાર કરી ન શકે ત્યા સુધી પ્રકૃતિના પ્રતિકૂળપણાને લીધે તે પતિ પ્રસન્ન ન જ થાય અને તે સ્ત્રીને માત્ર શરીરે ક્ષુધાદિ તાપની પ્રાપ્તિ થાય

તેમ કોઇ મુમુક્ષુની વૃત્તિ ભગવાનને પતિપણે પ્રસન્ન કરવાની હોય તો તે ભગવાનના સ્વરૂપાનુસાર વૃત્તિ ન કરે અને **અન્ય સ્વરૂપમા રુચિમાન છતા અનેક પ્રકારનો તપ તપીને કષ્ટ સેવે, તો પણ તે ભગવાનને પામે નહીં** કેમકે જેમ પતિપત્નીનો ખરો મેળાપ, અને ખરી પ્રસન્નતા ધાતુના એકત્વમા છે, તેમ હે સખી ! ભગવાનમા આ વૃત્તિને પતિપણે સ્થાપન કરી તે અચળ રાખવુ હોય તો તે ભગવાનની સાથે ધાતુમેળાપ કરવો જ યોગ્ય છે, અર્થાત્ તે

ભગવાન જે શુદ્ધચૈતન્યધાતુપણે પરિણમ્યા છે તેવી શુદ્ધ ચૈતન્યવૃત્તિ કરવાથી જ તે ધાતુમાંથી પ્રતિકૂળ સ્વભાવ નિવૃત્તવાથી ઐક્ય થવાનો સંભવ છે અને તે જ ધાતુ-મેળાપથી તે ભગવાનરૂપ પતિની પ્રાપ્તિનો કોઈપણ કાળે વિયોગ થવાનો નથી ૪

હે સખી! કોઇ વળી એમ કહે છે કે આ જગત, જેનું સ્વરૂપ ઓળખવાનો લક્ષ ન થઈ શકે તેવા, ભગવાનની લીલા છે, અને તે અલક્ષ ભગવાન સૌની ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે, તેથી તે એમ સમજીને આ જગત, ભગવાનની લીલા માની, તે ભગવાનનો તે સ્વરૂપે મહિમા ગાવામાં જ પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ થશે, એટલે ભગવાન પ્રસન્ન થઇને તેને વિષે લગ્નતા કરશે એમ માને છે પણ તે ખોટું છે, કેમકે તે ભગવાનના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી એમ કહે છે

જે ભગવાન અનંત જ્ઞાનદર્શનમય સર્વોત્કૃષ્ટ સુખ-સમાધિમય છે, તે ભગવાનને આ જગતનું કર્તાપણું કેમ હોય? અને લીલાને અર્થે પ્રવૃત્તિ કેમ હોય? લીલાની પ્રવૃત્તિ તો સદોષમાં જ સંભવે છે જે પૂર્ણ હોય તે કંઈ ઇચ્છે જ નહીં ભગવાન તો અનંત અવ્યાબાધ સુખે કરીને પૂર્ણ છે, તેને વિષે બીજી કલ્પના ક્યાંથી અવકાશ પામે? લીલાની ઉત્પત્તિ કુતૂહલવૃત્તિથી થાય તેવી કુતૂહલવૃત્તિ તો જ્ઞાનસુખના અપરિપૂર્ણપણાથી જ થાય ભગવાનમાં તો તે બન્ને (જ્ઞાન, સુખ) પરિપૂર્ણ છે, માટે તેની પ્રવૃત્તિ જગત રચવારૂપ લીલા પ્રત્યે ન જ થાય એ લીલા તો દોષનો વિલાસ છે, સરાગીને જ તેનો ઉદ્ભવ છે જે સરાગી હોય

તેને સદ્દેષતા હોય, અને જેને એ બન્ને હોય તેને ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આદિ સર્વ દોષનું પણ સભવિતપણુ છે જેથી યથાર્થ રીતે જોતા તો લીલા દોષનો જ વિલાસ છે, અને એવો દોષવિલાસ તો અજ્ઞાની જ ઇચ્છે વિચારવાન મુમુક્ષુઓ પણ તેવો દોષવિનાસ ઇચ્છતા નથી, તો અનત જ્ઞાનમય ભગવાન્ તે કેમ ઇચ્છે ? જેથી તે ભગવાનનુ સ્વરૂપ લીલાના કર્ત્તૃત્વપણાથી ભાવે જે સમજે છે તે ભ્રાતિ છે, અને તે ભ્રાતિને અનુસરીને ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાનો તે જે માર્ગ લે છે તે પણ ભ્રાતિમય જ છે, જેથી તે ભગવાનરૂપ પતિની તેને પ્રાપ્તિ થતી નથી ૫

હે સખી ! પતિને પ્રસન્ન કરવાના તો ઘણા પ્રકાર છે અનેક પ્રકારના શબ્દસ્પર્શાદિ ભોગથી પતિની સેવા કરવામા આવે છે એવા ઘણા પ્રકાર છે, પણ તે સૌમા ચિત્તપ્રસન્નતા એ જ સૌથી ઉત્તમ સેવા છે, અને ક્યારે પણ ખડિત ન થાય એવી સેવા છે કપટરહિત થઇને આત્મા અર્પણ કરીને પતિની સેવા કરવાથી ઘણા આનદના સમૂહની પ્રાપ્તિનો ભાગ્યોદય થાય

ભગવાનરૂપ પતિની સેવાના પ્રકાર ઘણા છે દ્રવ્ય પૂજા, ભાવપૂજા, આજ્ઞાપૂજા દ્રવ્ય પૂજાના પણ ઘણા ભેદ છે પણ તેમા સર્વોત્કૃષ્ટ પૂજા તો ચિત્તપ્રસન્નતા એટલે તે ભગવાનમા ચૈતન્યવૃત્તિ પરમહર્ષથી એકત્વને પ્રાપ્ત કરવી તે જ છે, તેમા જ સર્વ સાધન શમાય છે તે જ અખડિત પૂજા છે, કેમકે ચિત્ત ભગવાનમા લીન હોય તો બીજા યોગ પણ ચિત્તાધીન હોવાથી ભગવાનને આધીન જ છે, અને ચિત્તની લીનતા

ભગવાનમાંથી ન ખસે તો જ જગતના ભાવોમાંથી ઉદાસીનતા વર્ત્તે, અને તેમા ગ્રહણત્યાગરૂપ વિકલ્પ પ્રવર્ત્તે નહીં, જેથી તે સેવા અખંડ જ રહે

જ્યાસુધી ચિત્તમા બીજો ભાવ હોય ત્યા સુધી તમારા શિવાય બીજામા મારે કંઇ પણ ભાવ નથી એમ દેખાડીએ તો તે વૃથા જ છે અને કપટ છે, અને જ્યા સુધી કપટ છે ત્યાસુધી ભગવાનના ચરણમા આત્માનું અર્પણ ક્યાથી થાય? જેથી સર્વ જગતના ભાવ પ્રત્યે વિરામ પમાડી, વૃત્તિને શુદ્ધચૈતન્ય ભાવવાળી કરવાથી જ તે વૃત્તિમા અન્યભાવ રહ્યો ન હોવાથી શુદ્ધ કહેવાય અને તે નિષ્કપટ કહેવાય એવી ચૈતન્યવૃત્તિ ભગવાનમા લીન કરવામા આવે તે જ આત્મઅર્પણતા કહેવાય

ધનધાન્યાદિક સર્વ ભગવાનને અર્પણ કર્યા હોય, પણ જો આત્મા અર્પણ ન કર્યો હોય એટલે તે આત્માની વૃત્તિ ભગવાનમા લીન કરી ન હોય તો તે ધનધાન્યાદિકનું અર્પણ કરવું સકપટ જ છે, કેમકે અર્પણ કરનાર આત્મા અથવા તેની વૃત્તિ તો બીજે સ્થળે લીન છે જે પોતે બીજે સ્થળે લીન છે, તેના અર્પણ થયેલા બીજા જડ પદાર્થ ભગવાનમા અર્પણ ક્યાથી થઇ શકે? માટે ભગવાનમા ચિત્તવૃત્તિની લીનતા એ જ આત્મઅર્પણતા છે અને એ જ આનંદઘનપદની રેખા એટલે પરમ અવ્યાબાધ સુખમય મોક્ષપદની નિશાની છે અર્થાત્ જેને એવી દશાની પ્રાપ્તિ થાય તે પરમ આનંદઘન સ્વરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત થશે, એવા લક્ષણ તે લક્ષણ છે ૬

इति श्री ऋषभजिनस्तवन

શુદ્ધિ પત્રક

પૃ	પં	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૯	૧૫	ક્રિયાજડ તે	ક્રિયાજડ ને
૬૭	૨૨	मत्स्याण्ड	मत्स्याण्ड
૯૧	૨૨	સાધન	સધન
૮૭	૫	જીવના	જીવનો
૯૭	૧૦	બધ	બધ
૧૩૦	૨૦	मिद्धसथ	सिद्धयथ
૧૫૩	૨૨	सयल्म त्रि	मयल्मि त्रि
૧૫૯	૧૮	કરવા	કરવાના
૧૭૧	૪	लोपपंत्तया	लोकपत्तया
૧૯૪	૧૮	વતિ	રવિ
૨૦૦	૧૨	સથી	સૌથી
૨૦૭	૮	મનુષ્યપણાને	મનુષ્યપણુ ને
૨૦૭	૨૧	पुद्गलायत्त	पुद्गलावर्त्त
૨૦૭	૨૨	तस्यतद्	तस्यतद्
૨૩૪	૩	ભાનપરિપતિ	ભવપરિણતિ
૨૩૫	૧૭	ભનિસ્થિતિ	ભવસ્થિતિ
૨૪૦	૨૨	धमकादियत्	धर्मकादिवत्
૨૪૦	૨૩	ચિહ્ન પછી ઉમેરો—	ज्ञेया
૩૦૧	૧૫	સત્પુરાર્થ	સત્પુરુષાર્થ

